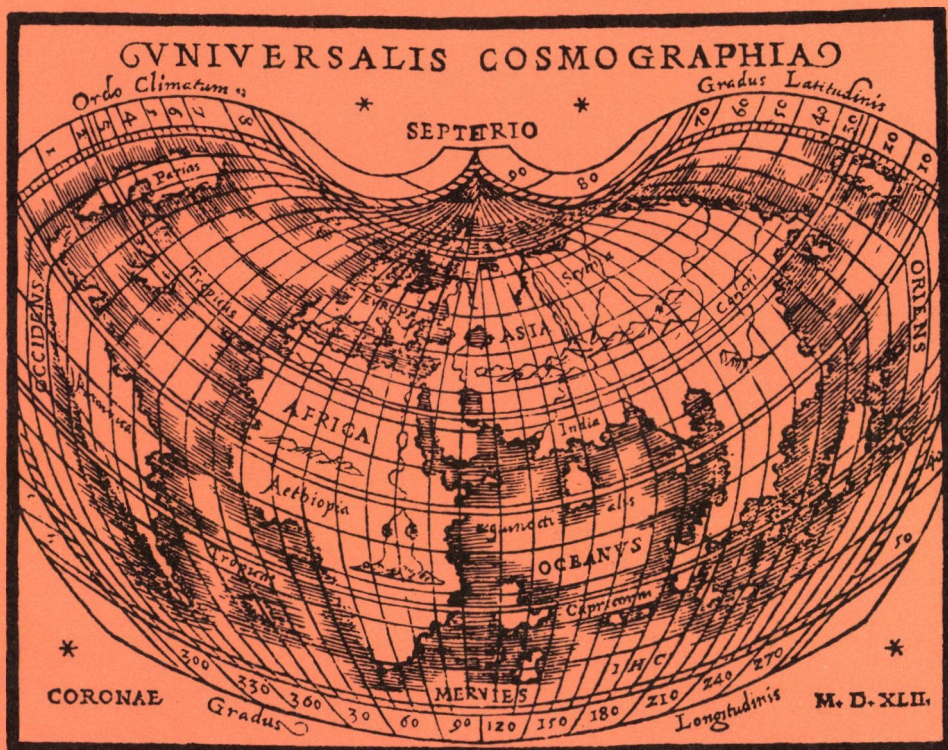

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1994 JUL 27

1994. tavasz – nyár

52418 / 591

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1994. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Niederhauser Emil: Makkai Lászlóról	3
Székely György: Kaffa, a Kaukázus-vidék és Kelet-Anatólia a Hunyadiak politikájában	6
A. P. Novoszelcev: Perzsa-oszmán kapcsolatok a 16. században, a 17. század első harmadában és hatásuk a törökök kelet-európai és balkáni politikájára	14
Hegyí Klára: A magyar tartomány helye és helyzete az Oszmán Birodalomban	18
Fodor Pál: A terjeszkedés ideológiai az Oszmán Birodalomban	25
Anderle Ádám: Aragóniai Konstancia a spanyol történetírásban	32
Claude Lauriol: A hugenották a nantes-i ediktum visszavonásától a toleranciarendeletheig (1685–1787)	39
Miskolczy Ambrus: Történelem és ideológia az újabb román irodalomtörténetekben	46
Victor Neumann: Kultúra és társadalom a két világháború közötti Romániában. Nicolae Iorga és Mircea Eliade, avagy a régi és az új generáció	55
Román Ildikó: 1944: Dél-Erdély	61
N. Szabó József: Magyar–román kulturális és tudományos kapcsolatok I. (1945–1946)	73
Pálffy István–N. Szabó József: Angol–magyar kulturális és tudományos kapcsolatok a II. világháború után (1945–1948)	83

SZEMLE

Jan Peters–Harmut Harnisch–Lieselotte Enders: Maerkische Bauerntagebücher des 17. und 18. Jahrhunderts (Ism.: Tagányi Zoltán)	90
Joachim Bumke: Höfische Kultur (Ism.: Tagányi Zoltán)	91
Margaret Thatcher: The Downing Street Years (Ism.: H. Haraszti Éva)	92
Gazdag Ferenc: Franciaország története 1945–1988 (Ism.: Diószegi István)	94
Európa Central y América Latina (Ism.: Rozsnyai Jenő)	95
Richard W. Reichard: From Petition to the Strike. A History of Strikes in Germany, 1869–1914. (Ism.: Jemnitz János)	97
Der Forschungsstand zum Thema „Klasse und Geschlecht” in Zentral- und Osteuropa (Ism.: Jemnitz János)	97

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-62265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9421410 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

NIEDERHAUSER EMIL

MAKKAI LÁSZLÓRÓL

„Habozás nélkül elvállalja, hogy befesti az eget, és a felét csakugyan be is festi.” Tamás Lajos, a kiváló romanista mondotta ezt Makkai Lászlóról (én magától Makkaitól hallottam így). Csakugyan jellemző volt ez a kiváló tudósra. Hallatlan szomjúsággal mindig új témák, új feladatok után nézett, s be is teljesítette – ha úgy tetszik, az egész eget befestette.

Kolozsvárott végezte az egyetemet, alaposan bedolgozta magát a román történelembe, saját bevallása szerint fejből tudta valamennyi havaselvi és moldvai fejedelem uralkodói évszámát, pedig nem kevés volt belőlük. Amikor átkerült Magyarországra, kelet-európai társadalomtörténetből habilitált, írt is ebben a témakörben. De fő érdeklődési területe Erdély története volt, hogyan is lehetett volna ez másképpen az erdélyi református püspök fiaként. Az eredmény Erdély története volt egy kötetben, vészes évben jelent meg, 1944-ben. Modern szempontú volt, és rendkívül olvasmányos. A jó stílus mindig is jellemző maradt rá.

Aztán jött a nagy sorsforduló. Akkor már a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa, intézeti tanára volt. De talán elbizonytalanodva saját jövőjét illetően, teológiát kezdett tanulni, Svájcba járt, Karl Barth, az európai hírnév teológus tanítványa lett. Kitűnően meg is tanulta, a szép ötvenes évek elején a sárospataki főiskolára járt egyháztörténetet oktatni. Mert egyébként megmaradt az akkor már akadémiai intézménnyé átalakult Történettudományi Intézetben. Az egyház közbenjárt, amikor el akarták bocsájtani. Révai József szólt közbe, meg kellett hagyni állásában. De a később I. Tóth Zoltán neve alatt megjelent magyar történeti bibliográfiát kellett csinálnia, másokkal együtt. Ebből három kötet meg is jelent, de Makkai neve nem lehetett rajtuk.

Maradt a teológia, ebben ugyancsak fantasztikus olvasottságra tett szert. Ugyanakkor marxista történésznek is tekintette magát, megpróbálkozott a kettő vegyítésével is, bár ezt nem írta meg, csak munkatársainak szólt néha róla. De ebből az igényből született meg a magyar puritánusokról szóló könyve. Az egyháztörténetet, pontosabban a magyarországi református egyház történetét szívügyének tekintette. Később már a debreceni teológián oktathatta, tanítványokat is nevelt ki a diszciplínában. Legalább itt módja volt az oktatásra.

Legkésőbb a hatvanas években ébredt fel az érdeklődése a francia Annales-iskola iránt. Vezető képviselőivel személyes barátságba is került, Fernand Braudel jó barátjának tekintette, gyakran beszélgettek hol Párizsban, hol Budapesten. Amit megtanult tőlük, az a gazdaságtörténet volt, most már lebontva Magyarország 16–17. századi gazdaságtörténetére. Ennek kapcsán került szoros kapcsolatba az ugyanezzel a korról foglalkozó lengyel történészekkel. Magyarországi érdeklődése így kitágult észak felé, megint sokat olvasott, és lelkesedéssel értelmelte a második jobbágyságot és a majorsági gazdálkodást, a kelet-európai fejlődésnek egyik kulcsát találta meg benne, talán kissé túlméretezve a problematikát. De ezen a vonalon jutott el felfogásáig, amelyet sajnos érdeemben nem dolgozott ki: voltak eredeti kelet-európai sajátosságok a korai középkorban, a rabszolgaság nagy szerepe, a despotikus uralom hagyománya, a kíséret fokozott

Makkai László a Világtörténet indulásától 1985 végéig a folyóirat főszerkesztője volt. 80 éve, 1914. július 10-én született és 1989. december 1-jén halt meg.

szerepe, az adóztatás gyakorlata. A lengyel–cseh–magyar terület, amelyet ma Közép-Európának illik nevezni, ettől kanyarodott el a 13. századtól kezdve, amikor átvette a nyugati struktúrákat, és ehhez kanyarodott vissza a 16. századtól. Nagyon érdekes, alapvető szempont, a Közép-Európa-ügyben ma folytatott vitákban érdemes volna újra előszedni. Így jutott el általában a még marxista értelemben vett feudalizmus problémáihoz, egyik utolsó munkájában régebbi tanulmányait szerkesztette össze ennek jegyében.

Hamarosan azonban megint új vagy számára nem is olyan új témák felé kanyarodott el. Mondhatjuk úgy is, korábbi kérdéseihez tért vissza. Amikor a hatvanas években a magyar történészek azt a feladatot kapták, hogy írják meg tíz kötetben Magyarország történetét, bevallottan is azzal a céllal, hogy a Hóman–Szekfü-féle Magyar történetet fel lehessen váltani egy korszerűbb és marxista szemléletű összefoglalással, nyilvánvaló volt, hogy ebben neki kis részt kell vennie, a 16–17. századot tárgyaló kötetben. Ugyancsak az ő feladata lett a háromkötetes Erdély története megfelelő részeinek megírása. Közben pedig rövidebb összefoglalásokban megírta Magyarország történetét a kezdetektől 1790-ig. Foglalkozott kora középkori magyar történeti kérdésekkel is, bár ebből nem sokat publikált.

Mint erdélyi kisebbségi magyarnak a nemzeti–nemzetiségi kérdés volt egyik korai problémája. A negyvenes évek második felében a magyar–román közös múltról szóló kötetében még visszatért a témához, de azután az egyéb kérdések másfelé vonták el a figyelmét. De továbbra is számon tartotta az egész problematikát, sok érdekes megfigyelést tett róla előszóban munkatársainak.

Mert a megírt művek mellett ez volt egyik nagyon is fontos tudományos tevékenysége. Sokszor beszélt másoknak történeti problémákról. Tele volt ötletekkel, s ezeket pazarul szórta szét hallgatói között. Akárhány rövid eszmefuttatásából egész könyveket lehetett volna írni. Szívesen adott tanácsokat a hozzá fordulóknak. Néha egy félmondata elég volt ahhoz, hogy az ember tovább tudja gondolni saját problémáit. A kelet-európai nemzeti–nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatban magam is bőségesen hasznosíthattam mindig a lényegre tapintó megjegyzéseit.

Talán túlságosan is bőkezű volt tanácsaival, és talán túlságosan sietett az elméleti megállapításokkal. Bármikor kész volt valamelyik kardinális kérdésben egy elmélet felvázolására, s ha kritikát kapott, rögtön kész volt egy másik elmélettel. S ha ötletei nem is mindig voltak jók, valami meggondolkoztató mindig volt bennük. Aki hallgatta, sokat tanulhatott tőle. S mire megrágt a magában a hallottakat, Makkai már régen egészen más témában nyilatkozott ki újabb megjegyzéseket.

A teológiával kapcsolatban már utaltam roppant olvasottságára. Nem kell külön mondani: bármilyen témával is foglalkozott, a hazai és a nemzetközi szakirodalmat mondhatni pillanatokon belül áttanulmányozta hozzá, s aztán kifejtette saját elképzeléseit. Talán túl heves volt a témák és az elméletek váltogatásában. Nyughatatlan szellem, mindig valami új felé tájékozódott. A marxista elméletben éppúgy otthon volt, mint Max Weberben, akinek reneszánszát boldogan vette tudomásul, de addigra már más nyugati elméleteknek hódolt. Színes, néha majdnem nyugtalanító egyéniség volt. Nem számára, a magyar történettudomány számára tragédia, hogy sohasem oktatott az egyetemen és nem nevelhetett tanítványokat. A kollégák közt akadtak tanítványai, mint jómagam. Ötleteiből disszertációk tucatjára futotta volna. Nagy kár, hogy ez a mostoha körülmények miatt elmaradt.

Gazdag életmű – a sztereotípiá nyugodtan és joggal használható vele kapcsolatban. Csak a fél eget festette be? Néha az egész, néha csak negyedét, mert új egek felé nézett. Nagy tudós volt, aki nem is titkolta, hogy néha nagyon is esendő ember.

AZ OSMÁN BIRODALOM ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA ORSZÁGAI A 16–18. SZÁZADBAN

A fenti című konferenciát 1992 őszén rendezték meg Pécsen a Magyar–Orosz Történeti Vegyesbizottság hagyományos szakértői tanácskozásainak sorában. A három magyar és három orosz előadást mind a két oldalról több hozzászólás egészítette ki, s a kétnapos konferenciát mindvégig élénk eszmecsere, alapos szakmai vita jellemezte.

A tanácskozás középpontjában az oszmán terjeszkedéssel szembeni kelet-közép-európai, illetve közép-keleti nemzetközi-politikai erőfeszítések témája állt. Székely György és A. P. Novoszelcev (alább közölt) előadásai mellett ezt a kérdést elemezte L. V. Zaborovszkij referátuma, amely főként az orosz és a lengyel oszmánellenes politika 17. századi főbb vonásait mutatta be, továbbá T. M. Iszlamov előadása, amely az Osztrák Birodalom, Oroszország és az Oszmán Birodalom 17. század végi–18. század eleji kölcsönös viszonyával foglalkozott. A témakört V. P. Susarin korreferátuma egészítette ki, aki élesen bírálta a 15–16. századi oszmán–európai kapcsolatokat tárgyaló orosz (szovjet) történetírás egyoldalúságait, a kelet-európai és balkáni népek oszmánellenes függetlenségi harcának, e harc korabeli súlyának és szerepének túlbecsülését.

Hegy Klára (ugyancsak itt következő) előadása – mintegy reflektálva az előbbiekre – a magyarországi török hódoltság sajátosságait s a balkáni hódoltsági területektől való eltéréseit mutatta be. A témához hozzászólásaikkal többen is kapcsolódtak; különösen eleven vita bontakozott ki Erdély és a román fejedelemségek jogállását és mozgásterét illetően.

Hasonlóképpen élénk eszmecserét váltott ki Fodor Pál (alább következő) „A terjeszkedés ideológiái az Oszmán Birodalomban” című előadása és M. Sz. Meier ehhez kapcsolódó referátuma, amely a 15–16. századi oszmán hódítások belső, társadalmi-politikai (és katonai) indítékaival foglalkozott, s kitért ezek korabeli vallási–ideológiai megfogalmazásaira is.

A szakértői tanácskozást, amelynek a vitáiba a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészkarának több oktatója és hallgatója is aktívan bekapcsolódott, a résztvevők hasznosnak és eredményesnek minősítették: az előadások nem kevés új ismerettel és értékelési szemponttal gazdagították tudásunkat; a tanácskozás vitái pedig hozzájárultak a téma további kutatási irányainak pontosabb kijelöléséhez.

Az alábbiakban – természetesen a szerzők hozzájárulásával – teljes szövegükben bemutatjuk a konferencia rendelkezésünkre álló, már említett előadásait.

Mucsi Ferenc

KAFFA, A KAUKÁZUS-VIDÉK ÉS KELET-ANATÓLIA A HUNYADIAK POLITIKÁJÁBAN

Konstantinápoly oszmán hatalom alá kerülése, a bizánci császárság megsemmisülése felértékelte a Fekete-tenger melletti egyéb, még el nem foglalt területeket és kikötőket.

Kaffán át orosz és lengyel kereskedelmi kapcsolatokat lehetett tartani, a fontos krími kikötővárosból forgalmi utak vezettek Moldvába, a Duna-deltához. Kaffában vezető szerepük az olasz kereskedőknek volt, de fontos volt az örmények jelenléte is. *A város politikailag Genovához igazodott*, az ottani Szent György Officium adott instrukciókat a kaffai konzulnak az 1458–1472. években. Ez olyan vezetési megoldást mutat, ahol az állam visszavonult és a tényleges irányítást átadta a hatalom mögött álló gazdasági intézménynek. Ezt a bizánci–genovai összefonódás bukásával bekövetkezett állami ellehetetlenülés váltotta ki. 1453. november 15-én a Szent György Bank megkapta a joghatóságot a Fekete-tenger melletti genovai települések felett, és ezt a Szent György Officium elfogadta. Az állam megszabadult a távoli, számára már elérhetetlen telepek igazgatásának terheitől, és ettől a levantei genovaiak is csak jót reméltek. Giovanni da Pontremoli genovai kereskedő 1453. december 8-i levele kifejezi azt a bizalmat, hogy a tiszteletre méltó Szent György Officium kezében más módon és hasznosabban alakul Kaffa kormánya, mint addig volt. A Bank körmére nézett a hivatalnokoknak: Lorenzo de Calvit család jegyzék készítésért a revizorok (*quatuor revisores et cribellatores rationum magnifici officii Sancti Georgii*) 1464-ben elítélték. A számadási vizsgálódást fenntartotta az 1464–69 évekből a revizorok *Liber mandatoruma*. Eszerint a kaffai népesség hivatali szabálytalanságok elleni panaszai folytán rendelték ki a Szent György Officium revizorait.

Konstantinápoly eleste után azonban ez mind már bizonytalan körülmények közt alakult. A Krím-félsziget genovai telepei a lengyel király védelme alá helyezkedtek. Az anyaváros pedig III. Calixtus pápa és Hunyadi János támogatását igyekezett elnyerni. A Földközi- és a Fekete-tenger közötti hajózás török akadályozása, valamint az aszály miatt fenyegető éhínség, a fegyverutánpótlás gondja készítette Demetrius de Vivaldit, Kaffa genovai konzulát és a városi hatóságot arra, hogy az anyavároshoz intézett drámai levélben a tengeri küldemények eljuttatását kérik. Annak akadálya esetére szárazföldi úton kérték a segítség elküldését. Magyarország királyának és Hunyadi Jánosnak (Domino Blanco) írva védő csapat küldését kérték. (1454).

A genovai eredetű, Domonkos-rendi Giacomo Campora kaffai püspök, aki felkereste a Timuridás uralma alatt élő örményeket és az ostromolt Konstantinápolyt, 1451-ben V. László magyar királyt, majd III. Frigyes császárt kereste fel az oszmán hódítás elleni együttes fellépés érdekében. A magyar–cseh királyhoz intézett beszéde kiemeli, mennyire ismerik a mohamedánok Pannonia hatalmát, de a magyarok, csehek, lengyelek, németek fejedelmei közti veszélyes viszályokat is. A kaffai püspök esdekelve lépett fel V. László előtt valamennyi keleti püspök nevében, így Carabeth örmény katolikosz, Vagharsabat pátriárka, valamint Nahicseván, Peking, Tebrisz és Tbiliszi érsekeinek hívoí nevében, de felsorolta az azok felett uralkodó muzulmán zsarnokokat is, mint Sahruh Mirzát (perzsa eredetű cím a személynév után fejedelemsfit, herceget jelentett, Timur

fiai, majd utódaik rangjaként), a médek és perzsák urát, valamint az Ahasverus trónját birtokló Dzsehansahot, Mezopotámia urát. Ezek mégiscsak oszmánok elleni, illetőleg azoktól független fejedelmek voltak, akiket Kaffában is számon tartottak.

1456 januárjában Genova a pápához fordult, buzdítsa Hunyadit (Dominum Blanchum) Kaffa megsegítésére. Hunyadi János beszercei gróf az előző év december 4-én a barcasági Feketehalomról levelet írt Kaffához, amit Thomas Senarega polgártársuk juttatott el a városba. Ott örömmel fogadták jóindulatát, Kaffa és más fekete-tengerparti városok és földek védelmére küldött őrséget, mert nehéz tengeri úton az utánpótlás, hiszen a török szultán már a tenger mindkét partján erős tűzértséget helyezett el. 1456. március 3-i válaszukban a kaffai vezetők élelem-utánpótlásért is megkeresték Hunyadit. A várost török-tatár szövetezés fenyegette, hadihajójuk pedig már alig volt. Ugyanaznap értesítette Genova is Kaffa városát Hunyadi (Johanne vayuoda és domino Blanco néven) jóakarató levelének megkapásáról, amiben élelem- és emberutánpótlást vállalt. A pápa jóakarataról és annak a magyarországi pápai legátushoz írt intézkedéséről is bátorító módon értesítette Genova Kaffát.

Abban a nagy küzdelemben, ami II. Mohamed (Mehmed) expanzív Oszmán Birodalma és a Közép-Európában már első frontvonalba került Hunyadi János hadvezér és Mátyás király Magyarországá között kibontakozott, ismét nagy jelentősége lett a törökök hátában lévő keleti frontnak. Erre a politika is felfigyelt. Burgundia és Aragónia után Róma és Velence lett a nem latin keresztényekre is kiterjedő keleti szövetség élesztője. Amikor Aeneás Silvius Piccolomini sienai püspök – a leendő II. Pius pápa – megírja elképzelését Vitéz János püspöknek és kancellárnak 1457 nyarán, gondol a georgiai uralkodóra (Hybereorum regem említve).

A pápai udvar a keleti szövetségtől az egyházi unió megvalósulását is remélte, és Pius pápa elképzeléseit ilyen értelemben is képviselte a kor kétségkívül igen aktív, de a történeti irodalomban igen eltérően megítélt szerzetes diplomatája, Bolognai Lajos. Az ő, Velencében és Magyarországon támogatást kiváltó elképzelése volt a Kaukázuson túli és perzsi államok hozzákapcsolása az oszmánellenes európai országokhoz. Ezt emeli ki Tardy Lajos Bolognai Lajos 1456. évi küldetését elemezve a keleti kapcsolatok felvételében. Sz. Karpov szovjet történész és a grúz kutatás egy része a keleti egyházi misszió elemét fontosabbnak látja, és ezért a vonatkozó diplomáciai anyagban is célzatosságot vélnek, bírálják Bolognai Lajos címhasználatát. Más grúz kutatók az utóbbit nem vitatják.

Annyi bizonyos, hogy Bolognai Lajos, a ferences obszerváns szerzetes mint pápai nuncius bejárta a Keletet, és onnan hozott keleti nagyköveteke kísért Rómába. A keleti népek vezetői természetesen nem pusztán passzív, befolyásolt szereplők, hanem népeik ellenállási szellemét fejezték ki. 1459-ben georgiai (grúz)–örmény–trapezunti keresztényekből álló szövetség kereste Európa segítségét. Az oda induló georgiai nagykövetekeket Tbileli Miklóst és Khardan Quartchikart örmény, perzsa és trapezunti nagykövettársaik kísérték, és valamennyien Bolognai Lajos vezetésével a *Dunán, Magyarországon* át érkeztek el Németországba, és ott üdvözölték Frigyes császárt Georgia királyának nevében. Ezután útjukat Velence felé vették, ahol a szenátus fogadta őket. 1460-ban már Rómában voltak, ahol II. Pius pápa adott számukra kihallgatást, és ott a katolikus egyház fejének bemutatják uralkodójuk megbízólevelét. De még messzebb is tekintettek az oszmán hatalomtól fenyegetett keleti népek. Ezt jelzi egy 1459-i diplomáciai levél, amelyet a burgundi herceghez intézett Gorgora (II. Quarquare), Georgia hercege (1451–66) és György, Perzsia királya (valójában VIII. György, Kelet-Georgia, azaz Kahétia királya,

1453–69). Ezek a *Kaukázus-vidéki fejedelmek* tájékoztatták a távoli nyugati herceget, hogy képesek megtámadni a törököket, akik bírlalják Konstantinápolyt. Tájékoztatták a címzettet kiterjedt szövetségükről, amelyben részt vettek keresztények, mint Dávid, Trapezunt császára; Bendian, Mengréli királya; Rabia, Anocasia (Abházia) hercege; Bedebeth, Kis-Örményország hűbérura és más keleti urak, valamint volt három hatalmas „hitetlen” (muzulmán) fejedelem szövetségesük, akik ellenfelei a konstantinápolyi törököknek. II. Pius 1459. évi mantovai tárgyalásai kapcsán, amelyek az együttes föllépést egyengették volna, Fessler Ignác Aurél számításba vette a Kaukázus-vidéki haderőket: Bendia 60 000, György 40 000, Gorgora 20 000 katonáját. A nyugati és a grúz történeti irodalom Bolognai Lajos szerepét a georgiai és kis-ázsiai kapcsolattartásban az 1460–61 évekre nézve is figyelembe veszi. A későbbi időkben az egyháztól átveszi a keleti kapcsolatépítés fő szerepét az adriai köztársaság. Velence figyelme pedig hamarosan Kelet-Anatólia felé fordult, ahol turkomán erők kerekedtek felül.

Az Ak Kojunlu szövetségi hódított területek élén Uzun Haszán túlbecsülte magát, úgy érezte, hogy ő lehet Timur Lenk méltó követője, és nagyhatalmi igényei tetőpontján az oszmán szultánt egy gőgös levélben hűbéresének nyilvánította, azt évi adó fizetésére hívta fel. Ezt a helyzetet – legalább a méltóságok világában – igazolni látszott dinasztikus rokonságba kerülése a trapezunti Komnénosz császári házzal, amennyiben feleségül kapta Katalint (Catherina, Maria, Teodora, Despina néven is szerepel), az utolsó trapezunti császár unokahúgát (1458), aki az előd, Kalojohannész leánya volt. Ez a kapcsolat jelzi, hogy Uzun Haszán kijáratot keresett a Fekete-tengerre. Védelmet ígért apósa országának, ami előkészíthette a későbbi békés átöröklést. Az oszmán szultán ezt mindenképpen meg akarta előzni. Ezért azonban Ak Kojunlu urát még nem kell következetes kereszténybarátnak tekintenünk. 1458–59-ben Uzun Haszán Georgiára tört, templomokat és kolostorokat rombolt, papokat és szerzeteseket ölt, férfiakat, asszonyokat és gyermekeket szolgaságba hurcolt. Ez az Ak Kojunlu jellegzetes kalandozása is volt, azoké, akik nem telepednek meg a megművelt földeken, hanem zsákmányt szereznek. Mindamellettt abban a levélben, amelyet két georgiai fejedelem 1459-ben írt a burgundi hercegnek, a törökellenes, iszlámhoz húzó fejedelmek közt felsorolnak egy Asmailberg névre torzított személyt, aki egy már elhunyt vezető fia és a Carailuc-tól való Assembey nevét. Ez az Assembey a levél szerint a georgiaiak szomszédja, és földjei a levélíró fejedelem és a konstantinápolyi törökök földje között terülnek el. Az elírásokat Iszmailbejre és Haszán bej, Kara Yuluk leszármazottja alakra helyesbíthatjuk. Ez pedig Uzun Haszán. Az 1459-i, az ázsiai és európai oszmánellenes erők összefogását és számbavételét célzó mantovai tárgyalás ezt egyértelművé teszi: itt említik Dávid trapezunti császárt 30 hajóval és 20 000 emberrel; az ő unokahúgának férjét, a bátor Assam Beget, a szultán számára félelmetesen 50 000 emberrel (ez tehát Uzun Haszán); Kara Ismael Beget, Sinope urát. Ezeket Fülöp burgundi herceg biztosítékokkal erősített szövetségesnek tekintette és mindettől fellelkessedve ígértek a magyar követek 40 000 embert. Itt került tehát közvetve szövetségbe a fiatal Mátyás király keleti muzulmán erőkkal. De ez a szövetség nem realizálódott. Ehhez bizonyára hozzájárult a különféle irányzatú keresztények és a muzulmánok közti bizalmatlanság. II. Mehmed azonban komolyan vette ezt a szövetekezést, és megkezdte szétzilálását. Felingerelte Uzun Haszán portyája Tokat és Amazia ellen. 1461-ben meghódította Ismail Beg területét, Sinope (Sinob) városát és Paphlagoniát, ezzel véget vetett a szeldzsukida múltú muzulmán fejedelemségnek, az Isfendiyar-bejségnek. 1461 augusztusában az oszmán sereg Trapezunthoz közeledett. Most fellépett Uzun Haszán. Katonákkal állatta el II. Mehmed felvonulásának útját, de amikor

megérkeztek a janicsárok és szpáhik, nem mert csatát állni. Így került sor Trapezunt ostromára. Dávid császár (1458–61) a város jó erődítményei, ütegei, erős őrsége ellenére nem soká védekezett, és oszmán őrizetbe adta magát fiával együtt. Őket a szultán Drinápolyba (Edirne) szállíttatta, és városukat megszállta (1462). Szintén 1461-ben szüntette meg a szultán Kastamonu emirátusát, amelynek bejét is elfogta. Így ismerte fel Uzun Haszán, hogy maga elé tolt szövetségeseit elvesztette, mind veszélyesebb helyzetbe süllyedt emelkedő oszmán ellenfelével szemben, tehát távoli szövetségeseket kell találnia. A messze előrenyomult szultán egyelőre nem merészkedett tovább, Mehmed és Uzun Haszán rövid időre békét kötött. De erőgyűjtésre használták fel a lélegzetvételt. Így vált fontossá, hogy Uzun Haszán trapezunti dinasztikus rokonsága révén közvetve előkelő velencei patríciuscsaládokkal (Cornaro, Priuli, Loredano, Zeno) is távoli rokonságba került. Ezekből időnként a trapezunti velencei közösség élére is kerültek (így Bernabo Loredan bailo volt Trapezuntban), volt tehát keleti ismeretük, és nem véletlen, hogy feljűk fordult a nehéz órákban Uzun Haszán figyelme.

1463-ban II. Mehmed hadat üzent Velencének, és ez a háború 1479-ig elhúzódott. A többi itáliai állam nem sietett az irigyelt gazdagságú és hatalmú köztársaság segítségére, így az méginkább messze nézett a szövetségeselek felkutatásában. Még ha csaknem csődbe vitték is a hihetetlen költségek Szent Márk államát, nem engedte tengeri fölényhez jutni Mehmedet. Amikor a velencei államtanács Johannes Aimo lovagnak, a köztársaság magyarországi követének megadja a direktívákat a Mátyás királlyal kötendő szövetségre (1463. október 6.), áttekinti egyben a török mint közös ellenség leküzdésére számba jöhető erőket Nyugaton (a burgundi herceg) és Keleten. Itt pedig mint hatalmas urat az ázsiai részeken Uzun Haszánt (Usonum Cassanum) tekinti olyannak, aki háborút viselt az oszmán állam ellen (contra statum Turci) azon a vidéken. Ezért indult egy másik velencei diplomata, Lazzaro Querini 1463 végén nem hivatalos jellegű megbízatással Uzun Haszánhoz tájékozódni. Válaszul 1464. március 13-án Velencébe érkezik hasonló körű meghatalmazással Mamenatezab mint Uzun Haszán megbízottja. A felkeresett helyek, illetve a kiküldő udvar helye alapján kerül a forrásokba és a legtöbb mai feldolgozásba Perzsia neve, mintha Uzun Haszán már egy újjászerveződött Perzsia ura lett volna, ahhoz méltó erőekkel.

Ha ez az érdekszövetség nem is realizálódott olyan kétfrontos háborúban, amely nyugatról és keletről összeroppantathatta volna II. Mohamed birodalmát, a szétszórt partvidéki támaszpontok védelmében harcoló erőket Velence lehetséges szövetségeseiként továbbra is számon tartották. A georgiai fejedelmek később is hajlandóságot mutattak a tervezett hadjáratokhoz, legalább a szövetségekhez való csatlakozásra. Ugyanők hívták fel az adriai köztársaság figyelmét a keleti oszmánellenes muzulmán erőkre. A georgiai fejedelmek katonai ereje nyújtott némi oltalmat a létét már csak tengető trapezunti császárságnak. Amikor Velencét 1470-ben számottevő területi veszteségek érték a Keleten, megjelentek Velencében Konstantin kelet-georgiai (kartuliai) király küldöttei, hogy egyengessék a konkrét lépéseket a hódító oszmán szultán ellen. 1471. március 7-én említ egy velencei irat a georgiai követ és a velencei államtanács megbeszélését. Bolognai Miklós Velencéből Milánóba küldött 1471. április 12-i tájékoztatása is kiemeli Konstantin georgiai király (Re Constanzo de Zorzama) nagyköveteit, akik a Signoriához jöttek. 1471. április 22-i velencei irat is említ a georgiai követ (nuntij...altro del re de Zorzania) tárgyalását. Ez a király szövetségese volt Uzun Haszánnak, pedig az más georgiai uralkodók ellen többször hadakozott. Éppen Georgia széttagozottsága tette lehetővé, hogy Uzun Haszán, az Al Kojunlu türkmének uralkodója elpusztítsa Kartliát, továbbá Tbiliszi

és Gori táját. VI. Bagrat király átadni kényszerült Tbiliszit, Uzun Haszán felsőbbbsége elismeréséül évi adófizetést vállalt a győztes javára. Ilyen küzdelmeket lezáró egyik „perzsa”-georgiai béketárgyaláson részt vett Barbaro velencei diplomata. Ezt Velence érdeke indokolta, azaz a török szultán elleni keleti keresztények és muzulmánok összefogásának célja, amit a nagy remény és nagy csalódás esztendejében, 1473-ban is egyengetett az akkor Keletre küldött diplomata, Zeno. Az ő már 1471-ben kapott megbízása kiterjedt a felséges georgiai (Zorzanía) király meglátogatására, velencei megbízólevél nála való bemutatására, főleg pedig a király harcra buzdítására és feltüzelésére. Itt Sándor király néven (Alessandro re della Georgia, illetve Alexandri regis Iberie) is említi a pápának küldött velencei tudósítást. Ez a Sándor valójában még csak trónörökös volt, Kelet-Georgia (Kahétia) királya 1476-ban lett csupán.

Az említett megbízólevél kiállítása után másfél hónappal újabb georgiai követ érkezett Velencébe Lengyelországon át. Caterino Zeno viszont megérkezve Teprizbe, Derspina fejedelménél befolyásolta, hogy az rávegye férjét, Uzun Haszánt, Gorgora királyát (signor di Giorgiani) az oszmánok elleni harcra. Zeno már hazavezető útján egy-egy ugyanilyen szellemű, ellenállásra lelkesítő levelet küldött Paolo Ognibene útján a georgiai és a mingréli uralkodó részére. De a század további folyamán *a georgiai szétagoltság nem enyhült*, sőt a több királyságra és fejedelemségre oszlott ország alkotórészei is kis hűbéri területekre oszlottak, mélyült a belső viszály. Ezért is a Nyugat reménysége az oszmánellenes muzulmán katonai erő maradt.

*

Még szinte végóráiban is Kaffa volt a Keletről Magyarország felé vezető diplomáciai úton a fő állomás. Ez a diplomáciai állomásként való működés nem volt alkalmi, a hagyományos többnyelvű írásbeliségen alapult. Az 1449. évi városi szabályzat (Statutum Caphe) természetesen első helyre az olasz (latin) közjegyzői gyakorlatot tette, de mint második hivatalos nyelvet a görögöt ismerte el. A konzuli kúria három tolmácsa közül egy görög volt. Ugyanott működött egy görög írnok (scriba litterarum grecarum), s mintegy tíz görög közjegyző volt törvényesen elismerve teljes értékű kiállításra. Működött végül egy arab nyelvű írnok (scriba litterarum saracenarum) is a konzuli kúrián.

Uzun Haszán egyik nagykövete Constantius de Sarra kaffai közjegyző előtt megjelenve fordíttatta le perzsáról latinra Coratolli örmény tolmács közbenjöttével megbízólevelét, amit a keleti fejedelem Mátyás királyhoz intézett, de a Nagy István moldvai fejedelemnek szóló megbízólevelet is a kaffai közjegyző hitelesítette latin fordításában (1472). Az is bizonyos, hogy a Keletről Velencébe érkezett Izsák zsidó orvos vagy Izsák bég Kaffán keresztül (per via Caffé) jutott oda. A köztársaság egy Uzun Haszántól hozott, arabból latinra fordított levél példányát a szicíliai királynak is figyelmébe ajánlotta (1472). A feltételezett útvonal: Kaffa–Cetatea Alba–Vaslui–Lengyelország–Magyarország–Velence. A diplomáciai utat még használták 1474-ben is, amikor Uzun Haszán (itt: Hassanibe, Hassanbe) török császár elleni levelét perzsából latinra Kaffa városában ültették át közjegyző előtt és Hieronymus kaffai püspök pecsétjével látták el, aminek megérkezéséről Mátyás király értesítette Kázmér lengyel királyt. A válságos időre jellemző, hogy már akadt törökökkel cimboráló kaffai is, aki a jövőre gondolva szállt szembe a velencei diplomáciával. Így akarta a genovai Luigi da Pozzo a Kaffába igyekvő Caterino Zenót erőszakkal Sztambulba vinni, de a velencei bárkatulajdonos Andrea Scaramelli megszöktette, elrejtette, hogy utóbb Michele Aman tovább menekítthesse.

Hiába tartott fenn a közzetető szereppel is hasznosnak mutakozó lengyel és magyar kapcsolatot Kaffa városa, kemény küzdelem után a törökök már 1475-ben elfoglalták, és a köztörténeti források alapján kialakult szakirodalom szerint kereskedőit rabszolgának adták el. A szokott útvonalat sejteti, hogy az olasz foglyok egy csoportja felülkerekedett őrein és Cetatea Albába menekült. Más kép alakul ki a sztambuli, illetve perai közjegyzői iratok említéseiből. Az egykori Konstantinápolyt és Perát megtizedelte a pestis, de szükség volt Pera gazdasági sajátos szerepének fenntartására, azt részben feltöltötték a Kaffa eleste után erőszakkal áttelepített olaszokkal (Lattini Caffensses et lanuensses). Az ő helyzetük lényegesen különbözött a Bizánc korabeli genovaiakétól. II. Mohamed 1475. június 6-án kiadott rendelkezése előírta házak építését az áttelepítetteknek.

Újabban Tardy Lajos elemezte igen részletesen a magyarországi perzsiai követségjárását, akinek megfogalmazása szerint „Corvin Mátyás király alatt hazánk, az európai vezető hatalmak egész sorát megelőzve, diplomáciai összeköttetésbe lépett Perziával és követeket küldött Uzun Haszán udvarába”. A szövetkezés regionális tényezői magyarázzák, hogy a távoli Nyugat később kapcsolódott be, továbbá világosan kell látnunk, hogy a türkmén alakulattal való kapcsolat elsőbbsége nem előzhette meg a tényleges – bár későbbi – perzsa kapcsolatokat, ami csak a perzsa újjaalakulás után volt lehetséges. Még bonyolultabb a helyzet, ha a forrásanyag jellegét és a benne testet öltő külkapcsolatok irányát, mozgatóerőit vesszük szemügyre. Már a 19. századi feltárás óriási mennyiségű diplomáciai anyagot hozott felszínre, ezt pontosabban értelmezhetővé tette és közvetlenebbül témánkat érintő kútfőkkel egészítette ki Tardy Lajos bűvárkodása. Az ő szuggeratív címadásai ellenére magam a forrásanyagból azt vonnám le, hogy a diplomáciai kezdeményező vagy az oszmánellenes Kelet, vagy a Velencei Köztársaság. A hatalmas kiadott anyag ritkán mutatja Magyarországot aktívnak ebben a kapcsolatrendszerben, sok kiadott forrás egyáltalán nem vonatkozik Magyarországra. A 19–20. századi forráskiadások mégis értékes összképet adnak a nagy érdekösszefüggésekhez. Amikor közvetlenül nem bizonyítható, hogy ebből mit ismertek a korabeli Budán, a Mátyással szövetéses vagy Mátyást megnyerni akaró itáliai államok diplomáciai okmányai háttéranyagokként mégis számításba jöhetnek, mint a budai udvart informálni akarók ismeretei.

Fontos forrás egy levél, címzettje a doge és 1472. augusztus 6-án kelt, de azt muzulmán időszámítással jelölve. Ebből egyértelmű, hogy Izsák orvos (magnus medicus) bármilyen oszmánellenes belső és titkos egyezményt letárgyalhat Velencével, és azt Uzun Haszán éppúgy meg fogja erősíteni, mintha a megállapodás létrehozásánál jelen lett volna. A fáradtságos és kockázatos diplomáciai út végül mérsékelt eredményeket hozott: velencei gályák, lőszer és szakemberek küldése, magyar oldalozó támadás a szárazföldön, olasz hatalmaké a keleti vizeken – de mindez nem összehangolva, egy ténylegesen létrehozott szövetség által. Velence itáliai, Magyarország közép-európai viszáljai ezt megghiúsították. Ezért nem realizálódott az Izsák bég küldetése. Az eredményről készült velencei tanácsi följegyzés lényege: „Hajóhadunkat... a pápai és királyi hajóhadakkal egyesítve most már minden készen áll az ázsiai partok megtámadására, és megvalósulhat őfelsége (=Uzun Haszán) szándéka, a török tartományok megszállása.”

A diplomáciai kapcsolatok azonban kiszélesedtek. 1473 augusztusában Mátyás király követeit már Uzun Haszán udvarában említi a szemtanú Caterino Zeno, és talán ezekre vonatkozik a Velencében működő milánói követ, Leonardo Botta 1473. november 14-i jelentése – ha ugyan nem Velencére utal az a kettősség, hogy egyszerre tart diplomatát a két ellenlábás keleti hatalomnál (questa Signoria... dice, che questo anno ha sempre tenuto uno Ambasciadore appresso al Turco et un altro appresso ad Uson-Cassan). Annyi

bizonyos, hogy a szó hamarosan a fegyvereké lett, a diplomácia a véres harc szemléltője lehetett csupán.

Csel által, a perzsa kútfők szerint kiváló bátorsága révén nyerte meg a csatát Uzun Haszán, s elfogta a törökök három főbb vezérét, s újból előnyomult egészen a Pontuszi-hegységig. 1473. május 15-éről kelt egy tudósítás, valamely királyhoz címezve, de a milánói levéltárba került, amely beszámol a ruméliai pasa (Bassia de Romania) vonulásáról Konstantinápolyból Gallipoliba a szultán (gran Turcho) seregével, majd a szultán és udvara fővárosából való távozásáról és hadai összegyűléséről, Uzun Haszán három kémének elfogásáról és vallatásáról, az Uzun Haszán elleni tűzérségről (lo Turco porta le bombarde), a szultáni birodalomban működő kereskedőkről és kézművesekről. Ez a híradás beszámol Uzun Haszán „vajdái”, Ali bég és Hahmat nagy csapatáról és sikeréről, a törökök veszteségeiről, azután Uzun Haszán számtalan harcosáról az Eufrátesz mellett. Az értesülés annyiban is fontos, hogy közvetve utal a *kétfrontos háború török félelmére*: a keleti kudarc leírása után van szó arról, hogy a török a velencei Signoriához nagykövetet küldött, kérve a velük való békekötést. A lassabban értesülő Ragusa városa alighanem már ismert és elavult híreket erről adott a velencei dogenak 1473. október 29-én, Drinápolyból visszatért felderítői anyagából: Uzun Haszán első, győzelmes harcáról van ebben szó a szultán ellen (cum magno Turco), amit az Eufrateszen túl vívtak, s amelyben elesett a ruméliai basa (romanie Bassam) s több török kapitány, lemészárolták, szétszórták és üldözték a ruméliai haderőt.

Ennek a fénykornak képe csapódott le Laudivius Zacchia Nápolyban 1473-ban levezetésformában kiadott Kelet-leírásában (Epistolae Magni Turci), ahol Zancassanus (tehát Uzun Haszán, a Fehér Ürü ura) és Soldanus (azaz a mameluk uralkodó) a küldemények állítólagos szerzői. De erre az időre esik a hiteles adat Caterino Zeno tollából arra nézve, hogy 1473. július 7-én érkezett az erzingani táborba „Magyarország felséges királyától két követe, kikkel együtt a kihallgatáson jelen voltam”. A győzelmes Uzun Haszán tehát egyszerre tárgyalt két szövetségese, *Magyarország és Velence keleti követeivel*. Ezzel esik egybe a Tarikh-i-Szeferi kézirat, Uzun Haszán tetteinek részletes leírása, annak említése, hogy hozzá követek érkeztek Velencéből, Freng- és Magyarországból. Vámbéry Ármín feltételezése szerint a velencei és magyar követség először Lengyelországba, onnan Dél-Oroszországba, s a Kaszpi-tenger északi partjára, vagy még valószínűbben a Kaukázuson és az Arasz (örmény Erasz) folyón át Tebrizbe jutott, ahonnan Erzinganba tartott. Ilyen hat-nyolc hónapig tartó úton tudták a fekete-tengeri oszmán hajórajt, illetve a Kaukázuson túl nyugati részeinek oszmán uralmi övezetét ki-kerülni.

Röviddel a diplomáciai eszmecsere után azonban bekövetkezett a katonai fordulat: 1473. augusztus 11-én Erzerum közelében, Baskent mellett sorsdöntő ütközetre került sor Mehmed szultán serege és az Ak-Kojunlu seregszervezet között, amely utóbbi tűzér-ség hiányában megsemmisítő vereséget szenvedett. A velenceiektől oly fáradságos módon a Keletre juttatott nehéz tűzfegyverek nem jutottak keresztül az oszmánoktól ellenőrzött utakon, hanem a szállítmányokat elfogták. Érvényesült viszont az összecsapásban Mehmed pompás tábori tűzérsege. Az összecsapás a történeti irodalomban leggyakrabban mint terdzsáni csata szerepel, vagy éppen Erszindzsántól északra lokalizálják azt. A győzelem kétségtelenné tette az oszmán hegemoniát a keleti Kis-Ázsiában. A csata nem igazolta Caterino Zeno és mai forrásértelmezői látásmódját, akik Uzun Haszán velencei szemmel hihetetlen létszámú és előkelő összetételű (perzsa, georgiai, tátar, kurd) seregét győzhetetlennek tartották.

Összefoglalva a keleti kapcsolatok alakulását, megállapítható, hogy *Hunyadi János* kevésbé látványos távlatokban gondolkozott, viszont aktív hadászati elképzeléseiben szomszédos, területileg reálisan átlátható országokban keresett szövetségeseket. Felismerve az olasz városköztársaságok kereskedelmi érdekeivel egybeeső katonai érdekeket, igyekezett a tengeri kikötőket nyitva tartani az Oszmán Birodalom elleni felvonulás céljára. Ennek során sok ismeretet a kereskedelmi szférából szerezhetett. A magyar hadvezér és államférfi ápolta a kis-ázsiai kapcsolatokat, és nem lehettek előtte ismeretlenek a keleti keresztény–oszmánellenes muzulmán kapcsolatok sem.

Nemzetközi tekintetben lényegesen megromlott körülmények közt (Bizánc helyrehozhatatlan bukása után) építette ki keleti külpolitikáját *Hunyadi Mátyás* király. A hadsereg modernizálását a védelemre használta ki és inkább csak diverziós hadműveleteket folytatott, gyakran diplomáciája is kivárára irányult. Igaz, hogy orientációs lehetőségei leszűkültek. Látókörében rendszeresen ott volt a keleti keresztények és muzulmán oszmánellenes erők ligája, s felértékelődött az antik és kora középkori nevek alá rejtett, valójában felmorzsolódó erők köre. A királyi megbízottak hivatali jellegváltozása és ezzel kapcsolatban a szolgálati érdemek immár fel nem sorolása miatt Mátyás saját keleti diplomatainak egyéni arculata alig ismert, de bizonyára a diplomáciai utak összeszűkülése is mind jobban kiszolgáltatta a királyt a velencei diplomácia szövevényeinek, és hírek is inkább csak Itálián át kerültek hozzá. A keleti reménybeli szövetségesek elbukása, a fekete-tengeri kikötő ellenőrzésére irányuló utolsó kísérlet kudarca 1485-ben befejezésre készítette a király keleti diplomáciáját az oszmán hatalom hátában. A mozgástér beszűkülése sokat sejtető előjátéka annak, ami Mátyás utódai alatt a fő arcvonallá vált magyar–oszmán fronton – az igazi Perzsia helyreállítása ellenére – bekövetkezett.

PERZSA-OSZMÁN KAPCSOLATOK A 16. SZÁZADBAN, A 17. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN ÉS HATÁSUK A TÖRÖKÖK KELET-EURÓPAI ÉS BALKÁNI POLITIKÁJÁRA

A Szefevida Irán a 16–17. században – különösen I. Abbász sah reformjait követően – hatalmas politikai erővé vált és lényegében véve egyedül állt ellen az oszmánok keleti hódításainak. Iránnak ez a szerepe Egyiptom, majd Észak-Afrika elfoglalását követően még nyilvánvalóbb lett. Ám addig is a Szefevida sahok nyugati politikája, mely tulajdonképpen a Szefevidák által leigázott Ak-Kojunlu vezérek politikájának folytatása volt, nemcsak az oszmánok számára bírt jelentőséggel, hanem a nyugat-európai keresztény államok számára is, melyek közül csupán Franciaország tartott fenn barátnak mondható kapcsolatokat a Portával. Ilyen kapcsolatok voltak az oszmán és az orosz állam között is az 1492-ben létesített diplomáciai kapcsolatokat követően és a 16. század 20-as éveig. Később ezek a kapcsolatok a krími kánnak, Sztambul hűbéresének aktív közreműködése révén megromlottak, és 1569-ben sor került az asztrahányi hadjáratra, amely az első orosz–török háborúnak tekinthető.

Az Irán és Törökország közötti külpolitika kérdéseiről terjedelmes szakirodalom áll rendelkezésre, mind a mai Iránban és Törökországban, mind Európa számos országában. Hadd utaljak itt A. N. Kurat, N. Falsafi, Palombini, Busher, Mahmudov és mások munkáira. Jómagam is több tanulmányt publikáltam a 16–17. századi orosz–iráni politikai kapcsolatokról.

Közleményünk célja, hogy nagy vonalakban felvázolja azt a szerepet, amelyet a Szefevidák és az oszmánok kapcsolatai a török európai – főképpen kelet-európai és balkáni – politikájának alakulásában és folyamán játszottak.

A törökök a 14. században érkeztek a Balkánra. A rigómezei ütközetet követően a balkáni államok többségének sorsa megpecsételődött. A 14–15. században vezetett kereszties hadjáratok sikertelenek voltak, a keresztiesek rosszul szervezett seregeit a török haderő, amely abban az időben Nyugat-Euráziában valójában a legjobb volt, szétverte.

Az oszmán sikerek láttán az európai hatalmak megpróbálták keletei szövetségeseket találni. A 15. század második felében létrejött egy ilyen oszmánellenes szövetség (inkább csak elméletben). Ennek tagja volt Uzun-Haszán (Hosszú Haszán), Ak-Kojunlu, akinek birtokai kiterjedtek a mai Nyugat-Iránra és Kelet-Törökországra, a kahetiszi cár, a trapezunti császár, valamint Velence és néhány más nyugat-európai ország. Ám a törökök 1461-ben felszámolták a trapezunti birodalmat, 1473-ban pedig Terdzsan közelében hatalmas csapást mértek Hosszú Haszán türkjeire. Két év alatt elfoglalták a Krímet, és a Fekete-tengert lényegében az Oszmán Birodalom belső tengerévé tették.

Az oszmánokkal vívott csatában elszenvedett vereség Ak-Kojunlu államának sorsát illetően katasztrofális volt. Hosszú Haszán halála után ez az ország gyakorlatilag részekre esett szét, és Uzun-Haszán nem kevésbé tehetséges utódai egymással háborúztak, melynek során egyesek Sirvánra próbáltak támaszkodni, mások pedig az oszmánoktól kaptak segítséget.

Sirván (a mai Azerbajdzsán Köztársaság nagy része) abban az időben kicsi, de gazdag állam volt. Nem véletlen, hogy III. Iván éppen vele és Kahetiával – ez utóbbi akkoriban a 15. század 90-es éveiben széthullott Grúzia legerősebb része volt – létesített diplomá-

ciai kapcsolatokat, rögtön a tatár iga alól történt felszabadulást követően. Moszkva utolsó szövetségese Mengli-girej krími kán, a szultán vazallusa volt, és éppen a krími tatárok voltak azok, akik 1500 körül végső csapást mértek az Aranyhordára. Mengli-girej haláláig támogatta a jó kapcsolatokat III. Ivánnal és utódával, 1492-ben az ő közreműködésével létesültek diplomáciai kapcsolatok Oroszország és a Török Birodalom között.

Bár az oszmán külpolitika elsősorban nyugat felé irányult, a keleti térségnek szintén óriási jelentősége volt. A 15. század második felében az oszmánok felszámolták Közép- és Kelet-Anatólia független bejliket, mindenekelőtt Karamant.

Keleten a 15. század legutolsó éveiben jött létre a kicsi Ardebil Fejedelemség, melynek vezérei, az eltörökösödött talüs Szefevidák, rokonságban álltak Ak-Kojunluval és a Sirván sahokkal, ami azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy ne ellenségeskedjenek velük. A dinasztia megalapítója I. Ismail volt, de valójában a Szefevidák államát a legkülönbözőbb eredetű türk csoportok, ún. kizülbasi törzsek gyám-émírei hozták létre. Ismail 1484-ben született. Ezek az emírek (Lele bek-samlu és mások) a kiskorú Ismail nevében álltak az ún. kizülbasi mozgalom élén, és 1499–1510 között egész Iránt, illetve a mai Törökország és az arab Irak egy részét uralmuk alá hajtották. Ez a Szefevidákat az oszmánok potenciális ellenfeleivé és a Porta ellenségei: az európai országok számára pedig lehetséges szövetségésévé tette. Az oszmánok és a Szefevidák közötti ellenségeskedés kezdetben diplomáciai síkon folyt. II. Bajazid és Ismail inkorrekt üzeneteket váltottak egymással, Iránba pedig egyre érkeztek a követések a különböző európai országokból azzal a tapogatózó céllal, hogy bevonják a Szefevidákat az oszmánellenes koalícióba. Ezekben kezdettől fogva jelentős szerepet játszottak az örmény kereskedők, különösen az Avaksz menti Dzsulfa városából valók. Élvezve a Szefevida sahok támogatását, gyakran folytattak számukra diplomáciai tevékenységet, vagy egyszerűen kémkedtek nekik. Később, amikor a 17. század elején I. Abbász a dzsulfai kereskedőket áttelepítette Iszfahán elővárosába (Új-Dzsulfa), az örmény kereskedők e szerepe még jelentősebbé vált.

Az oszmánok és a Szefevidák közötti kapcsolatok II. Bajazid halálát és I. Szelim trónra kerülését követően rendkívül kiéleződtek. Ráadásul éppen 1510-ben zárta szét Ismail az oszmánok keleti potenciális szövetségését, Sajbani üzbgég kánt, és nemcsak Horasztant foglalta el, hanem megpróbálta Maverranahrot is leigázni.

Szelim nagy háborúra készült Iránnal, ezért parancsot adott az Oszmán Birodalom határain élt kizülbasik szörnyű lemészárolására. Ezután indult meg a háború Irán ellen, és 1514-ben az oszmánok Csaldürannál tönkrevették Ismail seregeit. Az oszmánok ezt követően meghódították Ak-Kojunlunak a mai Törökország határszélein elterülő egykori birtokait, valamint (az arab) Irakot* és Kurdisztánt. Elfoglalták továbbá Ismail fővárosát, Tabrizt is, de azt a törökök hamarosan elhagyták.

Egy rövid előadás keretében nincs lehetőség az Oszmán Birodalom európai és keleti politikájának részletes elemzésére. De szükséges azonnal leszögeznünk, hogy az egész 16. század folyamán és a 17. század első harmadában (az 1639. évi perzsa–török békéig) a hadműveletek növekedése rendszerint azzal a következménnyel járt, hogy jelentősen meggyengült az oszmánok tevékenysége Európában.

Igy I. Szelim haláláig (1520) tulajdonképpen keleten tevékenykedett (meghódította Szíriát, Egyiptomot stb.). Fia, Szulejmán Kanuni ellenben szinte azonnal Európában kezdeményezett hadműveleteket, melyek a mohácsi csatával és egy sor más nevezetes

* A mai Irak. Létezett egy perzsa Irak is (Északnyugat-Irán).

eseménnyel zárultak le. Erre mindenekelőtt azért vállalkozhatott, mert Iszmail a csaldürani vereséget követően teljesen demoralizálódott, és életének utolsó évtizedében nem politizált aktívan. Fia, I. Tahmaszp gyermekként került a trónra, és néhány évig az emírek kis csoportjai hatalmi harcot folytattak Iránban. Ez alatt az idő alatt Szulejmán döntő sikereket tudott elérni Európában, majd pedig – egy perzsa krónika szavai szerint – jól kipihenve magát a fővárosban, hozzáfogott a keleti ügyekhez. Az oszmánok a 16. században (de később is persze) állandóan támogatták a kapcsolatokat a közép-ázsiai üzbégekkel – akik a szövetségeseik lettek –, valamint néhány indiai fejedelemséggel. Más indiai uralkodók és mindenekelőtt a nagy mogulok Irán szövetségesei voltak.

Iránba folyamatosan érkeztek a követségek Spanyolországból, Portugáliából, később Hollandiából és Angliából. Különösen jó kapcsolatok szövődtek a 16. század végétől a Szefevidák és Anglia között, amelynek régi ellensége, Franciaország viszont valójában az oszmánok szövetségésévé vált.

Külön kell szólni az orosz–török és orosz–perzsa kapcsolatokról. Az orosz–oszmán kapcsolatokat a krími kánok, Mengli-Girej elődei tették tönkre, akik mintegy az általuk elpusztított Aranyhorda örököseinek tartották magukat, és ezzel a céllal nyújtottak segítséget az asztrahányi és kazányi kánoknak. Kazányt és Asztrahányt Oroszország a 16. század 50-es éveiben elfoglalta, ami lehetővé tette a közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat a Volga mentén a selyemben gazdag Iránnal, nemcsak az orosz, de a nyugat-európai kereskedők számára is.

Szulejmán nem különösen tehetséges utóda, II. Szelim – akit sikertelen intézkedései miatt még a hivatalos történetírók közül is számosan Masztnak (Részeg) neveztek – szervezte a már említett, kudarcra végződött asztrahányi hadjáratot 1569-ben. Két év múlva szétzúzták Daulet-Girej krími kán erőit is. Ebben a helyzetben az orosz állam egyre inkább hajlott a Szefevidákkal való szövetségre.

A 16. századi Iránban bonyolult volt a helyzet. A kiobbant új oszmán–perzsa háború 1555-ben Törökország számára előnyös békével zárult. Tahmaszp sah halála (1576) után, a kortárs kurd történetíró Sefer-khan Bidliszi szavai szerint, Iránt felosztották a kizűlbasi emberek egyes csoportjai között. A keleten aktivizálódott üzbégek elfoglalták Horaszt, nyugaton pedig az oszmánok léptek fel, meghódítva majdnem egész Nyugat-Iránt és Transzkaukáziát.

Igaz, a Porta 1592-ben háborút kezdett a Habsburg Birodalommal is, majd Kelet-Anatóliában törtek ki zavargások a dzsalálák között, melyek átterjedtek Transzkaukáziára is.

Mindez a 17. század első éveinek rossz termésével és szörnyő éhínségével együtt óriási károkat okozott az egész régiónak – Kis-Ázsia keletei részétől Derbenig. Ugyanekkor a horaszáni emírek egy csoportja a trónra emelte Mohamed Hodabende Abbász-mirzát, I. (Vak) Tahmasz egyik fogadott fiát. Az új, fiatal uralkodó éles elméjű politikusnak és jó hadvezérnek bizonyult. Miután megerősítette kapcsolatait egy sor európai állammal, mindenekelőtt Angliával, megpróbálta Oroszországot is bevonni az oszmán-ellenes koalícióba. Van okunk feltételezni, hogy 1603–1604-ben titkos perzsa–orosz törökellenes szerződést kötöttek, amit azonban nem sikerült megvalósítani: Oroszországban ugyanis zavaros idők köszöntöttek be.

A töröknek a Habsburgokkal folytatott háborúja során támadt nehézségei kétségkívül hozzásegítették Abbászt ahhoz, hogy egy sor győzelmet arasson keleten, s visszafoglalja Transzkaukáziát és Kurdisztán egy részét. Az oszmánok 1606-ban kénytelenek voltak békét kötni Ausztriával – az utóbbi számára előnyösen. Annak, hogy a törökök enged-

ményekre kényszerültek, egyik oka Irán keleti hadisíkereiben rejlett. A szultán hadvezérei ugyan a dzsalálákra hamarosan vereséget mértek, az Iránnal folytatott háborúban azonban nem termett számukra babér. A háború megszakításokkal 1624-ig folytatódott, s következményeként a törökök az arab Irakot, sőt Bászrát is fel kellett, hogy adják.

I. Abbász halála (1629), s az Irán-ellenes felkelések Grúziában (Georgi Szaakedze és a kahetiai cár, Tejmuraz vezetésével) reményt adtak az oszmánoknak a visszavágásra. Vatejsvili grúz történész legújabb – nyugati levéltárakban folytatott – kutatásai kimutatták, milyen aktivitást fejtett ki Tejmuraz az európai szövetségesek felkutatásában. Szaakadzet azonban a szultán összeesküvés gyanújával kivégeztette, Tejmuraz pedig – miután megpróbált Törökország és Irán között lavírozni, s egyúttal kapcsolatokat létesíteni Oroszországgal – végül meg kellett, hogy adja magát a sahnak. Az oszmánok által kezdeményezett Irán-ellenes háború az 1639. évi békével zárult: a törökök visszaadták arab Irakot és néhány más területet.

Az Oszmán Birodalom keleti határain több mint 60 éven át béke honolt és az oszmánok aktívabban tudtak foglalkozni az európai ügyekkel. De ez persze már a történelemnek egy másik lapja.

A MAGYAR TARTOMÁNY HELYE ÉS HELYZETE AZ OSMÁN BIRODALOMBAN

Az Oszmán Birodalomban az erős központosítás jól megfér azzal, hogy a tartományok kormányzásában a törökök mindenütt messzemenően figyelembe vették a helyi viszonyokat. A tartományi igazgatásnak emiatt sok változata jött létre, ezeket három nagy típusba oszthatjuk. Az elsőbe a törzsterületek: Kis-Ázsia és a Balkán-félsziget tartoztak, a másodikba a közel-keleti és észak-afrikai arab országok, a harmadikba a vazallus államok. Ez a hármas felosztás persze durva, a típusokon belül is sok változat alakult ki. Így a Balkán és Kis-Ázsia is sok eltérést mutat földrajzi, gazdasági, etnikai, társadalmi és vallási okok miatt, azonos vagy hasonló volt viszont bennük a földek hasznosítása, a pénzügyigazgatás, a közigazgatási beosztás, a katonaság szerepe és még sok egyéb.

Magyarország a törökök szárazföldi terjeszkedésének utolsó állomása volt Európában, szerkezetileg a balkáni tartományokhoz kapcsolódott, s az igazgatás előbb felsorolt módszerei itt is éltek. Az eltérések azonban erősek, s legalább olyan fontosak, mint az egyezések. A következőkben ezeket szeretném sorra venni.

1. A Balkán-félszigeten a török uralom számottevően megváltoztatta a népesség etnikai és főleg vallási összetételét. A legelőször meghódított déli területekre tömegesen érkeztek kis-ázsiai telepesek, s a beköltözés egyre lassuló ütemben, de később is folytatódott. Amikor az állami telepítések kora a 15. század második felében lezárult, a balkáni őslakosság tömegessé váló áttérése lépett a helyébe. Az iszlamizáció először a városokban indult meg, majd a falusi népességre is áttért. Már a legkorábbi, a 15. század második felében készült bulgáriai török összeírások azt mutatják, hogy valamennyi városban, a falvaknak pedig kb. az egynegyedében élt muszlim lakosság. Macedóniában és az Al-Dunától délre fekvő területen (a vidini szandzsák keleti felében) már minden nyolcadik adófizető háztartásfő muszlim volt. E. Grozdanova, aki Bulgária keresztény népességének változásait vizsgálta legutóbbi monográfiájában, 1640 és 1670 között feltételez egy újabb kori nagy iszlamizációs hullámot; a dzsijze-fizető keresztények száma ekkor Bulgária-szerre erősen csökkent, ami egyúttal a muszlimok számának relatív emelkedését jelentette.

A források azt mutatják, hogy az iszlamizálás a helyi földbirtokosok körében is gyakori volt. A 15. században a Balkán-félszigeten mindenütt megtaláljuk a keresztény szpáhikat, azokat a helyi birtokosokat, akik a török kincstártól szolgálati birtokot kaptak. Az északabbra fekvő, később meghódított területeken (pl. a szendrői szandzsákban) még a 16. században is szép számmal találunk belőlük. Török szolgálatuk persze azonos véget hozott nekik: egy-két, legfeljebb három generáció után áttértek az iszlámra és beolvadtak a helyi török elitbe.

A balkáni társadalmak valamennyi rétegének folyamatos áttérése döntő jelentőségű mozzanat abban a folyamatban, amelynek során a félsziget szilárdan beépült az Oszmán Birodalomba. A török uralom stabilizálása és az őslakosság spontán iszlamizálása ugyanis szorosan összekapcsolódott. A tömeges áttérés akkor vette kezdetét, amikor az idegen hatalom intézményesen berendezkedett, kiépítette helyi igazgatási szerveit és egyéb szervezeteit; az iszlamizálást ezek elfogadásaként, az ellenállás feladásaként is ér-

telmezhetjük. S nem kétséges a visszahatás sem: a helyi népesség tömeges áttérése segítette a török uralom megszilárdulását.

A törökök átvették a balkáni városok irányítását. A félsziget védett belsejében ugyan inkább csak jelképes helyőrségek állomásoztak, minden jelentősebb településen működtek viszont hivatalok, éltek iparosok, kereskedők és a vallás emberei. Nagyobb településeken az iszlamisztás is erősebb volt az átlagosnál, így a városok mind funkcióikban, mind külső képükben hamarosan eltörökösödtek.

Magyarországon ezzel szemben egyáltalán nem létezett iszlamisztás. Tudunk persze néhány áttérésről, de ezek kuriózumszámba mentek. Volt olyan magyar nemes, aki itthoni rablókalandjai miatt jobbnak látta a törökök szolgálatába állni, de ott is gyászos karriert futott be, a Hétorony foglyaként élt és halt meg. Voltak írkok, akik a török hatóságok magyar nyelvű leveleit írták, s közben hírekkel látták el a magyar nemeseket. A magyar források ritkán arról is hírt adnak, hogy valaki (városi polgár vagy paraszt) „törökké lett”, de ezt éppen azért tartották följegyzésre méltónak, mert rendhagyó esetenek számított. Török forrásban maradt ránk a budai pasa tréfája: a pasa elcserélte turbánját egy magyar koldus kalapjával, s amikor az ő parancsára a koldus a turbánt felvette, azonnal elvitette körülmetélni.

Az iszlámnak, mint térítő vallásnak, semmi esélye nem volt Magyarországon. Mivel itt húzódott a török birodalom európai frontvonala, s az ország állandó háborúban élt, az iszlám, az ellenség vallásának felvétele súlyos árulásnak számított. De nem csak ez zárta ki, hogy az iszlám itt ne csak tartományt, hanem lelkeket is hódítson. A 16. század Magyarországon is a reformáció győzelmének, a 17. század az ellenreformáció térhódításának kora, s kettejük harcában semmilyen külső ideológiának, semmilyen harmadik vallásnak nem maradt hely. Végül nem elhanyagolható, hogy ez a tartomány a törököknek katonai okokból kellett, térítésre egyáltalán nem törekedtek.

Magyarországra nem irányult szervezett telepítés, és a spontán beköltözés is korlátozott maradt. A tahrír-defterek, amelyek minden lakott helyen név szerint összeírták az adófizetőket, azt mutatják, hogy muszlim népesség csak erődített helyeken élt. A beköltöző törökségnek kialakult mintegy hatvan kisebb-nagyobb centruma, ahová a megszálló katonaság, a hivatalok és a polgári lakosság húzódott.

Falun élő mohamedán népességet egyetlen defter jegyzett fel, amely a Duna és a Tisza között fekvő síkság déli részéről készült 1578-ban. A defter 800 helység lakosságát írta össze, közülük 5 erődített katonai és igazgatási központban és mindössze 21 faluban jegyezték fel vegyes lakosságot. Pontosabban: a falvakban keresztény lakosok között egy-két török nevűt, akik azonban nevükből ítélve friss renegátok voltak. A jelenség helyes megítéléséhez tudnunk kell, hogy ezen a területen erre az időre a magyar lakosság teljesen kiveszett, helyére délszlávok költöztek.

A magyar tartományba beköltöző törökség kisszámú volt, és kizárólag várakban és a hozzájuk tartozó városokban élt. Ezzel szemben egy sor olyan nagyobb településen, köztük városokban, amelyek nem voltak erődítettek, soha egyetlen török nem lakott. Az iszlám és az általa meghatározott életforma, a törökök gazdálkodási szokásai és város-szervezete még a nagy helységekre sem gyakorolt hatást, nemhogy a falvakra.

2. A Balkán-félsziget gazdasági erőforrásai és termelése szerves részévé váltak a birodalmi gazdaságnak. Az oszmán államvezetés sok átgondoltan tervezett rendelettel szabályozta hasznosításukat. Rendkívül fontos bányái az állam tulajdonába és kezelésébe kerültek. Mezőgazdasági terményeinek egy része közvetlenül a főváros, a laktanyák és a felvonuló hadsereg ellátására rendeltetett, másik része – főleg Ragusa és Split közvetí-

tésével – Dél-Európába került kivitelre. II. Mehmed nagyarányú telepítési politikájának is a közellátás biztosítása volt a fő célja: falvak gyűrűjével vette körül Isztambult, amelyek zöldséggel és gyümölcssel látták el a várost, kizárólag juhtenyésztéssel foglalkozó népességet telepített Bulgária tengerparti körzeteibe, akik egész nyájukat terelték a fővárosba stb. De később is mindenkinek megvolt a maga szerepe. Ismert a román fejedelemségek nagyarányú részvétele Isztambul ellátásában, vagy a görög borok részesedése a birodalom mezőgazdasági kivitelében. Az állam a fontos cikkek – fémek, só, viasz, hús, gabona – kivételét, sőt belső forgalmát is gyakran megtiltotta addig, amíg a szükséges mennyiség nem került be a raktárakba.

A magyar tartomány ettől a képlettől is eltért, aminek ismét több okát sorolhatjuk fel.

A törökök az ország középső részét foglalták el, egy földművelő és állattenyésztő alföldet, amelynek néhány dombos vidékén szőlőművelés is folyt. Itt nem nyertek bányakincseket és más olyan termelési ágakat, amelyeket az ő gyakorlatuk szerint is érdemes lett volna állami monopólium alá vonni. A nyugat-európai agrárkonjunktúra hatására az Alföldön a 16. században felvirágzott a szarvasmarhatenyésztés, az 1570–80-as években Magyarországról évente több mint százezer hízlalt marhát exportáltak osztrák, délnémet, morva és észak-itáliai piacokra. A törököknek ez az egyetlen jelentős művelési ág kínált lehetőséget akár arra, hogy részévé tegyék a közélelmezésnek, akár arra, hogy legalább a jövedelmét keményen megcsapolják. A szarvasmarha azonban a törököket másutt sem érdekelte különösebben, Magyarországon sem fedezték fel jövedelmezőségét. Nem kapcsolódtak be sem tenyésztésébe, sem forgalmába, nem is adóztatták meg, csupán egyszeri vámot szedtek a kihajtott állatok után.

A Köprülü-korszakig a törökök Magyarországon csak dzsizjét és a szokásos földesúri adókat szedték, az ún. „rendkívüli állami adókat” csak ritkán. Az 1660-as évektől ez utóbbiak is rendszeressé váltak, és különösen háborús években gyakori volt az élelmiszerek kényszerfelvásárlása. Ettől azonban csak az adózók terhei súlyosbodtak, a tartomány gazdasága nem kapcsolódott szorosabban a török birodalom gazdaságához.

Megtartotta viszont korábbi kapcsolatait, amelyek Európához kötötték. Egész Magyarország, s benne a török terület, részévé vált az ekkor kialakuló nagy európai munkamegosztásnak. Élőmarhát és állati termékeket – elsősorban bőrt – exportált nyugatra, s iparcikkeket, főképpen tömegigényeket kielégítő textíliákat és fémárut importált ugyanonnan. Ezt az áruösszetételt nemcsak a királyi Magyarországon felvett, hanem a török területen vezetett vámnaplók is tükrözik. A nyugathoz kapcsolódás közvetett bizonyítéka, hogy egész Magyarországon, a török területen is, túlnyomóan európai pénzek voltak forgalomban, török és levantei pénzek sokkal kisebb mennyiségben.

Az Oszmán Birodalmat a Távol-Keletről Európáig a külgazdasági kapcsolatok sűrű szövényébe kapcsolta a világhoz, de ebben a rendszerben ő maga passzív volt: a birodalom külkereskedelmét és a rajta áthaladó tranzitforgalmat nyugat-európai és levantei kereskedők közvetítették. A szultánok alattvalói – muszlimok és keresztények egyaránt – megelégedtek a belső forgalommal, a határokat nem szívesen lépték át, különösen azokat nem, amelyek egyben frontvonalak is voltak. A birodalom északnyugati csücskében fekvő, távoli magyar tartomány számukra célállomás s egyben zsákutca volt. Ide csak az jött, akinek itt volt dolga, a török kereskedők a Dunán azt hozták fel, amire a várak őrségeinek és a városok török lakóinak szükségük volt. Még a saját uralmuk alatt élő magyarokkal sem igen építettek ki gazdasági kapcsolatokat, a határ túloldalán élőkkel nem is kerestek ilyeneket.

3. A Balkán-félsziget másfél évszázadon át hadszíntér volt. Amikor a 15. század második felében meghódítása befejeződött, a Szávától délre elültek a harcok. A félsziget népessége azonban nem szabadult meg a háborútól. Eddig elszenvedte, most résztvevője lett, arra kényszerült, hogy katonaként vagy segédalakulatokban vegye ki részét a törökök háborúiból. (A kényszer mellett ebben talán önkéntesség is munkált; pl. a magyarországi török várakban szolgáló több ezer keresztény délszláv számára a szolgálat foglalkozást, egzisztenciát, sokaknak felemelkedést is jelentett.)

Itt nem azokról van szó, akik a devsirme révén a janicsárok közé kerültek, hanem azokról az ezrekről, akik keresztényként katonái voltak akár a felvonuló hadseregnek, akár a várórségeknek vagy a folyami flottáknak. Rajtuk kívül megint csak sok ezer keresztény őrizte és tartotta karban a hágókat, átjárókat, hidakat és utakat, szolgálta a hadsereget építésként, iparosként vagy éppen zenészként. Ezek a kötelezettségek nagyobb részt úgy szerveződtek, hogy meghatározott számú – mondjuk öt – adózó között járt sorba a szolgálat, amelyért részleges adómentesség járt.

Magyarországon egyetlen olyan esetet sem ismerünk, amikor egy keresztény magyart tényleges katonai szolgálatra köteleztek volna a török hadseregben. Segédszolgálatokra a magyar tartomány lakói is gyakran kényszerültek, hiszen a helyben dúló háborút ki kellett szolgálni, de ebben sem látszik olyan rendszeresség, mint tőlünk délre. Várépítés (vagy annak megváltására pénzadó), fuvarozás, fakitermelés és salétromfőzés – ezek a leggyakoribb szolgálatok, amelyek akkor is magukon viseltek egyfajta esetlegességet, ha rendszeresek voltak (pl. az épületfa vagy a salétrom beszállítását nem a török hatóságok szervezték meg, ők a szolgálatot, mint a természetbeli adók egyik fajtáját, kivették a településre, s azután hagyták, hogy az a munkát a maga belátása szerint szervezze meg).

A Magyarországon folyamatossá váló, kétszáz éves hadiállapot települések tömegét pusztította el, s tette lakóikat földönfutóvá. Nagyszámú szabad katonaréteg alakult ki, amelynek tagjai magyar várakhoz kötődve vagy az országban kóborolva katonáskodásból, vagy rablásból éltek. Véletlenül sem fordult elő, hogy ha már katonának álltak, nem magyar, hanem török szolgálatban keresték volna megélhetésüket – ez talán még az iszlamizálásnál is nagyobb árulásnak számított. A másik oldal szemlélete ezen a ponton is megerősítette a magyart: a törökök soha nem hívták magyar alattvalóikat a szolgálatukba, mert teljes joggal az ellenség tartalékának tekintették őket.

4. A Balkán-félszigeten egyeduralkodóvá vált a törökök polgári igazgatása és jogrendszere, amely az iszlám vallásjogból és a szultáni törvényhozásból tevődött össze. Szultáni rendeletek tiltották a hódítás előtti törvényeknek, a „despoták törvényének” alkalmazását, csak a helyi szokásjogok éltek tovább, amelyeket a törökök is tiszteletben tartottak. A joggyakorlatot a török bíróságok monopolizálták. Minthogy az állam elismerte az ortodox egyházat, azt is eltűrte, hogy annak nagyobb központjaiban keresztény törvényeken alapuló bírások folyják. A falvak kis közösségeiben az „öregek”, a közösség köztisztviselőiben álló tagjai tettek igazságot a napi perpatvarokban. Az ő bíráskodásuk szóban folyt és a szokásjogot követte, nélkülözte a szervezett formákat és a török hatóságok elismerését.

Ezzel szoros összhangban vagy teljesen eltűntek, vagy erősen visszaszorítva éltek tovább az őslakosság saját szervezetei, amelyeket amúgy is alacsony fejlettségi szinten gyűrt maga alá az idegen uralom. A hódítók csak a pravoszláv egyház önállóságát ismerték el, és konzerválódásra ítélve élni hagytak néhány archaikus intézményt, pl. Montenegró törzseinek belső önkormányzatát. A lakosság helyi elöljárói (kenézek, primikü-

rök, kodzsabasik) megmaradtak ugyan, de a gyakorlatban a török tartományi igazgatás legalsó szintű végrehajtó közegeiként működtek. Kinevezésüket a török hatóságoktól kapták, szolgálatukat kísértékű tímár-birtokokkal honorálták, feladataikat (részvétel az adószedésben és a rendfenntartásban) szultáni törvények szabták meg. Ezek az előljárók településük érdekeinek küzdelmes védelmét legtöbbször feladták azért a kicsike hatalomért, amelyet idegen uraik szolgálata biztosított nekik. Már a 16. század elején áradt el- lenük a panasz.

Magyarországon a török területen is érvényben maradtak az országos és regionális törvények. A települések rendtartásai, a céhek szabályzatai stb. királysági példákat kö- vettek. Itt is valamennyi szandzsák megkapta a maga szultáni törvénykönyvét (ún. ká- nunját), ezek azonban szinte kizárólag az adók, illetékek, vámok összegeit szabták meg, a testi sértés büntetésének előírásán túl nem rögzítettek jogi szabályokat. Az iszlám ma- gánjog – ezen belül a családjog különösen – csak a muszlim népesség körében érvénye- sült, a magyarokra soha nem alkalmazták őket.

Magyarországon valamennyi helyi szervezet tovább működött. A városok és falvak továbbra is megválasztották helyi előljáróikat, a bírakat. Nagyobb településeken az igaz- gatás részterületeinek élén kisebb rangú bírák álltak (a vásárok, szőlőhegyek, erdők ügyeit intézték), s a bírák munkáját választott tagokból álló tanács segítette. Kisebb fal- vakban gyakran egyetlen bíró látta el a feladatokat. A választott előljárók és testületek dolga volt vezetni a település teljes háztartását (adókiivetés és -behajtás, a település közös bevételeinek és kiadásainak intézése, a közösség alkalmazottainak – pap, tanító, jegyző, kocsmáros stb. – felfogadása és ellátása), felügyelni a rendre, bíraskodni, tartani a kap- csolatot a török és a magyar hatóságokkal.

Bármennyire önállóak voltak is a települések, különösen a nagyobb városok, az el- végzendő feladatok egy részét a hatóságok jelölték ki. Ebben az értelemben róluk is el- mondható, hogy szervezeteik a török adminisztráció alsó, végrehajtó szintjét alkották. Csakhogy már ezen belül is jókora mozgásterük volt. A törökök már uralmuk kezdetén sok településre – városra és falura egyaránt – egy összegben vetették ki az adót, s ez a módszer később általánossá vált. Az adó nagyságát a magyar előljárók határozták meg és vetették ki minden egyes adófizetőre, ők is szedték be, s vitték el azután a török köz- pontba. Ugyanez volt az eljárás, ha a településnek terményt kellett beszolgáltatnia vagy robotot kellett teljesítenie: mindezt az előljárók szervezték meg. A 16. században még csak részt vettek a bíraskodásban, a 17. század közepére a törökök ezt is átengedték ne- kik, csak a bíraskodás jövedelmét, a büntetéspénzeket kellett a török pénzügyi hatóság- nak átadniuk.

5. Mindez állandó kapcsolattartást igényelt a török közigazgatási központokkal, és ez teljesen természetes. Egyáltalán nem természetes viszont, hogy a török terület települé- sei a Magyar Királyság hatóságaival is állandó és szoros kapcsolatban álltak. A magyar- országi török uralomnak ez a legkülönösebb jellemzője: a magyar tartomány az Oszmán Birodalom katonailag erősen megszállt, szerves része volt, amelyen ugyanakkor a Ma- gyar Királyság kormányservei, katonasága és földbirtokosai is tényleges hatalommal rendelkeztek. Röviden: a tartományban török–magyar kettős uralom érvényesült.

Magyarország hadszíntér maradt, ahol a magyar és a török terület között soha nem lé- teztek pontos határok. Mindkét félnek megvolt a saját várrendszere, ezeknek külső vona- lait tudjuk határként térképre rajzolni. A befolyási területek határa azonban nem esett egybe ezzel. Mindkét fél arra törekedett, hogy katonasága segítségével az ellenséges vá- rak háta mögött befolyást szerezzen az ellenfél alattvalói fölött. Amikor azt mondjuk,

hogy a 16–17. században Magyarország permanens háborúban élt, ezt értjük alatta: a deklarált háborús évek–évtizedek közötti deklarált békekorszakokban is folytatódó állandó csatározást, amelynek célja az ellenfél folytonos nyugtalanításán túl a befolyás szívs terjesztése volt.

Amikor a török kincstár szolgálati birtokokat osztott a magyar tartományban, nem állt meg várrendszere külső vonalánál, hanem a Magyar Királyságnak a határhoz közel fekvő falvait és városait is birtokba adta katonáinak, hogy ők szedjenek be ott annyi jövedelmet, amennyi fegyvereik erejével sikerül nekik. A fehérvári szandzsák, amely a Balatontól északkeletre fekvő területet foglalta magába, az 1580-as években 17 náhijéből állt. A náhije-központok közül az egyetlen Székesfehérvár (egyben szandzsák-székhely) állt török uralom alatt, a többi 16 központ királysági vár volt, amelyekből magyar katonaság nézte, ahogy a törökök a környékbeli falvakat fegyverrel kényszerítik adózásra. A török területet széles sávban keretezték a királyságnak azok a települései, amelyek magyar uralom alatt álltak ugyan, de a törököknek is adóztak.

A túloldalon ugyanez volt a helyzet, azzal a lényeges különbséggel, hogy a török tartomány létrejöttétől fennállásának végéig az egész terület – nemcsak egy határsáv – fizetett magyar adókat is. Itt minden városnak, falunak, minden egyes adófizető parasztnak megmaradt a magyar birtokosa. Ezek a nemesek, miután átköltöztek a királyságba, továbbra is igényt tartottak jobbágaik adóira. Beszedésükben a magyar várak katonasága segített nekik, amely nem kevesebb erőszakkal végezte dolgát, mint a túloldalon a török katonák. A török tartomány alattvalói nemcsak a magyar földesúri adókat voltak kénytelenek megfizetni. Adóztatta őket a magyar állam is, amelyik a török háborúk költségeire bevezetett hadiadót tőlük is beszedte. Vagyis: a szultán alattvalói adóztak a magyar királynak, aki ezt a pénzt a szultán elleni háborúra fordította.

Az adószedésben, a területére való bejárásban egyik fél sem tudta a másikat megakadályozni. Ebben egyforma helyzetben voltak, abban viszont különböztek, amit a bejárással nyertek. A török katonák a királyság falvaitól csak jövedelmet akartak, életük semmilyen más területén nem törekedtek befolyásra. A magyar nemesség viszont életben akarta és tudta tartani minden korábbi jogát birtokai fölött. A városok és falvak autonómiáját a 17. században már nem annyira a török hatóságok, mint inkább a magyar nemesség és szervezetei, a vármegyék csorbították. Rendszeresen beleszóltak az előljárók megválasztásába, ellenőrizték a városok pénzügyeit és bíraskodását. Megpróbálták általános bojkott alá helyezni a törököket: megtiltották a török terület népének, hogy belső ügyeivel a török hatóságokhoz forduljon, s tőlük bármilyen döntést elfogadjon. Különösen tilalmazták, hogy birtoklással összefüggő ügyekkel (ennek leggyakoribb fajtájával, a települések határpereivel) török bírót keressen fel. A tilalmak nem maradtak hatástalanok. Sok adat bizonyítja, hogy a vármegyék a magyar katonaság közreműködésével keményen – még halállal is – büntették tilalmaik megszegését.

*

Végezetül válaszra vár a kérdés: mi alakította ilyenre, a Balkánon megszokott viszonyoktól ennyire eltérőre a törökök magyarországi berendezkedését?

Az Oszmán Birodalom Magyarországon érte el szárazföldi terjeszkedése végső határait. Itt az azonos erejű Habsburgokkal került szembe, s az ellenfelek nem bírtak egymással. Egyik sem tudta az ország egész területét megszerezni, így mindkettő itt építette ki azt a katonai ütközőterületet, amely birodalma belső területeit védte.

Magyar tartományukban a törökök is erre rendezkedtek be. A terület hadászati szempontból volt számukra rendkívül fontos, itt közel annyi katonájuk állomásozott, mint az egész Balkán-félszigeten. Ezt az „előretolt bástya” funkciót a tartomány másfél évszázadon át tökéletesen ellátta. E legfontosabb cél mellett teljesen lényegtelen volt, hogy egy hódoltsági város kit választ bírónak, milyen vallásfelekezethez csatlakozik és hány marhát tart a környező legelőkön.

A kettős uralom valóságos harci kérdés volt, ezen a ponton viszont a törökök vereséget szenvedtek. A teljes területükben elfoglalt balkáni államokban meg tudták semmisíteni a régi intézményeket, Magyarország nagyobb részén azonban fennmaradt a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség, életben maradt egész intézményrendszere és hadserege. A törökök félezer év alatt megszilárdult intézményekkel, szokásokkal, jogrendszerrel szeggették szembe a maguk idegen, erőszakkal betelepített rendszerét, s ebben a harcban alul kellett maradniuk.

A TERJESZKEDÉS IDEOLÓGIÁI AZ OSMÁN BIRODALOMBAN

Még a történelem legnagyobb hódítói sem mondhattak le arról, hogy terjeszkedésüket és uralmukat valamiképpen eszmei síkon is elfogadhatóvá tegyék alattvalóik számára, vagyis – mai kifejezéssel élve – megteremtsék a maguk (vagy uralkodóházuk) legitimitását. Éppen ezért, amikor a hódítás ideológiáiról szólunk, tudatában kell lennünk, hogy egyúttal legitimációs rendszerekről is beszélünk, különben könnyen összekeveredhet ok és okozat, hajtóerő és utólagos magyarázat.

Elmondhatjuk, hogy az oszmán történelem kutatói közül sokan belesétáltak ebbe a csapdába. Mind a mai napig erősen tartja magát az a nézet, hogy mind az oszmán állam születése, mind a későbbi hódítások egyetlen alapvető tényezőre, az iszlám szent háború (*gázá* és *dzsihad*) elvére vezethetők vissza; ez lett volna az a „motive force”, amely a nagy hódításokat kiváltotta. Mindjárt az elején le kell szögezmem: számomra a *dzsihad* vagy a *gázá* elve csak egy a birodalomban ható ideológiák közül, amelynek több más, talán még lényegesebb funkciója is volt. Ezért az alábbiakban a *dzsihad*on kívül két másik eszmerendszert is tárgyalni fogok: 1. az „aranyalma” (*kizil elma*) legendakört, 2. a Magyarországgal kapcsolatos oszmán elképzeléseket. Az utóbbiak áttekintésével azt szeretném érzékeltetni, hogy az Oszmán-dinasztia nemcsak átfogó iszlám eszmerendszerekkel dolgozott hódításai megalapozására, hanem egy-egy célba vett országra egészen konkrét ideológiai programokat is képes volt megalkotni.

1. Az iszlám szent háború

Az Oszmán-dinasztia egyértelműen nomád hatalomként lépett be a történelembe, de hogy kialakuló állama muszlim lesz, egy percig sem lehetett kérdéses. Természetes tehát, hogy az uralkodók és a harcosaik tetteit már a kezdeti időkben szívesen ábrázolták muszlim fogalmakkal; így lett a rablóportyák résztvevőjéből, az *akindzsiből gázi*, azaz hitharcos, vezéreikből, a *bégekből gázi szultán*, a dinasztia hatalma alá tartozó területből (*il*) az iszlám földje (*darüliszlám*). Ahogy nőtt a birodalom, úgy nőttek, változtak a dinasztia hatalmi igényei is. Már I. Murád „az arabok és nem arabok királyainak ura”²ként lép előnk egyik feliratában (1385), I. Mehmed pedig „kalifának” nevezi magát 1419/20-ban. Noha az utóbbi címet számosan használták ebben az időben, annyi világos: az oszmán uralkodók igen korán igényt formáltak az egész iszlám világ irányítására. Ez az álom Szelim egyiptomi hadjáratával vált valóra; 1517 után a Mekkát és Medinát birtokló dinasztia kétségkívül az iszlám vezető hatalma lett. Az oszmán uralkodó elit (főleg a katonai szárny) nem alap nélkül hirdette, hogy a szultánatus az iszlám kormányzati funkcióját látja el, a szultán az egész iszlám sorsáért felelős, s mint Allah földi helytartójának fő kötelessége az igazságos uralkodás és a hit terjesztése. Ibrahim pasa 1529-ben e szavakkal utasította vissza a dél-magyarországi területeket visszakérő magyar követet: azokon a részekén „gyökeret vert a török vallás. Már sok templomot építettek, ezeket az ő uruk sohasem adná a mi kezünkbe [ti. a magyarokéba]; mert ő [a szultán] a hit vé-

delmezője és Mekka ura, ahol az ő hitük székhelye és főhatalma található ... és ezáltal ő maga a próféta helytartója és a hit delmezője.” Még II. Mehmed idején jelent meg az a gondolat, hogy a szultán Allah által „megerősített” (*müejjed*) uralkodó, aki a muszlimok és a hitharcosok feje, serege pedig „Allah serege” (*dzsund Allah*).

Nem lehet nem észrevenni azonban, hogy az iszlám érdekeire, a keresztények elleni hitharcra történő hivatkozások igen ritka kivételektől – mint az idézett Ibrahim-féle nyilatkozat – eltekintve olyan művekben vagy dokumentumokban bukkannak fel, amelyek nem keresztényekhez, hanem muszlim közönséghez vagy uralkodókhoz szóltak. (Mint látni fogjuk, a keresztényekkel szemben használt érvek egészen más síkon mozogtak.) Amikor a szultánok parancsot adtak seregeik mozgósítására, a *dzsihad* vagy a *gázá* kötelezettségét a 16. század vége előtt nem hangsúlyozták, annál inkább a zsákmány és az előrelépés lehetőségét. Minden jel arra mutat, hogy a szent háború elve nem a hitharcos lelkesedés táplálását, hanem a dinasztia politikájának és hatalmi igényeinek megalapozását szolgálta a többi muszlim fejedelemmel szemben. A legkorábbi dokumentum, amelyben ez a törekvés tisztán megjelenik, Ahmedinek a 14. század végén írt oszmán története. Ennek gondolati konstrukciója (amely a későbbi oszmán történetírás szemléletét is meghatározta) a következőképpen fest: az Oszmán-dinasztia azért éri el győzelmeit, mert a hitért harcol, s mint a hit bajnoka joggal tarthat igényt nemcsak a keresztények feletti uralomra, hanem az iszlám világ vezetésére is. E szerepéből következően joggal lép fel azok ellen, akik küldetése teljesítésében akadályozzák.

Mint az utóbbi gondolat világosan elárulja, a *gázá* vagy a *dzsihad* elvére a szultánoknak nem elsősorban a hitetlenek, hanem a muszlimok ellen viselt háborúk megokolásához volt szükségük. Hogy mennyire erről volt szó, azt ékesen bizonyítja I. Mehmed egyik levele, amelyet Timur fiának, Sahruhnak írt, miután a nehezitelését fejezte ki a testvérei (ti. Mehmedei) ellen viselt háborúk miatt. A szultán azzal vádolja az anatóliai fejedelmeket, sőt magát Timurt is, hogy miattuk bátorkodtak fel a keresztények és ragadták el Szalonikit és más várakat „az iszlám markából”. Felrója, hogy a muszlim uralkodók az egyiptomi szultánnal szöveterkeztek és „elhagyták a *gázá* ügyét”, a „rumi hőseket” pedig „zavarják kötelességük teljesítésében”. Aligha véletlen, hogy éppen a keresztényekkel való szöveterkezéssel, az „iszlám” hátbatámadásával indokolta II. Mehmed az Uzun Haszán elleni hadjáratát abban a levélben, amit Timur unokájához, Dzsihan sahhoz intézett.

Összegezve az eddigieket: a szent háború vallási kötelezettsége az oszmán terjeszkedés első századaiban igen csekély ösztönzőerőt képviselt. Annál nagyobb szerepet kapott viszont a hódítás, különösen a muszlim területek megszállásának eszmei igazolásában. A szultánok jól kihasználták azt a geopolitikai helyzetet, hogy birodalmuk az iszlám előretolt bástyája volt, s mindkét irányban, de különösen a muszlim vetélytársak ellen kiválóan aknázták ki a vallásjogban rejlő legitimációs lehetőségeket.

A *dzsihad* ideológiai felhasználása azonban nem merült ki ennyiben. Legalább két szintet kell itt még megemlítenünk, ahol a vallásháború elve összekapcsolódhatott a hódításokkal vagy a hódítás szándékával.

Az egyik szint az oszmán hatalmi elité; ebben a körben a *dzsihad*ot gyakran vetették be érvként a stratégiai vitákban vagy a hatalmi küzdelmekben. Bár az Oszmán Birodalom gyakorlatilag szünet nélkül háborúzott, mindig akadtak olyan csoportok, amelyek túl kevésnek, vagy ellenkezőleg, túl soknak tartották a katonai vállalkozásokat. A háborús pártok a viták hevében szívesen nyúltak a *dzsihad* „fegyveréhez”. A közismerten óvatos II. Bajezidot például azzal próbálták háborúra ösztönözni, hogy levelet

írtak neki a krími kánnal, aki a következő gúnyos kérdést intézte hozzá: „Ha a Korán verseiben vagy a prófétai hagyományban olyan határozott előírásra méltóztatott bukkanni, amely a *gázá* útjának lezárását és a *dzsihád* teljes elhagyását kívánja meg, akkor méltóztassék ezt a helyet velem is tudatni, hogy ennek megfelelően járjak el!” Hasonló érveléssel a 16. század végén is találkozunk. III. Mehmed szultánt például nem kis részben a hitharcra való hivatkozással tudták rávenni az egri hadjáratra a háborús párt tagjai.

A teljesség kedvéért érdemes megemlíteni, hogy a *gázá* nemcsak a külpolitikai vitákban, hanem a különféle érdekcsoportok hatalmi harcában is megtette a maga szolgálatát. Ennek illusztrálására említem meg a következő esetet. Szinán pasa, az egyik legnagyobb formátumú oszmán nagyvezír az 1580-as évek végén óriási erőfeszítéseket tett azért, hogy kiüsse a nyeregből a zsidó Dávidot, Murád szultán bizalmasát, aki gyakorta keresztelte politikai terveit. Egy sor beadványban követelte a szultántól, hogy Dávidot végezzék ki, de csak annyit ért el, hogy Rodoszra száműzzék. Szinán ezekben az írásokban végig azzal érvelt, hogy a zsidók nagy befolyása az udvarban az iszlám szégyene. A szultán mindezt azzal teheti jóvá, ha „nagy hitharcra” (*gaza-i ekber*) határozza el magát és parancsot ad Dávid megölésére.

A másik szint ugyancsak a vezető elithez kapcsolódik, de ezúttal nem mint belsőleg tagolt társadalmi csoporthoz, hanem mint a birodalmat irányító *egészhez*. Ebben a minőségében a vezető réteg a 16. század második felétől egyre hangsúlyosabban azonosult a vallásháború gondolatával, szinte egyenes arányban azzal, ahogy a birodalom hódító ereje csökkent, és a lakosság elégedetlensége nőtt. Úgy tűnik, a kezdődő sikertelenségek, az emberutánpótlás nehézségei, a növekvő terhek miatti elégedetlenség arra ösztönözte a vezetést, hogy katonai vállalkozásait saját alattvalói előtt is vallásháborúként tüntesse fel, s hogy a katonák és a lakosság áldozatvállalását, vagy akár azt, hogy eltűnjék jogaik megsértését, a *dzsihád*ra hivatkozva kényszerítsék ki. Nagyon tanulságos ebből a szempontból az a szultáni parancs, amelyet 1571 végén küldtek Alaije, Hamid és Teke kádijainak; ez a dokumentum már teljes egészében a vallásháború fogalomkészletével szólítja meg a címzetteket és követel tőlük hozzájárulást. A legjellemzőbb szövegrészt idézem: „... a fenséges Isten magasztos kegyébe helyezve bizalmunkat bizonyossá lett, hogy ezúttal a kora tavasszal a fenséges Allah útján végzendő *gázá* céljából nagyúri flottám kifut a tengerre. Mivel a *gázá* és a *dzsihád* az iszlám egész népére kötelezettséget ró, s kinek-kinek egyéni vallási kötelessége (*farz-i cajn*), hogy személyesen és vagyonával járuljon hozzá [a szent háborúhoz], elrendelem az alábbiakat: a bírósági körzetedből eddig nem követelték evezősök kiállítását; ezúttal azonban a mentességet élvező rájáktól, a vakuf- és a szultáni ház-birtokok népeitől és az uralkodói rendelettel felmentett egyéb rájáktól minden hét ház után egy evezőst (*kürekcsi*) követelj és állíts ki, s küldj el az Antaljában megépített hajókra ...”

2. A kizil elma eszmekör

Az Oszmán Birodalomban ható harcos ideológiák közül talán az terjedt ki a legszélesebb körökre, amely az „aranyalmá”-val kapcsolatos elképzelések köré szerveződött. Ez a legendakör olyan mélyen beleivódott a török folklórba, hogy egyes vidékeken még a közelmúltig élő hagyományként működött. Hogy az Oszmán Birodalom kialakulása idején milyen formákban élt, arról semmit sem tudunk. Az első beszámoló, amely némi felvilágosítással szolgál, Georgievits Bertalantól maradt ránk. Georgievits az 1520–30-as

években török földön raboskodott, s emlékirataiban beszámol egy török próféciáról, melynek lényege az volt, hogy a „padiisah” elfoglalja a hitetlenek országát és elveszi tőlük a *kizil elmát*; uralmának azonban egy idő után vége szakad, s a keresztények elűzik a „törököt”. 1545 óta tart a vita (akkor jelent meg Georgievits munkája), hogy mi az értelme ennek a jövődölésnek, mit jelent a *kizil elma*, honnan származik és milyen átalakulásokon ment keresztül az idők folyamán. A legújabb kutatások rámutattak, hogy a *kizil elma* ugyanarra az ősképre megy vissza, amire Salamon király gyűrűjének drágaköve vagy Nagy Sándor világító karbunkulusa; vagyis a világuralom jelvénye és egyben mágikus biztosítéka. Az oszmán-törökök a *kizil elma* gondolatkörét a bizánciaktól tanulták, majd a saját szájuk íze szerint átalakították. A *kizil elma* valószínűleg Justinianus császár híres bronzszobrának szimbolikájából született meg, amit maguk a görögök is többféleképpen értelmeztek a város történetének különböző időszakában. A lovon ülő császár egy kereszttel díszített gömböt („birodalmi almát”) tartott a bal kezében, ami a keresztény hitet és az általa bírt világuralmat fejezte ki, míg kelet felé feltartott jobbjára barbárokat volt hivatva megállítani. Amikor a török invázió korában először átmenetileg a kereszt (1317), majd a 15. század első felében az aranyozott gömb kiesett a szobor kezéből, a bizánciak a baljós eseményeket úgy magyarázták, hogy azok a törökök fölényét és városuk majdani bukását jelzik előre. Az „aranyalmában” rejlő kettős ígélet: a világuralom és a város eleste a törökök képzeletét is erősen megragadta, s a szimbólumot lassanként saját törekvéseik jelképévé változtatták. A *kizil elmában* látták megtestesülni azt a gondolatot, hogy egykor elfoglalják Bizáncot, s magukhoz ragadva az aranyalmát, megteremtik a hitetlenek feletti uralmukat.

Bizánc bevétele (1453), majd még jobban a szobor lerombolása (16. század eleje) után ez az eredeti jelentés elhalványodott, s bár a görög folklór behatására egy, a törökök végső vereségét hirdető prófécia kapcsolódott hozzá, *kizil elma* eszméje megváltozva is az oszmán hódító gondolat letéteményese maradt. Most már nem Bizáncra, hanem azokra a nagy távoli keresztény központokra vonatkoztatták, amelyeket meg akartak („meg kellett”) hódítani. Így mindenekelőtt Budára, illetve egész Magyarországra, majd ennek megszerzése után Bécsre és Rómára, általában véve pedig egy olyan legendás helyre, amely a közfelfogás szerint a muszlim-török hódítások utolsó állomása és végső célja. Ez derül ki például a krónikás Pecsevi rövid megjegyzéséből is: „Annak a véleménynek az eredetéről, hogy 'az iszlám népe az aranyalmáig fog hódítani', szolgáljon nemes tudomásul, hogy a nép száján elterjedt: 'az iszlám népe valószínűleg az aranyalmáig fog hódítani'. De e vélemény oka is eredete nem ismeretes.”

Magától értetődik, hogy egy ilyen homályos végcél kiválóan alkalmas a hódító szellem ébrentartására, s aligha véletlen, hogy az oszmán harcos ideológia két fő vonulata, a *dzsiháddal* és a *kizil elmával* kapcsolatos gondolatkör éppen az uralkodó és a janicsárság kapcsolatában találkozott össze. Egyes adatok szerint II. Mehmed kora óta, mások szerint csak jóval későbbtől, az oszmán uralkodók trónra lépését kísérő ceremóniákhoz tartozott, hogy az új szultán a főváros melletti Ebu Ejjub dzsámiban felövezte magát Mohamed próféta vagy valamelyik elődje kardjával, kifejezve ezzel, hogy magára vállalta a vallásért folytatott harc vezetését. A szertartásról visszatérően elhaladt a janicsárok kaszárnyái előtt, ahol a 61. egység parancsnoka egy csésze serbettel kínálta meg; a szultán kiitta, s így szólt (miközben a fegyverhordozója arannyal megtöltve visszaadta az edényt): „Kizil elmában találkozunk!” A padiisah ezzel mintegy ígéretet tett janicsárjainak, hogy hamarosan újabb *kizil elma* elfoglalására vezeti őket.

3. Magyarország az oszmán hódító ideológiában

Magyarországot az oszmánok csak a 16. század elején támadták meg teljes erővel, de az országra vonatkozó igényüket már a 15. század második felében kifejezésre juttatták. Az oszmán népi krónikák híres története szerint 1481-ben Magyarországon halászkok fogták ki a Dunából azt a kardot, amelyet Byzantin, Bizánc építőjének fia ejtett bele menekülése során. Mivel a rajta lévő feliratot senki sem tudta megfejteni, a magyar király odaajándékozta a kardot II. Bajezid szultán követének. Mikor aztán egy szíriul tudó szerzetes megfejtette az írást, és ismertté vált a fegyver története, Bajezid szultán ekképpen vonta le az eset tanulságait: „Hála legyen Istennek, megboldogult atyám Iszlámból városát hódította meg, hozzám pedig Seddád kardja érkezett Ungurusz tartományából. Így hát remélhető, hogy e kard révén a magasságos Allahtól [Magyarország az én] osztályrészem lesz, vagy fiaim foglalják el Ungurusz tartományát.”

A magyar végvárrendszer legfőbb erősségének, Belgrádnak az elfoglalásával 1521-ben nagy léptékben megindult Magyarország török megszállása, s Szülejmán öt nagy hadjáratral birodalmához kapcsolta Magyarország középső részét. A katonai lépések mögött nem maradt el az ideológiai „terjeszkedés” sem, sőt jócskán túllépett azokon a határokon, ameddig a katonai hódítás elért. Az ideológia fenntartotta, és többször és többféle módon hangoztatta – főleg 1526 után – a Magyarország *egészére* vonatkozó igényt. Tette ezt részben szimbolikusan, főként a „hivatalos” szemléletű történetírás révén, másrészt egy olyan gyakorlatias érvrendszer segítségével, amit az oszmán vezetés elsősorban a külpolitikai kapcsolatokban alkalmazott előszeretettel hódításai alátámasztására.

Az első leginkább a magyar királyi koronához kapcsolódó elképzelésekben jut kifejezésre. Az 1529. évi bécsi hadjárat idején vezetett napló szerint Ibrahim nagyvezír úgy mutatta be a birtokukba került koronát a sereg vezéreinek, hogy ez „a korona Nusirván idejéből maradt fenn”. E furcsa állítás értelmét és ideológiai hátterét későbbi történetírók közlései világítják meg. Kjátib Mehmed – 1543. évi magyarországi tartózkodásának tapasztalatai alapján – már úgy tudja, hogy a fejedelmi ékszer magáé Anusirváné volt, Pecsevi pedig eggyel még tovább megy: szerinte a magyarok azt állítják, hogy a korona Nagy Sándortól ered, s Anusirvánon keresztül szállt a magyar királyokra. Az 1660-as években Evlija Cselebi ugyanígy tudja, s a koronát következetesen „iszkenderi” koronának hívja. Világos tehát a célzat: ha a magyar korona Nagy Sándortól vagy a perzsáktól származik, akkor a magyar uralkodói jelvény és az általa kifejezett hatalom az oszmán szultánt illeti meg, hiszen török felfogás szerint Nagy Sándor hatalmának örököse a padisah. Nem véletlen, hogy Ibrahim pasa éppen azelőtt tette a fenti kijelentést, hogy – a napló szavai szerint – „venediki bég fia [ti. L. Gritti], Perin Petri [ti. Perényi Péter] és az érsek nevű bég Budára küldettek a királyt megkoronázni”; ezzel adta tudtul, hogy immár a korona révén is a szultántól ered Szapolyai János uralkodói méltósága.

A Nagy Sándor-i hagyományból levezetett jogigény legtisztábban Mahmud terdzsümán „Tarih-i Ungurusz” c. történeti munkájában fogalmazódik meg (16. század második fele). Noha ebben már nem a Magyarország, hanem a Bécs fölötti oszmán uralom igazolására történik kísérlet, az elvi alapot ugyanúgy az iszkenderi jogfolytonosság nyújtotta. Nagy Sándor legendás nyugati hadjáratái, Bécs és Buda egykori birtoklása megfelelő jogalapot kínál ahhoz, hogy Szülejmán is a saját kezében egyesítse ezeket a területeket. A szerzőt még a tények sem zavarják nagy igyekezetében, s a vágyálomról, Bécs elfoglalásáról mint megtörtént eseményről beszél.

Az oszmán hódító ideológia másik, gyakorlatiasabb érvrendszere egyszerűen „a szablya jogára”, „a hadijogra”, vagyis a puszta erőfölényre hivatkozva hirdette az egész Magyarország feletti török uralom jogosságát. Korabeli megfogalmazásai közül talán azok a legkorábbiak, amelyeket Laski, Szapolyai János portai követének egykorú tárgyalási naplójában olvashatunk (1527 vége – 1528 eleje). Az oszmán vezetők többször is kifejtették ezzel kapcsolatos gondolataikat a követnek, Musztafa pasa másodvezír például ekképpen: „Mondd csak nekem, hogyan merészelt a te urad Budára belépni arra a helyre, amelyet a mi császáruk lovának patái tapostak? Belépni a mi urunk visszatérése céljából üresen hagyott királyi palotába? [Mindez célzás arra, hogy az 1526-ban elfoglalt, majd elhagyott Budát János király vette birtokba.] A mi törvényünk ez: ahol a mi urunk feje megpihen, ahová egyszer a lova bedugja a fejét, az már örökös jogcímen a mi urunkat illeti meg.” Musztafa egy későbbi beszélgetésen – Ibrahim nagyvezírhez hasonlóan – a magyar király (II. Lajos) megöléséből fakadó hadijogot emlegette föl Laskinak, s nem járt el másként a szultán sem, aki a magyar király legyőzését szintén a végleges és a teljes oszmán fennhatóság jogcímének tekintette: „Hálás szívvel fogadom a te királyod [ti. Szapolyai János] jóindulatát; az ő országa egészen eddig is az enyém volt, nem az övé, mintegy a háború és a szablya jogán meghódítva ...”.

Hasonló érvekkel operáltak az oszmán főemberek akkor is, amikor a többi érdekelt ország vezetőit, a Habsburgokat vagy a lengyel királyt igyekeztek meggyőzni magyarországi igényeik megalapozottságáról. Így tett például Ibrahim nagyvezír I. Ferdinándnak írott levelében (1530 decemberében), amelyben a Musztafa pasától idézett gondolat tűnik fel kissé eltérő megfogalmazásban: „Mert az uralkodók szokásai és törvényei között régtől fogva megszokott és ismert dolog, hogy ha egy országot valamely padisah lovának lába megtisztel és szerencsétlet, az az ország az övé”. Erre az elvre, továbbá a kard általi hódítás tényére hivatkozva az oszmán vezetés azt a határozott álláspontot képviselte (mégpedig nemcsak 1541, Buda megszállása előtt, hanem a korábbi időkre visszautalva jóval később is), hogy Magyarország 1526 után Szülejmán „karddal meghódított saját országa lett”. Ezen a jogi helyzeten mit sem változtatott, hogy a szultán egy idő után „Ungurusz királyságát Szapolyai Jánosnak adományozta”. Ilyen alapon mind Ibrahim, mind Szülejmán érthetetlennek találta Ferdinánd aspirációit a magyar trónra. Ezt a gondolatot kifejtve Ibrahim – már idézett levelében – az oszmán nagyhatalmi gondolkodás még egy fontos elvét leszögezi. Miközben ismételten kijelenti, hogy az oszmán uralkodó „nem mond le” egy karddal már megszerzett országról, indoklásul az évezredes birodalmi gondolatot hozza fel, melyet az ő uralkodója szerint jóval tisztább eszközökkel valósít meg, mint a hasonló célokat követő spanyol király. Így ír erről: „Mert minden padisah napról napra országa kiterjesztésén fáradozik. ... azon a napon, amikor nekem, a padisah szolgájának parancsba adják, képesek vagyunk kiállítani Arábia és Perzsia és még sok más ország tengernyi hadseregét; mindenkor felszerelve és készen állunk.”

A 16. század közepére az oszmán vezetés előtt is világossá vált, hogy a tervezett hódítások megvalósítása egészében aligha sikerülhet. Az ideológia azonban ennek ellenére sem adta fel a terjeszkedés propagálását. Miután a Habsburgok színre lépése nyomán a magyar–török ellentét Habsburg–török ellentétté szélesedett, s még Magyarország teljes leigázásához is a Habsburgokat kellett volna legyőzni, az ideológia középpontjába Bécs került. Rendkívül érdekes, hogy a város meghódításának vágya még a népi mondákat is áthatja. A várossal kapcsolatos, jobbára 17. századi legendák szinte egyöntetűen hirdetik azt a gondolatot, hogy a „bécsi király” székhelye jog szerint az iszlámot illeti meg, s mivel világos jelek utalnak rá, nem kétséges, hogy Bécs elfoglalása be is fog következni.

Jól érzékelhető az oszmán ideológia megalkuvás nélküli következetessége egy 17. század második feléből származó történetben is, amely „A bécsi király története és Szülejmán szultán hán gázi hódítása” címet viseli. Ebből az derül ki, hogy az oszmán gondolkodás a „bécsi királyt” és a szövetséges német fejedelmeket tekintette fő ellenségének, de érdekes módon még azokat a magyar csoportokat is a legyőzendő ellenfelek táborába sorolta, amelyekkel a valóságban együttműködött a politikai vezetés. Ez a kis elbeszélés, amely a janicsárok között keletkezett és volt népszerű, arra hívja fel a figyelmet, amire a *kizil elma* hagyomány sorsa is mutat; nevezetesen, hogy a janicsárságnak különlegesen fontos szerepe lehetett a hódítás ideológiáinak kifejlesztésében, megőrzésében és továbbfejlesztésében. Úgy is mondhatnánk: a janicsárság szellemi közege lehetett az a kohó, amely az elit vallásjogi elveit a populáris elképzelésekkel egybeolvasztotta és a társadalom különböző szintjeire szétsugározta.

*

Végezetül az oszmán hódító ideológia *még egy aspektusára térek ki* néhány sor erejéig. Volt egy rövid időszak, durván a 15. és a 16. század közepe között, amikor a dinasztiát komolyan „megkísértette” a világalom eszméje. Ez az ambíció, tudomásom szerint, II. Mehmednél fogható meg első ízben, aki a Konstantinápoly bevétele utáni években kezdett komolyan foglalkozni ilyen tervekkel. Neki tulajdonítják azt a mondást, hogy „a világon egy birodalomnak, egy hitnek és egy uralkodónak kell lennie”. Ibn Kemál szerint Mehmed nap mint nap „a világhódításhoz szükséges intézkedésekről beszélt”. I. Szelimről Lutfi pasa azt állítja, hogy azért kívánta felfejleszteni hadihadát, mert Európa elfoglalását vette tervbe. Szülejmán udvarában – legalábbis uralkodása kezdetén – szintén erősen élt a világhódítás szándéka. Musztafa másodvezír 1528-ban tett, igen szemléletes kijelentését idézem bizonyítékkul: „Hát nem tudod, hogy a mi urunk a legelső az isteni gondviselés után, s amint egyetlen nap vándorol végig az égbolton, ugyanúgy az egész világ császára a mi urunk?”

Bár a hivatalos retorikában ez az igény még a 17. században is megjelenik időnként, a 16. század közepe után a Porta előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy a világalom minden realitását elvesztette. Nyilván ezzel függ össze, hogy a későbbiekben a hódító ideológia más vonulatai kerültek előtérbe, s a világhódításról egyre kevesebb szó esett.

ARAGÓNIAI KONSTANCIA A SPANYOL TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Imre király és aragóniai Konstancia házassága, ennek körülményei meglehetősen ismeretlenek a magyar medievalisztika előtt. A *Magyarország története* 1/2 kötete, amely e kérdésben az eddigi ismereteket összefoglalja, úgy tudja, hogy „Lehet, hogy Imrét [ti. házasságát, A. Á.] II. Alfonz aragón király leányával, Konstanciával pápai közvetítésre még III. Béla szorgalmazta, ha a frigyet *később, 1200 táján kötötték* is meg.” [kiemelés tőlem, A. Á.] Megtudjuk azt is, hogy „Konstanciával együtt aragóniaiak is érkeztek Magyarországra”. A kötet szerint Konstancia kisfiával, Lászlóval 1205 tavaszán hagyta el az országot, majd „1205. május 3-án osztrák földön számkivettként meghalt a négyéves László király”.¹

Konstancia személye élénken foglalkoztatta a Barcelonában élő magyar hispanista, Brachfeld Olivér képzeletét is, aki úgy tervezte, hogy Árpád-házi Jolántáról írt könyve² után Konstancia életrajzát írja meg. Erre nem került sor, de az 1957 októberében Barcelonában kiadott *Magyarország története* című könyvében³ összefoglalta mindazt, amit erről tudott. Kitűnik, Brachfeld valójában nem kutatta Konstancia történetét aragón, katalán forrásokban, ezért ezek az oldalak a magyar történettudomány ismereteit reprodukálják.

Mindenesetre: érdemes a spanyol historiográfia és az eddig publikált spanyol oklevelek áttekintése, mert sok új adatot, s nem kevés fejtörést okozó új problémát is felvetnek a magyar medievalisztika számára.

*

A 14–15. századi aragón–katalán középkori források II. Alfonz (1152–1196) három fiáról és három leányáról tudnak.⁴ Zurita az első, aki rendet tesz és a három fiú mellett négy leányról tesz említést:⁵ Péter (Pedro, Pere), Alfonz és Fernando (Fernán) mellett a negyedik gyermek éppen az első leány, Konstancia, őt Elionor, Sancha (Sança) és Dulce (Dolça) követték.

Az első fiú, Péter születése biztos: 1177.⁶ És az is biztos, hogy II. Alfonz halálakor (1196) már mind a hét gyermek élt. A többi gyermek infáns születése bizonytalan, de a katalán–aragón történetírás Konstancia születését 1189-re teszi,⁷ egyebek mellett II. Frigyes, a második férj életkorához (1192. december 24.–1250. december 12.) kapcsolva: Konstancia öt évvel volt idősebb második férjénél.⁸ Mindenesetere, magam úgy vélem, hogy a bizonytalanság fenntartása e kérdésben azért valamennyire indokolt. Inkább az biztos: 1186 előtt és 1189 után nem születhetett Konstancia. A gyermek infánsokról keveset tudni. Először az atya, II. Alfonz 1194-ben készült végrendeletében említődnek: név szerint a fiúk, s a leányok név nélkül. E dokumentum azonban messzeható kérdést vet fel: a pestisjárvány iszonyatának hatása alatt születő végrendeletben ugyanis II. Alfonz – a hispániai koronák történetében először – úgy dönt, hogy ha fiai meghalának vagy nem lennének fiú utódaik, a leányok – sorrendben – örököljék a grófi és a királyi (aragóniai) koronát.⁹

A spanyol alkotmánytörténet nagy fejezete ez, s mindenesetre egyet bizonyít: Konstancia mint legidősebb hercegnő jelentősége – európai koordináták között is – felértékelődött.

Konstancia neve 1196-ban többször is említődik az aragón–katalán oklevelekben. Először II. Alfonz kiegészítő, új végrendeletében (1196 áprilisában) említi „nagyobbik leányát” és 6000 aranyat hagy reá, a három kisebb hercegnőre pedig 20 000 aranyat.¹⁰ Viszont Sancha királyné, a sijenai (Sixena, Sigena) kolostor ügyei kapcsán 1196 októberében Daracában kelt oklevelében már mint „filiam, meam Constantiam, reginam Ungarie” említi.¹¹ A házassági szerződés eszerint 1196 közepén kerülhetett megkötésre a két korona között.

A házasságba tehát egy gyermek hercegnő lépett, talán 7 évesen, akit királyi atyja által megbízott udvaroncok és trubadúrok kísértek el. 1196 és 1202 között nem is említődik Konstancia neve az aragón oklevelekben – nyilvánvalóan, hiszen ez időben Magyarország tartózkodott.

Zurita, a 16. századi aragón történetíró évkönyveiben a Korona korábbi forrásait, krónikáit és európai forrásokat is hasznosítva igyekezett Aragónia reális történetét rekonstruálni. Ő az, aki – mint említettük – már II. Alfonz négy leányáról ír,¹² s pontosan rekonstruálja e kor fontos részleteit is. Évkönyvében van azonban egy meghökkentő passzus. Zurita leírja, hogy Konstancia királynénak Imre királytól, a magyar évkönyvekből kitetszően, egy fia maradt, akit Lászlónak hívtak, s aki csak néhány hónapot élt; „mindazonáltal Rodrigo érsek megerősíti, hogy e házasságból semmilyen gyermek sem született”,¹³ jegyzi meg. Ez erőteljes és egyértelmű állítás, hiszen Zurita a kortársra, a leghíresebb és leghitelesebb hispán krónikásra, Rodrigo Jiménez de Radára, Toledo érsekére hivatkozik.¹⁴ Rodrigo érsek annál is fontosabb tanú, hiszen 1208–1209-ben, amikor Konstancia és II. Frigyes, Szicília királyának házassága végre sínre került, maga is Rómában tartózkodott. A nagy kortárs krónikás ezt írja: „Konstancia, a király leánya, Magyarország királyával házasodott össze; és mert férje, *gyermek nélkül*, elhalálozott, visszatért Aragóniába...”.¹⁵ [kiemelés tőlem, A. Á.]

Az, hogy a kortárs hispániaiak úgy tudták, Imrének és Konstanciának nem volt gyermeke, meglehetősen meghökkentőnek tűnik. Gondolhatnánk ugyan arra, hogy III. Ince és a Vatikán, aki és amely II. Frigyesel akarván összeházasítani a megözvegyült Konstanciát, igyekszik „elfeledkezni” a meghalt Lászlóról (aki Zurita magyar eredetű ismeretei szerint csupán néhány hónapos volt), hogy a házassági szerződés körül ne támadjon esetleg zavar. Ám van néhány tény, amely erősíteni látszik ezt az állítást – ez pedig mindenekelőtt Konstancia életkora. A gyermekáldást, a csecsemő Lászlót ugyanis egy gyermek királynéval kell elképzelnünk. A *Magyarország története* szerint négyéves királyként halt meg László 1205-ben; ha ez így lenne, a királyné, Konstancia *legfeljebb* 11–12 éves lett volna. Ez tehát nem valószínű!

Gondjaink azonban ezzel csak kezdődnek! Az aragón–vatikáni oklevelekben ugyanis olyan levélváltásra bukkantunk, amelynek értelmezése a magyar történészek komoly feladata lesz.

Az oklevelek arról szólnak, hogy III. Ince pápa és az immár özvegy anyakirályné, Sancha arról váltottak leveleket 1202-ben, hogy Konstanciát – még él (?) a férj, Imre király! – II. Frigyeshez kellene adni feleségül.¹⁶ Ha e levélváltás hiteles – és a spanyol

történészek és levéltárosok szerint az –, csupán a kisebbik kérdés az, hogy e levelek alapján legalábbis nagyon valószínű, hogy sem III. Ince, sem az anya, Sancha királyné nem játszottak volna el e gondolattal *komolyan*, ha ez időben Konstanciának már gyermeke lett volna. S mert ilyen levélváltásra 1204 közepén ismét sor került, vélhetően még ekkor sincs tudomásuk Konstancia gyermekéről. A komolyabb kérdés inkább az: mi történhetett 1202 körül a magyar királyi udvarban, hogy e levélváltásra sor került, és ennek az új házasságnak a gondolata egyáltalán megszületett 1202 közepén?

S mi az oka annak, hogy 1204 augusztusában a pápa II. Péter aragón királynak, Konstancia bátyjának Lateránból írt levelében ismét megemlíti, hogy Rómában Frigyes képviselőivel tárgyalni fog a Konstanciával történő házasságról – ugyancsak még Imre király életében¹⁷ (a magyar historiográfia szerint 1204-ben halt meg Imre). És tudjuk: II. Péter aragón király 1204-es római útjának – saját megkoronázásán túl – ez volt másik fő célja.¹⁸ Fontosnak tartjuk azt is megjegyezni, hogy Zurita korábban idézett, meglepő információja azt illetően, hogy a Frigyessel házasságra készülő Konstanciának nem volt Imre királytól gyermeke – ugyancsak az 1204-es év eseményeinél található. Zurita, forrásai alapján, tehát a házasság aktív előkészítését erre az évre teszi.¹⁹

Az ellentmondás, mely az adatokban rejlik, feloldható lenne, ha azt feltételeznénk, hogy 1202-ben, amikor a Pápa és Sancha közötti levelezésben az új házasság terve felmerül, Imre király már nem él. S meg kell jegyezni, hogy a késői, a 16–17. századi spanyol források így is tudják: eszerint Imre 1200-ban vagy 1201-ben halt meg.²⁰ Mindenesetre, a vatikáni–aragón okmánytár III. Incére vonatkozó iratanyaga, amit Demetrio Mansiulla bocsátott közre, az 1202–1204-es magyar, illetve magyar–vatikáni ügyek újragondolására kényszerít, további kutatásokat és a két történetírás forrásainak szembesítését is igényelve.

*

II. Frigyes, Szicília királya és Konstancia házassági szerződése 1208 augusztusában kötött: a király tizennégy, a királyné tizenkilenc éves.²¹ Egyébként ebben az évben tűnik fel gyakran Konstancia neve ismét az aragón–katalán oklevelekben; hol bátyja, II. Péter, hol anyja, Sancha királyné által kiadott okleveleken a tanúk aláírásai között: „*donna C. illustris regina Sicilie*”.²² S olykor mellette egy hölgy neve is felbukkan: Kataliné, aki-ben magyar udvarhölgyet gyaníthatunk.²³ Az ifjú özvegy magyar királyné tehát bátyja udvarában állandóan úton volt, illetve anyjával Sijena kolostorában élt.

A sijenai kolostor történetét megíró Mariano de Pano viszont korábbi adatokat is talált. Azt írja: Konstancia már 1205. május, június, július hónapokban Sijena kolostorában tartózkodott Sancha királyné és a szépséges Mária de Montpellier, II. Péter feleségének a társaságában. Pano adatai ugyancsak meggondolkodtatóak. Eszerint egy II. Péter által 1207 októberében kiadott oklevélben való első feltűnése a sijenai kolostorban élhetett Konstancia – vélhetőleg előző, viszontagságos és zaklatott éveit pihente ki az alig felnőtt özvegy magyar királyné.²⁴ Mindenesetre, amikor 1208 novemberében Konstancia édesanyja, Sancha királyné meghalt, a királyi leány már nincs a ravatalánál: úton van immár Szicília felé királyi testvére, II. Péter és másik bátyja, Alfonz társaságában.²⁵ Neve azonban még fel-felbukkan a sijenai kolostor archívumában őrzött oklevelekben: 1208 októberében például Péter király adománylevéleiben, hasonlóképpen 1212 áprilisában, amikor Sijenába írt négy levele említődik.²⁶

A még fiatal királynő, Konstancia 1222-ben halt meg Catániában, földi maradványait a palermói székesegyházban található szép, domborműves márvány szarkofág őrzi.²⁷

Az olvasót és a kutatót az elmondottakon túl egyaránt az foglalkoztathatja: a politikának miféle ördögi mechanizmusa az, mely a gyermek királynő személyével az európai magas diplomácia sakkjátékában ilyen hidegvérrel – vélhetőleg annak tudta nélkül – nemes „gyalogként” számolt. Milyen ez időben az európai politikai erőter, illetve hogyan változott ez Konstancia rövid élete alatt? Vajay Szabolcs itthon nem ismert tanulmányában, amikor II. Alfonz, az aragón–katalán királyi atya családfáját kikutatta, arra a következtetésre jutott, hogy Alfonzt (össz), „európai gondolkodás” jellemzi, családja, elődei tudatos építkezésének eredményeként, egész Európát behálózta. A latin mellett vérében enyhe germán, többféle mediterrán, normann, longobárd, olasz komponenssel; feleségében, Sanchában viszont erős és tiszta az „ibér” jelleg, német, szláv és altáji elemmel vegyítve. Konstancia Imrével kötött házassága pedig új, magyar elemmel gazdagította a családot, mondja Vajay az aragón történészek VII. kongresszusán tartott előadásában.²⁸

Úgy vélem azonban, hogy ezek csupán az általános paraméterei a feltörekvő katalán–aragón uralkodóháznak, és tudatos családi építkezést Alfonznál természetesen feltételezhetünk is.²⁹ Keresnünk kell azonban a konkrétabb, közvetlen motívumokat is, amikor arra keresünk választ: II. Alfonz miért éppen Magyarországon keresett férjet nagyobbik leányának. A választ minden bizonnyal a katalán–aragón hatalmi ambíciók felől kell–lehet megközelíteni. Abban a spanyol historiográfia egyetért, hogy II. Alfonz és fia, II. Péter (Pedro II.) között egy politikai-orientációs váltásnak lehettünk tanúi. II. Alfonz, mint elődei, elsősorban egy „szárazföldi” birodalom építését ambicionálta. Ferran Soldevila egy „occitán” nagyállam ambícióját mutatja be Alfonznál. Alfonz egy Pireneusokon „túli” – tehát a mediterrán térséget az Atlanti-óceánnal összekötő „imperio pirenaicomediterráneo” ambícióját mutatja.³⁰ Ez a politika szükségképpen a tenger nélküli Aragónia szerepét tette centrikussá, s nem volt sikertelen. Ehhez természetesen gyermekeinek házasságait is felhasználta. Konstancia, a legidősebb leány kiházásítása a III. Béla alatt tekintélyt kivívott Magyar Királysággal való (stratégiai) jó kapcsolat és támogatás kalkulációját jelenthette.³¹

II. Péter alatt viszont a felemelkedő katalán–aragón állam orientációváltásának vagyunk tanúi: a Korona figyelme, elsősorban a katalán kereskedők hatására, Itália, Észak-Afrika és általában a tenger és a mediterrán kereskedelem felé fordult. Ez az irányváltás nem volt független a német–római császárság és általában Németország itáliai expanziójától és a pápaság, különösen a dinamikus és fiatal új pápa, III. Ince ambícióitól és érdekeitől. Ahogy Konstancia és Imre házassága pápai biztatásra jött létre, a kulisszák mögött a III. Ince és Sancha konspirációja hasonlóképpen a pápa kezdeményezéséből és aktív érdekelttségéből mutatja. A Konstancia és Frigyes közötti lehetséges házasságnak azonban (az előzetes titkos tárgyalásoknak) volt egy meglepően pikáns–morbid aspektusa: amennyiben a házassági szerződés után – de a házasság előtt – Frigyes meghalna (emlékezzünk: a gyermek szicíliai király fogságban van), Szicília koronája az aragóniai házra szállna.³²

Konstancia tehát, mint európai kortárs királylánytársai, a dinasztikus hatalmi küzdelmek eszköze, s az legfeljebb kultúrtörténeti adalék, hogy Szicíliaba ő és kísérete vitte el a kifinomult aragón költészet és udvari ízlést,³³ s ebben a pestisjárványoktól és éhség-ciklustól, valamint az albigensek és valdensek keltette nyugtalanságtól szenvedő Mediterráneumban a szépséget – és ahogy Soldevila írja –, a katalán asszonyok „nőiességét” (feminidad) és érzékenységét vitte Szicíliaba,³⁴ ahogy 14 évvel korábban talán valamit elhozott ebből udvaroncai révén az első férj, Imre udvarába is.

Jegyzetek

- 1 Magyarország története. Budapest, 1984. 1269–1272. E fejezeteket *Kristó Gyula* írta.
- 2 *Brachfeld F. Olivér*: Árpád-házi Jolánta, Aragónia királynéja. Szeged, 1993 (Fordította Csikós Margit, Előszót és a jegyzeteket készítette Anderle Ádám). A JATE Hispanisztika Tanszékének kiadása. A kötet spanyolul 1942-ben jelent meg Barcelonában. Második kiadása 1951-ben, katalán nyelvű változata 1991-ben jelent meg.
- 3 *F. Oliver Brachfeld*: Historia de Hungría. Barcelona, 1957. 83–90.
- 4 Crónica de San Juan de la Pena. (ed.) *Antonio Ubieta Arteta*. Valencia, 1961. 131.; *Jaime Domenech*: Crónica. (ed.) *Pedro López Elum*. Valencia, 1975. 79.; *Bernat Desclot*: Crónica. I–V. vols. Barcelona, 1949. II. kötet, 6. oldalon ír II. Alfonz három fiáról és három leányáról; Dulce-t (Dolça) nem említi, hasonlóképpen, mint az előbb említett krónikák. II. Alfonz életére lásd *J. Caruana*: Itinerario de Alfonso II de Aragón. In: Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón, VII. k. Zaragoza, 1962. 73–298. Egyébként ebben az igen részletes életrajzban semmilyen utalás nincs a gyermekekről; a fennmaradt oklevelek alapján készült *itinerario* konkrét ügyekben készült döntések oklevéllenymatai alapján született. II. Alfonz genealógiáját Vajay Szabolcs készítette el. *Szabolcs de Vajay*: La síntesis europea en el abo-lengo y la política matrimonial de Alfonso el Casto. In: VII. Congreso de la Historia de la Corona de Aragón. Barcelona, 1962. 269–299. Vajay megemlíti ugyan Konstancia és Imre házasságát, de nem foglalkozik a kérdéssel. Lásd még *Jordi Ventura*: Alfons „El Cast”. El primer comte-rei. Barcelona, 1962; *José M. Lacarra y de Miguel*: Alfonso II. El Casto. In: VII. Congreso ... 95–129.
- 5 *Geronimo Zurita*: Anales de la Corona de Aragón. Libro II. Valencia, 1967. 130–131.
- 6 *Percy E. Schramm-Joan F. Cabestany-Enric Bagué*: Els primers comtes-reis. Ramón Berenguer IV., Alfons el Cast, Pere el Catolic. Barcelona, 1960. 104.
- 7 II. Alfonz 1194-es végrendelete alapján feltehető, hogy Péter és Alfonz infánsok között négy év a korkülönbség; s a harmadik fiú, Ferdinand (Ferran) születését 1184-re teszik. A leányok születése bizonytalan, Konstanciáét leszámítva, őróla a nagy katalán enciklopédia úgy adja meg az évszámokat: „Constancia d Aragó (?1189–1223, Catánia)”. Lásd: Gran Enciclopèdia Catalana Vol. 5. Barcelona, 1973. 525. A nagy spanyol történeti szótár 1223-ra teszi Konstancia halálát, születési időpontjára azonban nem ad évszámot. Lásd: Diccionario de Historia de España I. k. Madrid, 1979, 948. Lásd még II. Alfonz gyermekeire *Jordi Ventura*: Alfonz „El Cast”. 267.; *Victor Balaguer*: Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón II. k. Barcelona, 1861. 65–68.; *Antoni Rovira i Virgili*: Historia de Catalunya. Bilbao, 1977. IV. k., 416., 440., 449.; *P. E. Schramm* i. m. 103. (Schramm közli, Pedro Tarragónában született 1177-ben.)
- 8 A francia *MOURRE*: Dictionnaire encyclopédique d'Histoire III. k. Paris, 1978. Bordas, 1939. ad II. Frigyes életéről gazdag adatsort. Részletesen ír erről *Joaguín Miret y Sans*: Itinerario del Rey Pedro I. de Cataluña, II en Aragón. In: Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona III. k. Barcelona, 1905–1906. 446–447. oldalon, aki azt mondja: Frigyes 14, a feleség, Konstancia „legalább” 19 éves.
- 9 A végrendelet szövegét közli: Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia. IV. k., Barcelona, 1849, 407–411. Megjelent Alfonz végrendeletének szövege a Documentos ineditos del Archivo de la Corona de Aragón. IV. kötetében, Barcelona, 1846. 393–411. A végrendelet jogtörténeti jelentőségéről lásd *Alfonso García Gallo*: El Derecho de la sucesión del trono en la Corona de Aragón. Madrid, 1966. 70–73. (a női öröklés kezdete kapcsán). A szerző is közli a végrendelet teljes szövegét (Apéndice 7). A pestisjárvány hatását a végrendelet megszületésében *V. Balaguer*: Historia de Cataluña, III. k. Madrid, 1886. 73. oldalon tárgyalja.
- 10 *Agustín Ubieta Arteta*: Documentos de Sigena. 4. Valencia, 1972. 55–56. 22 sz. oklevél.
- 11 Uo. 58. (25. sz. oklevél) Meg kell jegyezni, hogy az aláírás évszáma „in mense octobris, era Ma .CCa. XXXa IVa”, azaz az ekkor még élő hispán időszámítás „Era de España” szerint kelt, amely 38 évvel több, mint az „anno Domini”. E kor okleveleiben egyébként gyakran keveredik a két időszámítás, illetve ugyanazon a dokumentumon mindkét számítást megadják.
- 12 *Zurita*: i. m., Libro II., 130.
- 13 Uo. 140.: „Trátabas en la misma sazón por medio del Papa matrimonio entre Federico, rey de Sicilia y Doña Constanza, hermana del rey [ti. II. Péter], reina de Hungría, por la muerte de Emerico, su marido, del cual, según en los anales de Hungría parece, quedó en hijo, que se llamó Ladislao, que vivió pocos meses, puesto que el arzobispo don Rodrigo afirma que de aquel matrimonio no hubo hijos ninguno.”

- 14 Életére lásd *J. Gorrosterrazu*: Don Rodrigo Ximénez de Rada, gran estadista, escritor y prelado. Pamplona, 1925.; *M. Ballesteros Gaibrois*: Don Rodrigo Jiménez de Rada. Madrid, 1935. Korszerű, tudományos értékelést *Juan Fernández Valverde* ad, aki Rodrigo Jiménez de Rada műveit lefordította spanyolra és kiadta. Lásd: *Rodrigo Jiménez de Rada*: Historia de los hechos de España. Madrid, 1989. Latin nyelvű krónikájának eredeti címe De rebus Hispaniae; de Historia Gothica, illetve Crónica de Toledo néven is ismert. Hosszú élete során a navarrai pap (1170/80–1247) tanult Bolognában és Párizsban, a 13. század első éveiben tért vissza a félszigetre. 1208-ban már Toledo érseke. 1208–9-ben Rómában van, hogy támogatást szerezzen a mórok elleni reconquistához; a Los Navas de Tolosa-i győzelemnek (1212) nemcsak egyik fő előkészítője és szervezője, de részese is a csatának. Azon kevesek közé tartozik, akik a szétért Hispániát egységben szemlélik, s kortársként minden félszigeti eseményt igyekeznek pontosan megörökíteni.
- 15 „Constanza, hija del rey, casó con el rey de Hungría, y al morir *su marido sin hijos* [kiemelés tőlem, A. Á.], regresó a Aragón...” *Jiménez de Rada*: i. m. 224. A latin eredeti szerint, amikor az érsek Sancha gyermekeiről ír (egyébként ő is három fiúról és három leányról tud: „tres filiaias, Constanciam, Alienor, Sanciam” nevét említi), jegyzi meg: „Constancia filia regis regi Ungarie fuit nupta, et uiro mortuo sine prole in Aragoniam est reuersa, quam rex Petrus frater eius dedit in uxorem regi Sicilie Frederico qui fuit postea imperator”. *Roderici Ximeni de Rada*: Opera Omnia. Pars I. Turnholt, 1984. 181.
- 16 *Demetrio Mansilla*: La documentación pontificia hasta Inocencio III. (965–1216). Roma 1955.; Monumenta Hispaniae Vaticana. Sección: registros, vol. 1. A pápai levél 1202. június 5-én Lateránban kelt, melyben III. Ince Jakab nevű rokonát és marsallját tájékoztatja az aragón uralkodóktól Konstancia és Frigyes házassága ügyében kapott válaszáról, és instrukciókat ad neki ebben az ügyben. *Mansilla*: i. m. 282–283. Mariano de Pano a sigenai kolostor levéltárában találta e témában 1202-ből két bullát III. Incétől: az egyik 1202. július 5-én, a második 1202. november 1-jén kelt. Az első levelet spanyol fordításban közli *Pano*: „Desde el palacio de Latrán se dirige a los Arzobispos, Obispos, nobles, varones, Condes y familiares, – haciéndoles saber como ha recibido Cartas del rey de Aragón y de su ilustre madre la reina Doña Sancha, en las cuales prometen estar dispuestos para el casamiento de Doña Constanza con Federico de Sicilia.” Az okmányban szó van arról, hogy küldenek kétszáz lovatog Frigyes védelmére, s hogy Sancha Itáliába utazik 400–500 lovaggal, hogy ezt az ügyet elrendezze. *Bonifacio Palacios Martín* a *Mansilla* és a *Pano* által közölt okleveleket felhasználva írja: „Las negociaciones debieron comenzar muy pronto, *antes de 1202* [kiemelés tőlem, A. Á.], según se desprende de una carta del pontifice a su mariscal Jacobo... en la que le da instrucciones para aclarar ese asunto.” I. m. 39. Vö. még *Mansilla*: i. m. 282–287.
- 17 *Mansilla*: i. m. 339. Miközben 1204 áprilisában II. Péter Toulouse grófjával és öccsével, Alfonzzal politikai szövetségre lép, kölcsönös segítségnyújtást ígérve „mindenki ellen” – kivéve Kasztília és Magyarország királyait, tehát sógoraikat. Vö. *J. Miret y Sans*: i. m. 275. Arra az oklevélre utalhat, amit látott *Papp Gáborné*: Spanyolországi tapasztalatok. – Levéltári Szemle, 1976. 1. sz., 52.
- 18 *Schramm*: i. m. 115–118.; *B. Palacios Martín*: i. m. 39–40.
- 19 *Zurita*: i. m. 140.
- 20 *Casimiro Freschot* szerint Imre „keveset élt a trónon, miután 1200-ban meghalt”: Ristretto dell’historia d’Ungheria. Bologna, 1686. 33. Másik két szerző 1201-re teszi Imre halálát: Vö. *Simpliciano Bizozzeri*: Unghria restaurada de Martín Gelabert. Barcelona, 1687. 9.; és *Francisco de Montalbo*: Historia de las guerras de Unghria (Imp. Pedro Copula), Palermo, 1693. 7. Mindhárom könyv Barcelonában a Biblioteca de Catalunya-ban található.
- 21 1207 januárjától e tárgyban megelégnült az eszmecsere III. Ince és II. Péter király között. Lásd *Mansilla*: i. m. 381–382., 395., 398., 403. Frigyes egyébként 1207-ig fogságban volt: az erős Aragóniai Korona segítsége kiszabadításához kellett, s ezért valósult meg a régóta tervezett házasság csak 1208-ban. *B. Palacios Martín*: i. m. 39–40., 63.
- 22 *J. Miret y Sans*: i. m. 447–449.; *A. Ubieta Arteta*: Documentos de Sigena. 86–88.; *Mariano de Pano*: i. m. 103–104.
- 23 *J. Miret y Sans*: i. m. 448–449.; *Mariano de Pano*: i. m. 103. Lásd még *María África Ibarra Oroz*: Neuvas aportaciones para el Itinerario de Pedro El Católico. In: VII. Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Barcelona, 1962. 77.
- 24 Erről és a kolostorban folyó életről *Mariano de Pano* könyvében találhatunk szép fejezeteket, különösen a „A három királynő Sijenában” c. fejezet. i. m. 87–90.
- 25 Kíséretében lévő öccse, Alfonz pestisjárvány áldozata lett Palermóban 1209 augusztusában vagy szeptemberében. *Rovira i Virgili*: i. m. 449.
- 26 *Ubieta*: i. m. 99–100., 129–130.

- 27 *Ferran Soldevila*: Historia de España. I. kötet. Barcelona, 1952. 347 (fényképpel).
- 28 *Vajay*: i. m. 270–272. Érdemes itt megjegyezni, hogy *kasztíliai Sancha* anyja a lengyel *Rica* hercegnoő, akit VII. Alfonz Kasztília királya választott feleségéül. Lásd: Diccionario. III. kötet.
- 29 II. Alfonz azonban még erősen figyel az „occitán”, közeli szomszédságra. Eleonora, második leánya ezért lett 1200-ban Tolosa (Toulouse) VII. Ramón grófjának, Raimundónak a felesége, Sancha, a harmadik leány pedig 1211-ben eme Raimundo fiának hitvese. *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13. kötet, 125.; *Zurita*: i. m. 130–131. A Konstancia hűgának házasságára vonatkozó adatok (Eleonóra: 1200, Sancha: 1211) azonban arra is utalhatnak, hogy főleg Sancha és a legfiatalabb leány, Dulce közötti életkorbeli különbségek igen nagyok. Ezek közvetve megerősíthetik a katalán–aragón történetírás feltevését abban, hogy Konstancia 1189-ben születhetett.
- 30 *Ferran Soldevila*: Historia de España. I. kötet, Barcelona, 1952. 240–244. 9.
- 31 *J. Lee Shneideman*: The Rise of the Aragonese-Catalan Empire. 1200–1350. New York, 1970. I. kötet, VII–VIII., II. kötet, 281–303., 310–321.
- 32 *Odilo Engels*: El Rey Jaime de Aragón, y la política internacional del siglo XIII. In: X Congreso... 1231. Engels Zurita alapján említi ezt a záradékot II. Péter és a Pápa egyezségéből. *Zurita*: i. m. 105–107. Barcelona, 1963. 2 ed. I. kötet, 227.; *Palacios Martín* szerint a pápa Konstanciával Frigyes hűségét akarja biztosítani a maga számára. i. m. 39.
- 33 *Martí de Riquer*: La Poesía d'Alfons, dit el Cast. In: VII. Congreso... 123–140.
- 34 *Soldevila*: Historia de España. 244–250.

A HUGENOTTÁK A NANTES-I EDIKTUM VISSZAVONÁSÁTÓL A TOLERANCIARENDELETIG (1685–1787)

Voltaire fellépése egy sor protestáns mellett és mindenekelőtt a súlyosan meggyötört Calas család érdekében vezetett kampánya Franciaországban és Európában maradandó hatást gyakorolt. Amikor hamvait 1791 júliusában a párizsi Pantheonba vitték, elsősorban a Calas család védőjét tisztelték benne. Voltaire elkötelezettségének ez a dicsfénye ahhoz a minden alapot nélkülöző feltevéshez vezet, hogy a hugenották és a filozófusok között természetes szerződés állott fenn. Anélkül, hogy a vitára utalnék azokról az okokról, amelyek Rousseau-t távolságtartásra, Voltaire-t pedig a „Calas-ügy”-ben való részvételre ösztönözték, szeretném bebizonyítani, hogy a kapcsolatok közöttük bonyolultak voltak, sok konfliktussal jártak, és hogy itt a francia felvilágosodás és a vallás régóta ismert feszültsége ragadható meg.

Az a heves konfliktus, amely a janzenistáknak az *Unigenitus* bullában való elítélése miatt a királyi kormányzat, a törvényszékek (*parlementek*) és a klérus között tombolt, paradox módon táplálta azt a mentalitásváltozást, amelynek kezdeténél a filozófusok álltak. És a mentalitásnak ez az átalakulása vezetett ahhoz, hogy az államérdekek, a hit védelme, az állampolgárság és a katolicizmus szétváltak. Így bocsáthatta ki végül XIV. Lajos az 1787-es ediktumot, ezáltal a hugenották lényegében visszanyerték azt a társadalmi helyzetüket, amit egy évszázaddal korábban az „*un foi, une loi, un roi*” (egy hit, egy törvény, egy király) jelmondat alkalmazása a nantes-i ediktum eltörlésével elrabolt tőlük. A filozófusoknak sikerült a 18. század folyamán a toleranciát lassanként a filozófia alapértékévé változtatniuk, miközben az egyház ezt továbbra is a hit gyengítésének és elárulásának tekintette. Voltaire *Értekezés a toleranciáról* című műve, amelyet az Ima Is-tenhez koronáz meg, az évszázad legszebb szövegei közé tartozik. De az a hála, amelyet a hugenották Voltaire-rel szemben megőriztek, sem ármíthat azzal, hogy köztük és a filozófusok között nem fordultak elő újra és újra félreértések, nézeteltérések és a megértés hiánya. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a filozófusok ritkán ragadtak tollat annak érdekében, hogy rámutassanak a hugenották konkrét helyzetére Franciaországban, ami pedig drámai volt. Ez az 1685-ös nantes-i ediktum eltörlésével és különböző megtorló intézkedésekkel, súlyos terhekkel vette kezdetét, amelyek Louvois miniszter parancsára a visszavonást megelőzték vagy követték – még az udvar is szenvedett saját kegyetlen módszerei miatt. XIV. Lajos halála a régenskorszak idején reményt ébresztett a javulásra, sőt elterjedt az a hír, hogy az elmenekült hugenottáknak lehetővé teszik a visszatérést a királyságba. De az 1724-es nyilatkozat hirtelen véget vetett a monarchia bizonytalanságának és egyúttal a hugenották reményeinek: több mint fél évszázadra újra bevezették a Napkirály 1660 és 1715 közötti legszigorúbb intézkedéseit a kálvinisták ellen. A visszavonó rendeletről Franciaországot tisztán katolikusnak tekintették, úgy vélték, a protestánsok, akiknek számát a kb. 25 milliós népességből 1–3 millióra becsülték, eltűntek, azok pedig akik a királyságban maradtak, valamennyien áttértek számítottak. Olyan lelkesek hatására, mint Antoine Court és később Paul Rabaut a reformált egyház

alapjaiban újjászerveződött. "Sivatagi egyház"-nak (*Eglises du Désert*) nevezték őket, mert összejöveteleiket a szabad ég alatt, elhagyatott helyeken tartották és felidéztek a héberek és Mózes Istennel való találkozásának emlékét a sivatagban az Egyiptomból való kivonulás után.

A hugenották törvényen kívüliek voltak. Pásztoraikra vadásztak, s ha elfogták őket, halálos ítélet várt rájuk – Montpellier-ben a kivégzések az *Esplanade*-on és a *Place du Peyroun*-on zajlottak le. Gyülekezeteiket, amelyeket felfedeztek, a hadsereg szétkergette, és a hívőket, akiket nem öltek meg, s akiknek nem sikerült elmenekülniük, legye-nek bár nők, börtönbe zárták – ki nem ismeri a *Tour de Constance*-t Aiguesmortes-ban; a férfiakat kényszermunkára küldték a királyi gályákra, miközben az egész közösségre nehéz kollektív fogságot róttak. Mindenkit, aki nem az áttértéktől megkövetelt ortodox katolikus magatartást követte, a polgárjogok megvonásával büntettek, és szigorú intézkedéseknek vetettek alá minden visszaesőt. A nem pap előtt kötött házasságok semmisnek és érvénytelennek, az ilyen házasságból származó gyermekek pedig törvénytelennek számítottak, és az örökösödésből kizárták őket, s már kiskorukban elvették ezeket a gyerekeket szüleiktől, hogy kolostorban neveljék őket. Azokat, akik nem adtak bizonytságot arról, hogy a helyes hitet vallják, számos foglalkozási ághoz való jutástól elzárták.

Minden bizonnyal a mentalitás, éppúgy mint a királyi politika, egészében tovább fejlődött, utóbbi az európai háborús helyzetnek megfelelően változásoknak volt kitéve. Továbbá egy újabb, a Camisard-háborúhoz hasonló felkeléstől tartottak, ami Languedoc-ban a Cevenne-ktől a Földközi-tengerig terjedő területet egyetlen vérfürdővé változtatta, s a modern történészek megállapítása szerint 30 000 emberéletet követelt. Ez az oka annak, hogy az elnyomó intézkedések a 18. század ötvenes éveitől kevésbé szigorúan érvényesültek, mivel a monarchia – a klérus tiltakozása ellenére – nagyobb gondot fordított a nép jólétére és a gazdasági fejlődésre, mint az eretnkség elleni harcra. De az intézkedések még mindig érvényben voltak, és esetenként újra működésbe léphettek a körülmények meg az egyes püspökök, bírák és királyi intendánsok buzgóságától függően. Toulouse-ban Rochette lelkész és az előkelő családból származó üvegfüvőkat, a Grenier testvéreket 1762 márciusában néhány nappal Jean Calas előtt minden feltűnés nélkül kivégezték. Az az általános figyelem, amely Voltaire-nek köszönhetően a Calas-ügyre irányult, és Fenouillet de Falbaire *L'Honnête criminel* (A becsületes bűnöző) című darabjának hozzákapcsolódó sikere végül lejáratták ezt a kegyetlenséget és időszerűtlennek nyilvánították. De ez még a 18. század hetvenes éveinek kezdetéig, Beauvau herceg, Languedoc tartományparancsnoka személyes és elszánt beavatkozásáig tartott, aki az adminisztráció tehetetlensége és a makacsul fennálló előítéletek ellenére végül az utolsó foglyokat is kiszabadította a *Tour de Constance*-ból és a gályákról.

Csak az 1787-es ediktum tette meg az utolsó lépéseket a protestánsok bizonytalan jogi helyzetének ügyében. A 18. század hatvanas éveiben, eltekintve Voltaire-től és a Calas-ügytől – amelyben sem Diderot sem pedig Rousseau nem vettek részt –, meg kell állapítani, hogy a filozófusok könyveikben, leveleikben a hugenották drámai helyzetét alig említették meg. A fiktív művekben a protestáns hősök külföldiek, mint Prévost abbé regényében vagy Rousseau *Új Héloise*-ában. Ha hugenották szerepelnek, XIV. Lajos korából valók, mint Montesquieu *Perzsa leveleiben*, Voltaire *Vademberében*, vagy a 16. századi Franciaországban oly sok áldozatot követelő vallásháború időszakában játszód-nak, mint Voltaire *La Henriade*-ja. Ezzel szemben a történelmi és filozófiai művek foglalkoznak a monarchia és a katolicizmus, valamint a „köztársaság” reális vagy feltétele-zett kapcsolatával, azzal a kérdéssel, hogy ki a felelős a vallásháború kitöréséért és

tartósságáért, a protestantizmus mellékalakjaival és különböző irányzataival, főként Angliában, Hollandiában és Németországban, vagy a „filozófia” és a kálvinizmus kapcsolatával Svájcban. Megemlítendő itt Montesquieu *A törvények szelleme*, Voltaire-től a *XIV. Lajos százada*, a *Tanulmány az erkölcsről*, továbbá az első négy *filozófiai levél* Quäker-e és az *Enciklopédia* híres „Genf” szócikke. Az Enciklopédia, amelynek főszerkesztője Diderot után egy protestáns, mégpedig Jaucourt lovag volt, aki foglalkozott ugyan a református csoportosulások egyes vezetőinek csillogó figuráival, de sem Luthernek, sem pedig Kálvinnak nem szentelt külön részt és nem említette meg hangsúlyosan a protestánsok helyzetét a királyságban. A protestáns Rousseau csupán a *Levél Christophe de Beaumont-hoz* című művében tette ezt meg. A filozófusok csak a nantes-i ediktum visszavonásának és az ezzel együtt járó, szerintük idejétmúlt túlkapások kipelengérezésében voltak egységesek, valamint a jelenkori demográfiára és a királyság gazdaságára való kihatásukról szóló panaszokban és a haszon kimutatásában, amelyet a Franciaországgal ellenséges hatalmak a tömeges kivándorlásból húzhattak.

Friedrich Melchior von Grimm báró hevesen bírálta ezt a magatartást a következő szokatlan figyelmeztetésében, amelyet 1756-ban előkelő német olvasóknak szánt *Irodalmi levelzésében* a filozófusokhoz intézett: „fecsegünk, és hiú filozófusok töltik meg a fővárost a közjóról szóló értelmetlen szójátékokkal, hogy haszontalan restségünket palástoljuk, de széplelkű fecsegéseink ellenére bizonyos törvények igazságtalansága és kényszerítő ereje zavartalanul érvényesül a tartományokban. A protestáns lelkészek továbbra is a vérpadra kerülnek, és sok ezer lakos, akikkel szemben a királynak ugyanúgy igazságosnak és humánusnak kell lennie, mint a nagycsalád töredékével szemben az apának, hiszen ő mindnyájuk atyja, állandó üldözéseknek vannak kitéve: néhány erőszakos férfi által, akik visszaélnak a királyi felhatalmazással, s néhány fanatikus püspök által, akik megsemmisítik az egyetlen szent Isten nevét, az egyetlen lényét, aki kijelentésük szerint a legfőbb jótevő, hogy barbár kegyetlenségük túlkapásait igazolják. Hárommillió állampolgár csupán akkor élvezheti a király védelmét, ha magára ölti az álszentség gyűlöletes maszkját. Mire jó nekünk a bölcsesség, amellyel kérkedünk, és a fény, amely megvilágít és felvilágosít bennünket – miként oly nagyszerűen magasztaljuk önmagunkat –, ha ez nem járul hozzá ahhoz, hogy testvéreink vidámabb, boldogabb és nyugodtabb napokat élhessenek.”

Nem könnyű ezen illusztris filozófusok hallgatását megmagyarázni, akik egyébként oly sokat fáradoztak, hogy „jót tegyenek”. Annak bizonyítékát láthatjuk benne, hogy az elnyomás és kényszer politikája, amelyet a monarchia és az egyház több mint egy évszázadig a hugenottákkal szemben folytatott, sikeres volt. Csak kevés, Párizstól távoli vidéken és filozófusi körökben volt számszerű befolyásuk: Poitou-ban, Guyenne-ben, Foix, Cevenne és Languedoc vidékén, Vivarais-ban és a Dauphiné-ban. Másutt megelégedtek az újonnan áttért státussal és nem kérték számon a kultusz szabadságára vonatkozó jogot. A filozófusok hallgatása társadalmi és földrajzi eredetükkel is kapcsolatba hozható: csak ketten protestánsok közülük. Meg kell jegyezni, hogy a genfi Rousseau különleges esetétől eltekintve, Prévost abbé egy ideig protestáns volt, Montesquieu pedig egy hugenotta nőt vett feleségül. Az egyik a két protestáns közül, a visszahúzó Jaucourt lovag Párizsban élt, és Diderot első munkatársaként lett ismert, mellette az Enciklopédia fő szerzője volt, de személyiségéről és mélyebb meggyőződéséről keveset tudunk. A másik protestáns, La Beaumelle, erős egyéniség és termékeny szerző volt, Cevenne-ből származott és életének második felében Languedoc-ban élt, s később a Calas-ügyben személyében megtámadottnak érezte magát. Többször merészen lépett fel hittársai védelmé-

ben anélkül, hogy megtorlástól vagy a *XIV. Lajos százada* híres szerzőjével való szembezállás kockázatától tartott volna. Figyelembe kell itt venni azon filozófusok sebezhetőségét és tartózkodását, akiknek ez tanácsos volt, mert nem támaszkodhattak, mint Voltaire Ferney-re, gazdag birtokra és biztos állásra, amelyek megvédték a szigorú cenzúrától és a hatóság különböző kényszerintézkedéseitől. Az Enciklopédia alkotói elsősorban indokolt aggodalmat éreztek, hogy vállalkozásukat, amely már több alkalommal tilalom vagy fenyegetés miatt veszélybe került, befejezhessék. De az igazság kedvéért el kell mondani, Diderot nem tudta, hogy Jaucourt protestantizmusról szóló cikkét a kiadó cenzúrázta és megváltoztatta. Továbbá elfogadható az a nézet is, hogy a hugenottákkal szembeni türelmetlenség és a megtorló intézkedések elítélése náluk burkoltan fogalmazódik meg, és állásfoglalásaik összességéből logikusan levezethető. A sorok között kell tehát olvasni tudni, s nem engedni a felületes olvasás által félrevezettetni magunkat. Amennyiben a hallgatásuk tehát a valóság látszata lenne, megérdemelné a teljes újraértékelést. Végül abban láthatjuk még a filozófusok bizalmatlanságát, hogy bizonyos mértékig osztották a hugenottaellenesek előítéleteit a protestantizmussal mint hitformával szemben, s ha nem is a vallásháború után, de a Camisard-mozgalomtól részben a fanatizmus hordozójának tekintették – ez volt Voltaire első reakciója amikor Calas kivégzéséről értesült –, és ebben a tekintetben a protestantizmus szemükben a társadalmi rendet veszélyeztette, s mivel a republikánus szellemet éltette, monarchiaellenes volt. Alapjában véve a filozófusok, Montesquieu, Rousseau és Voltaire a vallás jelensége iránt mint társadalmi és politikai összehasonlítási tényező iránt érdeklődtek: az individuális lelkiismeret nem volt náluk érzékelhető.

De éppen ezek a filozófusok tették a toleranciát – amit az eltévelyedéssel szembeni nem korlátozható gyengéséggént, illetve a vallási bizonyosság elárulásaként fogtak fel – a felvilágosult embernél az egyház kárára érvényesülő pozitív értéké. A hugenották szabad vallásgyakorlásért vívott hosszú harcának végén ezek az erőfeszítések meghozták eredményüket, de nem minden ellentmondás nélkül. 1685-ben a filozófusok éppúgy üdvözölték a nantes-i ediktum visszavonását, mint a protestánsok kivételével minden francia. A hit ezen eseményéhez természetesen gratulált XIV. Lajosnak Bossuet, de Mme de Sévigné is, sőt még La Fontaine is hálásnak mutatkozott a királynak az eretnekség kiirtásáért. Egyedül Boileau nem tartott a hálálkodókkal. Valamint Bayle a *Commentaire philosophique sur ces proles de Jésus-Christ „Contrains-les d'entrer”* (Filozófiai kommentár Jézus Krisztus eme szavaihoz: „Kényszerítsétek őket, hogy belépjenek”) című művében követelte a jogot a lelkiismeret eltévelyedésére és minden egyes vallás tiszteletben tartására, feltételezve őszinteségét. Ez a követelés messze megelőzte korát, s röviddel a visszavonási rendelet után nem volt megvalósítható. Nyilvánvalóvá kellett válnia – mielőtt még az írók megváltoztatták volna magatartásukat –, hogy XIV. Lajos intézkedései mind vallási, mind pedig gazdasági téren elhibáztak voltak. Montesquieu *Perzsa levelei*ben egészen annak a feladatnak szentelte magát, hogy ezeket kipellengérezze. A döntő szerep azonban Voltaire-re hárult. A *Henriade* óriási sikerével a tolerancia szolgálatába állította költészetét, minden korszak ligáit és fanatizmusát tette felelőssé a szenvedésekért, és XIV. Lajossal éles kontrasztban, ragyogó színekkel festette meg IV. Henrik képét, a jó királyét, aki elismerte népe boldogulásának elsődlegességét a vallási vitákkal szemben, s a vallásháborúnak a nantes-i ediktummal véget vetett. *Zaire* című tragédiájával, amelynek fő témája Krisztus és a mohamedánok közötti tolerancia volt, újra sikerült a közönség széles rétegeinek érzelmeire hatnia. A *Zadig*, a *Micromégas*, a *Candide* és a *Vadember* ismét a fanatizmus örületét és a tolerancia jótéteményeit ábrá-

zolták szórakoztató elbeszélésekben. Történeti munkáiban, mint például a *XIV. Lajos százada* és a *Tanulmány az erkölcsről*-ben Voltaire ezen kritika alapján értékeli a múlt eseményeit. Ebből a szempontból az *Értekezés a toleranciáról* az intoleranciáról (*l'infâmerie*) szóló voltaire-i kritika beteljesülésének tűnik. Kiemelkedőek még Montesquieu és Rousseau politikai művei, továbbá az Enciklopédia ellenvetései az isteni kegyelemmel szemben, az egyes monarchák legitimitását sokszorosan a képességeikre alapozottnak látták, amely a nép jóléte érdekében működik, szavatolja a királyság jólétét, biztosítja a békét, és nem a hit erőszakos védelmében vagy az eretnokség kiirtásában szerez érdemeket. Az egész évszázad folyamán a monarchia, a klérus és a bíróságok a janzenizmus jelensége által ösztönzött vitákat folytattak az eredetről, a természetéről és mindenkor hatótávolságáról, és önkéntelenül is nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a filozófusok korábban fennálló kapcsolata a francia monarchiával, a katolicizmussal, az állampolgársággal és a vallással megszűnjön. Ezzel a hugenották előtt megnyílt az út, amely a szabad vallásgyakorláshoz vezetett.

Mindazonáltal a hugenottáknak komoly fenntartásai voltak a filozófusokkal szemben, egyeseket tartózkodóknak nyilvánítottak, főképp akkor, amikor be kellett vallaniuk, hogy bűnösök a Calas család védelmében. Először úgy vélték, hogy Montesquieu és Voltaire személyében megtalálták azt a támogatót, akire harcukhoz szükségük van. Elégtételt éreztek, hogy a vallásháború és a királyságot akkoriban sújtó szerencsétlenségek felelősségétől mentesültek, de IV. Henriknek a *Henriade*-ban dicsőített megtérése számukra nem jelentett követendő példát, hiszen oly sokan tagadták meg életük és szabadságuk kockáztatásával a rövid esküformula kimondását, ami pedig mindkettőt megőrizhette volna számukra. A *Filozófiai levelek* a protestantizmust Nagy-Britanniában különös szekták összefüggéstelen képződményeként mutatta be és újra felhasználta a Bossuet által oly gyakran alkalmazott vezérgondolatokat a reformegyházak ellen. A presbiteriánusok ábrázolása ugyanezen művekben, ami a tanítást és az Ekkleziológiát illeti, a francia kálvinizmus közelségébe utalták, hirdette a *XIV. Lajos százada* kálvinizmusról szóló híres és tendenciózus része. Megnyugvással figyelték, hogy amikor La Beaumelle konfliktusba keveredett Voltaire-rel, *Réponse au Supplément au Siècle de Louis XIV* (Válasz a Kiegészítés a XIV. Lajos századához) című művével képes volt a francia protestánsok képét módosítani. A megjegyzések, amelyekkel a *XIV. Lajos századát* fűszerezte, arra törekedtek, hogy XIV. Lajos uralmának protestáns interpretációját fogalmazzák meg, és *Mémoires pour servir à l'histoire de Mme Maintenon et à celle du siècle passé* (Mme Maintenon és ezen elmúlt század történetéhez szolgáló feljegyzések) című művének ezt az érdemét el is ismerhették. A Calas-ügy időszakában Court de Gébelin lelkész szükségesnek látta, hogy az *Értekezés a toleranciáról* című művel szemben egy ellendarabot hozzon nyilvánosságra, aminek a *Les Toulousaines* (A toulouse-iak) címet adta, ebben Voltaire-rel szemben azt a célt tűzte ki, hogy a kálvini tanítást, az összejöveleket lefolyását és a pap szerepét a sivatagi egyházakban a legnagyobb pontossággal írja le. A protestánsokat ugyanis ugyanúgy megdöbbenette, mint a katolikusokat az a tiszteletlen és ironikus hang, amit Voltaire velük szemben az *Értekezés a toleranciáról*-ban használt, az a mód, a modor, amelyben kijelentette, hogy lényegében minden vallás fanatikus – Szervét Mihály kivégzésével kapcsolatban a kálvinizmus kegyetlen lelkéről beszélt. Azok, akik minden kockázat ellenére sem mondtak le összejöveleikről, találva érezték magukat a minden nagy vallással szemben megfogalmazódó szkepticizmus által, ami a *Zaire*-ban kifejezésre jutott, ahol a kereszténységet és az iszlámot ugyanazon univerzális vallás két megjelenési formájaként mutatta be, igazságukat az

emberek csak akkor találhatnák meg, ha dogmáiktól és vallási praktikáiktól megszabadulhatnának. „Egy angol szabad emberként kel útra az égbe, ami a kedvére való.” – olvasható még a *Filozófiai levelekben*. A hugenottákat bosszantotta, hogy Voltaire állandóan a szekta szóval jellemezte őket, és ragaszkodott hozzá, hogy a kínai és hindu vallást mint mintaképet tüntesse fel. Végül a hugenották elutasították mind a szemrehányásokat, mind pedig a bókokat, amelyeket Voltaire ellentmondásos módon címzett: tudniillik, hogy egyrészt egy intoleráns vallás hívei – gyakran utal a cevennes-i „Fanatikusok”-ra –, másrészt pedig egy olyan filozófia követői, amely a deizmus közelébe úgy juthatna, ha elvetné a kereszténység fő dogmáit és Jézus istenségének hitét – ez a téma megtalálható az Enciklopédia Genf szócikkében, ami a genfi pappal való botrányhoz vezetett. Valójában nehezen érthető, miként volt lehetséges, hogy a sivatagi egyházak az egész 18. század folyamán a következő évszázadban bekövetkező felnőtté válásba vetett tiszta hittel vészelték át a nehéz időket.

Amikor a 18. század ötvenes éveiben a püspökök ismét kirobbantották a protestánsok szabad vallásgyakorlásáról szóló vitát, új érveket kerestek a két nagyság, Montesquieu és Voltaire éppen akkor megjelent műveiben, *A törvények szellemében* és a *XIV. Lajos századában*. A kálvinizmusról szóló részben Voltaire ezt a lázító és monarchiaellenes szellemet összekötötte mindenféle vallási és világi autoritás megkérdőjelezésével. Az a tény, hogy a *Henriade* és a *Zaire*, valamint más sikerművek szerzője ilyen hagyományos érveket vett újra elő, nyugtalanította a hugenottákat. Annak érdekében, hogy Voltaire nyilvánosságra tett hatását tompítsa, Court lelkész a következőket írta a *Le Patriote français et impartial* (A francia és pártatlan hazafi) című művében: „A híres Voltaire arra vetemedett, hogy azt állítsa, a hugenották a természettől a király ellenségei, és a prédikátorok fő célja, hogy a kormányt a demokráciára kényszerítsék. Ez nem jelent mást, mint hogy ezeket a rágalmakat megismétli és megerősíti, és kissé a saját hírnevével törődik.” Voltaire eseténél, akinek személye vitatott volt, sokkal inkább megnyugtatta a hugenottákat, hogy a tekintélyes Montesquieu-t bevonták a harcba ellenük. A katolikus apológéták kisajátították a nagy figyelmet keltő *A törvények szelleme* XXIV. könyvében az 5. fejezet következő címszavát: „a katolikus vallás inkább alkalmas egy monarchia számára, és a protestantizmus jobban megfér a köztársasággal”. Montesquieu-nél a politikusok mindenütt megtalálták annak a republikánus szellemnek az igazolását, amelyet szerintük a hugenották kergettek, a királlyal és az egyházzal szembeni zendülés szellemét, amely Franciaországban és egész Európában a reformáció kezdete óta csupán pusztítást és mészárlást okozott. Mindezekre való reakciónkban a hugenották hevesen bizonygatták hűségüket nemcsak a monarchiához, hanem a monarcha személyéhez is, amit a király betegsége és a Damien-merénylet idején be is bizonyítottak. Ellenségeik vádaskodásával szemben, hogy a külfölddel paktálnak, a nagy európai konfliktus idején megmutatták, hogy valóban teljesen lojálisak. Ugyanúgy mint a katolikusok, a protestáns elit is elítélte a Camisard-háborút. Court *A francia hazafiban* hosszasan bizonygatta, hogy Montesquieu olyan nagy zseni volt, hogy a monarchia és a katolicizmus jogtalanságát egybe foglalta. Bizonyítékként említette az európai történelemben igazoltan protestáns monarchiákat és katolikus köztársaságokat. La Beaumelle *La Suite de la Défense de l'Esprit des lois* (A törvények szelleme védelmének folytatása) című művében és Court de Gébeline *A toulouse-iakban* más véleményüknek adtak hangot: távol tartva magukat attól, hogy Montesquieu kijelentésének ellentmondjanak, bizonyítékokkal támasztották alá azt, és a javukra fordították; kijelentették, hogy *A törvények szelleme* szerzője kipellengérezi azt az alattvalói szellemet, amely a katolicizmust jellemzi, és di-

csőíti a protestantizmus szabadságszellemét mint a modern monarchia vallását, amely jólétét alattvalói vallási sokszínűségére alapozza. *A törvények szelleme* Court de Gébelin által kínált értelmezésében a hugenották érzékelték vallásszabadságra való törekvéseik védelmét. A hugenották többsége azonban megmaradt abban a meggyőződésben, hogy Voltaire és Montesquieu szerencsétlen módon olyan fegyvert adott ellenük ellenségeik kezébe, ami újraélesztette a régi előítéleteket.

A monarchiához való lojalitást nyilvánítják ki azok a szabad vallásgyakorlást célzó petíciók is, amelyeket a hugenották újra és újra a királyhoz intéztek, akit bár bölcsnek és nagylelkűnek tartottak, de véleményük szerint tanácsadói rosszul informálták és kedvezőtlenül befolyásolták. Folytonos próbálkozásaik csak 1787 novemberében — miután Montesquieu és Voltaire, de Rousseau és Diderot is halottak voltak már — nyerték el jutalmukat, hála az amerikai függetlenségi háborúban győztes La Fayette által vezetett egyes emberek makacsságának, Malesherbe-nek, a nagy államférfinak, a lelkész Rabaut Saint-Etienne-nek, a sivatagi egyházak kiemelkedő alakja fiának. Az ediktum azonban, amellyel az egyház sikertelenül igyekezett szembeszegülni, s amelyet XIV. Lajos a királyi abszolutizmus egyik utolsó intézkedéseként erőszakolt ki, a protestánsok körében ellentétes visszhangot keltett. Egyesek még azt is kinyilvánították, hogy elutasítják és nem veszik igénybe a feltáruló lehetőségeket a sivatagi egyházakban kötött azon házasságok és keresztelek legalizálására, amelyeket nem pap, hanem bíró jegyzett be. Ennek az volt az oka, hogy az ediktum lényegében arra korlátozódott, hogy azok egzisztenciáját elismerje, „akik nem katolikus hívőknek vallják magukat” — a zsidókat ebbe nem értették bele — és számos foglalkozási ág — az oktatás- és igazságügy kivételével — elérését lehetővé tette, de sem nyilvános kultuszszabadságot, sem pedig mint egyházat megillető szabadságot nem biztosított számukra. Ebben a — nem helytállóan tolerancia-rendeletnek nevezett — ediktumban csak a protestantizmus társadalmi dimenzióit vették számításba, s ezt azokkal az elképzelésekkel leplezték, amelyeket olyan filozófusok, mint Montesquieu, Rousseau és Voltaire a vallásról alkottak. A különböző törvényesírések és a klérus együttes ellenállása azt mutatja, hogy az ediktum korlátai ellenére — összehasonlítva II. József korábbi rendeletével, ez visszalépést jelentett — kihasználta azokat a lehetőségeket, amelyeket akkoriban a francia mentalitás megengedett. Először ismerték el, hogy a Francia Királyság alattvalója lehet valaki anélkül, hogy katolikus lenne. A felgyorsuló események azonban korlátozták a rendelet alkalmazását. Az 1789-es forradalom a protestánsok körében szilárd támaszra talált, mert rövid idő alatt mindazt megadta nekik, amit a monarchia vonakodott: augusztusban az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának X. cikkelyével a kultuszszabadságot és decemberben valamennyi foglalkozás elérését. Ez a politikai magatartás az újkori Franciaországban sokáig fennmaradt. Igaz, hogy a protestánsok választható és demokratikus szervezetei a presbitériummal és a szinódussal szokatlan kivételt jelentettek az ancien régime Franciaországában. Tévedés lenne ebből arra következtetni, hogy a hugenották általában és különösen a Camisard-ok republikánus ideált követtek. A filozófusokhoz hasonlóan írásaikban folyvást a monarchiához való hűségük tényét bizonyították, amelynek isteni legitimitását a Pál apostol levele a rómaiakhoz XIII. caput biztosította, és azt hirdették, hogy inkább az Istenre kellene hallgatni, nem pedig az emberekre, amit egy Voltaire nem állíthatott volna.

(Fordította: Nagy Ildikó)

TÖRTÉNELEM ÉS IDEOLÓGIA AZ ÚJABB ROMÁN IRODALOMTÖRTÉNETEKBEN¹

(*Nicolae Manolescu és Ion Negoitescu*)

Az irodalom legitimáció – írja Monica Spiridon a nagy román irodalomtörténetek értékelési stratégiáit elemezve.² És ha ezt elfogadjuk, akkor az irodalomtörténet a legitimáció igazolása. Kettős legitimáció. Nem véletlen, hogy George Călinescu 1941-i nagy irodalomtörténete után nem sikerült még komolyabb kézikönyvet sem összeállítani. Hiszen egyetlen nézőpont érvényesülhetett: a protochronizmus. Ennek következetes alkalmazása viszont a komédiába fullasztott volna minden nagyszabású vállalkozást. Kissé megkosztokázva újra ki lehetett adni Călinescut, 1982-ben, és várni. ...Így születhetett meg a külső és némileg a belső emigrációban két igazi irodalomtörténet. Az egyik szerzője Nicolae Manolescu, az elmúlt két évtized egyik legtekintélyesebb kritikus, akit a lapok hasábjairól nem lehetett kiszorítani, csak marginalizálni az oktatásban, hiszen román nyelvet tanított idegen nyelvűeknek. A másik szerző Ion Negoitescu, tagja a hajdani nagyszebeni körnek, ennek az 1940-es években összeállt értelmiségi–írói csoportosulásnak, amelyet nyugati orientációjáért jobbról, majd balról egyaránt üldöztek.

Munkájuk pozitív és negatív visszhangja is egyaránt jelzi, a fő célt elérték: sikerült szellemi élményt nyújtani az olvasónak, a kritikusoknak. Mint minden jó irodalomtörténet, ezek is olvastatják magukat. Portré portrét követ, miközben a súlyos ítéletek és szellemes fordulatok lekötik a figyelmet. De egyben el is terelik. Elterelik a történelemtől, miközben róla is szólnak. Persze, lehet, annak a figyelmét, aki ezekre a mozzanatokra összpontosít, és lehet, indokolatlanul. De ki tudja hol a határa annak, hogy mi indokolt és mi nem, különösen akkor, amikor mi, történészek például olykor szenvedői vagyunk a történészek és irodalomtörténészek „osztályharcának”, amelynek, megvallom, belső dialektikáját talán nem is mindig értem, miközben eme harc részeseire és óhatatlanul önnön magatartásomra is, sok vonatkozásban nagyon találónak érzem, amit – horribile dictu – Marx mondott: nem tudják, de teszik. (Az osztályharc szót viszont azért tartom találónak, mert jelzi e kulturális acsarkodás tétjét és abszurditását, talán jövőjét is.)

Ami a módszert illeti, a történész egyfajta elégedettséggel nyugtázhatja, hogy diszciplínája napról napra megújul. Igazi embertudomány. Az irodalomtörténet-írás azonban mintha elbizonytalanodott volna, túl sokat szól saját létjogosultságáról. És ennek a válságnak a már-már katarzist ígérő megfogalmazását olvasom ki Manolescu eljárásából. Izgalmas módszertani bevezetője azonban mintha nem tudna szervesen illeszkedni magához a műhöz. Mert csak egyetérthetünk, hogy nem epikus műre van szükség, hiszen „az értelmezés és értékelés az egyetlen mód a szövegekhez és az egyedi értékekhez való közeledésre”. És ő „olyan olvasó, aki a mindenfelől jövő agressziók ellenében hisz abban a naivságban, hogy a művészi alkotásokat el kell olvasni és újraolvasni, mindekelőtt a bennük foglalt művészet okán, és hogy, mint Gadamer mondja, „más úton megközelíthetetlen igazságot fejeznek ki”. Ugyanakkor a braudeli modellalkotás mellett érvel Manolescu. De vajon megtaláljuk-e elemzésében a kimondatlan igazságokat és a modellezés gyakorlatát?

Mindkét munkára rányomja bélyegét a közeg, amelyben születtek, pontosabban az, hogy mi ellen. Érthető, hogy kirekesztették az ideológiát és a történelmet. De az ered-

ményt mintha átszőné valamiféle groteszk mozzanat. Mintha magát a román irodalmat megcsonkították volna, leegyszerűsítve a kulturális termelés feltételeiről kialakítható képet. Nem a – korábbi irodalomtörténetekre jellemző – rituálisan odakent ún. történeti háttér hiányát fájljuk. Elmaradása tiszta öröm. De lehet-e például Mircea Eliadéről anélkül írni, ami emlékiratai szerint egész tevékenységét meghatározta: a történelem terrorja. Igaz, ez megjelenik Negoitescu értékelésében. Így ír az eliadei regényvilágról: „bár jól meghatározott társadalmi közegben születtek, bizonyos hozzájuk illeszkedő történelmi helyzeteknek megfelelően, ezek a művek teljesen apolitikusak.” (318.) De apolitikusan eleveníthette-e meg Eliade a kommunistákat és a gárdistákat, akikkel, mármint a gárdistákkal, korábban oly messzemenően rokonszenvezett, miközben az antikommunista ellenállás technikáinak kidolgozása élete végéig foglalkoztatta? Nem hiszem...

Negoitescuhoz hasonlóképpen jár el némileg Manolescu is. Kvázi-apolitikus műfajként kezeli a 17. századi krónikairódművet. Egyértelmű reakció ez az ideológiaközpontúsággal szemben. De a krónikások vajon nem elsősorban ideológusok voltak? Úgy jelennek meg mint irodalmi igény nélküli szépiírók, akik mondanivalójának ideológiai vonzata is volt. És ha ideológiájukról szó esik, nem elevenedik meg az őket vezető eszmény: a rendiség. P. P. Panaitescu, a román történetírás realista és racionalista vonulatának kiemelkedő képviselője éppen ezt mutatta fel a krónikák ideológiai üzeneteként, de csak úgy kerül említésre, mint aki az emlék-irodalom megalapítóját látta Miron Costinban. (53.) Mindemellett szellemesek Manolescu értékelései, mondatfűzései, hiszen emlékeztetnek az ő valóban nagy irodalomkritikai publicisztikájára. Íme egy példa: miután arról ír, hogy Mihály Vitéz nehezen képzelhető el a Sándor-regény nélkül, így jellemzi a helyzetet: „Az élet átmegy az irodalomba, és az irodalom az életbe.” Viszont okkal kérdezzük: miért nem láttatja ezt az első nagy román irodalmi remekben, a *Tiganiadában*. Ez Manolescu számára az irodalom eposza, ihletője Cervantes. Politikai filozófia nélkül kerül bemutatásra a mű. Pontosabban: jelen van az elemzésben, de csak akkor, amikor úgy véli Manolescu, hogy azért nem tette közzé művét Ion Budai-Deleanu, mert tartott az olvasótól, hiszen kigúnyolta az oly sokaknak kedves eszméket. Ezen eszmékről azonban nem esik szó. Feltehetően elege volt a szerzőnek az erdélyi mártírológiából, Budai-Deleanu jozefinizmusáról és jakobinizmusáról szóló fejtegetésekből. A román irodalmi tér homogén közegként jelenik meg. Erdély rovására. Feltehetően Manolescu unta az Erdély-misztikát is. De ez mit sem változtat azon, hogy a reformáció és a görög katolikus egyházi unió jelentősége csak áttételesen hámozható ki a szövegből. Varlaam moldvai metropolita beszédeinek tulajdonít olyan jelentőséget a román kultúrában, mint amelyet a németben Luther Biblia-fordításának. Ellenvetésünk: miért nem az 1648-i gyulafehérvári *Újszövetségben* látja a lutheri vállalkozás megfelelőjét? Hiszen nyelvi szépségeit éppen maga Nicolae Iorga helyezte mindenekfölé. Nem találjuk meg az erdélyi román felvilágosodás nagy korifeusait sem. Pedig Gheorghe Șincai a román történelmet évről évre megjelenítő annales-jellegű krónikájába olyan szubjektív mozzanatokat is beleszőtt, amelyek nemcsak megszakítják az elbeszélés szárazságát, hanem a román emlékirat-irodalom gyöngyszemei közé tartoznak. Az 1830-as évek irodalmának tárgyalása viszont már olyan, amilyennek a szabvány irodalomtörténeti kézikönyvekben megszoktuk. Először a kor ideológiáját tárgyalja, pontosabban „Ideológia” főcím alatt a romantika értékelésében kialakult álláspontokat jelzi, leginkább V. Nemoianu elméletével rokonszenvezve. Dióhéjban ez az új elmélet a következő: a vad romantikát követi egy szelídebb szakasz, a biedermaier.

Úgy tűnik, a régi román irodalomban az esztétizáló szemlélet képviselői nem érzik

magukat otthon. Nem vállalkoztak a román művelődés olyan kultúrmorfológiai elemzésére, mint Eugen Lovinescu, vagy olyan művelődéstörténetre, mint Nicolae Iorga szintetizáló irodalomtörténete. Ion Negoitescu ugyanis – különösebb magyarázkodás nélkül – az 1830-as évekkel indít, majd egy-két pillanatkép, alkotó és mű felvillantását követően az 1840-es évek nemzedékének bemutatása után kezdi portrészorozatát, és egy-egy emberöltő elteltével meg-megszakítja ezt a portrészorozatot az irányzatok, a nemzedékváltás problémáinak rövid, néhány oldalas jellemzésével.

Mindkét új irodalomtörténet szerkezetében Călinescu nagy művéhez hasonlítható. Erény vagy fogyatékoság? A kérdést nem így tenném fel. Szükségszerűség. A folyamatossághoz. Az elmúlt évtizedek során elorzott identitás megtalálását jelzi a két mű. Ami a módszert illeti, formailag enciklopédizmussal van dolgunk. De nagyon is strukturált lélektani háttérrel. Mircea Martin mutatta ki, hogy Călinescu szövegépítő stratégiáját milyen komplexusok határozták meg: a román irodalom hagyománynélkülisége és fejlődésének megszakítottasága.³ Fejlődéstörténet helyett ezért kapunk portrészorozatot, teleologikus jellegűt. És ráadásul Călinescu hagyományt teremtett. És ettől nem szakadt el sem Manolescu, sem Negoitescu, még akkor sem, ha részletkérdésekben vitatják Călinescu egy-egy frappáns jellemzését. Tovább él Călinescu teleológiája. Negoitescunál a különböző törekvések lépten-nyomon Eminescu felé mutatnak, akinek örökségéből majd az utódok táplálkoznak. Manolescu pedig anakronisztikus összehasonlító értékelő megjegyzésekkel élteti tovább a călinescui komplexusok hagyományát. Így éppen a valós hagyományok jelentkezésének bemutatása marad el. Egy példa: a Bălcescu-portré.

Manolescu esztétizáló, műközpontú szemléletének megfelelően azzal indít, hogy a Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) vajdáról írott könyv bevezetése a romantikus gondviselés-hit jegyében fogant. De vajon ezt a romantikus közhelyet Bălcescu nem ötvözte az ortodoxiával? Nichifor Crainic, akinek ideológiája lehet nem szimpatikus, hiszen a genocídium nem az, éppen ezt ismerte fel, és – természetesen – abszolutizálta. De ez nem ok, hogy elfelejtsük a felismerés lényegét. Hiszen Bălcescunál egyben a vallásos élmény újrafogalmazásáról van szó, ami pedig fontos és sokak számára kínos kérdése a román szellemi életnek. A kérdés rövidre zárása: Bălcescu egyik – az Istentől kimért száműzés keserveire panaszkodó – levele kapcsán így szól Manolescu: „Ez itt nem Lamennais mesterséges retorikája, amely oly sokakat fertőzött meg a mi negyvennyolcasaink közül Eliadétól Rosettiig, és még a kiegyensúlyozott Russót is, hanem az abszolút őszinteség tiszta lángja.” Egész sor kérdést vet fel egy-egy ilyen frappánsnak ható értékelés. Például Lamennais nem volt őszinte? (Erről tanulmányt lehet írni.) Vajon Lamennais nem segítette a románokat a vallásos élmény megfogalmazásában? Miért kell őt hibáztatni? Miért nem kerül említésre Michelet, akinek „legendái” ugyancsak párhuzamba helyezhetők Bălcescu történeti művével, éppen a román kultúra és az európai kultúra szinkronizmusának érzékeltetésére. És ha előbb az erdélyi kulturális örökség lebecsüléséről szólhatunk, most túldimenzionálásáról. A Mihai-kultusz erdélyi innovációnak véli Manolescu. Valóban erdélyi származású professzorok voltak nagyhatású terjesztői. De már előzőleg megtalálható a román patriotizmus görög ébresztői: D. Philippide és D. Fotino korábbi munkásságában is.⁴ Bălcescu stílusát a moldvai krónikus Ureche stílusával hasonlítja össze. Szövegépítő technikáját az erdélyi felvilágosodás historikusaiéval. De nem lett volna-e célszerű Bălcescu művét a moldvai és havasalelvi krónikus hagyományhoz viszonyítani? Úgy hiszem, a forráskiadó Bălcescu említett művével a két hagyományt egyesíti és kiteljesíti. Miron Costinnál ugyanis Mihai a lehetetlenre vállalkozik, ezért utoléri a sorsa. A havasalelvi krónikákban nem az ember és a végzet kerülnek

szembe, hanem a Jó és a Rossz vívja harcát a bojári csoportok hatalmi küzdelmeiben. Bălcescu Mihaia innen emelkedik ki, nemzeti hősként, aki viszont nem teljesíti nemzeti kötelességeit, nem szabadítja fel az erdélyi román jobbágyokat, és ezért is, elbukik a kedvezőtlen hatalmi viszonyok között. Csak részben érthetünk egyet azzal, hogy „Bălcescu könyvének szelleme nem tudományos és nem modern. Inkább érzelmeken, mint eszméken nyugszik”. Vajon nem éppen ebben rejlik a kérdéses mű modernsége? Hiszen, talán némi okkal kérdezhetjük: Michelet sem volt modern? (És előzőleg, a történetíró Bălcescu értékelésének megalapozásakor sok mindenkre hivatkozik Manolescu, csak éppen Panaitescu nem, aki pedig Bălcescu és Mihai életének egyaránt kiemelkedő monográfiája volt.) Vitatkozik Manolescu egyik kollégájával, I. E. Petrescuval, aki szerint a Mihai-könyvben két perspektíva egészíti ki egymást: az egyik a heroikus-mitikus, melynek hordozója a küldetését nem teljesítő és ezért elbukó Mihai, a másik az ironikus-profán, képviselője a szeszélyes, kapkodó Báthori Zsigmond. „A profánra és az iróniára hajló Bălcescu nem fedezhető fel a szövegben” – írja Manolescu. Mihai ellenében a másik póluson a Rossz: a degenerált török szultán és mindenekelőtt Rudolf császár, aki a román vajdát felhasználja, majd eltávolítja a történelem színpadáról, pontosabban nem is ő, hanem udvara – és az is a végzet hatalmából. És közben fel-felbukkan a történelem kissé tragikus bohóca, Báthori Zsigmond, aki akarva, nem akarva Mihai útját egyengeti. A történelem kegyetlen iróniáját feltáró és tőle szenvedő Bălcescut tehát megtaláljuk. Azt, aki 1848 őszén Habsburg-győzelemre számított, és arra, hogy ez alapvetően román győzelmet hoz, aztán fél év múlva a magyarokkal és a forradalmi Európával szövetséget, majd nemsokára megvallva azt, hogy a románok Erdélyben a legundokabb zsarnokság zászlaja alatt harcoltak, arra számított, hogy a Habsburg-birodalom keretében lehet először részleges román nemzeti egységet teremteni, és onnan továbblépni a teljes nemzeti egység felé, miközben tárgyalt a magyar emigrációval a dunai konföderáció esélyeiről és arról, hogy az erdélyi kérdést autonómia biztosításával vagy lakosságcserével oldják meg...

Bălcescu eszmék és érzelmek foglyaként kerül bemutatásra, de nem sokat tudunk meg az eszmékről, és Manolescu inkább csak az érzelmek hőfokát méri, nem forrásukat és tárgyakat nyomozza. Márpedig a Mihai-könyvet alapvetően a politikus írta. Jelenlétét hiányolom. Hiszen úgy vélem, a politikus üzen, írói eszközökkel. Nicoale Manolescu szerint Bălcescu érzelmi nemzetfogalmával szemben a 48-as nemzedék politológusa, Ion C. Brătianu már posztromantikus módon, természettudományos objektivitással ad választ. (181) Valóban: Brătianu bizonyult annak a réalpolitikusként, aki a román politikai élet karmestere lett, amikor később, 1866 után, lassan beköszöntött „a viktoriánus” konszolidáció kora. De az 1850-es években nem kevésbé „misztikus” harcostársainál. „Isten az embernek létrát adott, hogy feljuthasson hozzá” – írja Brătianu, a következőkben látva a létra fokait: otthon, nemzet, család és nemzetség. Anyja ölen szívja magába a morális érzést, apja nyitja fel értelmét. Majd a haza veszi szárnyai alá, és neki köszönhetően szívén milliók szíve kezd verni, megérti a szolidaritást és a testvériséget, kész lesz az áldozatra, felszentelt állampolgár. Erősebbnek érzi magát Sámsonnál, az élet harmónia lesz. A nemzetség (=ginta, ez Brătianunál a nemzetiség szinonimája, a latin gens, gentisből eredeztetett szó, hivatva arra, hogy a szerves együvé tartozást jobban kifejezze, mint a nemzetiség = naționalitate) minden másnál jobban bevezeti az élet titkai-ba. A dolgok elrendezésének transzcendenciáját mutatja meg. „Ugyancsak a nemzetség vezeti be az embert az emberiségbe, és az emberiség megérteti az emberrel a fizikai világgal melletti morális világot, utat nyit a végtelenbe, és így felmegy Istenhez, ezentúl hal-

hatatlanságában biztosan.”⁵ Ez nem más, mint a reintegráció. Inkább modell, mint mítosz. Vagy ennek geometrizálása, didaktikusabb formában való bemutatása. Brătianu racionálisan kezelte a misztikus fogalmakat. És kimondta azt, amit Bălcescu titokként fogott fel: a nemzet megistenülését. A megváltás nyelvére fordítva: az ember csak a nemzetben üdvözl mint a nemzet tagja.

Negoitescu didaktikusabban építkezik, mint Manolescu. „Nicolae Bălcescu, Eminescu mellett, a 19. századi román kultúra legnagyobb hatást keltő egyénisége.” 1821-től 1918-ig rányomja bélyegét a nemzeti törekvésekre. És nemzetépítő eszméi jelzése nyomán autentikus az ítélet: „Bălcescu egyesek számára úgy jelenik meg, mint aki nélkülözte az eredeti gondolatokat és a szépírói erőnyeket. Autentikus mégis az, ahogy a politikus és történész átélte az eszméket, tudatosította szellemi tevékenységét, nemcsak déli lázban égte, hanem latin pontossággal is fogalmazva.” De a stiliztikai fordulatok, az érzelem és értelem játéka dialektikájának érzékeltetése nem feledtetheti a politikus vívódását. A Mihai-könyvben végig érezzük a jelzett dilemmákat, amelyeket az európai hatalmi feltételek vagy inkább csak a hozzájuk fűződő remények változása sugallt. De ezek mellett még egy belső konfliktus is felsejlik az ember és a történelem drámai küzdelmében: az áhított, minden románt magában foglaló Románia szerkezetének kérdése. Erdély a román nép bölcsője, ugyanakkor soknemzetiségű táj. „A politikus – írja Bălcescu – megcsodálja majd ama nemzetek és vallások sokféleségét, amelyek a világ minden sarkából sereglettek e tájra, ahová mintha maga az Isten hívta volna őket, ily bőséges asztalt terítvén nekik, úgyszintén megcsodálhatja nagyszerű demokratikus intézményeit, amelyeket a hegyek koszorúja megoltalmazott, midőn a zsarnoki kény elsőporthe mindegyiket egész Európában.” A nemzeti eszme azonban a homogenizáció barbarizmusát is rejti magában. (Az *Erdély története* című gyűjteményes munkában ezt több magyar, román és szász példával próbáltam érzékeltetni.) A valóságra figyelő történész-politikus feloldja a konfliktust – eszméi javára vagy rovására? Döntsön az olvasó, amikor érzékelheti Bălcescu belső vívódását, aki ezeket vetette papírra:

„Egyedül az 1848-as havaseltvi forradalom értette meg, hogy a szabadság biztosítása érdekében hagyni kell a bojárokat rohadni békében, s a bojárság rendjét kell kiölni a közszabadság kikiáltásával.

Az erdélyi románok nem értették meg ezt 1848-ban sem, s annál inkább nem értették 1599-ben. Nem gondolták meg, hogy nem is igazságos, nem is hasznos, nem is lehetséges megtisztítani Erdélyországot az összes idegenektől, akik csaknem harmadát teszik lakosságának; elfelejtették, hogy a tartós birtoklás alapvető és kétségbevonhatatlan jogokat teremt; hogy egy nemzetiséget – legyen az bármilyen kicsiny – tiszteletben kell tartani, mert szent joga adatott élni azon a földön, amelyet lakik; hogy e természetjog fölött áll bármely történelmi jog, minthogy a föld az emberé, és nem az ember a földé. Az Erdélyben megoldandó kérdés az volt és ma is az, hogy nem azt kell tenni, amit a románok, magyarok, szászok és székelyek külön-külön akarnak: egyikük maradjon az országban, a többi népeket pedig elűzzék, hanem ki kell kiáltani a közszabadságot, vagyis az egyenlőséget az egyének és a nemzetiségek számára, és ezáltal keresni az egyetértést szövetségi államot hozván létre. Kétségtelen, hogy az erdélyi románok száma minden esetben természetes és jogos túlsúlyt biztosít számukra az ország ügyeiben, s Erdélyt valamennyire román országgá változtatja.

Így hát a románok és magyarok 1848-ban, egymás ellen harcolva, egyazon téves elvből indultak ki, és egyazon szolgaságba estek.”⁶

Vajon a stílus és az üzenet harmóniáját nem bontja meg az esztétizáló elemzés olyan

alkotások elemzésekor, amelyekben irodalom és politika oly messzemenően egymásba játszik, talán megkülönböztethetetlenül. És az alkotó lelki drámájának nem kellene-e nagyobb teret szentelni?

Az egyéni és közösségi sors összefonódása teszi a kor levelezését páratlan értékű műfajjá. Az irodalomtörténészek ki is használják a lehetőséget, már amennyire a kor leveleit közzéteszik a történészek és az irodalomtörténészek, akiket az esztétizálók epigonjai egy kicsit – *more patrio* – lenéznek. A levéltárakba nem járok szemei előtt azonban rejtve marad a páratlanul gazdag világ: a rejtőzködő, intim irodalom. Ion C. Brătianu, a kor politikájának nagy technokratája, vérbeli levélíró. Fivére szintén. Michelethez írt leveleit szépírói ambíciók fűtik. Új román írókat lehetne felfedezni. És köztük olyanokat is, akik nem írtak vagy nem is tudtak románul. Azért, mert Călinescu elfelejti, a franciául író Aurélie Ghica felfedezésre váró jelenség. A pesti zsidó családi normákkal meg hasonlító D. Rosenthal, a forradalom festője C. A. Rosettihez intézett páratlanul szép leveleiben magát románnak tartja, és a román nemzeti ügyért is adta életét, amikor felhagyta már-már kialakított ausztriai *biedermeier* életformáját, és a párizsi román emigráció felkérésére Erdélybe indult szervezkedni, de Pesten letartóztatták, és a börtönben öngyilkos lett. Negoitescu és Manolescu irodalomtörténete, miután bőven merít a kor levelezéséből, arra is felhívja a figyelmet, hogy meg kellene írni a levelezés irodalomtörténetét.

A történelem akkor lehet jelen az irodalomtörténetben, ha szerzője intim közelségbe kerül íróval és korrallal. Ahogy közeledünk a mához, úgy telítődik történelemmel a két mű. Érezzük a történelem hangulatát és jelenlétét. Manolescu előjáróban Braudelt idézi, azt, hogy modelljét hajóként ereszti el az idő vizén, és aztán figyel, mint halad. Azt nem idézi, hogy Braudel a hajótörést tartja a legtöbbet mondó mozzanatként.⁷ Úgy tűnik azonban, hogy a román irodalomtörténész mai kritikusi-esztétikai normáit bocsátotta vízre. E normák fényében olvasta újra a román irodalmat. Modellezéssel van dolgunk? Számomra ez költői kérdés.

De lehet-e olyan bonyolult irodalmi jelenséget, mint például a romantikát, modell segítségével jellemezni? A romantika irodalomtörténetében, úgy látszik, mintha Paul Valéry bátorlalanító és sokaknak felmentést kínáló komor intése is riasztana: ha a romantikát meg akarjuk határozni, el kell ejteni a rendszerező szellemet (*l'esprit de rigueur*). Viszont különös játéka „a szakmai kegyeletnek”, ha valaki vállalja a meghatározás kockázatát, akkor nem tartják nyilván. Így általában nem említik Carl Schmitt 1918-ban írt, aztán átdolgozott és a közelmúltban angolul is kiadott monográfiáját: „A politikai romantiká”-t.⁸ Márpedig ez modellszerű meghatározást is nyújt: a romantika nem más, mint Isten szekularizációja zseniális szubjektummá. A Schmitt-féle séma jól érzékelteti a romantikus én túltengését. Modellnek is minősíthető ez a meghatározás, részben tömörsége okán, részben pedig azért, mert valóban a szerző úgy alkalmazza, hogy azt lehet mondani: verifikálja, más szóval: úsztatja az idő vizén. Igaz, nem szabad szem elől téveszteni, hogy Schmitt művének belső koherenciáját pamflet-jellege biztosítja. A szerző a polgári demokrácia ellen írt, aztán a nácizmussal rokonszenvezett. Egyértelműen politikai töltése van annak, amikor azt fejtegeti, hogy a romantikát a polgári szabadság teszi lehetővé, az a körülmény, hogy a közélet és a magánélet elválik egymástól. A romantikus lélek pedig passzív. Metafizikai narcizmusban, az esztétikai élményben éli ki magát. Kierkegaard csábítója számára a csábítás esztétikai élmény. Schelling szerelmes Sophie-ba, de minden nő lehetne Sophie. Léte alkalom az esztétikai merengésre. Mert a romantika lényege az occasionalizmus. Az hogy minden csak alkalom, alkalom

a világ átpoetizálására, az esztétizálásra. Novalis szavaival: minden csak egy végtelen regény kiindulása. És – az alkalmi és esztétizáló jellegből következően – a halállal ér véget. Az etika emocionális. A politika pedig esztétizáló diskurzus, akár forradalmárok, akár reakciók művelik. Egyébként a romantika maga a passzivitás, még akkor is, ha a romantikus ember aktív, amikor önmaga papja, költője, királya, miközben saját személyisége katedrálisát építi. A romantikus irónia – minthogy minden másképp is lehet a romantikus felfogásban – parttalan, csak egy valamit tart tiszteletben: a romantikus ént.

Heine 1835-i könyvecskéje óta nem írtak ilyen gyilkos pamfletet. Csak míg Heine – némi lekezelő iróniával – a romantikában a középkori költészet újjáéledését látta,⁹ és elsősorban egy-egy személyt állított előtérbe, Schmitt magát e jelenséget vizsgálta.

Schmitt modellje alapvetően a múlt századi német romantikára illik. Az volt a legjobb alkalom számára a saját kora ellen irányuló pamfletre. Ennek megfelelően hajóját is kényelmes csatornákon terelgeti. Bravúrosan tud élni azzal a lehetőséggel, hogy a nagy alkotókat nem lehet izmusokba skatulyázni, mesterien villantva fel a romantikus én drámáját: „Látni kell a három embert, akinek eltorzult arca áttetszik a tarka romantikus fátyolon: Byront, Baudelaire-t és Nietzschét, e magánpapság három főpapját és harci áldozatát.”¹⁰

Manolescu azonban nem esett áldozatul a modellezésnek, bár hajója valahol, szinte észrevétlenül elsüllyedt. És ez nem kritikusi kajánkodás. Túl sok feladatot akart megoldani egyszerre, a szintézis igénye és jellege pedig nem tette lehetővé a következetes modellezést. Ion Negoitescu következetesebb és őszintébb volt, amikor az esztétikai értéket vallotta egyetlen mércének. Napjaink irodalomkritikájának elmúlt századokra visszavetülő érvényesítése izgalmas szellemi kaland, nagy bátorság kell hozzá, sok minden indokolja. A történelem ilyenén kezelése azonban mintha megbosszulná magát. És valószínű, hogy Manolescu műve akkor ér majd addig el nem ért szintre, ha elkészülnek újabb, a múlt század második felét és századunkat tárgyaló kötetei. Negoitescu műve erősít meg ebben. Ő ugyanis 1945-ig tárgyalja a román irodalmat. Ahol valóban aktuális kérdésekről esik szó, portréi a román esszé gyöngyszemei. Arra keres választ, ami a mai kor emberét érdekli. Innen fakadnak kisebb ellentmondásai is. Szemére hánnya például Călinescunak, hogy megfélemedezik Eminescu nagy verseiről, de ő maga ugyanezt teszi, amikor a költő világképét rekonstruálja. Igaz, bravúros okfejtéssel tárja fel az eminescui nacionalizmus és létfilozófia összefüggéseit. Választ kapunk arra, és méghozzá talán klasszikus érvénnyel, hogy miért és miként fonódott össze a nagy költészet oly brutálisan a nacionalista publicisztikával.

Negoitescu nem ismer tabukat. Talán azért, mert korábban jól megismerte őket, és már akkor is félelmetes pontossággal tudta jelezni – egy-egy hatalmas körmondatba rejtve – önnönmaga világosan kialakított véleményét. Most viszont felszabadultan ír. Mihai Sebastian műveit ugyan kiadták, de nagyon óvatosan illik nyilatkozni róla Romániában. Emlékiratai még nem is jelentek meg. Negoitescu szókimondása viszont éppen az óvatosságát neveltségességét érzékelteti. És úgy vélem, közben talán senki nem írt ilyen drámai tömörséggel a komédia és a tragédia végzetes összefonódásáról a román világban, mint Ion Negoitescu. Cioran műveit ma kiadják, kultusza van. De helyét a román irodalom történetében Negoitescu találta meg, a „Románia színéváltozása” című hitvalló, nagy politikai pamflet értékelésével. Igaz, ezzel ki is lépett az ún. irodalom világából, és átlépett a történelemébe. Máskor viszont visszafogta magát, még bizonyos közkeletű minősítő kifejezésektől is tartózkodva. Nem is ő, hanem Manolescu mondja

ki, hogy Lucian Blaga romantikus. Azon lehet vitatkozni, hogy okkal vagy ok nélkül látom a reintegráció mítoszát a blagai írói világ fő kérdésének. Azon is lehet vitatkozni, hogy filozófusi, költői, drámaírói vagy regényírói munkássága elsődleges, melyik melyiknek az ancillája, vagy netán mindezek tökéletes harmóniában álltak egymással. Ami lényegesnek tűnik, az a romantikus mozzanat. A nagy német romantikusok voltak ennyire sokoldalúak, éppen a reintegráció mítoszának vonzásában. Blaga írói-kultúrfilozófiai programjának a mellőzése viszont a portréesszé módszer negatív következménye. Hiszen ki kellett volna emelni, mint hajdan, 1937-ben Makkai László, hogy Blaga tudatosan is a népi kultúrával való kapcsolat szorosabbra fűzésében, a belőle való táplálkozásban látta a délkelet-európai kultúrák felzárkózási esélyét, eredetiségüknek zálogát a népek és kultúrák versenyében, amikor beköszönt a modern világ a maga könyörtelenségével.¹¹ Ugyanakkor Blaga költészetének és a német romantikához való kötődésének bemutatása lebilincselő polemikussá jellemző esszé. Mesteri módon sikerült Mircea Eliade egzisztencializmusának elemzése. Eszme- és írói világának az összefüggéseiről azonban nem kapunk olyan árnyalt képet, mint Eminescuról. Mintha Negoitescu apológiát írt volna ellenségei ellenségéről, hiszen míg Eminescut a nacionálkommunizmus felkarolta, Ceaușescu és neje igyekeztek kisajátítani, ami nekik megfelelt, és amit esetleg megértettek belőle, Eliadéval, éppen militáns antikommunizmusa miatt, nem tudtak mit kezdeni, bár sikerült néhány művét kiadni.

Negoitescu portréinak ugyanaz a gyengéje, mint az ereje: az eddigi téves nézetekkel, olykor ideológiai aberrációkkal szemben öltöttek formát. A beavatottakhoz szólnak. A szerzőt kétségtelenül az öncélú megismerés vágya és öröme vezette. De akarva, nem akarva túlonult igazodott a hazai ideológiai terephez. Nem mindig azt emelte ki, ami az ő szemléletéből következően fontos, hanem olykor azt, ami az ún. köztudatban, a korábbi ideológiai machinációk és a hétköznapi Kulturkampf következtében előtérbe került. Innen persze a mű izgalmas, ám nemegyszer elszomorító aktualitása.

A román kritikusok azt hangsúlyozták, hogy Nicolae Manolescu és Ion Negoitescu a nagy előd, Călinescu nyomán haladva kanonizálnak. Mint jeleztem, ebben nem epigonizmust látok, hanem azt, hogy sikerült megtalálniuk az irodalomtörténeti hagyományt. Hátra van a portrékon túlmutató irodalom fejlődéstörténetének rekonstruálása. A legfontosabb hozadéka a két irodalomtörténetnek a termékeny kétely: „minden irodalomtörténet – írja Nicolae Manolescu – meghatározásánál fogva tisztának álmódja magát és természetéből kifolyólag nem az.” És Ion Negoitescu is megvallja, hogy az elemzett irodalmi műveket „a megélt történelem szempontjából olvasta és olvasta újra, valamint elmélkedett fölöttük napról napra”. (A történelmet tartom ebben az esetben tisztátalannak.) A kétely és a módszer előtérbe állításával ugyanakkor megadták a lendületet, hogy elszakadjunk a kanonizálás gyakorlatától. Az általuk kicövekelt porondon lehet vitatkozni arról, hogy egy mű miért szép és miért tetszik. És közben tisztázhatjuk, pontosabban szólva, inkább tudatosíthatjuk viszonyunkat a történelemmel és az ideológiával – módszertani alapon. Kétségtelen tehát, hogy az olvasói élményen túlmenően többet köszönhetünk Ion Negoitescunak és Nicolae Manolescunak, mint gondolnók.

Jegyzetek

- 1 *Nicolae Manolescu*: Istoria critică a literaturii române. I. București, Editura Minerva, 1990. 338 p. *Ion Negoitescu*: Istoria literaturii române. I. (1800–1945). București, Editura Minerva, 1991, 370 p.
- 2 *Monica Spiridon*: Strategii de lectură. – *România literară*, 1992. 24. sz.
- 3 *Mircea Martin*: G. Călinescu și „complexele” literaturii române. Buc., 1981. Ennek a munkának az elhallgatása sajnálatos és jellemző tünete a mai Călinescu-kultusznak.
- 4 *Miskolczy Ambrus*: A kontinuitás-vita historikuma. – *BUKSZ*, 1992. 2. sz.
- 5 Gindire româneasca în epoca pasoptistă. I. Szerk.: *Paul Cornea, Mihai Zamfir*. Buc., 1969. 493.
- 6 *Nicolae Bălcescu*: A románok Vitéz Mihály vajda idejében. Fordította V. András János. Bukarest, 1963. 306.
- 7 *Fernand Braudel*: Écrits sur l'histoire. Paris, 1969. 70–71.
- 8 *Carl Schmitt*: Politische Romantik. München–Leipzig, 1925., *Uő.*: Political Romanticism. (Guy Oakes: Translator's Introduction.) Cambridge (Mass)–London, 1986.
- 9 *Heinrich Heine*: Die romantische Schule. Amsterdam, 1856. 5.
- 10 *Schmitt*: Politische Romantik, i. m. 27.
- 11 *Makkai László*: Lucian Blaga. – *Erdélyi Helikon*, 1935. 4. sz.

VICTOR NEUMANN

KULTÚRA ÉS TÁRSADALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI ROMÁNIÁBAN

Nicolae Iorga és Mircea Eliade, avagy a régi és az új generáció

I.

A modern román történelem, civilizáció és kultúra újraértékelése elsősorban a kritikai szellem újraalkalmazását (egyes esetekben első ízben történő alkalmazását) feltételezi. Feltételez azután egy jelentős szemléletváltást a múlt eseményeinek értelmezésével kapcsolatban, s ezen keresztül a jelen tragédiájának a megértését. S mivel a kultúra jelentős szerepet játszott és játszik egy ország politikai életében azáltal, hogy kialakítja és táplálja a különböző nézőpontokat, véleményeket, s hozzájárul ahhoz, hogy megnyerjen értékeivel egyes politikai erőket; fel kell hívnunk a figyelmet az 1900-as és az 1930-as évek román értelmiségi generációi közötti kapcsolatra. Két, korának igen jelentős képviselőjére gondolok, N. Iorgára és M. Eliadéra, a kollektív öntudat őrzőire, akiknek sikerült az is, hogy személyiségük mítosszá váljon.

A román kultúra két óriásának érdemeit itthon és külföldön egyaránt elismerték. Még akkor is, ha életművük bizonyos fejezete egymásnak ellentmondó értelmezést váltott ki, sőt: ha a kortársak szövegmagyarázatainak ítéletei jogos megjegyzéseket vagy érvekkel dokumentált bírálatot tartalmaznak is – elméleti, módszertani vagy filozófiai szempontból –, hozzájárulnak Iorga és Eliade tudományos munkásságáról alkotott kép kialakításához. Iorga esetében valószínű, hogy az utóbbi évtizedek nemzetközi történetírásának kiemelkedő eredményei – mint ahogyan Iorga munkáinak józanabb összevetése korának európai történetírásával – hozzásegítenek, hogy tudományos munkásságáról objektívebb képet kaphassunk. Módosulnak a vélemények a személyiségével kapcsolatos méltánytalan megállapításokról, illetve arról a szerepről, amelyet a román állam kulturális és politikai életében valójában betöltött.

Azt a célt tűztem magam elé, hogy felhívjam a figyelmet azokra a társadalmi és politikai elméletekre, amelyek bizonyítják, hogy a generációk között nincs szakadék – ahogyan azt Eliade is megkísérelte bebizonyítani egyik eszmefuttatásában –, ellenkezőleg: sokkal inkább egyfajta kontinuitás létezik. Az érdekelt, hogy néhány példán keresztül felfedjem az értelmiség viselkedésének paradoxonjait a modern Romániában (amelyek olykor kortársaink között is fellelhetők): egyfelől, hogy humanista, másfelől, hogy radikális politikai irányzatok mozgatójának, kezdeményezőjének tekinthető a román értelmiség.

Következésképpen vizsgáljuk meg azokat a szempontokat, amelyek a 20. század nagy politikai és civilizációs tragédiájához vezettek azáltal, hogy hatást gyakoroltak a közönségre. Más szóval: fedjük fel, miként lehetséges, hogy a demokrácia fogalma sok román értelmiségi gondolatvilágában kizárólag negatív értelmet kapott, és eképp az élvonalbeli érzéstudat szemében a nacionalizmus első számú ellensége lett. Ez a jelenség fellelhető más európai országban is, román sajátossága a nemzeti mítosz folytatásában merül ki, vagyis a romantikus mítosznak alárendelve, amelyben megtalálható a tiszta konzervativizmus, a patriarchalizmus, a tradicionalizmus, a népiség és a xenofóbia.¹

Ami a század elejét illeti, Iorgának, a nemzeti sajátosságok legjelentősebb készítőjé-

nek eszmévilágából választottunk ki néhány sajátosságot vitára, mint amilyen például a „román lelkiség megjelenése a kultúrában és a művészetben”. Ezekkel a gondolatokkal „Sămănătorul” (Magvető) és a „Neamul românesc” (Román faj) című folyóiratokban megjelenő cikkében találkozhatunk, továbbá a *Histoire des Juifs en Roumanie* (A zsidóság története Romániában. Bukarest, 1914) című tanulmányában és más nyilvános szerepléseiben. Gondolok itt elsősorban a Vălenii de Munte-i nyári egyetemre, amelynek hathatós tudatformáló szerepe volt a román tanárok, papok és diákok körében. Mindaz, amit Iorga írt és mondott, széles körben visszhangra talált, annál nagyobb visszhangra, minél nagyobb szerepet játszott az *akkori*, illetve a mindenkori Romániában az írástudó romantikus mítosza, s ami úgy fogalmazódott meg, hogy ő „a nemzet szellemi vezetője”.

Hogyan próbálta meg Iorga a román irodalom és kultúra sokat vitatott sajátosságát meghatározni? „Amikor egy nép tudomásul veszi, hogy amiért milliók szíve dobog, hogy ami beragyogja milliók szellemét, az nem hasonlatos más népekéhez. Ez a sajátosság örök, és a világ harmóniája csak úgy valósul meg, ha ez kifejezésre jut. Ugyanakkor e sajátosság jellegzetes formát igényel magának abból a célból, hogy állandó, elismert és csodált legyen, amikor sok türelmetlen keresés meg hatalmas lendület után ezek a formák egyszerre megszületnek, amikor minden egyes író és művész egyénisége okvetlenül ennek az alaphoz a mély és széles sugarából bontakozik ki, és tudatában van annak, hogy magáénak vallja, akkor kezd élni a nemzeti kultúra.”² Iorga megállapítása szerint egy nemzet eredetiségét a művészet hatalmas csodája, a hagyományok, a megszámlálhatatlan szokások határozzák meg, amely eredetiség az érzések és a gondolkodás sajátos egyéni stílusában jut kifejezésre. Szerinte a *sajátos* anyagi és kulturális értékek „az igazi román lélekben, annak a szép iránti törekvésében lelhetők fel, amit semmilyen iskolában sem lehet elsajátítani, sokkal inkább a kék mennybolt alatt, Isten határtalan iskolájában...”

Ez az eredetiség, a múltban található meg, tehát ott is kell keresni. Iorga ezzel kapcsolatban a falu egészséges hagyományai mellett foglal állást, amit ő „jámbor egyszerűség”-nek nevez. A művelődés során a nemzeti karakter, az ősi román erények különböző veszélyeknek voltak kitéve: idegen civilizáció adoptálása, vagy például – politikai irányzatokkal – más országok szokásai jelentek meg. Ugyanilyen különös veszélyforrás a külföldi irodalom tömeges megjelenése és idegenek beáramlása a városokba. Iorga az egyik lehetséges nemzetmegrontó eszköznek tartja a liberális piaci intézményrendszert, a Közép- és Nyugat-Európából származó beruházók által behozott tőkét. Bírálja azokat, akik a meggazdagodásra törekszenek. Meg is nevezi ezeket az elemeket: görögöket, bolgárokat és zsidókat (az alávaló kifejezést használja velük kapcsolatban). Megvetően ír a Regát zsidók által lakott poros utcáiról.³ Az a benyomása, hogy így vált az igazi kultúra szóvivőjévé a lokális paraszti kultúra.

Iorga 1900–1918 között megjelent publikációival és „doktori”-jával kapcsolatban meg kell jegyezni: különös fogékonyságot mutatott a konzervatív felfogás az elszigetelődés iránt. (Ebben a vonatkozásban külföldi tanulmányútjai hatására változott később meg.) Fokozott jelentőséget tulajdonított a fajiságnak (előfordult, hogy kritikai megjegyzéseket is tett), de ezeknek távolról sem mindig volt tudományos alapja, s veszélyes elméleti kinyilatkoztatásai is voltak. A paraszti jellegre tette a hangsúlyt, és elutasította a városi civilizációt. Egyébként kapcsolata A. C. Cuzával pályájának ebben a szakaszában nem véletlen: együttműködtek (1906-tól) a „Neamul românesc” című lap megjelentetésében, mindketten alapítói voltak a tisztán antiszemita programmal jelentkező Nemzeti

Demokrata Pártnak – lévén hogy egy ideig ugyanazon eszmei áramlathoz tartoztak. A román szellemi élet nemzeti és antiszemita áramlataival foglalkozó munkájában Leon Volovici – röviden kitérve kettőjük hasonló, harcos periódusára – kimutatta, hogy Iorga témaválasztását a zsidóság gazdasági viselkedése és szerepe határozta meg, xenofób és nacionalista szónoklatai erős érzelmi töltettel vannak tele, profétizmussal, szerencsétlenségek jóslásával és kegyetlen bosszúvágygal.⁴ Sem Cuza, sem Iorga (sajtó és a parlamenti incidensek következményeként) nem voltak engedékenyek az idegenekkel szemben, s mindemellett Iorga magatartása ellentmondásos. Mint tudós: a világ minden tájáról források és bibliográfiák összegyűjtője, nagy európai egyetemek előadója, a Bukaresti Egyetem professzora, elsősorban történetíró – a román és az egyetemes történelem tolmácsolója. Ritkán akadt hozzá hasonlatos elemző és elméleti tudós. Ugyanakkor – mintegy megduplázva önmagát – publicista, a kulturális élet tüzének felszítója, és mint ilyen mindig körül volt véve olyan hallgatósággal, amely mint látvány is ellentmondott a klasszikus értelemben vett tudósról alkotott képnek.

Félelmetes vitapartner volt, hajlíthatatlansága és lobbanékonyága következtében számtalan ellenfele volt. Valószínűleg temperamentuma és lelkiállapotának valaminő alapvető bizonytalansága miatt változott például olyan hirtelen beszéd közben a hangterjedelme.

Heves hazafias misztikája az 1922–1923-as években alábbhagyott, és Iorga békülékesebb lett, visszautasította az erőszakot és a szélsőséges eljárásokat, olyannyira, hogy románságának lázas xenofóbiája eltűnni látszott.⁵ Nae Ionescu és Mircea Eliade megmarad viszont a történelem alsóbb régióiban, különösképpen abban a bűvöletben, amelyet Iorga közvetlenül gyakorolt. Pontosabban: abban, ahogyan a legionárius eszmének elkötelezett értelmiség kereste és megtalálta benne lázas nacionalizmusa támasztát, az ún. „öreges” eszményképeiben, amelyeket oly módon vitattak, hogy ugyanakkor magukévá tették azokat. Iorga személyiségének visszhangja a 20. századi román történelemben mutatja azt a súlyt, amellyel a gondolkodásmód kialakításához hozzájárult. A sámánátorista tézisek iránti hajthatatlanságát nem befolyásolta a tradicionalizmus és a modernizmus, illetve a két irányzat, az ún. „tisztas” kultúra konzerválása és az európai kultúrára való nyitás hívei közötti vita. A nacionalista szemléletmód szerint a román kérdés és a paraszti világ közötti szoros kapcsolat azonosítása jelentette a hazafiság, az állampolgárság érzésének mértékét. Erre az ad magyarázatot, hogy egy olyan országban, amelyben „az értelmiség többsége a parasztság, a nép soraiból emelkedett fel, és jelentős hányada Erdélyből jött, természetes, hogy ez a kérdés ilyen nagy figyelmet kelt.”⁶ Nem természetes azonban a mi szempontunkból sem a maradi antidemokratikus szellem aktív hatása, mint ahogyan az antiszemitizmus (amelynek számtalan híve volt Iorga generációjában – O. Gogára, A. C. Cuzára, A. C. Popovici-re gondolunk, a legismertebbekre) vagy a közvélemény elmaradottsága sem.

II.

Az 1930-as években egy új generáció került előtérbe, amely kétségbevonhatatlan értékekkel tűnt ki, de egy olyan radikalizmussal is, amely híjával volt bármiféle racionális politikai motivációnak, és teljes egészében szemben állt a demokráciával. A legnevezetesebb személyiségek közé sorolandó mindenekelőtt Mircea Eliade, a jövőendő vallástörténész, aki már ekkor is kitűnt könyveivel, cikkeivel és egyetemi tevékenységével, s mint

a fiatal értelmiségiek csoportjának a vezetője. Ha Iorga esetében a gesztusoknak és konzervatív, radikális eszméknek meg is volt a jogosságuk – egy olyan szellemi állapotban, amely uralkodó volt az egyesülés előtti évek politikai folyamatában, amelyben ő volt a zászlóvivő –, Eliade esetében a helyzet bonyolultabb volt (különösen az eszme- és mentalitástörténet számára, akinek szándéka, hogy feltárja a román civilizáció vonatkozásában a gondolkodási modell kanyargós fejlődését). Hosszas kutatást igényel, hogy az elemzés minél hitelesebb legyen. Ugyanis a dolgok nem látható arculatát is fel kell tárni. Norman Manea megjegyzése Eliadével kapcsolatban – hogy Eliade különös figyelmet igényel – kapóra jött, még akkor is, ha „az író és a tudós műve nem esik egybe a két világháború közötti harcos és reakciós újságíróéval.”⁷ Eliade tevékenységét illetően publicisztikája ismertetésére szorítkozunk, amelyet több mint tíz esztendőn keresztül (1927-tel kezdődően) a legionárius mozgalom szolgálatába állított. Feltesszük azonban a kérdést, vajon a megidézett tudós és publicista támpont-e, vagy pontosabban fogalmazva: a korabeli román mentalitás modellje, ismerve, hogy ez a fontos név a szélsőséges mozgalom zászlóvivője volt. Ez olyan kérdés, amely egyrészt legitimnek számít amióta Eliade nem vállalta a felelősséget egyáltalán nem elhanyagolható jelenlétéért a fasiszta propagandában, másrészt, amikor művei jegyzeteinek a tanulmányozása éppen hogy csak elkezdődött.

Ha Nae Ionescuro úgy tekintünk, mint N. Iorga jogos utódjára, mint egyik „legtisztább” gyermekére, Mircea Eliade nem kevésbé az iorgai gondolkodástípus örököse, sőt annál is több, mivel elődjének kettős mítoszára alapozza munkásságát: a romantikus–enciklopédikus anyagokat tartalmazó források nemzeti mítoszára és az írástudó mítoszára.

Ezt a kötőanyagot ismeri el indirekt módon Nae Ionescu: *Szélrőzsa* című műve előszavában: „Nicolae Iorga világította meg elsőként a román erénynek ezt az alapvető ösztönös felismerését, melyen keresztül megnyilvánul nemzetünk (fajtánk) történelme, és amely nélkül az alkotás hazug és az élet hiábavalóság.” Vagy még világosabban: „Nem véletlen, hogy ez a három tanítómester (Iorga, Pârvan, Nae Ionescu) vonzotta a fiatalokat.”⁸

És szintén Eliade azok egyike, akik fenntartják, hogy létezik szakadék a nemzedékek között, de mint ahogyan Iorgánál és sámánátorista korszakában, nála is érezhető volt a nyugatellenesség. A „Cuvîntul studentesc” 1927. december 4-i számában írta *Egy nemzedék* című cikkében: „Nekik (az ún. „öregekről”, az idős generációhoz tartozókról van szó. – A szerző megjegyzése) meg kellene érteniük a belső pusztulást, de a megváltást is a régi minta szerint értelmezik, a Nyugatról származó szisztéma szerint... Nem fogják fel az igazságot, hogy közöttünk és közöttük nincsenek közös pontok, csak a lándzsadobás. Nem szabad, hogy megijedjünk a dicsőségüktől, a könyveiktől és a gazdagságuktól. Férfiasságunk kemény megpróbáltatásoknak lesz kitéve, de győzni fogunk. Ők nem tudják megérteni, miben áll a harc és mit jelent győzni. Mi viszont megértjük és valóságosnak érezzük a három nemzedék közötti lelki különbözőséget.”⁹ A túlzás nyilvánvaló. Eliade szándéka: nyilvánosságra hozni a fiatalok érdemeit, akik egy részének azzal teteszeleg, hogy már benne van a nemzet tudatában. Majd így folytatja. Éppen elegenden vannak olyanok is, akik még hiszik, hogy az írástudók még fel vannak (voltak) ruházva hasonló jogosítványokkal; hogy az állampolgári érzületet helyettesíteni lehet tudományos érdemekkel, vagy hogy ezek az érdemek feljogosítanak arra, hogy figyelmen kívül hagyják a másik véleményét. Ezekből az alapmegjegyzésekből kiindulva könnyen megértjük Eliade és a többi, az akkori és a később élt értelmiségiek tévedéseit. Eliade úgy gon-

dolta: meg kell szabadulni attól az elképzeléstől, hogy a lángelme mindent pótol. Emeljük ki egy részletet Eliade propagandacélokat szolgáló eszmei mondanivalójából, amely az előbb mondottakat jobban megvilágítja: „A legjelentősebb változások szerencsés kortársai vagyunk, olyan korszaké, amelyet a legújabb kori Románia ismert: *egy új arisztokrácia születésének*. (Kiemelés tőlem. V. N.) A legionárius fiatalság tele áldozatkészséggel, lendülettel és alkotó akarattal – *ez vetette meg az alapját az új román elitnek, amely méltó arra*, hogy megváltoztassa e nemzet történelmének az értelmét.”¹⁰ Századunk második feléből való, a nemzeti-kommunizmus korából származó és jellemző szónoklatokra kell gondoljunk, amikor arra az „elite” utaltak, amely képes megváltoztatni a történelem értelmét, illetve menetét. Ez a szemlélet leértékeli az embert, és két társadalmi kategóriát ismer csak el: urakat és szolgákat. Vajon nem innen származik a mérhetetlen arrogancia a hátrányos helyzetűek, a parasztok, a cigányok iránt? Zelea Codreanu-nak hasonló a nézete: „az új román elitnek, minthogy a világon mindenhol így van, a társadalmi szelekció alapján kell létrejönnie. Szerepük pedig abban merül ki, hogy a nemzetet vezetik a nép törvényeinek szellemében”.¹¹

Honnan származik az az irracionális koncepció, hogy a tömeg alá van rendelve egy korlátlan hatalommal bíró személynek vagy a személyek egy csoportjának? Ennek az ártalmas gondolatnak a terjesztése a 19. és 20. század művelt emberei részéről valóságos szemléletbeli torzulásokat okozott a társadalom különböző rétegeiben, ami azt jelenti, hogy az individuum a felsőbb rendű lénynek vakon alá kell hogy rendelje magát. Szemünk előtt játszódik le, hogy egyes politikusok, újságírók, a közhivatalnokok különböző kategóriáinak döntő többsége hogyan uralja a közvéleményt.

Vajon miért hitt Eliade a legionáriusokban, a doktrínájukban? A kérdésre maga adja meg a választ a „Buna vestire” 1937. december 17-i számában: „Hiszek a román nemzet sorsában, ezért hiszek a legionárius mozgalom győzelmében. Egy nép, amelyik a valóság minden szintjén bebizonyította óriási alkotóerejét, nem vallhat kudarcot, nem lehet a történelem szélére szorítani egy balkanizált demokráciában és egy civil katasztrófában. Kevés európai nép volt Isten által felruházva annyi erénnyel, mint a román nép... A románok a legjobb államalkotók Délkelet-Európában. A nép szellemi alkotóerejének bizonyítéka számtalan megnyilvánulási formában jelentkezik, a folklórban, a népművészetben, vallásos érzékenységekben. Ha egy nép ennyi – biológiai, személyes, lelki – erénnyel rendelkezik, eltűnhet-e anélkül, hogy történelmi misszióját teljesíteni tudná? Vajon a román nemzetnek a legszomorúbb romlás állapotában, amilyent csak ismer a történelem, kell az életét végeznie, nyomorban, szifiliszben, a zsidók által elnyomva, idegenek által szétszaggatva, demoralizálva, elárulva, néhány száz millió lejért eladva...? Aki nem kételkedik a román nemzet sorsában, az nem kételkedik a legionárius mozgalom győzelmében. Én hiszek ebben a győzelemben, mert mindenekelőtt hiszek a keresztény lélekben. Egy mozgalom, amely a keresztény szellemiségből ered és táplálkozik, olyan szellemi forradalom, amely elsősorban a bűn és a hitványság ellen harcol, és mint ilyent nem lehet politikai mozgalomnak tekinteni. Ebben az esetben keresztény forradalomról van szó.”¹² A szöveg szöösszetételei a nemzeti mítoszra, a sztereotípiák állandóságára, a xenofóbiára, valamint az eljárásmódra utalnak, az ideológiai elvek a totalitárius politikát szolgálják, a politikusok és a kulturális élet vezetőinek magasabbrendűségére vonatkoznak, amely a román nacionalizmus apostolainak öröksége. V. A. Urechia és D. A. Sturdza parlamenti felszólalásaiban, A. C. Popovici és A. C. Cuza könyveiben, a törvényhozói testület döntőbíróági végzéseiben, valamint századunk 50–80-as éveiben találkozunk mindezzel. Eliadénak az volt a szándéka, hogy nem

politizál, de mondatok százaival lehet bizonyítani, hogy azok az ideológiai propaganda végzetes világából származnak. A jövő vallástörténésze a közélet színpadán debütált, a kritikai szemlélettel szemben tartózkodást hirdetve (a kritika nem ad semmit, mondom),¹³ ellenszenvet hirdetve a Nyugattal, az európai irodalommal szemben, kiválasztva magának ezzel szemben két eszmét: a forradalomét és az új ember formálásának eszméjét. Ezekben a cikkeiben, mint az ugyanebben a periódusban írott esszéiben is, egy sor ellentmondás és különösen egyfajta eredetiség van, amelyre kortársai, a régi generáció ellenlábasai is törekedtek. Valójában egy bizonyos folytonosságról van szó, ami különösen a dicsőírókban jut kifejezésre. A tragédia abból adódik, hogy Eliade és nemzedéke messzebbre ment, és az ortodox keresztény fundamentalizmus nevében beszélt, amely megteremti a maga terrorista struktúráját, és visszautasítja a modern civilizáció bármilyen formáját.¹⁴

Mindez nem azt jelenti, hogy mindenkire, minden áramlatra egyaránt címkét lehet akasztani, különösen a kritikai szellem kiiktatásával kapcsolatos általánosítás lenne helytelen. Más írástudóknak élénk volt a világra való nyitottsága. Lovinescu és az általa befolyásolt csoport a legjobb példa erre. A szerencsétlenség akkor következik be, amikor azt látjuk, hogy a román kultúra a fentebb vázolt befolyás hatására elrugaszkodott a racionális irányzattól, és a misztika, az irracionalizmus irányát veszi fel, és ezáltal maga hívja elő, vagy tartja fenn a jobboldali vagy baloldali totalitárius rendszert. Éles kontraszt húzódik Eliade fiatalkori zsurnalisztikája és a későbbi munkássága között, amikor is a nyugati egyetemek – ahol tanított, és híresség lett – kozmopolita légkörének befolyása érződik, s ez még inkább jogossá teszi a román kulturális mentalitás modelljével kapcsolatos kérdést.

Éppen ezért csak Eliade életművének tisztességes és kritikai elemzése adhat választ arra, hogy mennyire fontos szerepe van Eliadénak a tegnapi és mai román civilizáció és kultúra arculatának kialakításában.

(Fordította: Román Ildikó)

Jegyzetek

- 1 *Leon Volovici: Nationalist Ideology and Antisemitism. The case of Romanian Intellectuals in the 1930s.* Oxford, Pergamon Press, 1991. Románul megjelent a Dialog című folyóirat 1993. május–szeptemberi számában.
- 2 *Nicolae Iorga: Cultura națională și surrogatele ei.* – Sămănătorul, 1903. 1 iunie; *N. Iorga: O luptă literară.* vol. I. Vălenii de Munte, 1914. 18–22.
- 3 Uo. lásd még a következő cikkeket: *O nouă epocă de cultură.* In: i. m. 5–11.; *Zece Maiu.* In: i. m. 152–157. *O comună rurală din România.* In: i. m. 192–196. Iorga konzervatív és antiszemita korszakáról lásd: *Leon Volovici: Ideologie naționalistă și antisemitism în viața intelectuală românească din anii '30.* Dietzenbach, 1993. 51.
- 4 *L. Volovici:* i. m. 12.
- 5 *Radu Ioanid: Nicolae Iorga and Fascism.* – Journal of Contemporary History (SAGE, London, Newbury Park and New Delhi), vol. 27. 1992. 467–492.
- 6 *Z. Ornea: Sămănătorismul.* II. kiadás. București, 1971. 27.
- 7 *Norman Manea: Mircea Eliade, fascismul și soarta nefericită a României.* – 22, 1992. nr. 8.
- 8 *Mircea Eliade: Și un cuvânt al editorului. Nae Ionescu.* Roza Vînturilor, Buc., 1990. 427–429.
- 9 *Uő.: O generație.* – Cuvîntul studentesc, IV. évf. 1927. 4. decembrie. nr. 2.
- 10 *Uő.: Noua aristocrație legionară.* – Vremea, XI. évf. 1938. 23. ianuarie. nr. 522.
- 11 Lásd a „Dialog” című folyóiratban megjelenő vitát. *Stelian Bălănescu és Ion Solacolu* között: *Puncte de vedere sau despre inconsistența miturilor: cazul mișcării legionare.* – Dialog, 1993. nr. 142/146.
- 12 *Mircea Eliade: De ce cred în biruința mișcării legionare.* – Buna vestire, I. évf. 1937. 17 decembrie, nr. 244.
- 13 *Uő.: O generație...* i. m.
- 14 *Norman Manea: Mircea Eliade, fascismul și soarta nefericită.* – 22, 1992. nr. 7.

ROMÁN ILDIKÓ

1944: DÉL-ERDÉLY

Magyarok Dél-Erdélyben

A második bécsi döntés után a Romániában maradt magyarság létét a következőképpen képzelte el:¹

1. *Bekapcsolás a román-magyar bizottságok tárgyalásaiba* mindazokban a kérdésekben, melyek a dél-erdélyi magyarság helyzetével kapcsolatosak.

2. *Tökéletes viszonyosság* a magyarországi román- és a romániai magyarkérdés kezelésében. Például:

a) Mindaddig, míg „a visszamaradt magyarságra” nézve az 1925. évi magánoktatási törvény, az 1928. évi kultusztörvény s az 1939. augusztus 4-i kisebbségi statutum érvényben van, ugyanez alkalmaztassék a magyarországi románságra nézve;

b) román képviselőknek a magyar parlamentbe való behívása maradjon függőben addig, amíg a román kormány arányos számú romániai magyar vezetőnek hasonló közjogi pozíciót nem biztosít;

c) teljes legyen a viszonyosság a sajtó, gyülekezési jog, munkavállalás stb., vagyis a közélet és a gazdasági élet minden vonalán.

3. Iskolai, kulturális és szociális feladatok és akciók az egyházak hatáskörébe utalandók. E célból a katolikusok Gyulafehérvárt, a reformátusok Nagyenyeden, s az unitáriusok Tordán központot állítanak fel.

A politikai vezetésre e kérdésben csak két feladat hárul:

a) védelmet nyújtani és érvényesülést biztosítani az erre szoruló intézményeknek,

b) a kormány felé az egyházak közötti feltétlen szolidaritás és taktikailag is azonos magatartás biztosítása.

4. *Gazdasági kérdésekben* a gr. Haller István és Szász Pál vezetése alatt álló intézmények, illetve ezek újjászervezendő részei hivatottak a megoldandó feladatok érdekében minden lehetőt megtenni.

E két – külön-külön vezetés alatt álló – intézménycsoport együttműködésének biztosítása nem képezi a politikai vezetés feladatát, mely ezekre vonatkozólag – mint az előző csoportra nézve is – csak a *politikai védelmet* nyújtja, s a *kormány felé való szolidaritást* biztosítja.

5. A megmaradt magyar pénzüzetek hozzanak létre egységes szervezetet, ebbe illeszkedjenek bele a budapesti nagy bankok romániai fiókjai.

6. A politikai sajtóorgánumok támogatása csak a politikai vezetés útján képzelhető el.

7. A politikai szervezet részére nyújtandó mindennemű anyagi támogatás – személyi és dologi egyaránt – csak a politikai vezetés előzetes meghallgatása után és ezen keresztül folyósítható, a bemutatandó és jóváhagyandó költségvetés alapján.

Ugyanez vonatkozik a régi Magyar Párt vagy Népközösség egyes olyan tagjaira is, akiknek anyagi támogatást nyújtanak.

A 3. és 4. pont alatt kulturális és gazdasági célokra nyújtandó támogatásokat illetően a politikai vezetés részére a betekintést és véleményadás jogát biztosítani kell.

8. A politikai vezetést támogatja:

a) az elnöki tanács, mely a 3 egyház legfőbb papja mellett 9 tagból áll (Purgly László, gr. Bethlen Bálint, gr. Haller István, gr. Teleki Ádám, Szász Pál, Jakabffy Elemér, Gál Miklós, Szabó Béni, Meskó Miklós),

b) az *intézőbizottság*, melynek a fentiekén kívül tagjai a megyei elnökök és a parlamenti csoport tagjai.

Amint az Szabó Béni képviselő 1942. február 15-i emlékiratából kitetszik – címzettje Bárdossy László volt² –: az alapelvek megvalósulása komoly akadályokba ütközött. A Magyar Közösség helyi szervezeteinek létrehozását a hatóság akadályozta; a bukovinai, besszarábiai, Bug vidéke menekültjei a közbiztonságot veszélyeztették; gazdasági szempontból a közterhek elosztásakor, a büntetések kiszabásakor a magyarokat sújtották jobban, a kereskedők, iparosok azonban alig jutottak anyaghoz, hitelhez. Míg Brassó megyében elfogadható volt a viszony a helyi hatóságokkal, végrehajtó szervekkel, Kisküküllő, Torda, Alsóféhér megyékről ezt már nem lehetett elmondani. Létrejött azonban 80 magyar részvényesből – Bárdossy révén 10 millió lej kölcsön támogatással – egy magyar bank a gazdasági helyzetük stabilizálására. Szabó Béni panaszkodott a magyar könyvek, folyóiratok teljes hiányára; az egyetlen újság, a Déli-Hírlap nem töltheti be funkcióját, a Magyar Könyvtár Egyesület mellé is kellene segítség. Végül – mint megjegyezte – megoldást kell találni az útlevél- és vízumügyek rendezésére, amikért valóságos közelharcot kell a dél-erdélyi magyarságnak vívni.

Külön memorandum foglalkozott a magyar iskolákkal annak apropóján, hogy 1943 szeptemberében a román kormány bizonytalan időre felfüggesztette a nagyenyedi Bethlen Kollégium főgimnáziumában, ill. a brassói leánygimnáziumban és kereskedelmi iskolában a tanítást.³ Az iskolák bezárásával egy időben a román illetékesek kérték a magyar kormánytól: biztosítsák Észak-Erdélyben a román felekezeti iskoláknak iskolaalapítás, nyugdíj stb. szempontjából a teljes egyenjogúságot a magyar felekezeti iskolákkal; a naszódai román gimnáziumban az 1918 előtti álláspontok visszaállítását; az összes állami és felekezeti iskolában, tanonciskolában 20 román tanuló esetén nyissanak román osztályt. Mindezekén kívül állami iskolák alapítását, román tanítóképzők felállítását, az iskoláknak a könyvkiadási jog biztosítását követelték.

Az aradi magyar konzul 1944. január 8-i jelentésében is – egyebek között – a dél-erdélyi magyarság aggasztó helyzetéről számolt be.⁴ A diktatúrák Romániáját nem látott befolyásolni az esetleges retorziók kilátásba helyezése az észak-erdélyi románokkal szemben. 1941-ben lakosságcserével ijesztgették a magyarokat. Majd 1941 júliusában újabb katonai zónákat jelöltek ki Dél-Erdély nagyvárosaiban a magyarok lakta kerületekben. Míg 1940 májusában és 1941 májusában a lakhatási engedélyt ezekben a körzetekben minden további nélkül megkapták, 1941. augusztus 5-én közlemény jelezte: a magyarok és zsidók lakhatási engedélyét különböző korlátokhoz kötik.⁵ A kérvény elutasítása kilakoltatással járt. 1942-ben a katonai zónákkal kapcsolatos újabb szigorítás következtében sikerült ezeket a részeket „magyartalanítani”.

Magyar céget továbbra sem jegyezték be, magyar nem kapott iparendedélyt, munkakönyvet. A magyar földműveseket korábban, 1942-ben a gabonarekvirálás, 1943 novemberében az állatrekvirálás érintette súlyosan. Diszkriminatív adókimutatást 1941–42-ben csak Hunyad és Temes megyében alkalmaztak az ott élő szabad foglalkozású magyar nemzeti kisebbségi esetében, 1943 áprilisától ezt egész Dél-Erdélyre és minden foglalkozási ágban bevezették: az ügyvédtől kezdve a piaci árusig. Az adósok fellebbezési kérelmeinek többségét elutasították.

1943 májusában a közoktatásügyi minisztérium 74072. sz. rendelete utasította az iskolafenntartó egyházi főhatóságokat, hogy a legszigorúbban tartsák be a magánoktatási törvénynek azon részét, hogy egy tanerős iskolákban kizárólag, több tanerősben többségében férfi tanárokat alkalmazzanak az iskola bezárásának terhe mellett.

1943 augusztusában megkezdődött a magyarok munkaszolgálatra való behívása; az év őszére alig volt olyan 50 év alatti férfi – tehát családfenntartó –, aki valamelyik munkatáborban ne teljesített volna szolgálatot. (A rövid szabadságról sokan nem tértek vissza, inkább a szökést választották.)

Szintén az aradi konzul számolt be 1943. december 18-án az Alba-Särata-i táborról, ahol 12 000 fő állomásozott, 15, egyenként 800 fős zászlóaljba osztva. Ezek összetétele: besszarábiai oroszok, büntetésből beosztott románok és zászlóaljanként 25 %-ban a vezérkar rendelete alapján tényleges katonai szolgálatot teljesítő magyarok, kb. 3000 fő. Novembertől német parancsnokság alá helyezve több – összesen öt – zászlóaljat kivételeztek a keleti frontra, ahol munkaszolgálatot teljesítettek.⁶ Zilahi-Sebess brassói konzul Ghyczy Jenő külügyminisztertől a bukaresti követségen keresztül a munkatáborokban lévők és az onnan hazabocsátottak ügyében kért támogatást, mert mint írta, a Magyar Népközség és a magyar egyházak akciói nem bizonyultak elégségesnek.⁷ (Budapest eredetileg 110 millió lej támogatást ígért, amiből 1944 elejéig 33 millió került kifizetésre.) A munkatáborok meglátogatása, a segélyek kiosztása nem ment minden nehézség nélkül. Erről a helyszínen mind Márton Áron katolikus, mind Nagy Ferenc református püspökhelyettes meggyőződött 1944-ben a Petrozsényban, Fogarason, Chitilában, Predealon, Livezeniben felállított munkatáborok meglátogatása alkalmával. Mert vagy az illetékes katonai hatóságok nem adtak engedélyt, vagy a szétosztandó dolgokat rekvirálták el a helyszínen.

A brassói konzul részletes beszámolója az 1944 január végi állapotokat tükrözte.⁸ Nagyenyeden – mint a többi dél-erdélyi városban – egyre kevesebb a magyar. 22 diákból, akiket karácsonyra engedtek haza a katonaságtól, csak 2–3 tért vissza, a többi Magyarországra szökött. Több tanárt és magyar értelmiségit Galacra hívtak be. Gyulafehérvár és környéke munkaszolgálatra behívott magyarjaiból alig engedtek haza – a Népközség interpellált ez ügyben. Nagyszebenben a katonai rendőrség és a kémelhárító szervek ellenőrzik a magyarokat Illyés és Gábor Jánosné kémkedési ügye ürügyén.

1944. február hónapban két munkaszolgálatos táborból tudósított részletes beszámolóban az aradi konzulátus munkatársa.⁹ A brád-dévai munkatábor két körzetében 6–6 század található. Brád 2500 lakójából 1000 magyar.

Januártól kezdődően leszerelték azokat a magyarokat, akik 4 hónapnál hosszabb szolgálatot teljesítettek. A másik körzet központja Nyavalyásfalva, a 3000 fő egyharmada magyar. Mivel a besszarábiai oroszok között kiütéses tifuszciklás tört ki, a különböző századokból a magyarok egy részét 1944. március 2-ig szabadságra küldték. A livazényi munkatáborban 2200 magyar volt, akik a livazény–bumbesti vasút vonal 32 km-es szakaszán teljesítettek szolgálatot. Itt nehezebb volt a szabadságolás, a Román Államvasutak ugyanis ragaszkodott a magyar munkaerőhöz. Sokakat 10, sőt több hónapos egyfolytában eltöltött munkaszolgálat után sem engedtek haza. (Hasonló panaszok érkeztek a román külképviselektől, hogy ti. 1944 júniusában 63 000 észak-erdélyi román hívtak be munkaszolgálatra.¹⁰)

nítom, úgy másnap ebből botrány lesz. Ezt Maniu tehetné meg például. Mért nem próbál kapcsolatot keresni Maniuhoz? Ő megtehetné az első kezdeményező lépést ilyen irányban. Én ígértem, ha Maniu az első lépést megteszi, úgy én másnap lapom egész súlyával az ügy mellé állok. Maniunak bármilyen közleményét hajlandó vagyok lehozni. Maniu ilyen esetben igen nagy szolgálatot tenne, őt a közvélemény is követné. Egy ilyen lépést a román kormány is nagyon szívesen venne, hisz a legsúlyosabb probléma gondjaitól mentesülne ezáltal. Boldog volna két nép, amely őszintén óhajtja a megértést. Üdvözlőné Berlin, egész Európa, legfeljebb Moszkvának nem tetszene.”

Forrainak május 15-én még egyszer alkalma volt őszinte, beható beszélgetésre Șeica-ruval. (Később elítélték a háborús bűnösök perében.) Ebben a beszélgetésben benne volt Magyarország német megszállásának tapasztalata is, illetve a várható és elkerülhetetlen szovjet megszállástól való félelem. Șeicarur megemlítette Forrainak: Maniut mérsékletre figyelmeztette, mert amikor nemzetek létéről vagy nem létéről van szó, akkor néhány megye hovatarozásának nincs fontossága.

1944. január 8-án délelőtt az a fogadás, amelyet Iuliu Maniu tartott 70. születésnapja alkalmából a bukaresti Str. Sfîntilor 10. szám alatti lakásán, a kiugrás egyik előkészítő megbeszélése lett. Maniu birtokában volt az a Beneš-levél, amely az 1943. decemberi Sztálin–Molotov–Beneš megbeszéléséről számolt be, amely során Beneš Magyarország példás megbüntetését és – többek között – a román területi igények maximális kielégítését kérte Moszkvától.¹⁵ A fogadáson jelen volt Lupu (Nemzeti Parasztpárt), Lapádatu egykori miniszter, Graur, a betiltott Adevărul zsidó főszerkesztője, Carandino, több lap tulajdonosa, akit három hónapig Tîrgu Jiuba internáltak, Boșca Mălin, a Curentul erdélyi szerkesztője és több liberális párti politikus, Angelescu volt kultuszminiszter, Dinu Brătianu és B. B. Brătianu. Különös értelmet nyert – jelezte a bizalmat és azt a szerepet is, amit Maniunak szántak – Angelescunak köszöntése: „Ön az egyetlen ember, aki az események háborgó tengerén kivezeti a mi csónakunkat...” Maniu a köszöntőkre adott válaszában nemcsak azt hangsúlyozta, hogy a NPP sem II. Károly király, sem Antonescu marsall diktatúrája előtt nem hajolt meg, a népből választott felelős és demokratikus kormány híve, hanem azt is, hogy – és erre vonatkozóan hivatkozott a nyugati országok ígéretére – semmilyen román területről, különösen Erdélyről sohasem fognak lemondani.

Rendkívül tanulságos volt Forrai találkozója 1944. január 23-án délelőtt fél 11 és 12 között Maniuvall, aki három dolgot gyűlölt következetesen: a németeket, a liberálisokat, II. Károly királyt és környezetét. Velük szemben időnként hajlandó volt a magyarokkal való megegyezést keresni, előttük az autonóm Erdély gondolatát vagy a közép-európai föderáció reményét megcsillogtatni.¹⁶ Maniu – írta Forrai jelentésében – 100%-ig meg van győződve a németek vereségéről, az angol-amerikai-szovjet győzelemről. Egyik ország – Románia, Magyarország – helyzetét sem látja jónak, de Magyarország Maniu szerint még saját országánál is súlyosabb helyzetben van. A két nép közeledése, kiegyezése az erdélyi kérdés megoldása nélkül lehetetlen – mondotta Maniu –, és egyáltalán nem hagyott kétséget afelől, hogy az erdélyi kérdés „megoldása” nem lehet más, mint az 1940. augusztus 30. előtti határ visszaállítása. (Besszarábiát és Bukovínát ugyanakkor „leírta” Maniu.) A két népnek pedig – húzta alá többször – azért kell kiegyezni, hogy *együtt lépjenek* ki a háborúból. „Magyarország szempontjából igen fontos volna, ha megtalálná a kibékülés lehetőségét összes nemzetiségeivel... hogy a háború utáni konföderációban megkaphatná az őt megillető helyet.” Maniu után majd nagy politikai ellenfele, Petru Groza lesz az – nem az első és nem az utolsó románként –, aki a föderáció reményével kecsegteti Magyarországot.

Az aradi magyar konzul következő két jelentése – egyik két héttel Magyarország német megszállása előtti keltezésű,¹⁷ a másik a két baloldali és két történelmi párt ama júniusi találkozója utáni, ahol a kiugrásról megegyeztek¹⁸ – azt a Maniut mutatja be, aki nemcsak háborúból való kiugrás, hanem a háború utáni Románia vezetője óhajt lenni.

Március elején Aradon vezető román politikusoknak is megmutatta azt a – számunkra már nem ismeretlen – Beneš-levelet, amely egy szempontból mégis figyelemre méltó, és előre jelzi: miért is hangoztatta, nem ő, Maniu, hanem Groza a „legteljesebb egyenlőségen alapuló” kisebbségi politikát. „Románia nemcsak elvesztett területeit kapja vissza, de az esetleg lecsatolandó besszarábiai és bukovinai részekért nyugaton remélhet kárpótást. Ennek előfeltétele az abszolút demokratikus uralom és a kisebbségek teljes egyenjogúsítása minden vonalon. Továbbá az is, hogy azon pillanatban a szövetségesektől kapott felszólításra Románia teljes hadseregével álljon rendelkezésre és a parancsokat habozás nélkül teljesítse.” Nem másról volt szó, mint arról tehát, hogy Erdélyt csak említett feltétel ellenében kapta vissza a Szovjetuniótól Románia.

A második jelentés szintén Maniu aradi útjáról ad számot (Hodry másodkonzul, ideiglenes hivatalvezető Sztójay Dömének): arról, hogy Maniu Észak-Erdély visszacsatolását a teheráni konferencián elhangzottak alapján *kész tényként* kezelte – Bihar és Szatmár megyék Magyarország javára történő jelentéktelen határkiigazításától eltekintve.

A magyar háborúellenes mozgalom Dél-Erdélyben

Magyarország német megszállása után Észak- és Dél-Erdélyben *egyaránt* felerősödött a németellenes összefogás gondolata. Észak-Erdélyben 1943 óta állandó kapcsolatban voltak mind a magyarországi és helyi háborúellenes erők; a Kisgazdapárt, a Parasztpárt, a Békepárt képviselői rendszeresen megfordultak Kolozsváron. Az erdélyi hagyományokhoz híven – modern politikai fogalommal – *népfrontos* alapon ezeken a találkozókon a szociáldemokraták, az Erdélyi Fiatalok, az Erdélyi Párt, a magyar egyházak képviselői egyaránt jelen voltak.

Összehasonlítva: *először* a dél-erdélyiek magatartása a németellenesség, a háborúból való kiugrás terén határozottabb volt az észak-erdélyieknél. Dél-Erdélyben ugyanis Szász Pálnak például *pontos* információi voltak a készülődő román kiugrásról, mint ahogy az aradi és brassói magyar konzulnak is; *másodszor* tudomásuk volt arról, hogy a németellenes román ellenzék tett bizonyos lépéseket a magyarság felé; *harmadszor* a kényszermunkatábor és egyéb üldöztetést megtapasztalt dél-erdélyi magyarság számolt a német vereséggel, s azzal, hogy ennek milyen következményei lesznek Erdélyt illetően, és arra hívta fel a figyelmet: az erdélyi magyarok jól tennék, ha bebiztosítanák magukat, azaz lépéseket tennének a románság felé. És erre éppen Márton Áron hívta fel a figyelmet, aki majd 1946-ban aláírója és kezdeményezője is lesz annak a beadványnak, amely tiltakozott a magyar egyházak s a magyar történelmi intézmények vezetőivel együtt egy újabb Trianon ellen, s aki Párizsba szánt beadványában kimondotta: az erdélyi magyarok nem akarnak többé román uralom alatt élni, s Párizsban hallgassák meg őket is.

Világnézeti különbségre való tekintet nélkül – húzta alá a brassói magyar konzul¹⁹ – úgy vélekedtek 1944 áprilisában, midőn Brassó bombázása után újabb internálások történtek: a magyarság lépéseket kell hogy tegyen az erdélyi románok felé. Arról is szólt a követi jelentés, hogy a magyarországi német megszállást követően, ahogy szigorodtak a hatósági intézkedések a Regátból jött titkosrendőrség segítségével a magyarok ellen,

úgy enyhültek a zsidóság ellen hozott intézkedések. Olyannyira, hogy a Magyarországról menekült zsidók bejövetele elé nem gördítettek akadályt; 2–3 hónapnyi időt is adtak nekik, hogy továbbjutásukat megszervezzék.²⁰ Így Antonescu Romániája, amelynek hadserege 1940 júniusában, Besszarábiából kivonulóban többszáz gyilkosságot követett el, ahol 1941 júniusában Iaşiban 10 000 zsidó esett áldozatul a pogromnak, ahol 1941. június 2. és 1941. szeptember 1. között, amikor az 1940-ben átadott területek visszafoglalása megtörtént, 166 497 embert gyilkoltak meg, ahol – az észak-erdélyi 121 270 elpusztított zsidót nem véve természetesen a számításnál figyelembe – az ország zsidóságának 43 %-át, mintegy 350 000 embert²¹ gyilkoltak meg a pogromok során vagy az azonnali megsemmisítő táborokban, és ahol 1943 őszére már ki volt jelölve a regáti és a dél-erdélyi zsidóság deportálásának a napja,²² a magyar zsidók megmentőjének a szerepében tetszelgett. Lévai Jenő (dokumentumkötetében) és Moses Rosen főrabbi egyaránt hangot adtak ama véleményüknek: ha nem következik be Magyarország német megszállása, nem került volna sor a magyarországi – a vidéki, a kárpátaljai, az észak-erdélyi – zsidók deportálására.

Dél-Erdélyben a háborúból való kiugrás előkészítésében – mások: így a Magyar Népközség részéről Szász Pál, Jakabffy Elemér mellett – nagy szerepe volt Márton Áronnak, aki a magyarországi egyházi vezetőket megelőzve – lévén ő Gyulafehérvár püspöke – elsőként ítélte el 1944. május 18-án Kolozsváron a Mihály-templomban zsidó honfitársai bántalmazását és elhurcolását.²³

Petru Groza 1944 nyarán hasonló érveléssel fordult a Magyar Népközség vezetőségéhez, mint amit Maniu fejtett ki Forrainak, hogy ti. a két népnek együtt kell szembefordulnia a hitleri Németországgal, megteremtve ezzel az alapot a térségben élő népek konföderációjához. A bukaresti román értelmiségi-politikai körökkel is jó kapcsolatot tartó Szász Pálnak, az Erdélyi Gazdasági Egyesület elnökének is tudomására jutottak a romániai kiugrási előkészületek. Márton Áron római katolikus püspökkel, Nagy Ferenc református püspökkel, Gál Miklós unitárius főgondnokkal, Haller Istvánnal, a Hangya Szövetkezeti Központ elnökével együtt – miután nem tudták meggyőzni a Magyar Község elnökét, Gyárfás Endrét – elhatározták, hogy a dél-erdélyi magyarság megmentése érdekében levelükkel a nyilvánossághoz fordulnak. Ebben bejelentették közeledésüket a román demokratákhoz.

Aggodalmukra minden ok megvolt, hiszen a dél-erdélyi magyarságot úgyszólván kollektíven törvényen kívül helyezték, elvették tőlük a rádiókészülékeket, közlekedési eszközöket, és – amint azt a dél-erdélyi magyar konzulátusok is jelentették – tovább folytak a behívások munkaszolgálatra és az internálások. (Megjegyzendő, hogy az internálótáborokat csak 1945 nyarán szüntették meg.) Megvolt az okuk az aggodalomra azért is, mert eljutott hozzájuk az az információ, hogy a magyarságot irredentizmus és fasizmus vádjával *kollektíven* akarják felelősségre vonni.

Márton Áronék nem tartották lehetetlennek az összefogást – a magyarság érdekében – a magyar (és a román) baloldallal sem.

Márton Áron eljuttatta levelét Jakabffyhoz,²⁴ amely levél a Magyar Népközségből kiváltak, az önmagukat Demokratikus Csoportnak nevezők ún. „gáltói javaslatát” tartalmazta. A szerzők szándéka volt a levelet mielőbb – augusztus 22-én – a Déli Hírlapban, a dél-erdélyi magyar újságban megjelentetni. A levél a romániai fordulat miatt csak szeptember 2-án jelent meg, s a következőket tartalmazza: „Az élethalálharcban, ami most dúl, nagy népek is aggódnak jövő sorsuk miatt. A kis népek pedig a felkorbácsolt tengeren lélekszakadva keresik a deszkadarabot, melyben megkapaszkodhatnak.

Minden nép és néptöredék vezetői emberfeletti erőfeszítésekkel terveznek, mozgósítják az erőiket, összekötéseket keresnek, hogy menteni tudják, ami még menthető.”²⁵

Itt, Dél-Erdélyben – akárcsak Észak-Erdélyben – a németellenes magyar mozgalom, amely kezdeményezés a magyar intézmények és egyházak vezetőitől indult ki, kiegészült a magyar baloldal különböző árnyalatainak képviselőivel, így a kommunista Méliusz Józseffel, a baloldallal rokonszenvező Takáts Lajossal, majd később a nyíltan kommunista befolyás alatt álló Magyar Dolgozók Szövetségéből átalakult Magyar Népi Szövetség képviselőivel, Csákány Bélával, Kurkó Gyárfással. Ez a szövetség nem lehetett tartós azonban, hiszen az MNSZ – lia nem is mindenki tudott róla soraiban – a Román Kommunista Párt nacionalista vonalához igazodott. Útjaik tehát már 1944–45-ben – a Maniugárdisták atrocitásai után –, illetve 1946-ban a béketárgyalásokon és a belpolitikai hatalmi harcban elfoglalt ellentétes véleményük miatt elváltak.

Rendkívüli jelentőségét azonban abban lehet összefoglalni – ahogy az észak-erdélyi háborúellenes mozgalom egyik vezetője, Teleki Béla, aki mint az Erdélyi Párt vezetője is nagy szerepet játszott a zsidómentésben és a Szovjetunióval megkötendő fegyverszüneti szerződés előkészítésében mondta –, hogy 1944-ben Magyarország német megszállásának tragikus időszakában össze tudta fogni azokat, akik a közös erdélyi érdekek védelmében léptek fel a fegyverszüneti szerződés megkötése érdekében, többek között. „Hogy a fegyverszüneti akciójuk megbukott, nem az erdélyiek voltak az okai.”²⁶

Követi jelentések a román kiugrási előkészületekről

Románia Magyarországgal csaknem egy időben kezdte el tapogatózását a háborúból való kiugrás lehetőségeiről; 1943 nyarán Bánffy Miklós és Maniu titkos találkozásának témája a közös kiugrás volt; 1944 tavaszán Maniu, májusban Groza vetette fel ugyanezt. Mindkét országnak kölcsönösen tudomása volt a másik tárgyalásairól, s amint az a romániai magyar diplomáciai kirendeltségek munkatársainak jelentéseiből kitűnik, a román külhoni tárgyalásokat a kezdetektől figyelemmel kísérték, és tájékoztattak azokról.

Forrai Tibor 1944. január 28-i „Béketárgyalásokra való előkészületek Romániában” című 24 oldalas tanulmánya az előzményeket tekintette át.²⁷ Forrai úgy tudta, hogy Mihai Antonescu kezdeményezésére 1943 elején alakult a béketárgyalások munkálatainak koordinálására egy, a „béke hivatala” elnevezésű bizottság. A „béke irodájában” (bi-roul păcii) találkoztak azok, akik ennek kidolgozására megbízást kaptak. 1943. március 6-án és 20-án előtűk beszélt Mihai Antonescu a békeelőkészületekről. Az iroda feladata volt Románia e szándékát propagandakiadványokban jelezni. Giurescu propaganda miniszter vont be a Román Tudományos Akadémiát, ahol a dákok–római kontinuitás szellemében egy tanulmánysorozat készült el. Gusti professzor a Szociológiai Intézetben folytatott propagandát a magyarok ellen. A nagyszebeni egyetem egyes tanárai – így Lupas és Dragomir – fontos műveket jelentettek meg Erdélyről. A Gheorghe Brătianu vezetése alatt álló Általános Történelmi Intézet adta ki az Erdélyről szóló kétkötetes német nyelvű munkát.

Mihai Antonescu szerint ezeknek az intézeteknek a tevékenysége nem kielégítő, nem elég hatékony, szemben a Svédországban, Svájcban megnyilvánuló hasonló magyar tevékenységgel, mely utóbbi – állította – teljesen meghamisítja Erdély, vagy a moldvai csángók történetét. Antonescu 1943. március 20-án a „bűró” ülésén a következőket mondta:²⁸ „Magyarország elérte, hogy az összes politikai és szellemi probléma terén

szent egységet alkot, amelyben mindenki a közös sorsnak és a magyar jogok védelmének egyik tisztviselője. Korlátlan bölcsességgel, amelyet tisztelnünk és elismernünk kell, a magyar nép elérte, hogy a különböző politikai irányok terén vezető elitet teremtett, amely egy egységes rendszert alkot. Magyarország ezenkívül elérte, hogy jogainak ki-munkálására – a propaganda, a dokumentációk és a holnapra szükséges anyag beszer-zése szempontjából – nemzeti programot alakított ki, úgyhogy a jelen pillanatban Buda-pest és Magyarország valamennyi szellemi központja valóságos arzenál Magyarország jogainak megvédésére szolgáló anyag előkészítése és Magyarország helyzetének minden problémával és hipotézissel szembeni felkészültsége tekintetében.”

Mihai Antonescunak a békeelőkészületekkel kapcsolatban a következő elgondolása volt: fel kell hívni a figyelmet a román népnek az európai civilizációt szolgáló munká-jára; Európát a szlávágtól védő funkciójára, saját földrajzi helyzetére, hogy ti. a Bal-kánnal – Romániát „a Balkán koronájának” nevezte Antonescu –, a Baltikummal, Közép-Európával, azaz a szlávokkal, germánokkal, latinokkal (sic!) egyaránt érintkezik. Kiemelte a román olaj és a Fekete-tenger gazdasági és stratégiai fontosságát, illetve azt, hogy ezt is tudatosítani kell a nagyhatalmakkal. Nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy a bécsi döntés érvénytelenségét bebizonyítsa, amely „a nemzeti jog szempontjából nem létező, a nemzetközi jog szempontjából pedig kényszer”. Érvénytelen szerinte azért is, mert az azt elfogadó rezsimet, a nemzet érdekeit kifejező államszín váltotta fel; a ko-ronatanács nem a román nép kifejezője volt. Antonescu egyébként még 1941. január 11-én, majd április 23-án, illetve szeptember 15-én készített memorandumában jelentette be, hogy nem ismeri el a bécsi döntést, és arra számított, hogy a határon kívül élő ro-mánság hathatósan támogatja az 1940 előtti román államhatárok teljes helyreállítását.

A román nemzeti célok érdekében Antonescu szabad kezét biztosított jogász és *törté-nész* szerzőknek; rövid cikkek írásától kezdve nagy művek megírására biztatta őket. Csak a Román Tudományos Akadémia másfél millió lejt kapott erre a célra.

A brassói magyar konzul meg nem nevezett titkos forrásra hivatkozva adott hírt az 1944. január 15-i, Tătărescu volt miniszterelnök által összehívott bukaresti értekezlet-ről.²⁹ Az értekezlet jelentőségét jelzi, hogy 500 meghívott vett részt rajta: délelőtt Bu-kovina, Besszarábia és Moldova, délután Munténia, Olténia, Bánát és Erdély küldöttei-nek volt megbeszélése. Ezeknek a megbeszéléseknek volt egy szigorúan titkos része, és egy olyan, amely utóbbiról a következőket jelentette a magyar diplomata. 1. Megállapo-dás történt Antonescuvál, hogy az adott időpontban átadja helyét Tătărescunak; 2. őt bízták meg azzal, hogy az angolokkal felvegye a kapcsolatot; feléjük a török diplomácia a közvetítő a kairói értekezleten történt megállapodáshoz igazodva; 3. a cél Észak-Er-dély visszaszerzése, s ha lehet Besszarábia és Bukovina megmentése; 4. Románia – Tö-rökországgal egyidejűleg – teljes polgári és katonai erejével fellép Németország ellen.

A nagy fontosságú bukaresti értekezleten feltűnt, hogy sem Maniu, sem Mihalache, sem Dinu Brătianu nem vettek részt rajta – ők Brassóban találkoztak –, pedig hasonló elképzelés vezette őket.

A név-visszarománosítási törvény megjelenésével egy időben³⁰ számolt be Herte-lendy bukaresti követ a külügyminiszternek arról, hogy a katonai attasé a következőkről szerzett tudomást:³¹ „Isztambulban román kiküldöttek tárgyalásokat folytatnak szovjet megbízottakkal oly irányban, hogy Románia azon esetben, ha az orosz hadsereg a hatá-raira ér, keleti tartományát (beleértve még Moldva egy részét, sőt esetleg a Dobrudzsát is) ellenállás nélkül feladja, feltéve, hogy az oroszok neki ennek fejében egész Erdélyt és a Tiszáig terjedő magyar területeket, valamint a Kárpátalját biztosítják.”

S miközben január végén a román hatóságok megkezdték Galac polgári lakossága kiűritését, ott és Konstancában állomásozó német katonaság létszámát erősen felemelték;³² eléggé gyakorivá váltak a román–magyar határincidensek;³³ s országszerte tudni vélték, hogy a kormány már csak tessék-lássék tart ki Németország mellett,³⁴ s mihelyt a határain az orosz csapatok megjelennek, nem folytatja a háborút. A brit hírszolgálatra hivatkozva jelentette Zilahi-Sebess brassói konzul, hogy Ştirbey herceg Törökországon keresztül március elején megérkezett Moszkvába, hogy ott a román kormány különbékére irányuló kérelmét előadja.³⁵ A Ştirbey herceg által Maniuhoz eljuttatott szovjet feltételek a következőket tartalmazták³⁶ (eszerint a tárgyalás nem a román kormány, hanem az ellenzék [Maniu] és a szovjetek között folya Ankarába): a román hadsereg szovjet vezetés alatt az átállás után felveszi a harcot a németekkel, a Szovjetunió kárpótlást követel Romániától (ezt a petróleumrészcények átadásával szeretné a román fél fedezni); ragaszkodik az 1940. júniusi határokhoz, de Észak-Erdélyt Romániának ígérte. Maniu, aki *akkor* nem tartotta lehetetlennek, hogy a magyarok betörnek Dél-Erdélybe, elfogadta a feltételeket, csak azt kérte, hogy a területi kérdésekről a béketárgyalásokon döntsenek végleg, mindezt abban a reményben, hogy Románia visszaszerezheti Bukovinát.

Két fontos, május 20-i dátumú levelet kézbesített a futárszolgálat Sztójay Dömének, a külügyminisztérium vezetésével megbízott miniszterelnöknek, egyiket az aradi konzulátusról,³⁷ másikat Alsódömösről.³⁸ Az elsőben az újabb katonai behívásokról volt szó, amely a román nagyvezérkar bizalmas rendelete nyomán 20%-ban a magyarokat érintette; a másodikban Tătărescunak a marsallhoz és a politikai pártok vezetőihez intézett leveléről, az általa „nemzeti tanács”-nak nevezett koalíciós kormányról, amelynek feladata a királyság intézményének átmentése és a békekötés előkészítése. A magyar ideiglenes ügyvivőnek tudomása volt arról a megállapodásról, amely június végén a Brătianu család birtokán, Florica községben jött létre a négy párt képviselői, Dinu és Gheorghe Brătianu, Maniu, Popovici, Titel Petrescu (SZDP) Pătrăşcanu (RKP) és Ralea között arról, hogy együtt lépnek fel a németek és Antonescu diktatórikus rendszere ellen.³⁹ A július 22-i jelentés szerint a leendő koalíciós kormány névsora tovább bővült, s az ún. demokratikus blokk kormányprogramja kidolgozás alatt van.⁴⁰

Vişoianu küldetéséről is tudomást szerzett az Alsódömösre telepített magyar diplomácia,⁴¹ hogy ti. 1. egész Bessarábia és Észak-Bukovina átadandó a szovjetnek; 2. Észak-Erdély visszakerül; 3. kárpótlást csak a Szovjetuniónak fizet Románia; 4. az angolok nem várják az azonnali átállást a Szovjetunióval ellentétben. Megyeri-Schwartz első konzul, ideiglenes ügyvivő tudni vélte, hogy Vişoianu ezen utolsó pont megváltoztatása miatt utazott Londonba.

Az egyik utolsó magyar diplomáciai jelentés Alsódömösről 1944. augusztus 19-i keltezésű – tulajdonképpen két azonos dátumú dokumentumról van szó – és rendkívül gazdag információkban.⁴² Az első Mihai Antonescunak a Führer főhadiszállásán tett látogatásával kapcsolatos, ahol Ribbentropnak megfogadta, hogy nem tárgyal többé a szövetségesekkel, visszatérése után azonban azonnal kapcsolatba lépett a semleges államokban lévő román diplomatákkal, és épp ellenkező utasításokkal látta el őket. Ami a román és a szovjet csapatokat illeti, utóbbiak laşinál találhatók, azonban – épp a tárgyalásokra való tekintettel (Gafencu Svájcban folytatott megbeszéléseket a Szovjetunió képviselőjével) – felfüggesztették az offenzívát. Vişoianu és Ştirbey ezalatt Kairóban a szövetségeseket a romániai légítámadások beszüntetésére próbálta rávenni.

Traub követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő második számú, augusztus 19-i beszá-

molójában Ion Antonescu megbuktatásáról szóló előkészületekről adott számot.⁴³ Antonescu marsall a Führer főhadiszállásáról hazatérve beszámolt Mihály királynak útjáról, aki kifogásolta a németek felé tett újabb ígéreteit. Antonescu nem vonta le a következtetést, és elhatározottnak látszott a háború folytatására. Traub arról is beszámolt, hogy egyrészt a Vasgárda összeszedte maradék erejét, azt remélték, hogy ha Antonescu távozik, a vasgárdisták, akik tisztán képviselik a német érdekeket, átvehetik a hatalmat, másrészt arra ösztönözte az ellenzéki pártokat, hogy megtegyék a döntő lépést, az augusztus 26-ra tervezett kiugrást.

S hogy a kiugrás előbb, 23-án következett be, az annak tulajdonítható, hogy Ion Antonescu 1944. augusztus 23-án *délelőtt* elszánta magát a parancs kiadására: Románia folytatja a háborút a Szovjetunió ellen, Németország oldalán!

Jegyzetek

- 1 Magyar Országos Levéltár, K. 63. 1940–27/7. I.
- 2 K. 63. 1940–27/7. II.
- 3 Uo.
- 4 MOL. 3/pol. – 1944.
- 5 K. 63. 1940–27/7.3.
- 6 MOL. 2/pol. – 1944.
- 7 18/pol. – 1944.
- 8 9/pol. – 1944.
- 9 15/pol. – 1944.
- 10 126/pol. – 1944.
- 11 5/pol. – 1944.
- 12 9/pol. – 1944.
- 13 Curentul, 1944. január 16.
- 14 15/pol. – 1944.
- 15 6/pol. – 1944.
- 16 18/pol. – 1944.
- 17 21/pol. – 1944.
- 18 53/pol. – 1944.
- 19 35/pol. – 1944.
- 20 42/pol. – 1944.
- 21 *Matatias Carp*: Cartea neagră. Suferințele evreilor din România 1940–1944. I. IV. vol. Buc. Soces, 1946.
- 22 Romániai Magyar Szó, 1993. november 18.
- 23 *Virt László*: Márton Áron a lelkiismeret apostola. Bp 1988.
- 24 *Jakabffy Elemér*: Emlékiratrészlet. A szerző tulajdonában.
- 25 *Lipcsey Ildikó*: A Magyar Népi Szövetség. Kandidátusi disszertáció. Bp. 1989. 34.
- 26 *Teleki Béla* New York, 1983. május 30-i levele a szerzőnek.
- 27 23/pol. – 1944.
- 28 Uo.
- 29 11/pol. – 1944.
- 30 25/pol. – 1944.
- 31 26/pol. – 1944.
- 32 27/pol. – 1944.
- 33 28/pol. – 1944.
- 34 25/pol. – 1944.
- 35 24/pol. – 1944.
- 36 84/pol. – 1944.

- 37 41/pol. – 1944.
- 38 93/pol. – 1944.
- 39 112/pol. – 1944.
- 40 135/pol. – 1944.
- 41 136/pol. – 1944.
- 42 153/pol. – 1944.
- 43 154/pol. – 1944.

N. SZABÓ JÓZSEF

MAGYAR–ROMÁN KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK I. (1945–1946)

Új kultúrdiplomáciai orientáció

A II. világháború utáni helyzet új kultúrdiplomáciát kívánt 1945-től kezdődően Magyarországtól. A művelődési kapcsolatokat új szellemben kellett helyreállítani, s új, korábban nem létező kapcsolatokat kellett kialakítani. A magyar diplomáciának arra kellett törekednie, hogy a világban reális kép alakuljon ki az országról, és minél kedvezőbb feltételek teremthetjenek a magyar kultúra nemzetközi megismertetéséhez, illetve hogy megkönnyítse az egyetemes kultúra értékeinek befogadását, továbbá az adott körülmények között a kultúra eszközeit felhasználva járuljon hozzá Magyarországnak az új világrendbe való beilleszkedéséhez.

A magyar politika szándéka nem könnyen valósult meg. Az ország vezetése azonban helyesen ismerte fel, hogy a világra nyitás csak a szomszédokon keresztül, a kialakult problémák rendezése révén lehetséges. Közép-Európa népei számára nemcsak a földrajzi tényezők, hanem a közelmúlt, a közös tapasztalat parancsolóan írta elő az együttműködést. A múlt rossz példáinak tanulságai szerint a Kárpát-medence népeinek tartós boldogulása nem egymás ellenében, hanem csak együtt teremthető meg, a problémákat rendezni csak a kölcsönösség alapján lehet. Ez az igény kap hangot Boldizsár Ivánnak „Rendezni végre közös dolgainkat” című 1945. április 13-án megjelent cikkében. A parasztpárti szociográfus a közeledés, az új közép-európai, Duna-völgyi szellem leglényegesebb feltételének egymás megismerését és a múlt reális megítélését tartotta.

Elismerte, hogy a múltban a magyarságnak voltak hibái, de azt is kimondta, hogy nemcsak a magyarok hibáztak, s a reális megítélés érdekében felszólította a Duna-völgyi országokat, hogy ismerjék meg egymás kultúráját. Magyarország számára feladatként azt is megfogalmazta: gondoskodni kell arról, hogy bennünket helyes megvilágításban ismerjenek meg.¹

A magyarság és a szomszéd népek kapcsolatának rendezését a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülő pártok elsődleges fontosságúnak tartották. Különös jelentőséget tulajdonított ennek a Nemzeti Parasztpárt. Ezt bizonyítja a Boldizsár Iván elnöklétével megalakult Külügyi Bizottság tevékenysége, amelynek elsőrendű célja volt a magyarság és a szomszéd népek viszonyának az egyenjogúság alapján történő rendezése. A minél hatékonyabb együttműködés kidolgozása érdekében tervbe vettek egy Duna-völgyi Intézet létesítését.²

Az államközi és kulturális kapcsolatok rendezésének legfőbb akadályá 1945-ben Romániával – a korábbi politikai konfliktusok emléke mellett – a nemzetiségi kérdés megoldásában jelentkező probléma-komplexus volt. A háború befejezésével ugyanis nem-hogy javult volna a két nép viszonya és az erdélyi magyarság helyzete, hanem rosszabbodott.

A román kormány 1944. augusztus 23-i „átállása” alkalmával hivatalosan a demokratikus elvek mellett foglalt állást és ezen elveknek megfelelően meghirdette az állampolgárok egyenjogúságát is. Valójában azonban olyan általános támadást indított az erdélyi

magyarság ellen, amely azt megsemmisítéssel fenyegette. A magyar kisebbség életének legsötétebb korszakát élte. A hatóságok több ezer magyart fogtak le és hurcoltak lágerrekbe, s akiket nem vittek lágerbe, azokat lakhelyükön internálták. A csendő- és rendőrterror mellett külön csapásként jelentkeztek a Maniu-gárdák. E bandák a magyarlakta területeken, főleg a Székelyföldön hajmeresztő kegyetlenségek sorozatát követték el, terror alatt tartva egész vidékek lakosságát. Ennek a gyűlöletszításnak és vérengzésnek nem a román belátás vetett véget, hanem az a szovjet rendelet, amely 1944 november elején Észak-Erdélyből kiharcolta a román fegyvereket. Az általános gyűlölködés közepette a magyarság rokonszenvvel fogadta Groza Péter 1945. március 6-án alakult kormányát, abban bízva, hogy az őszintén értelmezi az állampolgárok egyenjogúságát, és azt meg fogja valósítani.³

Megteremtődnek a magyar-román együttműködés feltételei

1945 tavaszán az új kormány első intézkedései közé tartozott a magyarok kiengedése az internáló táborokból és a sovinszta gyűlölködés elleni fellépés. A kormány 1945. március 17-i rendelete érvénytelenítette a régi rendszer azon törvényeit, amelyek hátrányosan érintették a nemzetiségeket, és deklarálta az állampolgárok teljes egyenlőségét.⁴

Groza Pétert 1945-ben politikai és morális szempontokból kiindulva az a célkitűzés vezérelte, hogy a magyarság és a románság közti ellentétes viszony megszűnjön, és a két nép békességben éljen.⁵ Groza felismerte, hogy népének boldogulása és a magyar-román viszony alakulása elválaszthatatlan a nemzetiségek jogainak biztosításától, ezért sokat tett a nemzetiségi sérelmek orvoslásáért. Kultúrpolitikai lépéseivel is hozzá kívánt járulni a magyarság művelődési lehetőségeinek a megjavításához. Nem sokkal hivatalba lépése után a május 29-én megjelent rendelet előírta, hogy magyar tannyelvű Tudományegyetemet kell létesíteni.⁶ 1945 nyarától biztosították a nemzetiségek számára az anyanyelv használatának jogát a magán- és a közéletben. A nemzetiségek rendelkezhetek lapokkal, kultúrintézményekkel, lehetővé tették számukra a szervezkedés szabadságát.⁷ Az intézkedéseknek azért volt nagy jelentősége, mert a román kormányzat csupán 1924-ig 8076 magyar tannyelvű intézménytől fosztotta meg Erdély magyarságát. A két világháború közötti román nacionalizmus nemcsak az iskolarendszer és a kultúra ellen indított támadást, hanem az erdélyi magyar vagyon ellen is.

Az új román vezetés politikáját Magyarországon örömmel üdvözölték. Júniusban magyar küldöttség utazott Bukarestbe, s ott a Groza vezette Ekés Front (Frontul Plugarilor) nagygyűlésén hitet tett a román-magyar barátság mellett.⁸ A toleranciára épülő, reményekre jogosító politika lehetővé tette több területen a kezdeményezést és a kapcsolatteremtést. Az új politikai irányzattal magyarázható, hogy egyes magyar tudományos körök a háború miatt megszakadt tudományos kapcsolatok felvételének lehetőségét is elérkezettnek látták.⁹ A magyar tudósok minden lehetséges fórumot megragadtak a kapcsolatok kiépítése érdekében. Például a moszkvai Tudományos Akadémia 220 éves jubileuma alkalmából 1945 júniusában rendezett nemzetközi tudományos tanácskozást. A román delegációval elszállásolt Sántha Kálmán idegsebész-professzor a személyes találkozást a tudományos kapcsolatteremtés érdekében hasznosította.¹⁰

A kapcsolatteremtés eredményesnek bizonyult. 1945 júniusában már magyar-román sebészkongresszusra és képzőművész-cserére került sor.¹¹ A jól induló román-magyar

viszonyt szimbolizálja Grozának az a gesztusa, melyet egy nyilatkozatban adott: „Nem csak barátja akarok lenni a magyar népnek, hanem boldogulásának elősegítője is.”¹²

Az új helyzet nemcsak a magyarokat és az együttműködést kívánó románokat, hanem az erdélyi magyarság szellemi vezetőit is, különösen pedig a Magyar Népi Szövetséget (MNSZ) bizakodással töltötte el. Terveikben, reményeikben a térség népei nem egymás ellen, hanem egymásért, a Duna-medence országainak boldogulásáért tevékenykednek. Ebben bízott Nagy István erdélyi baloldali író is, aki magyarországi tartózkodása idején a Kárpát-medencei népek összefogása, a kultúrák együttműködése érdekében javasolta Kelet-Európai Intézet felállítását. Nagy István kezdeményezése nem volt új keletű, mert már évtizedek óta fejtette ki értékes munkásságát a dunai népek kulturális kapcsolata érdekében.

Elképzelése szerint az intézet tanulmányozná egyfelől az itt élő nemzetek közös nagy kérdéseit, kultúráját, megkeresnék a közös gyökereket, közel hoznák egymás életét és kultúráját, másfelől kitágítaná a Duna-vidéki népek horizontját Kelet felé. Véleménye szerint a cél érdekében szakítani kell az egyoldalú nyugati orientációval, és létre kell hozni egy átfogó szellemi világgépet. Nagy István fontosnak tartotta volna egy közös dunai rádió felállítását, amelyben hat nemzet tudósai, művészei adnának műsort. Elképzelése szerint ugyancsak fontos lenne egy közös filmgyár megvalósítása is. A Kelet-Európai Intézetben egymás mellett dolgoztak volna a magyar, román, cseh, szlovák, szerb, bolgár tudósok, akik minden évben a másik országban rendezendő szellemi olimpiásra gyűlnének össze. Elképzelése szerint a hat állam szellemi parlamentet alakítana, amely a térség kulturális, tudományos és gazdasági kérdéseit vitatná meg.¹³

A két ország modellértékű kapcsolatai

Az erdélyi magyarság művelődési lehetőségei megalapozták Magyarország és Románia között a kulturális kapcsolatok kiépítésének a lehetőségét. A magyar kormány őszintén akarta az együttműködést.

A két ország kulturális kapcsolatainak elmélyítését kívánta elősegíteni a demokratikus Magyarország a Debreceni Román Intézet létesítésével. Az intézet célja a romániai kutatások segítése volt. A magyar–román kapcsolatok kibővítésében komoly feladatot látott el a Magyar–Román Társaság és lapja, a Keleti Kapu.¹⁴

A Magyar–Román Társaság 1945. szeptember 21-én alakult meg a Györffy István Kolégium dísztermében. A közgyűlésen Szekfű Gyula elnökkölt. A közgyűlés megválasztotta a Társaság titkárát és kijelölte szervezeti feladatát. A Magyar–Román Társaság elnöke Kodály Zoltán, főtíkára Balázs Béla, titkára Sinkovics Márta lett. Az elnöki tanács tagjai: Szent-Györgyi Albert, Illyés Gyula, Darvas József, Szekfű Gyula, Alföldi András, Hajnal István, Szőnyi István, Domanovszky Sándor, Sántha Kálmán, Weil Emil, Major Tamás, Szalai Sándor, Marosán György, Révai József, Farkas Mihály, Ortutay Gyula. A választmány tagjai lettek: Kosáry Domokos, Lukács György, Csicsery Rónai István, Berky János, Béki Ernő, Hont Ferenc, Haraszi Sándor, Hantos László, Györke János, Tildy Zoltánné, Szabó Zoltán, Hamza D. Ákos, Manyák Ernő, Nonn György, Zakariás G. Sándor, Genthon István, Gergely Sándor, Majláth Jolán, Komáromy Pál, Jusztusz Pál, Erdődy János, Simándi Tamás, Farakas Ferenc és Bisztray Gyula.

A Társaság létrejöttének súlyát növelendő: beszédet mondott Gyöngyösi János külügyminiszter. Előadásában kifejtette, hogy nagy szükség van e szervezet működésére, a

Társaság hivatva van a kultúrkapcsolatokat felvenni és a két népet szellemi értelemben egymással megismertetni. A nehézségek, az előítéletek elhárításának egyik fontos feladatát vállalja a Társaság. Gyöngyösi szerint a két népnek, amelyet a gyűlölet hulláma elzárt egymástól, meg kell ismernie egymást: egymás kultúráját, irodalmát, művészetét, hagyományait, igazi történelmét és ezen keresztül magának a népnek a lelkületét. Felfogása szerint a Magyar–Román Társaságnak kell tudományosan, a szellem fegyverével kidolgozni és érthetővé tenni a két dunai nép gazdasági egymásrautaltságát és azt a történelmi múltat és földrajzi adottságot, amelyből nyilvánvaló, hogy egymás nélkül a két nép nem élhet. A külügyminiszteren kívül beszédet mondott még Szent-Györgyi Albert, Kosáry Domokos, Darvas József, Tamási Áron és Kardos László – valamennyien kiemelték a Társaság nemzetpolitikai jelentőségét.

Az alakuló közgyűlést követő művészeti programon román irodalmat, népköltészetet és zenét mutattak be. Arról is döntöttek, hogy a Magyar–Román Társaság szerkesztésében Váradi hídverés címmel gyűjteményes munkát jelentetnek meg, amelyben 10-10 magyar és román író nyilatkozik a magyar–román barátság problémáiról.

A Társaság vezetősége, összetétele reprezentatív volt. A szervezetben képviselt tudósok, politikusok, közéleti személyiségek garanciát jelentettek arra, hogy Magyarország számára a magyar–román barátság a jövőt illetően rendkívüli jelentőségű.¹⁵

1945 novemberében pedig Bukarestben jött létre Román–Magyar Társaság. Az alakuló ülésen részt vett Balázs Béla, a Magyar–Román Baráti Társaság főtítkára.¹⁶

Mindennél jobban jellemzi, hogy mennyire komoly kérdésnek tekintették Romániában a két nép barátságának pozitív alakulását, a vezetőségválasztó közgyűlésen megjelent személyiségek nevének felsorolása: a zeneszerző Enescu, a biológus Traian Săvulescu, a politikus C. I. Parhon, az írók közül Sadoveanu, Victor Eftimiu, Gala Galaction, Philippide és a híres szociológus Gusti.¹⁷ A két nép között kiépülő kapcsolatokra utal, hogy a bukaresti rádióban 1945 novemberében két román nyelvű előadás is elhangzott, melyben a Magyar–Román Társaság főtítkára ismertette Magyarország helyzetét és a magyar–román barátság problémáit. A román sajtóban több cikk jelent meg, amelyet a Magyar–Román Társaság fogalmazott meg.¹⁸ A Román–Magyar Társaság első kollektív megnyilvánulásának Ady ünneplését szánták.¹⁹

A Magyar–Román Társaság létrejötte után rendkívüli aktivitást tanúsított. A térség és a két ország tudományos együttműködését volt hivatott szolgálni az a kezdeményezés, amit a Teleki Intézet támogatásával a Magyar–Román Társaság még 1945-ben kieszközölt: a Pázmány Péter Tudományegyetem tanári kara meghívást küldött négy román tudósnak vendéglőadások tartására. A Györffy Kollégium támogatásával pedig két ösztöndíjat szerzett román diákok részére, és a VKM-től ígéretet kapott két román kutató meghívására.²⁰

A Társaság képviselői több ízben is jártak Romániában, és megteremtették a kapcsolatot a magyar és a román tudományos intézetek között. Hoztak román tudományos könyveket, többek között egy román szociológiai könyvgyűjteményt. Mihai Beniuc, a kiváló román költő, a román írók szövetségének elnöke Kodály Zoltánhoz intézett levelében elismeréssel nyilatkozott a Magyar–Román Társaság tevékenységéről, és hasonlóképpen nyilatkoztak más neves román tudósok is, köztük Dimitrie Gusti professzor, a Román Akadémia elnöke.²¹

1945 novemberében a Magyar–Román Társaság és a Teleki Intézet – mindenképp Kosáry Domokos és Benda Kálmán támogatásával és saját pénzükön való bevásárlással – két láda történettudományi, szociológiai, művészettörténeti és irodalmi művet

gyűjtött össze, amit a Társaság főtítkára a MADISZ-delegációval Bukarestbe vitt. A Román–Magyar Társasággal való jó együttműködésről tanúskodik, hogy annak segítségével juttatták el a küldeményeket a román Akadémiának, az Institutul Balcanicnak, a Fundația Regalanak, a Délkelet-Európai Román Intézetnek, és a Szociológiai Intézetnek. Váradi hídverés címmel megjelent a tervezett kötet, amely a magyar és román írók véleményét adja közre a két nép együttműködésének fontosságáról. Februárban Dunának, Oltnak egy a hangja címmel előadássorozatot szervezett a Társaság.

A Magyar–Román Társaság 1946 február elején rendezte meg első rádióelőadását, amelyen Kodály Zoltán mondott bevezető beszédet, majd Farkas Ferenc és Tite román főkonzul szólalt meg. A kor közeledést akaró román kiválóságaihoz hasonlóan – azok magyarul beszéltek – Balázs Béla főtítkár román nyelven mondta el a bevezetőt. 1946 márciusában volt a Magyar–Román Társaság második rádióelőadása, amelyen a román nép- és műköltészetből szavaltatok hangzottak el, és román zenét közveteítették.²²

A sorsközösség fontosságát húzta alá a Magyar–Román Társaság február 21-én, a Györffy Kollégiumban tartott ülése is. A rendezvény jelentőségét növelte, hogy a legkülönbözőbb politikai irányzatok képviselői, valamint a szellemi élet kiválóságai mellett jelen voltak a budapesti román misszió tagjai, Tite és Moldován konzulokkal az élen. Az ülésen Hajnal István professzor, a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja elnökölt.

A nagyszámú hallgatóság előtt elsőként Darvas József parasztpárti író-politikus tartott előadást a magyar–román barátságról. Előadásában ismertette azokat az okokat is, amelyek a múltban a két népet elválasztották egymástól, a történeti visszapillantásban azonban kiemelte a magyar és a román nép szociális és szabadságharcainak a rokon vonásait is. Darvas az együttműködés gyökereit a kultúrában látta. Rámutatott arra, hogy a magyar és a román nép költészete tele van rokon elemekkel, ezért érdekeik és törekvéseik is azonosak lehetnek. Darvas azonban arra is figyelmeztetett, hogy a román és a magyar nép kibékülésének még rengeteg akadálya van. Megítélése szerint elsősorban a begyökeresedett sovinizmus akarja továbbra is a két népet egymásnak ugratni. Ezért még nagyon súlyos harcokra fog sor kerülni, amíg mindkét nép leszámol saját uszítóival, és megteremtődnek a békés együttműködés feltételei. Darvas József szerint a Groza Péter vezette Románia jól halad ezen az úton.

A két nép közeledését elősegítő hozzászólásában Kosáry Domokos kifejtette a Dunamedence népei egyenjogúságának tételét. Eszerint „Nincs vezető nép és vezetett a Dunamedencében, csak egyforma, egyenjogú kisépek, akiknek meg kell találniuk egymást.”

Nonn György, a MADISZ főtítkára az ifjúság nevében szólott hozzá a kérdéshez, és mint erdélyi származású is hitei tett a magyar és a román nép barátsága mellett.

Szalai Sándor szociáldemokrata szociológus a két nép között a múltban kialakult feszültségek és ellenségeskedések okát abban is látta, hogy többet tudtak bármelyik távoli népről, mint a szomszédokról. Ennek a helytelen kultúrpolitikának az új Magyarországon meg kell szűnnie.

A kommunista újságíró Szirmai István személyes erdélyi tapasztalatain keresztül mutatott rá arra, hogy a demokráciáért vívott harc egységes és oszthatatlan Délkelet-Európa bármely részén. Zilahy Lajos író is személyes élményén keresztül közelített a problémához. Azokról a körülményekről beszélt, amelyeken keresztül megismerte a román parasztságot és megtanulta szeretni, becsülni a román népet. Megítélése szerint az írókra hárul az a feladat, hogy a népeket összebékítsék. Zilahy úgy látta, hogy a román és a magyar írók a múltban és most is meg fogják tenni kötelességüket.²³

A politikai pártok is a két nép barátságának az előmozdításán munkálkodtak. 1946. február 9-én a Szociáldemokrata Párt XI. kerületi szervezete sikeres román műsoros délutánt rendezett. Március 10-én pedig az MKP IX. kerületi szervezete készített román kulturális műsort.²⁴

1946 első felében a társadalom széles rétegeiben és a kulturális kormányzatban a magyar–román együttműködést illetően az a vélemény alakult ki, hogy szorossá kell fűzni a két nép baráti kapcsolatait.²⁵ A kultuskormányzat tehát a kapcsolatok elmélyítését ambicionálta. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium szívesen várt például a tihanyi Magyar Biológiai Kutató Intézethez román kutatókat tudományos kutatások végzésére, mihelyt az Intézet a háború okozta károkat pótolja. Magyarország viszont a csereakció keretében két tudóst kívánt a fekete-tengeri Román Biológiai Kutató Intézethez hasonló céllal kiküldeni. A Pázmány Péter Tudományegyetem három román tudóst, D. Gusti, G. Marinescu és V. Papacostea professzorokat kívánta néhány előadásra megnyerni. Magyar részről ugyanakkor azt szerették volna elérni, ha három egyetemi tanár román meghívásban részesült volna.

A Teleki Pál Tudományos Intézet is tudóscserét kezdeményezett. Szívesen látott volna egy-két román kutatót, felajánlva a román kutatóknak az Intézet folyóiratában, a *Revue d'Histoire Comparée*-ban való megjelenés lehetőségét. Viszonzásul azonos számú magyar kutatónak a Balkán Intézetnél való elhelyezésére gondolt. A Teleki Intézet kíváncsúnak tartotta azt is, hogy különböző magyar tudományos intézetekkel a megfelelő román intézetek kiadványcserébe lépjenek.²⁶

Románia kulturális vezetősége és a Román–Magyar Társaság is a kapcsolatok bővítését kívánta. A Román–Magyar Társaság válaszként a magyar kezdeményezésekre és gesztusokra elhatározta, hogy viszonyozza a tudós-, diák- és könyvcserét. Azt is kieszközölte a román kormánytól, hogy 10 vagon üveget küld a budapesti kórházak és klinikák számára és egy vagon papírt a Magyar–Román Társaság folyóirata számára. Elküldtek továbbá 20 népzenei hanglemezt a Magyar Rádió részére.²⁷

A szomszéd ország irodalmi körei pedig megragadták az alkalmat, hogy a magyar irodalommal megismertessék a román közönséget. Ennek fontos állomása volt a Petőfi- és Ady-hét, valamint József Attila népszerűsítése. Az erdélyi magyar városokban mindennütt voltak magyar munkásszínpadok.²⁸

Erdélyt eleven kulturális élet jellemezte. A magyar nyelvű könyvkiadás igen produktív volt. Az Utunk, a Romániai Magyar Írószövetség lapja igen élénk irodalmi életéről tett tanúságot. Az államközi kulturális kapcsolatokban nagy jelentősége volt az 1946. március 14. és 17. között tartott bukaresti filmnapoknak. A bukaresti filmnapokra Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetésével népes küldöttség, írók, művészek, filmesek utaztak Romániába. A bukaresti Román–Magyar Társaság meghívta a budapesti Magyar–Román Társaság Intézőbizottságának tagjait is.²⁹ A Romániai Magyar Népi Szövetség elnöksége pedig vendégül látta Darvas Józsefet, Gergely Sándort, Zilahy Lajost és Zsolt Bélát.

Constantinescu propagandaminiszter a magyar vendégek tiszteletére díszebédet adott, amelyen részt vett Vlădescu kisebbségügyi, Ralea művészeti miniszter és Eftimiu író. A magyar minisztert és a kulturális delegációt Victor Eftimiu, a Román–Magyar Társaság elnöke köszöntötte, erre Zilahy Lajos válaszolt. A Magyar Népi Szövetségnek március 15-i emlékünnepélyén – több szónok mellett – Vlădescu kisebbségügyi miniszter, magyar részről Kállai Gyula államtitkár szólalt fel. A díszpáholyban helyet foglalt Groza miniszterelnök, Constantinescu propagandaminiszter, valamint több neves román

közéleti személyiség. A Magyar Népi Szövetség ünnepélyéről Groza Péter és Keresztury Dezső a Dalos hangversenyeremben mentek az ottani Bartók-Kodály-estre, a Waldbauer-Kerpely vonósnégyes, valamint Zathureczky zenéjének a meghallgatására. A hangverseny szünetében Keresztury Dezső a modern magyar zeneművészetről tartott előadást, amelyben a magyar–román közeledés kedvező kilátásait ecsetelte. A hangversenyt filmből követte, amin Keresztury Dezső és Groza Péter is részt vett. Március 16-án Keresztury Dezső látogatást tett Groza miniszterelnöknél.

Március 16-án a Szenátusi Palotában írói találkozó is volt, amelyen Victor Eftimiu elnökölt. Az írók nevében Zilahy Lajos és Háy Gyula tartott beszédet, de felszólalt még Balázs Béla, Horváth Elek és Paikert Géza is. Szintén március 16-án folytak a román–magyar filmtárgyalások Zilahy Lajos elnökletével. A magyar kulturális delegáció romániai útja során a bukaresti Állami Opera igazgatója ebédet adott Keresztury Dezső miniszter és a budapesti Opera tiszteletére, ahol Groza Péter magyar nyelven tartott beszédében a magyar–román barátságot éltette, amelyre Keresztury Dezső hasonló szellemben válaszolt. Március 18-án Keresztury Dezső felkereste Gusti professzor, a világhírű román szociológus intézetét.

A delegáció fontos feladata volt Erdély meglátogatása, kapcsolatteremtés az erdélyi magyar kulturális élettel. 1946. március 19-én érkezett a magyar küldöttség Brassóba, ahol a Magyar Népi Szövetség nevében Balogh Edgár, Pozsár András (Brassó polgármestere) Kónya József, Székely László és Mélasz Vilmos fogadta. Március 20-án a küldöttség Gyulafehérvárra látogatott, ahol Keresztury Dezső miniszter és Kállai Gyula miniszterelnökségi államtitkár, valamint Zilahy Lajos látogatást tett Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspöknél.

Az utazást követően a VKM és a Külügyminisztérium tárcaközi értekezleten értékelte az utat. Arra a következtetésre jutottak, hogy a békeszerződés létrejötte után nagyobb aktivitással működjön a Magyar–Román Társaság, de addig is szükségesnek tartották viszonzásképpen a Román Kultúrhét előkészítését Budapesten.³⁰

A magyar kulturális delegáció romániai körútja után rövid idő múlva, március 29-én a Magyar–Román Társaság kultúrestet rendezett, amelyen román költők verseit olvasták fel. Március végén a Magyar Külügyi Társaságban a magyar–román viszonyról Bölöni György tartott előadást. A magyar sajtó nemcsak a sokoldalú kulturális kapcsolatokról tudósított, hanem a Romániában élő magyarok helyzetéről is.³¹ 1946 tavaszán kiépültek a magyar–román zenei kapcsolatok is. Április 24-én Budapestre érkeztek a bukaresti Opera művészei. Április 25-én viszont a magyar operaház művészei utaztak Bukarestbe.³² A két nép kulturális közeledésének előmozdítására a Magyar Rádió május 19-én román estet rendezett.

A Romániai Magyar Írószövetség pedig fontosnak tartotta a magyarországi és az erdélyi irodalmi élet kapcsolatainak kölcsönös elmélyítését, az erdélyi és az egyetemes magyar, másrészt a román irodalom közötti termékeny együttműködés megteremtését.³³

Ellentmondások a jóviszonyban

Petru Groza – magyarbarátsága mellett – elsősorban „körültekintő” politikus volt. Tudta, hogy a béketárgyalásokon Romániát a lehető legjobb formában kell bemutatni. Külügyminiszterével, Gheorghe Tătărescuval szemben ezért minden erejével támogatta Ștefan Voitec oktatási miniszter erőfeszítéseit. A békeszerződési tárgyalások megke-

dése előtt létrehozott 2071 magyar anyanyelvű elemi iskolát, 161 középiskolát és a tovább működő kolozsvári magyar egyetemet. A II. világháború után Romániában „visszatértek” az 1918-as gyulafehérvári határozatokhoz. A gyulafehérvári határozatok teljes nemzeti szabadságot hirdettek az együtt lakó nemzetiségeknek, garantálták az anyanyelvi oktatást és a közigazgatáshoz való jogot. Ezek az ígéretek hatásosak lehettek a béketárgyalásokon. Groza jószándéka mellett a magyarság érdekében tett humánus lépéseknek így taktikai összefüggései is voltak. A deklarált célok és a valóság azonban nem voltak összhangban.³⁴ A romániai magyarságnak súlyos küzdelmeket kellett vívnia – a hivatalosan biztosított jogokra való hivatkozással.

A Groza-kormány szándékát a tisztviselői kar számos területen nyíltan szabotálta. Így történt ez a kolozsvári magyar egyetem számára kiutalt pénzügyi támogatásnál is. Az egyetemi személyzet hónapokon keresztül nem kapott fizetést. Emiatt a magyar egyetem továbbműködésének gyakorlati feltételei 1945 végére nem intéződtek el (az oktatás azonban folyamatos volt), noha kormányzati síkon több ízben is megegyezésre jutottak. Nehezítette a magyar egyetem helyzetét az is, hogy az egyetem főépületét a visszatérő román egyetem ismét birtokba vette.

Egyes román sovíniszta körök kulturális sértések sorát követték el. Számos településen a tanítók a szülők akarata ellenére román tannyelvű iskolába írátkák a magyar gyerekeket, és a tisztviselők új besorolásánál a magyarokat méltánytalanul mellőzték. A diszkriminációk miatt tiltakozó MNSZ-vezetőkkel a kormányzat a legmesszebbre állt készséggel ült le tárgyalni. A kormány tárgyalási készsége nem volt véletlen. Amikor a Groza-kormány létrejött, a Magyar Népi Szövetség őszintén állott be a kormányt támogató politikai erők közé. Az MNSZ hitt a két nép őszinte közeledésének lehetőségében. A deklaráció és a valóság különbsége, valamint a román közigazgatás változatlanul magyarellenes magatartása újólag a magyarság emlékezetébe idézte az elnyomatás éveit. A kormány azonban érdekelt volt az együttműködés fennmaradásában, ezért a Bukarestből visszaérkező magyar küldöttség jelentős eredményeket ért el, a hibák orvoslására vonatkozó komoly ígéretek hozott magával: a magyar iskolák felügyeletét az újonnan szervezendő független, magyar tanfelügyelő szervre bízzák. A tisztviselők besorolását újra megvizsgálják és a hátrányos helyzeteket megszüntetik. Kedvezően alakult a Kolozsvári Magyar Színház régen vajúdo kérdése is. A színház állami színházzá vált, jelentős adósságait elengedték és állami szubvencióban részesítették.³⁵

Groza magyarbarátsága azonban mind Romániában, mind külföldön megállt a határkérdésnél. A Groza-kormány létalapja ugyanis az volt, hogy megtartja Romániának egész Erdélyt. Mindent, így a magyarok iránti szeretetét is alárendelte a határkérdésnek. A határproblémákat azzal akarta feloldani, hogy kiáll a világ elé azzal a tétellel, hogy nincs magyar–román határvíta, mert a két nemzet között és az erdélyi magyarság körében olyan viszony alakult ki, amelynél a határok nem játszanak többé lényeges szerepet. Ez a határprobléma-nélküliségre alapozott vonalvezetés „ingott meg” 1946 elején. Groza ennek okát abban látta, hogy a magyar kormány a területi rendezést nem tekintette befejezettnek. 1946 januárjában arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarországon újból revizionista irányzat kerekedett felül, és az ő román–magyar barátságot hirdető politikája nem talált visszhangra. Nem meglepő, hogy Sebestyén Pál külügyminiszter-helyettes 1946. április 27-i bukaresti tárgyalásain felvetett magyar–román területi problémát a román kormány kategorikusan visszautasította. Groza ugyanakkor kijelentette, hogy az ő magyarbarátsága változatlan, a magyarbarátság szívügye, és ez a politika

mindkét nép számára életbevágóan fontos. A határkérdésről az volt a véleménye, hogy azok spiritualizáltassanak, ami meg fogja teremteni a két nép végleges barátságát.³⁶

1946. május 7-én a külügyminiszterek párizsi értekezlete foglalkozott a magyar békeelőkészítés tervezetével. A magyar kormány 1946 nyarán azzal a jogos kérrrel fordult a párizsi békekonferenciához, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségiek jogállásának rendezését ne tekintsék az illető országok belügyének, hanem az nemzetközi jogszabályok útján nyerjen szabályozást.³⁷ A kérést azonban a párizsi konferencia elutasította. A békeelőkészítés körüli problémákat Romániában bizonyos politikusok manipulációs célokra használták. Maniuek magyarellenos akciókra szították a tömegeket azzal, hogy Budapesten a párizsi döntés hatására nagyarányú revíziós tüntetéseket szerveztek. A román nacionalista körök állítása a valóságnak nem felelt meg, mert csupán arról volt szó, hogy a budapesti Csonka Gépgyárban Románia-ellenes hangulat volt tapasztalható.³⁸ Magyarországon látták a gyűlölködés népekre kiható veszélyét, ezért felvették ellene a küzdelmet.

Az újjáéledő sovinizmus elleni harcban, a Kárpát-medencében élő népek összefogásának hirdetésében fontos szerepet töltöttek be folyóiratok, többek között a Valóság. A folyóirat majd minden száma foglalkozott a történelmi múlttal, a testvéri népek életével, kultúrájával. A sovinizta uszítás és gyűlölködés helyett Köpeczi Béla például a Valóság 1946. évi 10. számában megjelent Duna-táji valóság című tanulmányában egyértelműen kijelentette, hogy a Duna-táji népek a nacionalizmus alapján sohasem találkozhatnak. A sovinizmus helyett csak a gazdasági, társadalmi és kulturális valóság helyes feltárása vezethet egymás megismeréséhez és az együttműködéshez. Köpeczi szerint ebben a feltárásban nagy a tudósok felelőssége.³⁹

A magyar szellemi elit kiválóságai érezték a felerősödő nacionalizmus miatt keletkezett veszélyt. Az elit nem vonult elefántcsonttoronyba, a szükséges felelősségvállalás nem maradt el. Magyar tudósok, írók és művészek 1946 őszén felléptek a nacionalizmus, a sovinizmus ellen, és hitet tettek a román–magyar brátság mellett. Köztük volt Alföldi András, Darvas József, Erdei Ferenc, Fogarasi Béla, Gergely Sándor, Hajnal István, Heltai Jenő, Illyés Gyula, Jánossy Dénes, Kárpáti Aurél, Keresztury Dezső, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Kodály Zoltán, Kosáry Domokos, Lukács György, Major Tamás, Ortutay Gyula, Pátzay Pál, Szent-Györgyi Albert, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Tolnai Gábor, Veres Péter és Zilahy Lajos. Az értelmiségi elit képviselői felszólították a magyar–román brátság híveit, hogy emeljék fel szavukat a sovinizmus és a gyűlölködés ellen, küzdjenek a haladásért és a két nép alkotó együttműködéséért.⁴⁰

Az együttműködéshez szükség volt olyan szellemre, melyben megvalósulhat a kölcsönhatás egymás kultúrájára és szellemére.

A későbbi években ez a szellem valójában nem érvényesülhetett. Más történelmi helyzetben másfajta szelem vált irányadóvá. Ez azonban már nem ennek az írásnak a tárgya.

Jegyzetek

1 Szabad Szó, 1945. április 13.

2 Szabad Szó, 1945. április 15.

3 Domokos Péter Pál: Az én Erdélyem. Budapest, 1988. 96.

4 Csatári Dániel: Román–magyar kapcsolatok. Budapest, 1958. 203.

5 Groza Péter beszéde az Észak-Erdélyi Menekültek Szövetsége küldöttei előtt. Szabadság, 1945. március 15.

- 6 Szabad Nép, 1945. március 23. *Csatári Dániel*: i. m. 203–204.
- 7 Szabad Nép, 1945. május 27. Erdély 1945-ös kulturális életével részletesen foglalkozik *Kántor Lajos*: *Illyés Gyula és a béke asztala*. – Valóság, 1985. 12. szám, *Domokos Péter Pál*: i. m. 2–9.
- 8 Szabad Szó, 1945. július 4.
- 9 Új Magyar Központi Levéltár (továbbiakban UMKL) UMKL–XIX–J–1–k– iksz. nélkül.
- 10 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–55302–a/a. VI. 11. K. Paikert
- 11 Szabad Nép, 1945. július 22.
- 12 Szabad Nép, 1945. augusztus 15.
- 13 Tiszántúli Népszava, 1945. augusztus 23.
- 14 Nemzetgyűlés Naplója I. kötet. Hiteles Kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1946. 24–25. A segesvári Petőfi-napokat részletesen elemzi *Kántor Lajos*: i. m. 48–49.
- 15 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–88531
- 16 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–88531
- 17 A magyar irodalom története. 1945–1975. I. Irodalmi élet és irodalomkritika. Szerk.: *Béládi Miklós*. Budapest, 1981. 69. *Kántor Lajos*: i. m. 54.
- 18 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–70729
- 19 Szabadság, 1946. január 30., február 24.
- 20 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–88531
- 21 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–88531
- 22 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–70729
- 23 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–70729
- 24 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–70729
- 25 PI–Arch. 274–21/58.
- 26 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–17929
- 27 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–88531
- 28 Szabadság, 1946. január 5.
- 29 Országgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás, II. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója Budapest, 1948. 516., – PI. Arch. Tik. Fi. 490.
- 30 UMKL–XIX–I–1.e. 1946–39389
- 31 Szabadság, 1946. március 22., Szabadság, 1946. március 30., Szabadság, 1946. március 24., Szabadság, 1946. március 27., Népszava, 1946. március 26.
- 32 Szabadság, 1946. április 25., Szabadság, 1946. április 26.
- 33 Szabadság, 1946. május 18., *Kántor Lajos*: i. m. 42.
- 34 *Domokos Péter Pál*: i. m. 92–93.
- 35 *Veres Béla*: Erdélyi levél. – Valóság, 1945. október–november. 65–66.
- 36 *Fülöp Mihály*: A Sebestyén-misszió. Petru Groza és a magyar–román határkérdés. In: Tanulmányok Erdély történelméből. Szerk.: *Rácz István*. Debrecen, 1988. 197–198.
- 37 Országgyűlés Naplója. II. köt. 73.
- 38 PI. Arch. 274–21/58.
- 39 Valóság, 1945. 10. 52–53.
- 40 Szabad Nép, 1946. október 6.

ANGOL–MAGYAR KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN (1945–1948)

A vesztt háború folytán keletkezett helyzet új kulturális és diplomáciai kapcsolatok kiépítését, valamint a korábban létezett nyugati, elsősorban angolszász kapcsolatok újraélesztését tette lehetővé az új Magyarország számára. Mindez nem is jelentett túlzottan nehéz feladatot: a magyar értelmiség java és a politikai elit egy részének angolszász orientációja, valamint a brit kultúrához kötődő intézmények (pl. a magyarországi protestáns egyházak a háborús években is fenntartották a brit kultúrkörhöz fűződő kapcsolataikat) némi folyamatosságot teremtettek a hagyományos angol–magyar művelődési kapcsolatok területén. Ami pedig a háborús évek náci–német ideológiai expanzióját illeti, a magyar kultúrdiplomácia sokkal kevésbé került annak befolyása alá, mint a szomszédos népek bármelyike. Sőt: számos területen határozottan nyitottabbnak bizonyult.

Figyelemre méltó adat, hogy az 1930-as években a magyar ösztöndíjasoknak 21,3%-a vett igénybe németországi ösztöndíjat, szemben a fennmaradt 78,7%-kal, akik nyugati, főleg brit és francia, kisebb részben USA-beli felsőoktatási kutatóhelyeken vették igénybe ösztöndíjas lehetőségeiket. Az sem elhanyagolható tény, hogy ezen években az akadémiai kapcsolatok terén 15,6% jutott Németországnak, s az „újonc” USA-val is hasonló mértékben alakultak a tudományos kapcsolatok. Nagy-Britannia és Franciaország 15,1, illetve 11,8%-kal részesült. A könyvforgalomban is Nyugat-Európa dominált: a kiadói összesítések 24%-os németországi forgalmazásról szólnak. Nem érdektelenek a további adatok sem: a magyarországi egyetemeken az 1930-as években „honoris causa” doktorrá fogadottak közül 24% volt német; 20%-uk angol és 14%-uk francia volt.

Hasonló képet mutat a háborús évek alatt készült könyvkiadási és forgalmazási statisztika: 506 német munka magyar fordítása jelent meg ezekben az években, s ezek közül 42 német emigráns alkotók tollából származott. Angol és francia szerzőktől viszont 1612 művet adtak ki magyar kiadók 1941 és 1944 között.¹

S ha már az akkori „Nyugattal” való kapcsolatainkról szólnunk, nem szabad elfelejtenünk, hogy még a háborús években is működött a londoni egyetem magyar lektorátusa, Szenczi Miklós (az Eötvös Loránd Tudományegyetem későbbi angol professzora) vezetésével, bár az intézmény fenntartásához a korabeli magyar kormányzat már nem tudott pénzügyileg hozzájárulni.

Az új kultúrpolitikai orientáció

1945-ben a magyar kultúrdiplomácia legnehezebb korszakát élte: egy elszigetelt országot kellett újból az egyetemes kultúra részesévé tenni. Az új, demokratikus Magyarország joggal reménykedhetett az új kultúrkapcsolatok kiépíthetőségében, hisz a szövetségesek jaltai találkozásán még 1944-ben megfogalmazódott, hogy kellőképpen segítik majd a fasiszmus alól felszabadult országokat és a volt német szövetséges országok népeit kulturális újjászületésükben.²

Kapcsolatfelvétel Nagy-Britanniával

Az új magyar kultúrpolitika már 1945 elején a régi nagy-britanniai kapcsolatok felvételét tervezte. Csalódás érte ekkor a magyar kultúrdiplomáciát, mert egy efféle kapcsolatfelvételre nem kerülhetett sor, egyszerűen azért, mert a nyugati hatalmak ekkor még nem ismerték el az „új magyar államot”. Erre vonatkozóan pozitív lépést csak az 1945. november 4-i választások után tettek. E „pozitív lépések” határozottak és jövőt formálóak voltak: Magyarország, amely eddig csak egyetlen nemzetközi kulturális szervezetnek – Nemzetközi Nevelésügyi Szervezet (Bureau International des Education = BIE) – volt tagja, már UNO- és UNESCO-bizottságokban is képviselhetette a „kelet-európai” gondokat.

A Vallás- és Közoktatásügyi minisztérium minden igyekezetével azon volt, hogy megteremtse a szellemi érintkezés lehetőségeit. 1945-ben a politikai elszigeteltség mellett pénzügyi gondok és utazási nehézségek is gátolták ezt, ugyanakkor viszont nagyban előmozdították a kapcsolatteremtést a Budapestre érkező missziók és az itt akkreditált követségek, valamint a két világháború között még hatásosan működő, ám a háború alatt háttérbe szorult kulturális külkapcsolati intézmények, amelyek most új életre keltek a demokratikus úton elindult Magyarországon.

Az 1945. november 4-i választások után lehetővé és szükségessé vált az új kapcsolatok kiépítése. Az első legitim kormány, a Tildy-féle koalíciós kabinet egy és ugyanazon időben törekedett mind a Szovjetunióval, mind a nyugat-európai demokráciákkal és az Amerikai Egyesült Államokkal való kapcsolatok kialakítására.³ A hazai tudományos és kulturális élet nagyon is érezte a hiányát annak, hogy megszakadtak a közvetlen kapcsolatok Nagy-Britanniával, s még mielőtt a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére és a postaforgalom megindítására, azaz az első hivatalos lépések megtételére sor került volna, a vezető magyar értelmiségiek már személyes lépéseket tettek a hajdani kapcsolatok újjáélesztésére.

Magyar–angol tudományos kapcsolatok

Köztudott tény, hogy a nemzetközi kulturális kapcsolatokban mindenkor meghatározó szerep jut a tudományos együttműködésnek. Ezért természetes, hogy 1945-ben elsősorban a természettudományok hazai művelői sürgették az angolszász világgal való új kapcsolatok kiépítését, hiszen elsőként ők ismerték fel, hogy egyrészt lehetetlen elismertetni az ország egyetemének tudományos potenciálját, másrészt lehetetlen akár csak megközelíteni a nemzetközi tudományos színvonalat, ha Magyarország nem veszi fel a kapcsolatot a fejlett országokkal, és nem válik a világ tudományos életének szerves részévé. Szerencsére 1945–46-ban olyan erők és olyan hatások domináltak az ország bel- és külpolitikájában, amelyek józanul számoltak azokkal az egész világra kiterjedő globális hatásokkal, amelyekről egyetlen nemzeti modernizáció sem függetleníthette magát.

A háború után Nagy-Britanniával épültek ki a legszorosabb tudományos kapcsolatok. A Pázmány Péter Tudományegyetem tanácsa már 1945. július 20-i ülésén úgy döntött, hogy az angol–magyar tudományos és kulturális kapcsolatok elmélyítése érdekében meghívja egyrészt az angol tudományosság egyes kitűnőseit, másrészt a tudományos és irodalmi életnek Nagy-Britanniában élő magyar származású képviselőit egy-egy reprezentatív előadás megtartására az 1946/47-es tanévben.⁴

A tudomány jövőjéről 1945. szeptember 7-én, a Pedagógusok Szabad Szakszervezete rendezésében tartott tanácskozáson majd minden résztvevő javasolta az angolszász tudományossággal való közvetlen kapcsolatok kiépítését és támogatását; az akkori vitában részt vett Kosáry Domokos, a Magyar Tudományos Akadémia jelenlegi elnöke, elsőrendű nemzeti feladatnak ítélte az angol–magyar kapcsolatok továbbfejlesztését.⁵

Ebben a szellemben került sor 1945. augusztus 23-án az akkori Országos Ösztöndíjnács által kiírt kutatási pályázatok elbírálására. Az egész világra szóló 89, intézethez nem kötött ösztöndíj közül *tíz* Nagy-Britanniába szolt.⁶ Ebben az ösztöndíjban részesültek: Berg Pál, a magyarországi angol nyelvoktatás történetének kiváló kutatója, Gergely János nemzetközileg elismert vegyész, a kiváló biológus Kovásznai László, Lutter Tibor, aki a debreceni egyetem magántanára, majd egy időre az ELTE angol tanszékének a vezetője lett, Maller Sándor, aki később az UNESCO-bizottságban képviselte hazánkat, Moholy Elemér építész, Száva János, Szemerényi Oszvald, Szentner György és a kiváló jogász, Szladits Károly.⁷

A kapcsolatok továbbfejlesztési lehetőségeiről Anthony White, a British Council akkori főtákará még 1946. január 20-án kelt levelében értesítette Keresztury Dezső vallás- és közoktatási minisztert: kifejtette, hogy a British Council leghőbb reménye, hogy az Egyesült Királyság és Magyarország közötti oktatási és kulturális kapcsolatok mihamar helyreállnak és még szélesebb szintre kerülnek, mint 1939 előtt, továbbá, hogy a British Council az emberi és anyagi erőforrások korlátain belül együtt kíván működni a magyarországi kulturális szervekkel.⁸ Keresztury 1946. február 26-án válaszolt erre a levélre, s annak a reményének adott kifejezést, hogy az angol–magyar kulturális kapcsolatok mihamar szorosak lesznek.⁹

Ami a magyar–angol *természettudományos* kapcsolatokat illeti, mindenekelőtt Szent-Györgyi Albert nevét kell említünk.¹⁰ Az ő révén már igen hamar kapcsolatok épültek ki angliai orvostudományi intézetek és magyar klinikák között: a szigetszország jelentős mennyiségű orvosi felszerelést, film- és referátumanyagot küldött, ezt követően pedig, Issekutz Béla professzor javaslata alapján, a háború miatt elmaradt tudományos folyóiratok is eljutottak hozzánk¹¹ a British Museum és az oxfordi egyetem, valamint az Ír Tudományos Akadémia igen jelentős könyvadományaival együtt.¹²

A nyugati országokkal való tudományos kapcsolatok kialakítása szempontjából a legjelentősebb esemény az volt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia meghívást kapott az 1946. évi Newton-ünnepségre. Jellemző, hogy Akadémiánknak nem álltak rendelkezésre megfelelő pénzügyi keretek egy tudományos delegáció utaztatására, minek következtében a magyar tudományosság arra kényszerült, hogy Sir Stanley Eddingtont, a cambridge-i egyetem professzorát, az MTA külső tagját kérje fel a képviseletre.¹³ (Mindezzel kapcsolatban azt is hadd említsük meg, hogy az MTA anyagi források hiányában számos más nemzetközi tudományos konferencián való részvételtől is lemondott, és nem vállalhatta a különböző nemzetközi tudományos szervezetekben való részvételt sem. Ugyanakkor viszont a brit tudományosság jelentős érdeklődést tanúsított Magyarországra iránt.) 1946 második felében Dorothy Keeling, a London School of Economics tanára és Sir Stanley Unwin járt Magyarországon: mindketten hazai kutatóhelyeket, könyvtárakat és kiadókat kerestek fel, s a kapcsolatok, együttműködési programok lehetőségeiről tájékoztak.¹⁴

Az 1946–47. akadémiai évben ismét lehetőség nyílt ösztöndíjas angliai utaztatásra: Balás János jogász, a nemrégiben elhunyt Kéry László esztéta, Alföldi András ókortörténész-professzor, Gerevich László művészettörténész-professzor és Kerékgyártó

Elemér részesült angliai ösztöndíjban, s ekkor már a hazai Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is fel tudott ajánlani ösztöndíjas helyeket brit partnereinek a debreceni Nyári Egyetemre.¹⁵

A magyar kulturális kormányzat szükségesnek tartotta azt is, hogy az Egyesült Királyságban mihamarabb magyar kulturális, illetve tudományos intézmények jöjjenek létre, továbbá, hogy reaktíválódjon az University of London magyar tanszéke, amely már az 1930-as esztendőkből, Szenczi Miklós magyar lektor közreműködésével hungarológiai központ lett.¹⁶

Az angolszász kultúrával való kapcsolatfelvétel szempontjából igen jelentős volt, hogy 1946 januárjában megalakult a *Pen Club* magyarországi csoportja, majd ezt követően 1946 áprilisában közvetlen eszmecsere keretében körvonalazhatták az együttműködés és az intenzív kapcsolatok lehetőségeit. Jó példa erre, hogy 1946 július elején az angol miszsió könyvkiállításának megnyitására került sor, s ez alkalommal Keresztury Dezső és Gyöngyösi János külügyminiszter mondott beszédet.¹⁷ 1946 nyaratól kezdve mind több és több angol zeneművész jött Magyarországra,¹⁸ s a Magyar–Angol Társaság is sokat tett a művészeti, zenei kapcsolatok fejlesztéséért, annál is inkább, mert e társaság elnöki tisztét Kodály Zoltán vállalta,¹⁹ aki többször is részt vett nemzetközi művelődési rendezvényeken.

A kapcsolatok teremtésében igen jelentős szerepet töltöttek be az egykori emigránsok, akiknek segítségére számítottak is a hazai kultúrpolitika irányítói az 1945–46–47-es esztendőkből. Még 1945-ben történt, hogy a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem vezetése felkérte a karokat, hogy tegyenek lépéseket a Nagy-Britanniában élő magyar származású tudósok meghívására. Ennek a programnak a keretében Polányi Károly londoni egyetemi tanár látogatta meg az egyetem Jog- és Államtudományi Karát, s tartott előadássorozatot „A gazdaság szerepe az újkori társadalom kifejlődésében” címmel 1946 októberében és novemberében.²⁰

Ugyanakkor számos magyar származású tudós foglalkozott a repatriálás kérdésével. Szent-Györgyi Albert személyes kérésére, huszonhét évi távollét után hazajött Péterfi Tibor, hírneves anatómus, aki 1933 óta Cambridge-ben dolgozott.²¹ A „repatriálás”-ban különösen fontos helyet foglalt el Hatvany Lajos, akinek hazatérésével kapcsolatban számos határozat született a Pázmány Péter Tudományegyetem tanácsában: 1946. augusztus 23-án pl. a Bölcsészettudományi Kar dékánja levélben kérte fel Hatvanyt, hogy 1947 tavaszától kezdve rendszeresen tartson előadásokat a karon.²²

Számos kapcsolatalakítási elképzelés fogalmazódott meg ezekben az években. Az ország sajátos, háború utáni helyzetéből adódott, hogy az együttműködést magyar oldalról szorgalmazták. Néhány esetben viszont angol részről is történtek kezdeményezések: ilyen volt a British Council főtitkárának Keresztury Dezsőhöz intézett, már említett levele, amely kiválóan dokumentálja, hogy a magyar kormány tisztában volt egy angol–magyar kulturális egyezmény szükséges és hasznos voltával, de tudatában volt annak is, hogy erre csak a békeszerződés ratifikálása után lesz lehetőség.

A magyar belpolitikai változások és a hidegháborús légkör hatása az angol–magyar művelődési kapcsolatokra

A Magyar Kommunista Párt 1946. szeptember 28. és október 1. között megtartott III. Kongresszusán szakított a politikai pluralizmus eszméjével, a nemzetközi kulturális és tudományos kapcsolatok terén azonban még nem történt lényeges orientációváltozás: az

angol–magyar tudományos kapcsolatok továbbra is fennmaradtak, sőt számos fontos kezdeményezés is megvalósult. A British Council angol nyelvtanfolyamokat szervezett Magyarországon, s rövid (2–3 hetes) angliai ösztöndíjas tanfolyamokat szervezett magyarországi angoltanároknak. Ezek keretében dr. Kovács Albert fővárosi szakfelügyelő vezetésével tizenketten, majd dr. Véges István tanár vezetésével harmincketten utaztak Angliába 1947 nyarán. Ugyancsak a British Council meghívására járt Angliában a Földművelésügyi, majd a Népjóléti Minisztérium delegációja, s később Veress Sándor zene-művészeti főiskolai tanár, aki angliai tartózkodása során többször is szerepelt a BBC műsorában.²³

A magyar kultuskormányzat 1946 végén is fontosnak és továbbfejlesztendőnek tartotta a magyar–angol kapcsolatokat: Bassola Zoltán VKM államtitkár 1946. december 27-i levelében még részletesen fejtegette az angliai magyar centrum létrehozásának, a londoni egyetem magyar tanszéke fejlesztésének lehetőségeit, egy tanulmányi központ létrehozásának feltételeit.²⁴ Időközben számos brit vendégművész és irodalmár, köztük Stephen Spender jött el Magyarországra,²⁵ míg a magyar zenei élet reprezentánsai is megtették azt, ami tőlük telt az angol–magyar kapcsolatok fejlesztése érdekében. Ránki György 1947. március 31-én azt javasolta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, hogy magyar zenei lektorátust hozzon létre Londonban. A kezdeményezés egyhangú támogatásra talált, de „anyagiak hiányában” nem valósulhatott meg.²⁶ A „túloldalról” viszont igencsak sokat tettek a szigetországi intézmények: a BBC műsoraiban Bartók és Kodály központi szerepet kapott, de bőven jutott alkalom ifjú magyar muzsikuskok angliai látogatására, műsorcserékkel kapcsolatos megbeszélésekre, valamint angol zeneművészek magyarországi bemutatkozására is.

Mindez azt bizonyítja, hogy az angol kulturális és politikai körök jóindulatú rokonszenvvel kísérték a háború utáni Magyarország új kultúrpolitikáját, s a régóta igényelt kulturális egyezmény megkötését időszerűnek tartották, olyannyira, hogy 1947 decemberében már elkészült a Magyar Köztársaság és az Egyesült Királyság között kötendő kulturális egyezmény tervezete. A tervezet szerint az egyezmény célja az volt, hogy a művelődési értékek cseréjével kölcsönösen előmozdítsák a népek szellemi, művészeti és tudományos tevékenységét. Az egyezmény fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a szerződést magyar részről a köztársasági elnök, angol részről pedig VI. György király írta volna alá.

A tervezet tizenhat cikkelyt tartalmazott. Ezek részletesen foglalkoztak egyetemi, főiskolai tanszékek és kulturális intézmények létrehozásával, szakemberek cseréjével, ösztöndíjak alapításával, a tudományos társaságok együttműködésével stb. Fontos szerepet szánt a tervezet a kulturális és tudományos vegyesbizottságoknak is. Az elképzelés szerint a szerződést öt évre kötötték volna meg, és ratifikálás után azonnal életbe lépett volna.²⁷

1948. január 2-án Boldizsár Iván államtitkár telefonon értesítette Bede István londoni követet, hogy tájékoztassa az illetékes brit köröket, hogy Magyarország kész megkezdni az egyezményre vonatkozó megbeszéléseket. Bede azonnal jegyzékben fordult Bevinhez, az Egyesült Királyság külügyminiszteréhez, s ugyanakkor részletesen tájékoztatta a külügyminisztérium kulturális osztályának vezetőjét, Ian MacDermattot a magyar elképzelésekről. Követünk látogatást tett Tomlinson brit közoktatásügyi miniszternél is, aki kilátásba helyezte, hogy támogatni fogja a terv sikeres megvalósításának ügyét. Mintegy a magyar–angol kulturális kapcsolatok fontosságát demonstrálandó, Tomlinson személyesen is részt vett az 1948 tavaszán Londonban rendezett magyar művészeti kiállí-

tás megnyitóján.²⁸ Ugyanakkor azonban Bede István olyan értesüléseknek is a birtokába jutott – s ezek már a Nyugattal, jelesül Nagy-Britanniával való szakításnak is jelei voltak –, hogy a magyar–angol kulturális egyezményhez kötődő megbeszélések „zavarnák” Magyarország és a szomszéd államok közötti hasonló természetű tárgyalásokat. E tárgyalások és a magyar–angol kapcsolatok közötti összefüggés negatív megítélése már az alakulóban lévő népi demokráciák egyeztetett, imperialistaellenes külpolitikájának volt része, s a Kominform létrejötte további negatív kultúrpolitikai tendenciák megjelenését eredményezte. Ehhez kapcsolódik, hogy Bede sürgősséggel kérte Czinkótszky Jenőt, a külügyminisztérium kulturális osztályának vezetőjét, „futár-fordultával” tájékoztassa az esetleges „új” magyar intenciókról, és adjon általános utasításokat a részletek és keretek kiszabására vonatkozóan.²⁹

Az „új” magyarországi elképzelések alapján, a totalitárius rendszer ideológiáján épült kulturális diplomácia, az egyre fokozódó hidegháborús hisztéria árnyékában már nem lehetett kulturális együttműködési szerződést kötni: 1948 nyaratól kezdve mind minimálisabb szintre szűkültek a korábbi angol–magyar kapcsolatok, majd a hidegháború „kiteljesedése” után soha nem látott mélypontra zuhantak. E tragikus években a világ nemcsak politikailag, hanem a kultúra és a tudomány szempontjából is kettészakadt. Európa keleti és nyugati fele élesen elkülönült egymástól, s évekre megszűnt a régiók egymás kultúráját kölcsönösen megtermékenyítő hatása. Megszakadtak hazánk Nagy-Britanniával kapcsolatos művészeti, kulturális és tudományos összeköttetései; a hivatalos kultúrpolitikusok egyenesen tiltották az ilyen kapcsolatok ápolását. Nem véletlen tehát, hogy az egyoldalú orientáció, a szovjet kultúra és tudomány kizárólagos, kötelező preferálása évtizedeken keresztül rendkívül káros befolyást gyakorolt hazai tudományosságunk fejlődésére.

Jegyzetek

- 1 Varga Sándor: A magyar könyvkiadás, könyvkereskedelem 1945–1975. Budapest, 1985. 27.
- 2 Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–47. Budapest, 1982. 27.
- 3 Uo. 66–67.
- 4 „Egyetem, tudomány és akadémia”. – Embernevelés, 1945, 3–4.
- 5 Uo.
- 6 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL)–XIX–I–1e, 1946–26- 229. Magyar Közlöny, 1945. No 108.
- 7 Szabadság, 1946. augusztus 9.
- 8 UMKL–XIX–I–1e. 1946–26. 222.
- 9 Uo.
- 10 Kis Újság, 1946. július 19., 31.
- 11 Szabadság, 1946. május 28.
- 12 Szabadság, 1946. június 2.
- 13 Kis Újság, 1946. július 21.
- 14 UMKL–XIX–I–1e. 1946–64. 245.
- 15 UMKL–XIX–I–1e. 1946–64. 245.
- 16 Szabadság, 1946. augusztus 27.
- 17 Szabadság, 1946. július 8.
- 18 Szabadság, 1946. augusztus 27.; Népszava, 1946. november 22.
- 19 Uo.
- 20 Népszava, 1946. november 22.
- 21 UMKL–XIX–I–1e. 1946–26.222.
- 22 Népszava, 1946. november 22.
- 23 Uo.

- 24 UMKL-46-61. 137/6.
- 25 UMKL-47-60. 183/6.
- 26 UMKL-XIX-I-1é- 1948-61-137/6.
- 27 UMKL-1948-61. 137/6.
- 28 Szabadság, 1948. május 2.
- 29 UMKL-XIX-J-1-k. 1948-61-137/6.

SZEMLE

JAN PETERS–HARMUT HARNISCH–LIESELOTTE ENDERS

MAERKISCHE BAUERNTAGEBÜCHER DES 17. UND 18. JAHRHUNDERTS. SELBSTZEUGNISSE VON MILCHVIEHBAUERN AUS NEUHOLLAND

Weimar, Hermann Böhlaus Nachvolger, 1989. 304 p.

A tanulmánykötet szerzői és szerkesztői a késői majorsági gazdálkodást, valamint a berlini kameralista udvar agrárpolitikáját elemzik. Az udvar Mecklenburg és az észak-német területek mocsarainak kiirtására, a parlagok termővé tételére kiváltságos holland telepesekete hívott be és telepített le. Főleg az egykori Mecklenburg északi vidékein jelentek meg telepesek, ám a szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy a telepítési mozgalom ugyanezen időszakban Lengyelországba és Oroszországba is eljuthatott. A 17. és 18. századi folyamatot vizsgáló tanulmánykötet tulajdonképpen arról szól, hogy a korai kapitalizáció és piacgazdálkodás kialakulása miként vizsgálható a kiváltságos holland telepes gazdák saját gazdasági naplói és feljegyzései alapján.

A korszakban megjelenő németországi holland telepeseknek két válfaja mutatható be. Voltak közöttük olyanok, akik a már meglévő faluközösségekbe telepedtek be, mert az örökös bérleti viszony jogcímén birtokolták a földet, de voltak olyan holland telepesek is, akik zárt és saját önkormányzattal rendelkező faluközösségeket teremtettek, azaz „Gemeindé”-k kötelékében telepedtek le. A holland telepes gazdák jómódúak voltak, és így birtokaik nagysága legalább 50 hektár vagy még annál is nagyobb lehetett. Művelési technológiájuk a mocsári és vizenyős területek lecsapolásának és kiszáritásának földműves eljárása volt, ez hollandul a „damm”-ok kialakítását jelentette, amikor is lecsapolt és kiszáritott, földművelésre alkalmassá tett új területeket nyertek ezen eljárás következtében. A lecsapolás technológiájának egyik további velejárója a rendkívül intenzíven folytatott takarmánytermelés, a belterjes és intenzív állattartás tejgazdaságok kialakítása céljából.

Ha történetesen már meglévő faluközösségekbe telepedtek be a holland telepesek, akkor a háromnyomásos rendszer kötelékén belül igyekeztek intenzív, takarmánytermelő gazdaságokat kialakítani. Az örökös bérleti jogra támaszkodva, a már meglévő faluközösségeken belül az ugaron igyekeztek takarmánynövényeket termeszteni. A faluközösségekbe való beépülés egyik további velejárója, hogy a betelepülő holland gazdák a faluközösséghez csatlakozva és annak részeivé válva, szintén jogosultakká váltak a faluközösségi haszonélvezetekre. Az erdők hasznosításán túl tehát a közösségi legelőterületekre is igyekeztek benyomulni, és azon fáradoztak, hogy ezeken a területeken intenzív takarmánytermelést valósítsanak meg – holland mintájú – tejgazdaságaik kialakítása érdekében.

Valamennyien vagyonos és módos gazdák voltak. A hollandok örökös bérleti joggal birtokolhatták udvaraikat és művelhették földjeiket a majorsági gazdaságok jobbágyságtól elkülönülve. Minthogy a holland gazdaságok birtokteste nagyobb méretű volt, napszámos zselléreket, béreseket dolgoztattak. (A szerzők az utóbbiakat németül az „Einligerschaft” terminusa alatt említik.) A német nyelvterületen a „Deputat” néven ismert bérezés formájában fizettek nekik. A napszámosokon, a „Tagelöhner”-eken kívül még szolgák (németül: „Knechte” és „Mägde”) is dolgoztak nekik mindenütt.

A holland, tejgazdaságot folytató, örökös bérleti jogú gazdák esetében nem csak az intenzív piacozó tejgazdálkodás alakulhatott ki, hanem ők maguk falusi tőkésék és tőkés vállalkozók szerepét játszották el. A szolgák és a napszámos béresek alkalmazásán túl újabb vonások kapitalista portréjukon: ők a kihelyezéssel kis- és háziipari termelés megszervezői. A művelésben bevezetett újdonságokon túl ők azok, akik a kis földparcellákkal rendelkező házi- és kézműiparos zselléreket és kisgazdákat kisegítik, lehetővé teszik számukra a járulékos ipari tevékenységet, mivel ők alakítják ki a kihelyezéssel, „Verlag” módozatú iparszervezetet. E kötetben is több utalás található arra vonatkozóan, hogy a „protoindusztrializációs” iparszervezet, vagyis a kihelyezéssel kézmű- és háziipari termelés miként bontakozott ki e telepesek révén.

Ahogy ismertetésünk elején jeleztük, az örökös bérleti jogon portákat, telkeket és birtokokat fenntartó hollandok a már meglévő faluközösségekbe telepedtek be, és ezeken belül a közösségi haszonélvezeteket igyekeztek intenzív tejgazdaságaik kialakítása céljából igénybe venni. Ezen túlmenően azonban a holland telepítéseknek volt egy olyan válfaja, amikor a hollandok zárt és privilegizált önkormányzati közösségek rendszeré-

ben és keretében élve gyakorolták kiváltságos jogaikat. Ez terjedt el a lengyel és orosz területeken is. Ezen gazdálkodók – nemcsak a német, hanem a többi területen is – eleve piacozó tejjgazdálkodást folytattak.

A tanulmánykötet szerzői jelzik, hogy a 17. és 18. század folyamán a holland mocsárlecsapoló telepeseket nemcsak a berlini kameralista udvar hívta erre a tájra, a majorsági gazdaságok urai is erre törekedtek. Így jelenhettek meg Mecklenburg területén, alakíthatták ki piacozó tejjgazdaságaikat a korai kapitalizmus követelményeinek megfelelően. A szerzők elsősorban a paraszti gazdasági naplók és gazdasági feljegyzések alapján vizsgálják a vállalkozó holland gazdák gazdálkodását. A magyar történeti forrásanyagok között ugyancsak ismeretesek a parasztoktól származó feljegyzések (lásd pl. paraszti vallomások, vagy pedig majorsági jobbágyok panaszos levelei és feljegyzései, vagyis „suppliká”-k), azonban az a fajtájú, vagy hasonló jellegű forrásanyag, amit a szerzők itt analizálnak, a magyar nyelvterületen nem lehető fel.

A sajátos forrásanyag indokolja kritikai észrevételeinket is. Az elemzésből látható: a holland telepések kora kapitalista, piacozó jellegű tejjgazdaságokat alakítottak ki a mocsári lecsapolás technológiájával és az intenzív takarmánytermeléssel. A forrásanyag jellegéből adódóan a korabeli nagy és vagyonos paraszti gazdálkodási módokról képet alkothatunk magunknak, arról azonban sajnos nem, hogy e korszakban magának a majorsági gazdálkodásnak milyen volt a képe, a szerzők hallgatnak arról is, hogy maga a kapitalizálódás milyen fejlődési fázisban lehetett. Vajon a hollandok behívása ok vagy okozat volt ebben a makroökonómiai folyamatban?

Tagányi Zoltán

JOACHIM BUMKE

HÖFISCHE KULTUR. LITERATUR UND GESELLSCHAFT IM HOHEN MITTELALTER. BAND: 1-2.

(Udvári kultúra. Irodalom és társadalom az érett középkorban.)

München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1990. 845 p.

Joachim Bumke ötödik kiadást megért munkájában a középkori társadalmi osztályok, rétegek és elsősorban a nemesség, valamint a lovagság mindennapi életmódját mutatja be irodalmi (főként költészeti) forrásokra támaszkodva, sokat merítve a „Sachsenspiegel”-ből is. Az életmód és külsőségeinek bemutatása egyértelműen szellemtörténeti analízisre emlékeztet, de a középkori életmód gazdasági alapjai is jól kitapinthatók Bumke munkájában. Bemutatja a társadalmi hierarchiát is: azt vázolja fel, hogy milyenek voltak s hogyan alakultak a császári, majd pedig a fejedelmi udvarokban az életviteli minták, amelyet a nemesség és a lovagság igyekezett követni. Dokumentálja tehát a császári, majd pedig a fejedelmi udvarok hatását. Külön jelzi a nemességekkel együtt a lovagság egyes csoportjait: így megkülönbözteti a császári udvarban, a fejedelmi udvarban, majd pedig a falusi kúrián és vidéki várban tanyázókat, és azokat, akiknek a legrosszabb volt a hírük, mert soraikba a rablónemesség tartozott. Megemlékezik arról is, hogy a vidéki nemesség „status” vagy „ordo” latin kategóriájával szemben ott áll a „vulgus”, „populus”, vagyis a parasztság. A „vulgus” ellentéte tehát a nemesség, vagyis a „principes” tömege. Ezzel azonban még nincs vége a rendi társadalom bemutatásának. A városi közösségek, a „communium” képződésével ugyanis harmadik pólus képződik a középkori társadalomban. A legnyilvánvalóbb a nemesség működése. A nem fejedelmi nemesség új lakókat telepít a táj fehér foltjain, ahol az alapító nemes nevétől kapják az egyes települések toponímiájukat. A falusi nemesség viszont a parasztsághoz és a városi polgársághoz hasonlóan családi kötelékekben, „familiá”-kban él és lakik. A nemes „familiá”-k tagjai a szolgák (Knechte), de ezen túlmenően a napszámosok (Tagelöhner) is.

A 12. és 13. században a falusi és vidéki nemesség gazdálkodásában különféle változások figyelhetők meg. A túrékével szemben terjed a taligás eke, majd a taligás ekén túl a háromnyomásos rendszer is a falusi kúriákban. A malom vízikereke is meghatározója a technikai újításnak, s a szütyhám terjedőben van, ami a vo-
noért növeli.

Elemzi a szerző a városokban végbemenő változásokat is. Említi Lübeck kereskedelmi privilégiumai megszerzését, majd ezzel kapcsolatban vizsgálja a holland és németalföldi, olasz és francia hatásokat is, melyek megfigyelhetők mind a gazdasági, mind pedig a kulturális életben. Idegen kereskedők hatása eredményeként,

a németalföldi és olasz minták nyomán lett divat a kendőkkel és textíliákkal való kereskedés az Északi-tenger mellékén. Ezzel együtt bemutatja a szerző a korai textilipart és annak termékeit, valamint e termékekkel való kereskedést, nemkülönben ennek következményeit a német nemesi és lovagi társadalomra.

Bumke tanulmányköteteiben különös figyelmet szentel az idegen és külföldi, ezek között is a francia kulturális és társadalmi hatásoknak. Így elsősorban maguknak a franciás kultúrhatásoknak köszönhetően jelenik meg a palotának, a „palast”-nak a terminusa, ami gyakorlatilag megfelel a német „Vorwerck”-nek, a korai alldiumnak. Vagyis a helyi és lokális palotákban vagy palastokban – melyekben pl. a rablólovagok is élhetnek – jelentkeznek másként a „Gutsbetrieb” számára szolgáló és dolgozó, paraszti függőségben lévő elemek. A feudális „Lehensbeziehung” (hűbéri viszony) egyszersmind a francia kultúra, oktatás és költészet hatásait is jelenti a német nemesi és lovagi társadalom kultúrájában. Az egyes fejedelmi udvartartások luxusában és pompájában – a lovagi életforma velejárói – a francia befolyás felismerhető.

Ahogy jeleztük, Bumke munkája elsősorban szellemtörténeti orientációjú, azonban az irodalmi és a mindennapi életre vonatkozó forrásanyagok, pl. a „Sachsenspiegel” alapján a mindennapi élet alapjait képező gazdasági alapokat és azok tartópilléreit és elemeit is kibányássza a szerző. A franciás hatásoknak, továbbiakban a német szellemiségben, a német nemesi és lovagi életvitelben és -módban nagy szerepet tulajdonít az egyházi lovagrendek („milites Christi”) és azok alapításán túl olyan francia kulturális központ hatásainak, mint a „Cluny” kolostoréi. A továbbiakban egyes udvarok, „curtis”-ok és fejedelmi udvarok életmódját és mindennapi életvitelét követi nyomon. Így többek között olyan jelenségeket vizsgál, mint az udvari lakomák, e lakomák étkészletei és étkezési szokásai, továbbá elemzi az udvari nép öltözködését és annak luxusát, majd az udvari életforma egyes megnyilatkozásait, mint pl. a szerelmi kapcsolatok és családi magánélet. Kitér a lovagi párviadalokra is. Mivel a fejedelmi udvartartást, majd annak gazdasági alapjait irodalmi anyagokon (mindezekelőtt a költészetben) keresztül mutatja be, részletesen tárgyalja a költészetet előadók szerepét is a fejedelmi udvartartásokban. Külön figyelmet szentel a lovagi szerelmi életnek és általában a házasságkötési szokásoknak. Az irodalommal kapcsolatosan hangoztatja annak írásbeliségét, de nem feledkezik meg arról, hogy ott van a szóbeliség, a „Mündlichkeit” hagyománya is a német nemesség és lovagság 10–12. századi udvari életvitelében és kultúrájában. A szóbeliség hangsúlyozása azért érdemel figyelmet, mert például a német-római császársághoz nem tartozó országok esetében és az Árpád-házi királyok Magyarországa esetében e korszakban pl. a birtokok adományozása is olykor szóbelileg történt. Nyilvánvaló tehát Bumke analíziséből következően az írásbeliség szerepe, s ezzel párhuzamosan a szóbeliség egyenrangúsága e kor szellemi és jogéletében.

Tagányi Zoltán

MARGARET THATCHER

THE DOWNING STREET YEARS

London, 1993. 914 p.

Margaret Thatcher visszaemlékezését csaknem minden napi- és hetilap ismertette a megjelenését követő napokban. Közéleti személyek, újságírók és történészek megkaphatták előre a még nem teljesen kész munkát, amelyet valamennyi ismertető stílusában kellemesnek, olvashatónak, mégha személytelennek is tart. Csak azokat a részeket lehet személyesnek mondani, amelyek nagyrészt Thatcher naplói alapján alapultak, illetve a két falklandi háborúval foglalkozó fejezetet, a személyes jellemzéseket és lemondásának körülményeit. A személytelenség a kötet további fejezete tekintetében nem azt jelenti, hogy objektív és személytelen történelmet kapunk, hanem hogy a stílus és előadásmód személytelen kissé, mert a mondanivaló mindvégig – akárcsak írta is vagy fogalmazta – Thatcher ideológiát tükrözi.

Azt nem lehet mondani, hogy új dologgal állunk szemben, hiszen nem minden politikai emlékirat lát napvilágot a szerző megfogalmazásában. A Thatcher asszony által annyira analógiaként emlegetett Churchill-időszak végén a Churchill-emlékiratokon is számosan dolgoztak, de Churchill meghagyta munkatársai stílusát, egyéniségét. Mint arra Robert Blake, a kitűnő konzervatív történész utal: Churchill azt mondta az egyik történésznek, aki segített megfogalmazni második világháborús emlékiratait, hogy „ez nem történelem, ez az én variánsom”. („This is not history, this is my case.”) Thatcher műve is vitathatatlanul az ő variánsa.

A kötetből kitűnnek Margaret Thatcher jellemvonásai. E vonások nem nélkülözik az önhittséget, a magabiztosságot, a maga igazában való meggyőződést és macacsságot, illetve egy olyanfajta kabinetkormányzás be-

vezetését, amelyet a demokratikus látszat mögött az „egyeduralkodás”, az eltérő véleményhez ragaszkodó minisztertertsak menesztése jellemezett. Ugyanakkor ennek a tekintélyelvű kormányzásnak az őszintesége s annak a hangoztatása, hogy mindez a brit nemzet érdekében történik, sok, az átlagosnál messzebb tekintő embert is megnyert átmenetileg, tisztelőjévé tett, nem beszélve a számos hízelgőről és talpnyalóról. A történészek egy része képes volt ideológiai alapot adni „thatcherizmushoz”, és azzal táplálni a nemzet önérzetét, hogy Churchillhez felmagasodó miniszterelnökkasszonnyal rendelkezik Nagy-Britannia. Az a tény, hogy Thatcher *asszony* volt, sok vonatkozásban nem volt döntő. A Labour-párti demokratikus, valamint radikális nőmozgalmak, szervezetek, a férfi irányultságú angol társadalommal szembeforduló és alulról szervezkedő nőkritikusok évtizedeken keresztül hangosan és eredményesen bírálták miniszterelnöknőjüket, akinek soha nem állt elméletének még a peremén sem a nők helyzete. Milliomos férjjel a háttérben akkor kezdte politikai pályáját, amikor ikergyermekei már felnőttek, nem vádolható tehát azzal, hogy a gyermeknevelés, háztartás és a munka gondjaival úgy kellett volna megbirkóznia, mint az ország női lakosságának. Ennek ellenére, mint kémikus, nyitott volt a modern higiénia és étkezéstudomány kérdései iránt, mint sok más kérdéssel kapcsolatban is. Azonban egyre önfeladtebben feledkezett a 20. század végén már nem járható nyers kapitalista gondolkodásba, amely a piacra, a gyors nyereségre, az egyén erejére és kitartására épít. Eközben a külkereskedelem, az iparba való befektetés huzamosan hanyatlott, az országnak lassan rosszabb lett a pénzügyi helyzete, mint Olaszországnak, a főiskolai hallgatók száma csökkent, az írástudatlanok száma növekedett, és bár a kormányzat fennlen hirdette, hogy az országos és nagyrészt ingyenes egészségügyi szolgálatot meg kívánja őrizni, sürgős operációk elmaradása miatt nőtt a szükségtelenül elhunytak száma.

Az emlékirat persze nem erről szól, hanem főleg a külpolitikáról. A német, angol, francia kapcsolatok álltak Thatcher politikájának előterében Európában. Thatcher a német újraegyesülés kérdésében kritikus saját politikájával kapcsolatban. Az egyesülést legszívesebben lelassította volna, de a német nacionalizmus szerinte túl erős volt. Nem él a kritika fegyverével a falklandi háborúval, a Belgrano elsüllyesztésével kapcsolatban, inkább külügyminiszterét ejtette, semmint a maga nézeteit vette volna vizsgálat alá. Nem kedvelte a Foreign Office-t, az ott szolgáló köztisztviselőket túlságosan kompromisszumkésznek jellemzi. Kivételt persze tesz néhány nagykövetével, akik hozzá hasonló nézeteket képviseltek.

A külpolitikához tartozik Thatcher Szovjetunióhoz és a szocialista államokhoz fűződő viszonya. Amikor 1983-ban a hidegháború ismét fellángolt – a szovjetek által 269 áldozatot követelő dél-koreai repülőgépek lelövélése idején –, szeminarium indult Angliában a Szovjetunióról. Ekkor ismerte meg Thatcher Gorbacsovot, akivel – úgy vélte – később üzenet lehet kötni. 1984-ben volt először Thatcher a Varsói Szerződés egyik országában, Magyarországon, ahol osztatlan tetszést aratott a lakosság körében, és ahol Kádár János meglehetősen jó benyomást tett rá, s akit a helyzet urának értékelt.

A memoár ismertetők többsége nagy érdeklődéssel idézi fel, mi okozta hanyatlását. Az egyéves bánysztrájkjal és vezetőjükkel Scargill-lal szemben a thatcheri politika csak visszatekintőleg látszik elkerülhetetlenül „sikeresnek”, akkori kimenetele kétes volt. Sikerral kecsegtetett számos gazdasági és pénzügyi intézkedés, főleg a nyolcvanas évek második felében, a Japánból jövő befektetés.

Nem volt gazdasági csoda Thatcher Angliájában, s ezért nem a menesztett kül- vagy pénzügyminiszter volt felelős. A különutat választó brit pénzügyi politikát már 1985-től közös nevezőre kellett volna hozni a közös piaci, főleg a francia Jacques Delors-féle javaslatokkal kapcsolatban is. Sem az ország pénzügyi, sem jóléti, sem oktatási politikájában nem tudtak megállapodni, a megoldás minduntalan a Thatcherrel szemben álló miniszter menesztése volt. A közösségi adó bevezetésének (a házadóval ellentétben, amely a tulajdont, nem a tulajdonban tartózkodók számát tartotta mérvadónak) kormányellenes hatását Thatcher sem bevezetése idején, sem utólag – emlékirata szerkesztése közben – nem mérte fel. Ebben, mint annyi másban is megmutatkozik, hogy fel sem vetődött benne a kérdés: miért nem kedvelték annyian.

A könyv utolsó harmada igazából elárulja, hogy szerzője mennyire saját ítéletének foglya, mennyire nem mérte fel népszerűtlenségét és növekvő elszigeteltségét. Nem tudta elfogadni a kormányzás szokványos szabályait. Hiába változtatta külügy- és pénzügyminisztereit, a probléma fennmaradt: Európával vagy anélkül. Egyik miniszterétársá találozva jegyezte meg: „Thatcher asszonyt az tette tönkre, hogy ragaszkodott megváltoztathatatlan véleményéhez, amelyet a nemzete egyedül érvényes képviselőének tartott”. Így, amikor makacssága miatt megvált a konzervatív eszmény nálánál jobb képviselőitől, gyakran másodrangú vagy nem thatcherista személyekkel kellett magát körülvennie, akiknek saját ambícióik és terveik voltak a jövőt illetően.

A könyvből az első héten csaknem 100 000 példányt adtak el, szerzője nagy szorgalommal dedikálja az országon kívül és belül. Lemondott miniszterei emlékirataikban és nyilatkozataikban máris cáfolják Thatcher asszony számos állítását hanyatlásának, majd kényszerű távozásának okairól. Ítéleteit és makacsságát kárhoztatják, amelyek megszabták politikáját és rányomják a bélyegüket emlékiratára is. De, mint a megértőbbek kiemelik, mi mást várhattak. Ezek nélkül a tulajdonságok nélkül soha nem érthette volna el azt, amit elért.

H. Haraszti Éva

FRANCIAORSZÁG TÖRTÉNETE 1945–1988

Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989. 325 p.

Mi, magyarok valahogy furcsán vagyunk a franciákkal. A velük kapcsolatos benyomásaink ugyanis meglehetősen ambivalensek. Múlt századi elődeink rajongtak a nagy forradalom eszméiért, a Szent Mihály útja ott van az egyik legszebb magyar szonettben, és ma is megdobban a magyar utazó szíve, ha az Eiffel-tornyot és a Notre-Dame-ot megpillantja. De Trianont is nekik tudjuk be, azt, hogy önös hatalmi érdekből idegen országok alattvalóivá tették a magyar népesség egyharmadát. A második világháború utáni francia hadifogság is csak annyiban különbözött a szovjettől, hogy onnan nem annyira az éhezés, mint inkább a megalázottság emléket hoztak magukkal a hazatérő magyarok. Ráadásul ez a fogság a „malenkij robot” kategóriájába, azaz a jogtalan elhurcolás fogalomkörébe tartozott, hiszen a két ország között a második világháború idején nem állott fenn hadiállapot. Az már a szokásos szelektív magyar önámítás, hogy erről ma sem esik szó, és ehelyett azzal dicsekszünk, hogy milyen jó dolguk is volt nálunk a német fogságból szökött franciáknak.

Gazdag Ferenc könyve nemigen ad tápot ezeknek az ambivalens érzéseknek a továbbéléséhez. Bizonyára a tárgyszerűsége törekvő szerzői szándék okán nem, de azért sem, mert a két ország a második világháború után eltelt közel fél évszázad alatt messzebbre került egymástól, mint valaha is volt történelme során. A franciák sem világmegváltó eszméikkel, sem hatalmi politikai törekvéseikkel nem voltak többé jelen térségünkben. Persze nemcsak a mi életünkben vonultak ki, a világ más égtájairól is retiráltak. És nemcsak a szó földrajzi értelmében. A „nagy nemzet”, amely stílusával és intézményeivel hosszú időn keresztül mintául szolgált más népek számára, az utóbbi fél évszázad során maga is tanult másoktól. Nem bizonyult rossz tanulónak. Dolgait, a külföldi mintákat is felhasználva, sok területen tisztességesen rendbe hozta. Gazdag Ferenc jól sikerült könyve elsősorban ennek a krónikája.

Induláskor mindenekelőtt a gazdaság szorult rendbehozatalra, hiszen ha a második világháború nem is végzett olyan pusztítást, mint az első, azért sok romot hagyott maga után. Önerőből nem is ment, és a franciák, történelmük során első alkalommal, rászorultak a külső segítségre. Javukra írandó viszont, hogy okosan bántak a Marshall-segéllyel. A Colbert-ig visszanyúló állami dirigizmus szellemében olyan területekre irányították, ahonnan az egész gazdaság élénkítése volt várható. A dollármilliók mellett a gazdaságfilozófia szellemi importjával is éltek. A nehéz évek múltával a francia gazdaságpolitikának Keynes teóriája lett a vezérlő csillaga, és a termelés újabb impulzusokat kapott a fogyasztás központilag vezérelt élénkítésével. A piac spontán törvényei közben a gazdaság hagyományos szerkezetét is kikezdtek, és a hetvenes évekre Franciaország nem volt már a szatócok, a kisiparosok és a kisparasztnok országa. A szerkezetében, arányaiban és technikájában korszerű gazdaság aztán viszonylag könnyen elviselte az olajválságok megrázkódtatásait, és eredményesen birkózik a nehézipar háttérbe szorulását eredményező újabb szerkezeti problémákkal. Ezek után nem szolgál meglepetéssel, hogy a francia gazdaság mutatói (növekedés, egy főre eső nemzeti jövedelem stb.), noha továbbra is elmaradnak a némettől, a történelem során első ízben kedvezőbbek lettek az angolnál. Úgy tűnik, hogy a francia társadalom, amelynek története tele van véres összeütközésekkel, a gazdasági hatékonyság és a szociális biztonság kombinációjával megtalálta új egyensúlyát. A szerző dokumentációi és elemzései azonban arról is meggyőznek, hogy a fogyasztói társadalom sem képes kiküszöbölni a hagyományos egyenlőtlenségeket. Ennek a társadalomnak majdnem nulla a mobilitása, és a társadalom egyedeinek leginkább arra van esélyük, hogy abban a közegben fejezzék be életüket, amelybe beleszülettek.

A második világháború utáni mámoros újrakezdés napjaiban eléggé nyilvánvaló volt, hogy a francia képviseleti és kormányzati rendszer is megérett a változtatásokra. A harmadik köztársaság működési zavarai, az ismétlődő és gyakorta permanens kormányválságok aligha hagytak efelől kétséget. Csakhogy a franciák, akik a népszuverenitás eszméjével megajándékozták az emberiséget, a képviselet-kormányozhatóság ellentétpárjában mindig az első tagot tartották fontosabbnak. Már csak azért is, mert tapasztalataik szerint a kormányozhatóság elsőbbsége mindig kiszolgáltatta a köztársaságot győztes tábornokoknak és nagyraavagyó politikusoknak. A változtatást ráadásul 1945-ben nem is egy győztes, hanem csak megdicsőült tábornok ajánlotta, így nem sok esélye volt a sikerre. A negyedik köztársaság ezért ott folytatta, ahol a harmadik abbahagyta, de a különböző koalíciós kombinációk, akár a rossz magyarítással tripartizmusnak nevezett szisztema, akár a harmadik erő, akár a köztársasági front kísérlete életképtelennek bizonyultak a parlamenti mindenhatósággal szemben. Az algériai válság mélypontján, 1958-ban aztán mégis lenyelték a keserű pirulát és szabad kezét adtak a másodszor is nemzetmentőként fellépő De Gaulle-nak. A tábornok, aki pedig franciább volt minden franciánál, ame-

rikai és angol mintához igazodott: a kormányt az elnöknek, a parlamentet a kormánynak rendelte alá, és a francia hagyományból csupán a plebiszcitumot őrizte meg. Az ötödik köztársaságnak kereszttel új képviselői és kormányzati rendszer életképesnek bizonyult, és vége szakadt az örökös kormánybuktatásoknak. Ahogy azonban Gazdag Ferenc rámutat, az új szisztéma alkotmányjogi és ezzel politikai tekintetben meglehetősen sérülékeny; az elnöki hatalomból megfelelő ellensúly hiányában újra diktatúra nőhet ki, az elnök és a kormány ellentéte pedig újfajta működésképtelenséget eredményezhet. Az elsőre ez ideig még nem volt precedens, de a második eshetőség a szocialista elnök és a jobboldali kormány kétéves együttélése idején majdnemhogy tesztet öltött. A jövő nagy kérdése marad, hogy az ilyen alkotmányjogi válságokon átesít-e a bonapartizmus esz-köztárából kölcsönvett népszavazás.

A gazdaság és a belpolitika területén mutattak némi rugalmasságot a franciák, de a külpolitikában csak macacssággukkal és makrancosságukkal tűntek ki. Pedig nagyon hamar kiderült, hogy nem lehet ott folytatni, ahol 1940-ben abbahagyták; a kolonializmus fölött eljárt az idő, a világpolitikai erőviszonyok pedig gyökeresen megváltoztak. Gazdag Ferenc ezen a terepen van igazán otthon, és ha helyenként a kelletnél több megértéssel is, alapjában véve tárgyilagosan mutatja be a kihívásokra adott felemás válaszokat és anakronisztikus erőfeszítéseket. Ilyen felemás válasz volt a régi gyarmatpolitika szellemében fogant Francia Unió, és az indokínai kudarc és az algériai trauma kellett ahhoz, hogy rádöbbenjenek: nincs más választás, mint a dekolonizáció. Ilyen anakronisztikus erőlködés volt a régi német ellenségkép fenntartása, miközben már határozott vonásokkal kirajzolódtak a második világháború utáni bipolaritás kontúrjai. És amikor tudomásul vették ezt a bipolaritást, még mindig nem számoltak eléggé azzal, hogy Franciaország csupán középhatalmi státust mondhat magáénak. Az európaiság szellemében kezdeményezték a Németországgal való kibékülést, de élt bennük a sanda szándék, hogy keleti szomszédjukat maguk alá rendelhetik, szorgalmazták az integrációt, de hosszú ideig becsapták a Közös Piac kapuját a kérelmező Anglia előtt. Az atlantizmus szellemében ők is az amerikai nukleáris védőernyő alá bújtak, és közben szünet nélkül a nemzeti szuverenitást emlegették. Pedig tisztában kellett lenniük, és tisztában is voltak azzal, hogy az önálló francia atomtőzérő, a force de frappe, az amerikai és a szovjet nukleáris arsenálhoz képest gyerekjátéknak minősül. Az egész francia különutasságot még az sem menti, hogy utóbb kiderült, az egész második világháború utáni szembenállás félreértésen alapult, és a szuperhatalmak fantomokkal hadakoztak.

Gazdag Ferenc hasznos és tanulságos könyvének az 1988-as év a záródátuma. A szerzőt minden bizonnyal a naprakész információnyújtás szándéka vezette, és talán maga sem gondolta, hogy a nyolcvanas évtized vége a francia történelemnek is fontos cezúrája lehet. Legalábbis külpolitikai tekintetben. A német egyesítés következtében a francia külpolitikának új kihívásokkal kell szembenéznie és új válaszokat kell megfogalmaznia. Nem tudni, hogy a válaszadás során számol-e majd a Duna-medence országaival. Ha igen, hinni szeretnénk, hogy tevékenységével a bennük élő Franciaország-kép pozitív vonásait erősíti.

Diószegi István

EUROPA CENTRAL Y AMÉRICA LATINA. ESTUDIOS HISTÓRICOS

Ed.: ANDERLE ÁDÁM

(Közép-Európa és Latin-Amerika. Történelmi tanulmányok.)

Szeged, JATE, 1993. 126 p.

A kötetet portugálul és spanyolul a JATE Hispanisztika Tanszéke jelentette meg.

A Szegeden működő Latin-Amerika Története Kutatócsoport szerkesztésében megjelenő újabb munka a magyarság és Latin-Amerika kapcsolatának fontos állomása.

Mint az előszóban Gerhard Drekonja, a Bécsi Egyetem Latin-Amerika Történelmi Tanszékének vezetője és Anderle Ádám említik, e kötettel lehetőséget akartak adni fiatal munkatársaiknak arra, hogy munkáikkal a nagyközönség elé lépjenek. A kötet ugyanakkor annak a közös kutatásnak eredménye, amely az Osztrák-Magyar Monarchia Latin-Amerika-politikájának kutatására irányul. E kötetben az emigráció mozzanatainak kiemelt szerepet.

Andrle Ádám az „Esbozo historico de la emigración húngara” című esszéje a magyar emigrációról szóló kutatásokat összegzi. A magyarság jelenlétéről elsőnek a jezsuiták tudósítottak a 18. században. A rend adatai szerint ebben az időszakban 54 magyar szerzetes tevékenykedett elsősorban Brazíliában és Paraguayban. A leghíresebb Orosz László (1697–1773), aki Cordobában egyetemet alapított, és Éder Xavér Ferenc, aki Peruban dolgozott. Leírása Budán jelent meg latinul 1791-ben. A jezsuiták szimpatizáltak az indiánokkal, földrajzi, állattani, növénytani és néprajzi tudásuk nagyban hozzájárult a földrész megismeréséhez. A második korszak az emigráció történetében az 1848–49-es szabadságharc utáni időszak. Sok egykori magas rangú honvédtiszt találta megélhetést, mint például Károly László, Kossuth titkára Mexikóban, vagy Czetz János (1822–1904), a szabadságharc legfiatalabb tábornoka, aki az argentin hadsereg megteremtésében, Prágay János pedig a kubai spanyolelleses küzdelmekben játszott szerepet.

Az emigráció harmadik hullámát Trianon, a húszas évek és a gazdasági világválság termelték ki. A „hagyományos” cél az első világháború előtt az Egyesült Államok volt, ezután indultak a „kitántorgók” Dél felé.

A latin-amerikai magyar emigránsok számát a legújabb kutatások 250–300 ezerre teszik. A legtöbben Brazíliába, Argentínába és Uruguayba mentek. *Varga Ilona* kutatásaiból tudjuk, hogy legtöbbjük nehéz körülmények között élő, a társadalom peremére szorult személy maradt az új hazában is. E tanulmányhoz kapcsolódik *Kaczúr Ágnes* bibliográfiái összeállítása a magyar emigráció latin-amerikai történetéről.

A Monarchia központjának, Ausztriának a szerepét mutatja be *Waltraud Winkelbauer* tanulmánya; a latin-amerikai államok függetlenségétől a Monarchia bukásáig tekinti át a kapcsolatok történetét. Rio de Janeiróban 1835-ben a Monarchia külképviseletét ösztönözték a kapcsolatok bővítésére. Ausztria azonban vonakodott elismerni az új, független államokat. Metternich sürgetésére 1842-ben „Montevideo”-val, „Buenos Aires”-szal, Chilével, Peruval, Bolíviával és Venezuelával kötöttek egyezményt; a kereskedelmi szerződés a diplomáciai elismerést pótolta. Chilével 1847-ben vették fel a diplomáciai kapcsolatokat: az államfő, Manuel Bulnes tábornok újraválasztása alkalmából üzenetet küldött I. Ferdinánd császárnak. Három évvel később Valparaisóban megnyílt a Monarchia konzulátusa. Ezt később főkonzulátusi rangra emelték és megbízták az egész keleti rész képviseletével. Bővítésére csak 1902-ben Antofagastában, 1903-ban Punta Arenasban került sor, az emigrációs hullám növekedése miatt. Chile követségét csak 1867-ben nyitották meg Triesztben. A térség többi országvál gyér volt a kapcsolat.

Slobodan Pajović (Belgrád) a délszláv térségből érkezett bevándorlókka foglalkozik írásában. Argentína volt a fő letelepedési terület (kb. 150 ezer fő). Az első csoportok a 20. század elején érkeztek és rendezkedtek be, a többi új hazát kereső Chilébe és Brazíliába vándorolt tovább. Az emigráns lét felemás azonosságutadat hozott létre. (Az első világháború idején például a szerbek Latin-Amerikából is jelentek az otthoni hadseregbe.)

Nehéz sorsú emberek állnak *Wolfgang Dietrich–Martina Koller* tanulmányának középpontjában. A Schlesinger (Sziléziai) család guatemalai történetét tárja fel írásuk. (A zsidó–magyar familia fordulat történetét családfa-táblázattal teszik érthetőbbé a szerzők.)

Csikós Zsuzsanna az 1945–1956 közötti argentinai magyar sajtó történetét dolgozta fel, amikor is mintegy 20 magyar nyelvű periodika jelent meg. A tanulmány ezeket mutatja be. Az óhaza története jól tükröződik például a Délamerikai Magyarság (1929), az Argentinai Magyar Élet (1945–56) és a spanyol nyelvű Nueva Hungaria lap hasábjain.

Brazíliával két esszé foglalkozik. *Kaczúr Ágnes* a „Magyar világ Brazíliában. Beilleszkedés vagy beillesztés” című írásában a hétköznapi világának alapproblémáját fogalmazza meg. A beilleszkedést, a hasonlást az életöztön, a fennmaradás vágya diktálta, ami az első hullámban (1889–1930) érkező bevándorlók alapigénye volt. Ahhoz, hogy munkát találjanak, meg kellett tanulniuk portugálul, a gazdagodás, a jólét vágya is erős motiváció volt. A második hullám a harmincas évektől érkezett. 1941-ben pedig 80 000 fő (80%) São Paulo államban telepedett le.

A beillesztést Brazíliában az „Estado Novo” időszakban Getúlio Vargas elnök kezdeményezte és valóította meg. Erről szól *Szilágyi Ágnes* tanulmánya. Vargas mintegy 20 évig állt az óriási ország élén. Ideiglenes kormányfőként 1930–1937 között, diktátorként 1937-től 1941-ig. 1950–54 között volt másodszor államfő. Aligha véletlen, hogy a nacionalista tendencia éppen a diktatúra időszakára esett. Részben magyarázza ezt a bevándorlók számának a növekedése is: 1872–79-ig 176 337 emigráns érkezett, 1888–1929-ig 3 547 909. A „beillesztés” alkotmányos módszerekkel történt. Egyik jellemzője a brazil nemzethez hasonlós elösegítése, illetve meggyorsítása gazdasági és politikai eszközökkel; a másik az óházához fűződő kapcsolatok redukálása. Korlátozták a nemzetiségi nyelvhasználatot, a kulturális egyesületek számát és működési körét. A tanulmány teljesebbé teszi a braziliai emigrációról alkotott képünket.

A kötet végén *Kaczúr Ágnes* magyar bibliográfiái összeállítása mellett *Ursula Prutsch* bibliográfiája tájékoztat az osztrák Latin-Amerikai-kutatások eredményéről.

RICHARD W. REICHARD

FROM PETITION TO THE STRIKE. A HISTORY OF STRIKES
IN GERMANY, 1869–1914.

*(Petíciótól a sztrájkig. A sztrájkok története Németországban,
1869–1914.)*

New York, London, Peter Land ed., 1991. 336 p.

Az amerikai egyetemi oktató nem először nyúlt a német munkásmozgalomhoz úgy, hogy elsősorban a sztrájkok története, s azon belül is azok gyakorisága, nagysága érdekelte.

Reichard ahhoz a közhelyszerűen ismert igazsághoz közelít, hogy a német munkások „nem szerettek” sztrájkolni, jó, pontos és megbízható munkások voltak. Ezen az alapon úgy véli, hogy Németországban sokkal kevesebb sztrájk zajlott le, mint a többi fejlett kapitalista országban. Ezzel a német szaktörténészek kritikáikban egyáltalán nem értenek egyet, s rámutatnak, hogy Reichard a sztrájkok egész sorát hagyta figyelmen kívül, és forrásanyaga meglehetősen hézagos. Reichard az első nagy sztrájkhullámot az 1869–72-es évekre teszi (a sztrájkok az essenai bányászokat és a Dortmund-környéki munkásait érintették), második nagy hullámként az 1889-ben kezdődő nagy bányászsztrájkot említi, de foglalkozik az 1894-es berlini sörbojkottal is. A harmadik hullámban a híres 1903–1904-es crimschauer textilmunkás sztrájjal kezdődik, s idetartoznak az 1905-ös nagy Ruhr-vidéki sztrájkok. Reichard érdekes megállapítása szerint ezek a sztrájkok is jobbára spontán módon robbantak ki, s általában mind a német szakszervezetek, mind maga a szociáldemokrata párt igyekezett visszatartani a munkásságot a sztrájkoktól. A német történészek ezt az állítást is fenntartással fogadták, s azt hangsúlyozzák, hogy Reichard rá sem kérdezett a munkásmegmozdulások okaira, még kevésbé próbálta elemezni az összefüggéseket és kevésbé vette figyelembe az újabb német szakirodalmat.

A kötet megjelenése és a kibontakozó vita mindenesetre bizonyítja, hogy a nyugat-európai szakmai körök érdeklődést mutatnak az ilyen témák iránt is.

Jemnitz János

DER FORSCHUNGSSTAND ZUM THEMA „KLASSE UND
GESCHLECHT” IN ZENTRAL- UND OSTEUROPA.
INTERNATIONALE TAGUNG DER HISTORIKER DER
ARBEITERBEWEGUNG

*(„Az osztály és nem” téma kutatásának helyzete
Közép- és Kelet-Európában.*

Munkásmozgalom-történészek nemzetközi tanácskozása)

Wien, 1993. 119 p.

Nyugat-Európában és Észak-Amerikában már évek, évtizedek óta napirenden van a téma, sokféle kutatás folyt, jelentős munkák is születtek már. Közép- és Kelet-Európában azonban jelentős a lemaradás. A régió szempontjából fontos segédkönyvet vehet kezébe az érdeklődő, a térség vonatkozásában olyan összeállításhoz jut, amelyben nyomon kísérheti az 1970–80-as évek könyv- és folyóirattermését a témában. Az országok: Lengyelország, Bulgária, a Szovjetunió (Oroszország), Horvátország és Szlovénia, Csehország és Szlovákia, illetve Magyarország. Miközben szinte valamennyi ország bibliográfiájának összeállítója hangsúlyozta, hogy a történetírás az adott kérdésben náluk még elmaradott – a termés mennyiségileg mégis jelentős. Megállapít-

hatóak benne egyenetlenségek, és jól érezhetőek a politikai atmoszféra változásai is az 1970-es és a késő 1980-as évekbeli írások között.

A munkák jelentős hányada szociológiai–szociográfiai elemzés, ám Oroszországban az 1970-es években megjelentek a sztálini korszakban különféle okokból féltetolt jelentős nőalakok életrajzai (A. Kollontaj, Vera Figner, Vera Zaszulics vagy Szofia Perovszkaja). A kérdés csak az, hogy az újonnan feltáruló forrásanyag alapján mikor születnek teljesebb életrajzok. E mostani bibliográfiai összesítés azonban kétségtelenül hasznos támpont a további kutatásokhoz és a tájékozódáshoz. A magyar rész összeállítása és a rövid bevezető Soós Katalin és Torma Ákos munkája.

Jemnitz János

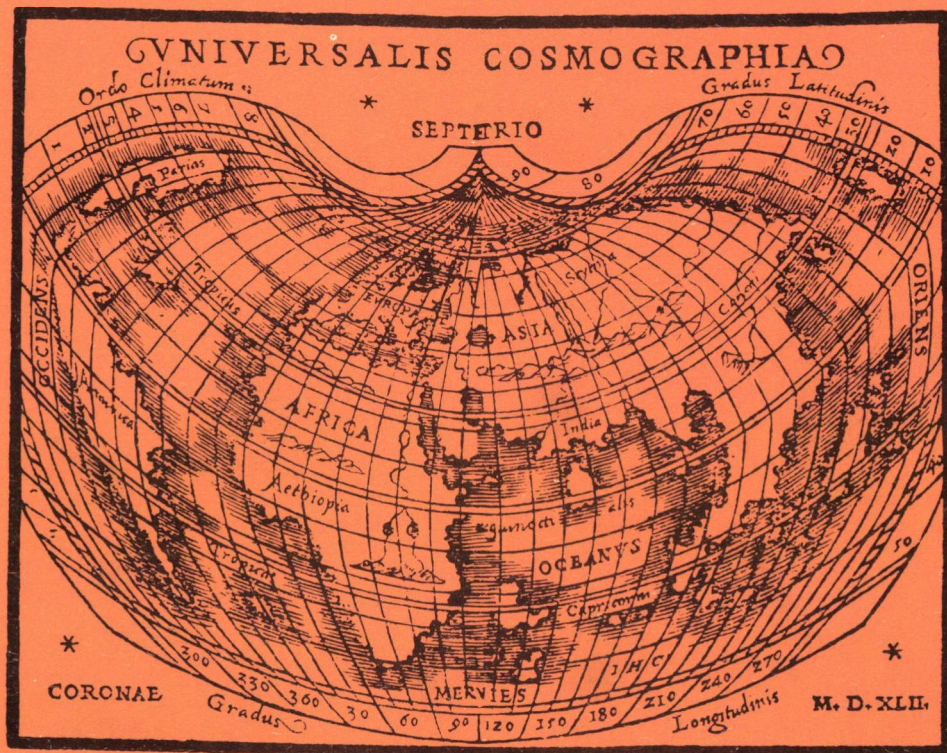
E számunk szerzői:

- Anderle Ádám, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged
- Diószegi István, a történettudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Fodor Pál, a történettudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete
- H. Haraszti Éva, a történettudomány doktora, London
- Hegy Klára, a történettudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete
- Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
- Lauriol, Claude, egyetemi tanár, Montpellier
- Miskolczy Ambrus, a történettudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Mucsi Ferenc, a történettudomány doktora, a Századok felelős szerkesztője
- Neumann, Victor, történész, Bukarest
- Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
- Novoszelcev, A. P., az Orosz Tudományos Akadémia tagja, a Szovjetunió Története Intézet igazgatója, Moszkva
- Pálffy István, az irodalomtörténet doktora, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem
- Román Ildikó, történész, Budapest
- Rozsnyai Jenő, könyvtáros, Szeged
- N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
- Székely György, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Tagányi Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

100,- Ft

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1994. ős - tél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Láng Imre: Társadalompolitikai eszmék és mozgalmak az Egyesült Államokban a 19. század második felétől 1917-ig	3
Varga Beáta: A zaporozsjei kozákság születése	24
Szász Erzsébet: Angol-francia versengés a keleti Mediterráneumban, 1797–1815	34
Kaló Ferenc: Franciaország és Itália 1848 előestéjén	41
Vadász Sándor: A Dreyfus-ügy legújabb irodalmáról	51
Harsányi Iván: A Franco-diktatúra első, 1943–1944-es válsága a korabeli dokumentumok tükrében	63
Székely Gábor–N. Szabó József: Magyar–szovjet kulturális és tudományos kapcsolatok a II. világháború után, 1945–1946	86

SZEMLE

The Laws of Rus' – Tenth to Fifteenth Centuries (Ism.: Niederhauser Emil)	104
Egy rendhagyó „politikai életrajz”. – Jemnitz János: Léon Blum. Politikai életrajz (Ism.: Incze Miklós)	106
Paul Preston: Franco (Ism.: H. Haraszi Éva)	107
Il tribunale speciale fascista (Ism.: Harsányi Iván)	108
Helmut Gruber: Red Vienna. Experiment in Working-Class Culture, 1919–1934 (Ism.: Jemnitz János)	110
Új esszencializmus? – Leo Sweeney: Authentic Metaphysics in an Age of Unreality (Ism.: Cselényi István Gábor)	111
Charles Higounet: Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter (Ism.: Tagányi Zoltán)	112

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-62265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9421411 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TÁRSADALOMPOLITIKAI ESZMÉK ÉS MOZGALMAK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL 1917-IG

Amerika felfedezésének négyszázadik évfordulója alkalmából az Amerikai Történelmi Társulat Chicagóban ülésezett. A fiatal Frederick Jackson Turner 1893 júliusában „A határvidék jelentősége az amerikai történelemben” címmel tanulmányt olvasott fel, amelyről Charles A. Beard később akként nyilatkozott, hogy nagyobb hatással volt az amerikai történelmi gondolkodásra, mint a tárgykörben valaha írt esszé vagy kötet. Turner az amerikai fejlődés középpontjába a nyugati területek felé tartó áramlást, az ottani szabad földek birtokbavételét, új lehetőségek feltárását állította. „A határvidék a leggyorsabb és leghatékonyabb amerikanizálódás vonala” – állapította meg, folyamatként ábrázolva az „amerikanizálódást”, melynek során az újonnan jöttek legyűrték a környezet nehézségeit, az egykori európaiak fokozatosan más emberré váltak, eltávolodtak az európai befolyástól. Az új viszonyok „politikai, gazdasági és társadalmi eredményeinek tanulmányozása történelmünk valóban amerikai részének tanulmányozását jelenti” – hangsúlyozta. Turner felfogásában nem az atlanti partvidék, hanem a „nagy Nyugat” történetének tanulmányozása adja az amerikai fejlődés magyarázatát; az amerikai karaktert az erdőirtások formálták, „a Mississippi völgye a demokrácia otthona”. Ebben a felfogásban „minden határvidék új lehetőségeket nyújt, menekülést a múlt béklyóitól”. A szerző a Nyugatot az ókori Földközi-tengerhez hasonlítja, amely új tapasztalatokat kínált a görögöknek, új intézményeket és tevékenységeket követelt tőlük, „mindezt... jelenti a szűkülő határvidék az Egyesült Államoknak... S most, Amerika felfedezésének négy évszázada és az alkotmány száz éve végén megszűnt a határvidék; ezzel lezárult az amerikai történelem első időszaka.”

Turner ábrázolásában a határvidék, „a szabad földterületek léte, folyamatos csökkenése és az amerikai települések nyugati irányú előrehaladása magyarázza az amerikai fejlődést”; a határvidék folyamatosan megújítja a „primitív viszonyokhoz való visszatérést; a szüntelen újjászületés, az amerikai élet változékonysága, a nyugati expanzió a maga új lehetőségeivel, a szakadatlan kapcsolat a primitív társadalommal – az amerikai karaktert uraló erők forrása”. A határvidék „lehántja az európai ruhába öltözött emberről...civilizált múltját...Kezdetben a kietlen táj uralkodik felette, ...a hosszú küzdelem alatt megváltozik, ... a folyamat végén már nem európai, hanem egy új ember”. Turner nemzetformáló tevékenységet tulajdonít a Nyugaton végbement folyamatoknak: „a határvidék legfontosabb hatása” a demokrácia előmozdítása. „A Nyugat alakította át Jefferson demokráciáját Monroe nemzeti republikanizmusává és Andrew Jackson demokráciájává.” A nagy hatású, sok vitát kiváltott tanulmány optimista hangvétellel zárult az amerikai jövőt illetően: „az amerikai energia szélesebb teret fog továbbra is követelni ki-fejtése számára”.

Richard Hofstadter rámutat Turnerről írt tanulmányában néhány korabeli és előfutárként számon tartandó politikus, író, tudós nézeteire, megállapítva, hogy ezek mintegy összegződnek a turneri műben. Hegelt említi, aki úgy vélte, hogy a Mississippi-vidék enyhíti az amerikai elégedetlenséget, s garantálja a fennálló rendet. Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Alexander Hamilton és mások szintén hangsúlyozzák, hogy a szabad

földek a társadalmi elégedetlenség levezetőiként hatnak. Emerson arról beszél egy előadásában, hogy „a sziklás Nyugat új, kontinentális elemet visz a nemzeti gondolkodásba, s amerikai géniusz keletkezik”. Macauley az amerikai politika stabilitását „a határtalan, termékeny és elfoglalatlan földeknek” tulajdonítja. Tocqueville nagyszerűnek mondja az amerikaiak küzdelmét a természettel s a pusztaság benépesítését. Henry George közismert művében az amerikaiak pozitív tulajdonságait és készségeit a bekerített földek eredményének tudja be, s „mindaz, ami miatt viszonyaink és intézményeink jobbakként, mint a régebbi országokban, abból fakad, hogy az Egyesült Államokban olcsó a föld és az emigráns számára hozzáférhető”. Turner kortársa, Woodrow Wilson szinte azonos szavakkal jellemzi a határvidék nemzetformáló szerepét, ahogyan azt Turner teszi. Míg azonban Turner a történetírás irány- és hangsúlyváltását sürgeti, kifogásolva, hogy a történészek „idős bölcs emberekként többnyire Keletről származnak, következőképpen az atlanti partvidék szemszögéből írják történelmet” – addig Wilson melankolikus kicsengésű szavaiban („lassan megöregszünk”) ott rejlik a századforduló Amerikájának jövője iránti aggodalom. Turner a fiatal generációtól várja, hogy az amerikai történetírásban kifejezésre juttatják a Mississippi-völgybe átkerült nemzeti súlypont megkövetelte arányokat. Wilson a megnyíló új korszak bonyolult társadalmának tanulmányozását tekinti feladatának. A századvég utolsó évtizedének válságtüneteit érti ezen. 1893-ban súlyos gazdasági válság söpör végig Amerikán, a mezőgazdaságot elhúzó depresszió gyötri, az 1892-es Homestead-sztrájk és az 1894-es Pullman-sztrájk az ipari összecsapások éleződését jelzi, a monopóliumellenes indulatok fokozódása nyomán törvénybe iktatja a Kongresszus a trösztellenes Sherman Actet. Francis Walker neves közgazdász Turner művének ismertté válása előtti évben arról ír, hogy mivel a közföldek csaknem kimerültek, vonakodva bár, de el kell ismernie Amerikának a munkaerő-problémát. A bevándorlás korlátozásának szükségességét hirdető kézenfekvőnek tűnő érvre találtak a közföldek állítólagos kimerülésében. Vajon milyen irányba tart az Egyesült Államok, amelyet 1801. március 4-i első beiktatási beszédében Jefferson a leszármazottak „ezredik és ezredik generációja” számára is elegendő területet biztosító kiválasztott országnak nevezett?

*

A feudális béklyótól mentes, függetlenné vált Amerikába bevándorolt népesség főszereplője a kisbirtokos farmer, a telepes volt, aki nehéz természeti-környezeti feltételek között küzdött a maga és családja léteért és megélhetésének javításáért. Henry Adams – Jefferson első elnökségéről írott munkájában, amely hatalmas tablóként tárja eléink az 1800 körüli Egyesült Államok társadalmi-politikai arculatát – a következőképpen ábrázolja az akkor mintegy 5 milliónyi lelket számláló ország természeti és lakosságának életviszonyait: „A föld két évszázados küzdelem után még mindig nem volt feltörve, mindenfelé erdő borította, csak itt-ott tűnt elő egy-egy megművelt földszáv, ... a népnek több mint kétharmada a tengerparton, az árterületől számított tizenöt mérföldes körzetben élt.” A fél évszázaddal későbbi állapotokról: „Amerika, fizikai problémáit tekintve, keveset változott ötven év alatt... A természet nem szolgálja, hanem ura volt az embernek... Ötven vagy száz mérföldnyire a partvidéktől a házaknak több mint a fele fakunyhó volt; némelyiken akadt üvegablak... A farmer családja még házi szövésű ruhát viselt... Az eke durva..., a sarló régi... Az átlagos földművelő úgy vetette el a gabonát, ahogy az apja, ugyanannyi rozst szórt szét egy hektáron, ugyanannyi ökörrrel szántott.” A nehéz

természeti körülmények szabta követelmények közepette a farmer kemény életmódra kényszerült. Családjával együtt dolgozott. Nagyrészt önellátó volt. Ha terméke felesleget produkált, az értékesítést gátolták a nagy távolságok, a közlekedés nehézségei, a belső piac szűk volta. Mindez fokozta a magárautaltság tudatát, egyszersmind az önállóság táplálta büszkeséget. Az iparfejlődés és a közlekedési viszonyok javulása történelmileg rövid idő alatt, a 19. század második évtizedétől jelentős változást hozott: a farmer egyre inkább kisvállalkozóvá lett. A mezőgazdaság termékei számára nemcsak a fejlődő ipar biztosított szélesedő belső piacot, nőtt a külföldi kereslet is, elsősorban a gyapot, majd az amerikai élelmiszerek iránt. A növekvő értékesítési lehetőségek ösztönzőleg hatottak a farmer vállalkozó szellemére. Megtakarításaiból földet vásárolt, a fakunyhó helyén lakó- és melléképületeket húzott fel, jobb szerszámokat használt, rövidesen megjelentek a ló vontatta eszközök, elegendő készpénz hiányában kölcsönt vett fel eszközvásárlásra, vagy cséplőgéppel rendelkező vándormunkásokat alkalmazott. Az önellátásról üzleti vállalkozásra való áttérés különböző időpontokban ment végbe a nyugati területeken. Az olcsó föld az intenzív művelés ellen hatott, a farmer gyakorta költözött a nagyobb haszon reményében, sokszor nagyobb területet szerzett, mint amennyinek megművelésére képes volt; inkább bízott a földár növekedésében, mint termékei kedvező eladásában. Tocqueville megállapította az 1830-as években, hogy csaknem minden farmer összekapcsolja a mezőgazdaságot a kereskedelemmel, ritkán telepszik meg földjén; új földet vásárol, főleg a távoli nyugati területeken, továbbadás céljával; házat épít, mert népességnövekedésre számítva jó árat remél kapni érte.

Richard Hofstadter „The Age of Reform” című munkájában agrármítosznak nevezi a vidék embereihez és életvitelükhöz fűződő eszmék komplexumát, melynek hőse a családjával együtt dolgozó, kemény munkát végző kisbirtokos. Ez az ember egyszerű, becsületes, egészséges, független, boldog; a jótékony természettel való szoros kapcsolatából következően olyan teljes életet él, amilyen lehetetlen a városlakó számára, s mivel biztos tulajdonnal rendelkezik, az állam legmegbízhatóbb polgára. A szerző idézi Jeffersont, aki „a föld megműveléséhez való alapvető jog”-ról beszélt, s leszögezte, hogy „a kisbirtokosok az állam legértékesebb részei”. Idézi az amerikai fejlődést merkantilista elvek megvalósításával elképzelő Alexander Hamiltont is, aki jónak látta beismerni, hogy „a föld megművelése, mint a nemzeti ellátás elsődleges és legbiztosabb formája, joggal emelkedik ki minden más ipar közül”. Az agrármítosz az amerikai nemzeti ideológia részévé vált; politikusok, publicisták, tudósok, költők gyakorta hivatkoztak elveire. A realitás azonban mindinkább áttört az eszményített képen. A 19. század negyvenes éveitől meggyorsult a városokba irányuló elvándorlás, a családok fiataljai sorra-rendre elhagyják a farmot, a családfők egyedül vagy másodmagukkal dolgoznak. A farmerek egyre inkább rájönnek a városokban fellelhető gazdasági lehetőségekre, ugyanakkor bizalmatlanok, mert a bűn melegágyát látják a városban, ahol a kölcsönöket nyújtó cápák lakoznak, az európai módon gondolkodó dendik lenézik a vidéki embert. Az agrármítosz értelmében a farmerek az amerikai demokrácia és erkölcs hordozói, de a fejlődés meggyorsulásával azt kell tapasztalniuk, hogy a városokban élő üzletemberek és spekulánsok lenézik és kizsákmányolják őket. A város az ország parazitája az agrármítoszt vallók szemléletében, de a fejlődés során sűrűsödnek a kapcsolatok a város és a vidék között, elsősorban a területileg közel levő kisváros és farmer viszonylatában.

A farmerek azokat az állapotokat tartották a dolgok természetes rendjének, amikor Amerika földje megélhetést biztosított megművelőinek. Ha viszont törést tapasztaltak az eszményített állapotokban, ezt a rend megbontását előidéző ártalmas emberi cselekedet-

nek tulajdonították, amely csalásban, kapzsiságban, általában pénzzel összefüggő visszaélésekben nyilvánult meg, s a rossz törvények vagy éppen a törvények hiánya nem vett gátat a bajoknak. Az elégedetlenkedő farmerek nem ismerték fel (vagy nem voltak hajlandók felismerni), hogy a kifogásolt állapotokban saját funkcióváltozásuk is közrejátszott: a sikerre éhes vállalkozói szellem kialakulása. A várt jó terméshezozamnak vagy a földár feltételezett növekedésének elmaradása fizetési problémákba sodorhatta az új funkcióval próbálkozó farmert. A bajokért a hitelezőket, a magas kamatokat hibáztatta. A pénzemberek üzletpolitikáját, üzemeit nem ismerhette, még kevésbé érthette a korabeli makroökonómiai folyamatokat. A reá közvetlenül ható negatív következményekre reagálva a kifejező névvel ismertté vált pénzhatalmat kárhoztatta.

A 19. század 20-as és 30-as éveitől érlelődő, majd a polgárháború után mindinkább erősödő agrárelégedetlenség a különböző régiókhoz kapcsolódó populista irányzatokban jutott kifejezésre. Az elégedetlenség egyik forrása a régiókban termelt és exportált legfontosabb termékek (gyapot, búza) csaknem szakadatlan áresése volt. A 19. század három utolsó évtizedét sújtó, elhúzódó agrárválság a közlekedés és hírközlés lendületes fejlődése következtében nemzetközivé szélesedett. Az amerikai agrárelégedetlenség különösen a termékek exportjára leginkább ráutalt régiókban éleződött ki.

Az agrárelégedetlenség másik forrása a határvidékeken elfoglalható szabad földek alítólagos kimerülése volt. A szakirodalom általában kétségbe vonja a Turner által is vallott tételt. Számadatokkal bizonyítja, hogy a századvégi elégedetlenség csúcsát jelző 1890-es évtizedben 500 ezerrel több új farm létesült, mint a megelőző tíz év alatt. A statisztikák még a 20. század második évtizedéről is a régen betelepített vidékek vetésterületének jelentős művelési lehetőségeit jelezték. Vizsgálódásaink szempontjából nem a számadatok perdöntöek, hanem az a tény, hogy a tetőző agrárelégedetlenség a nyugati területek lehetőségeinek hiányát panaszolta.

A washingtoni kormányzat 1862-ben megalkotta a Homestead Actet. E tettel a Jefferson által megfogalmazott céllal összhangban cselekedett, aki a központi kormányzat egyik közvetlen feladatát – Henry Adams szavaival élve – a mezőgazdaság serkentésében jelölte meg. Csakhogy a Homestead Act alapjául szolgáló megfontolások – mint ezt Hofstadter megállapítja – már a törvény hatályba lépése előtt időszerűtlenek voltak. Megalkotói a jeffersoni időkben realitást tükröző agrármítosz továbbélését feltételezték, tehát azt, hogy a földhöz juttatott farmer a jótékony természet biztosította lehetőségekre építi tevékenységét, továbbra is megtartja életformáját, nem bocsátkozik kisbirtokosi termelést és anyagi erejét meghaladó spekulációkba. Ezek a feltevések olyan időpontban zárták ki a farmer kereskedelmi, haszonszerző hajlamának érvényesülését, amikor az már gyakorlattá vált, s szükségképpen erősítette a vállalkozó farmer helyváltoztatási szokását. A törvény ötévi helybenlakást írt elő a földhözjuttatás feltételeként. Mivel ez többnyire nem valósult meg, nagy méreteket öltött a birtokbavételi jog törlése. Spekulánsok, vasúttársaságok viszont hatalmas területek birtokába jutottak. A Nyugatra későn érkező farmerek kénytelenek voltak beletörődni a súlyos hitelfeltételekbe, az eladósodásba, sok esetben a bérlői állapotba, a magas fuvar költségek és természeti–klimatikus adottságok okozta nehézségekbe. A Homestead Act végrehajtása során nőtt az agrárelégedetlenség a szétfoszlott illúziók és a kiszolgáltatottság okozta terhek miatt.

A fokozódó agrárelégedetlenséget két fő vonás jellemezte a 70-es évektől: a populista irányzatok szervezeti tömörülése és a nemzetgazdaság egyik központi kérdését képező monetáris politika változtatását célzó akciók éleződése. A párhuzamos és kölcsönhatást kifejtő két folyamat kiindulópontja a polgárháború alatt foganatosított monetáris politika

volt. Az Unió 1862 elején felfüggesztette pénznemének ércpénzre való beváltását, a polgárháború idején a nem konvertibilis ún. zöldhátú pénz (greenback) volt a törvényes fizetőeszköz. A pénzügyminiszter 1865. decemberi jelentése leszögezte, hogy a hatályos rendelkezések csak addig maradnak érvényben, amíg „a nép felkészülhet az alkotmányos pénznemhez való visszatérésre”, s intézkedéseket javasolt a háborús papírpénz mielőbbi bevonására. A jelentés közhangulatot fejezett ki, a Kongresszus 1866. április 12-én megszavazta a javasolt intézkedéseket. A polgárháborút követő árzuhanás és gazdasági visszaesés hatására változott a közhangulat. A Kongresszus 1868 februárjában felfüggesztette a papírpénz bevonását, sőt állásfoglalás született, miszerint a kormánykötvények beváltása is papírpénzben történjék. Úgy tűnt, a republikánus választási győzelem véget vet a nézetek ingadozásának: 1869. március 18-án kongresszusi törvény kötelezővé tette a papírpénz ércpénzre váltását. Az egymásnak ellentmondó törvényhozói állásfoglalások a monetáris politika konzekvenciáinak ellentétes megítélésében gyökerestek, kiélezve a különböző gazdasági tevékenységet végzők és csoportjaik érdekellentéteit. A kontroverzia középpontjában a forgalomban levő pénzmennyiség deflációs intézkedésekkel való csökkentése, illetve az infláció szükségessége volt. Az ellentétes álláspontok mögött meghúzódó érdekek világosan megmutatkoztak a vitákon. A külkereskedelmet bonyolító cégek, exportra dolgozó gyárak, egyes üzletemberek, tengerentúli pénzügyleteket monopolizáló keleti partvidéki bankok a polgárháború előtti állapotokhoz való visszatérésben, az elsősorban Angliával való pénzkapcsolatok normalizálásában voltak érdekeltek, ezért a pénzmennyiség csökkentését mint a stabilizáció előfeltételét sürgették. Ezzel szemben az agrárcsoportok, az ipari munkások szószólói, a nyugati kereskedők és bankárok, ingatlanérdekeltségek a defláció káros hatásait ellensúlyozó inflációs intézkedések mellett kardoskodtak; különbözőképpen érvelve, de valamennyien a szűkös pénzellátást támadták, amely úgymond gátolja a – főként nyugati – vállalkozásokat, súlyosbítja az ipari munkásság és a farmerek gondjait. A kuszált helyzetet tovább bonyolította, hogy a Legfelső Bíróság egymást követően ellentétes álláspontokat nyilvánított a polgárháborús monetáris intézkedések alkotmányosságát illetően. Végül alkotmányosnak minősítette a háború alatti pénzintézkedéseket. A monetáris probléma azonban továbbra is nyitott maradt. A Kongresszus ingadozott. A demokrata és a republikánus párt erőviszonyainak módosulásai konfúzus állapotokat teremtettek a monetáris törvényjavaslatok váltakozásai terén. Az 1875. január 14-i törvény volt hivatva véget vetni az elhúzódó vitáknak: előírta a papírpénz háború előtti paritáson, ércpénzben való visszaváltásának újratekintését 1879. január 1-jével. Az időközben végbement események következtében aligha várhatta a stabilizációban érdekelt tábor a törvény végrehajtását.

Az ezüst monetáris célra való felhasználása került a figyelem középpontjába. A kérdéskomplexum kezdetei az 1870-es évek elejére nyúltak vissza. Az ezüstár 1872 óta tartósan esett. Az áresés hazai és külföldi okokban gyökerezett: a nyugati hegyvidéki államokban gazdag lelőhelyekre bukkantak, világszerte nőtt az ezüstabányászat termelékenysége, másrészt csökkent a monetáris célú ezüst kereslete az aranystandardra áttérő országokban. Az illetékes washingtoni kormány szerv javasolta az ezüstdollár megszüntetését, mely már 1836 óta nem volt forgalomban. A Kongresszus 1873. február 12-én törvényt alkotott, elrendelve a pénzveréssel kapcsolatos törvények felülvizsgálatát és az ezüstdollár verésének megszüntetését. Az ezüsttermelők megdöbbenve értesültek, hogy a pénzverésre felajánlott fém eladhatatlan a törvény miatt; a törvényhozók és a keleti partvidéki bankárok összeesküvésének tulajdonították az ezüst demonetizálását, az ún.

„1873-as bűnt”. A nagy vihart keltő állítás egyik verziója szerint a Bank of England ügynöke a demonetizálást támogató kongresszusi törvényhozókat megvesztegette, hogy az angol kézen levő kormánykötvények kizárólag aranyban legyenek visszafizethetők. Az összeesküvés-teória közvetlen károsultjai: az ezüsttermelők kárpótlásként az ezüstérme „szabad és korlátlan” verését követelték. Csatlakoztak hozzájuk a közép-nyugati és a déli farmerek, akik a forgalomban levő pénzmennyiség növekedését, ezáltal adósságaik reálterheinek csökkenését remélték. A követelés az ezüst- és az aranyérme volumenének meghatározott arányát feltételezte. Az ezüst monetáris felhasználásával egyetértett a 70-es évek elején egyes államokban különböző neven alakult pártok tömörülése: az 1875-ben létrejött Greenback Party. A párt deklarálta, hogy a zöldhátú pénz visszaváltását előíró törvény a bankárok összeesküvésével született, hogy szűkítsék a pénzellátást. A „pénzmonopólium” szétzúzását, bőséges pénzellátást, a külföldi tőkések beruházásainak megtiltását, valamint az adósságteher mérséklését, az 1875-ös törvény hatálytalannítását követelő párt az 1878-as választásokon a szavazatok tíz százalékát érte el. Az eredmény tiszavirág-életű volt. A párt a 80-as évekre megszűnt politikai tényező lenni; pénzpolitikai követeléseinek magvát átvették az agrártömörülések.

A Greenback Party létrejötte és követelései demonstrálták, hogy az elégedetlenség túlnőtt a farmervilág keretein, országos gazdasági, politikai problémává lett. A pénz a társadalmat megosztó ellentétek kifejezőjévé vált. A harmadik párt szerveződése szinte egyenesen következett az összeesküvés-teóriából, s abból, hogy a két nagy párt konzervatívjai közömbösen szemlélték az elégedetlenség megnyilvánulásait. A 80-as évek vége felé alakult farmertömörülések (Alliances) vették át a politikai offenzíva munkáját. Az 1890-es állami és szövetségi politikai eredmények lökést adtak egy harmadik országos párt megteremtését célzó akcióknak. 1892-ben egyes Alliance-tömörülések szövetségéből létrejött a People's Party. Platformja szerint „két kontinensen óriási összeesküvés szerveződik az emberiség ellen, hatalmas világszerte gyorsan terjed... Népünk erkölcsi, politikai, anyagi romlás szélén áll. Korrupció uralja a szavazóurnákat, a törvényhozó testületeket, a Kongresszust, eléri a bíróságokat is. Az emberek demoralizáltak... Az újságokat lepénzelik, a közvéleményt elhallgattatják, az üzlet pang, az otthonok jelzáloggal terheltek, a munkások elszegényedtek, a föld a tőkések kezén összpontosul. A városi munkásoktól megtagadják az önvédelmet célzó szervezkedés jogát, bérüket lenyomják a pauperizált munkások importja révén, törvény tiltotta hadsereget tartanak legyilkolásukra. Milliók munkájának elrablott gyümölcséből kolosszális vagyonok épülnek keveseknek..., akik megvetik a Köztársaságot és veszélyeztetik a szabadságot...” Az országot elárasztó pamfletek, manifesztumok, fantasztikumba menekülő regények hasonló hangnemben ábrázolták a kort, amelyben – az egyik manifesztum fogalmazásában – „a konfliktus... egyik oldalán a szövetkezett monopóliumok, a pénz hatalom, a nagy trösztök és a vasúttársaságok állnak, ... a másik oldalon a farmerek, munkások, kereskedők és mások vannak, akik a gazdagságot termelik és az adóterhet viselik... Nincs középút.” A számtalan verzióban, nagy hangerővel hirdetett „két nemzet”-teóriát vallotta e diagnózis, terápiája pedig ez volt: „Szét kell zúzni a pénz hatalmat..., ezt követően egyszerű dolog lesz ... a kisebb urak szárnyainak nyirbálása.”

A People's Party platformjának legvitatottabb pontja az ezüstérme szabad verésének követelménye volt. A párt eredeti programja egy sor reformjavaslatot tartalmazott a föld, a közlekedés és a finanszírozás megoldandó problémáiról; a vasúti közlekedés szabályozása, a farmhitelnyújtás kormányzati segítése, postai takarékbankok létesítése, jövedelemadó, a szenátorok közvetlen választása stb. – mindez a párt reformjellegeteként kidom-

borítását jelentette a pártvezetés kisebbségben maradt részének véleménye szerint. A pártvezetés többsége viszont az ezüst témájának vonzerejétől a győzelmet várta.

Az 1892-es elnökválasztáson a párt jelöltje egymilliónál több szavazatot kapott, de az 1892 derekától 1893 februárjáig tartó sztrájkhullám, az 1894-es szénbányász- és vasutassztrájk nem igazolta az olykor optimista populista jóslatokat. A kormányzat időnként tett bizonyos engedményeket, de ezek látszatgesztusok voltak, s kitértek a populista pártvezetés többségének célja elől. A populista felháborodás tetőpontra hágott, amikor a kormány 1893-ban visszavonta a három évvel azelőtti ún. Sherman Silver Purchase Actet, mely a farmereknek szánt gesztus volt, s előírta, hogy a Treasury havonta 4,5 millió uncia ezüstöt vásároljon, azaz kétszeresét az érvényben levő vételi kötelezettségnek. Az 1893-as intézkedés jelezte, hogy a kormányzatban felülkerekedett az aranystandard tarthatatlanságával kapcsolatos aggodalom. A populisták az 1893-as törvényt és az év több hónapján át húzódó pénzpánikot az adós farmerek elárulásának minősítették. A bankcsődök az áresések legsúlyosabb csapásaitól korábban megkímélt régiókat is sújtották, a sztrájkmozgalmak és következményeik a gazdaság egészének működését veszélyeztették.

A People's Party vezetősége 1893 után dilemma elé került. Az 1892-es elnökválasztási eredmény távolról sem jelentett sikert a két nagy párttal való elkövetkező küzdelem kilátásait illetően. Mint harmadik országos pártjelölt a hegyvidéki ezüsttermelő államokon kívül csak az elégedetlenkedő farmerrégiókra támaszkodhatott; az utóbbiak egyidejűleg szenvedtek termékeik exportjának visszaesésétől, jelzálogadóságaiktól és a vasúti szállítás problémáitól. A keleti farmereket kevésbé elégítette ki a populista program, inkább versenytársnak, semmint szövetségesnek tekintették a nyugati vidékek farmereit; az északnyugati búzaövezetek nagy része már áttért a tejgazdaságra, a kukoricatermelésre és a disznótenyésztésre, mivel a városi fejlődés jó felvevőpiacot biztosított számukra. Az 1892-es tapasztalatok alapján a populisták nem számíthattak támogatásra ezeken a vidékeken. A középrétegeket elriasztották a populista retorika harsány szélsőségei, az ipari munkásság szervezkedésének kezdeti szakaszában nem jöhetett szóba szövetségesként. A két országos párt konzervatív irányítással működött, de a demokraták és a republikánusok az államok szintjén rugalmasabb taktikát alkalmaztak: vagy kisajátították a helyi populista követelések egy részét, vagy sikertelen törvényalkotási harcokba kényszerítették a reformok híveit. A People's Party vezetőinek többsége arra számított, hogy mindkét nagy pártban jelentős erők pártolták az ezüst-ügyet, ezek várhatólag ki fognak lépni pártjukból, csatlakoznak a populistákhoz, s létrejöhet a harmadik országos párt, melyben a hangadók lesznek a reformerek.

A választások közeledtével kísérletek történtek a mind élesebbé váló monetáris ellentétek enyhítésére. Az Amerikai Bankárszövetség 1894 végén a bankjegy kibocsátás reformjára tett javaslatot az ismétlődő pénzpánik megelőzésére. A szövetségi kormány garanciáját előírányzó javaslatot elutasították az ezüst hívei. A bimetalizmus pártolói is aktivizálódtak. 1894 tavaszán nem hivatalos konferencia vitatkozott Londonban a nemzetközi bimetalizmus lehetőségeiről. A konferencián két amerikai küldött is részt vett, és 15 prominens szenátor táviratilag közölte egyetértését. A konferencia egyike volt a sikertelen próbálkozásoknak. A szaksajtóban éles polémia folyt az arany és az ezüst hívei között.

Az államok konvencióinak kimenetele jelezte, hogy az ezüst propagátorai országosan is fölnybe jutnak. Megtörtént az, amire aligha számított a populista vezetés. Az 1896-os demokrata pártkonvenció Chicagóban nagy többséggel elfogadta az ezüstplatformot és

William Jennings Bryant választotta elnökjelöltnek. A populista vezetés dilemma elé került: saját jelöltválasztással és programjuk hirdetésével sok szavazat elvesztését kockáztatta volna. Kitarva az ezüst illúziója mellett szintén Bryant nevezte meg elnökjelöltnek. Döntésével azonosította magát Bryan hirdetett jelszavával, miszerint először a pénz problémáját kell megoldani, minden más reform ettől függ. E populista állásfoglalás az eredeti reformprogram mellőzését jelentette. A populista vezetés egyik markáns alakja kifejezésével élve: „A tömegeket megtanítottuk arra, hogy az ezüst az igazi kérdés; természetesen arra a pártra adják szavazatukat, amely hatalmánál fogva leginkább képes ígéretét valóra váltani.”

A monetáris vita 1896-ban republikánus győzelemmel zárult. McKinley a jelöltség elfogadásakor magáévá tette a javasolt platformot, melynek értelmében az aranystandard alapján áll az ország, amíg lehetőség nem nyílik nemzetközi tárgyaláson bimetalizmus bevezetésére. 1897-ben megismételte a republikánus vezetés az ezüst remonetizálására tett ígéretet egy Európában tartandó értekezleten való részvételtől. Ez az állásfoglalás a demokraták pozícióinak figyelembevételéről tanúskodott. A demokraták újabb elnökválasztási veresége csapást mért a bimetalizmus híveire. Az 1900. évi Gold Standard Act törvényerőre emelte az aranystandard szerepét az Egyesült Államokban. A pénz problematikája megszűnt a politikai ellentétek forrásaként hatni.

Az ezüst kudarca időben egybeesett az áralakulás gyökeres változásával. Véget ért a három évtizedes áresés, megindult az ellentétes irányú ármozgás. A világ aranytermelése talaján gazdaságot élénkítő erők bontakoztak ki, tartós prosperitás évei következtek. A 20. század első évtizedének végére kialakult amerikai mezőgazdasági állapotok ötéves átlaga csúcsteljesítménynek számított (1909–1914 = 100) a későbbi hanyatlás időszakai-ban; ehhez a bázishoz mérték a terméseredményt.

Az ezüst kudarca természetesen nem jelentette mindazon bajok megszűntét, a remények, feltevések, programok feladását, amelyeknek a populizmus hangot adott. Mivel azonban elvesztette aktualitását a People's Party jelszava, melynek megvalósulását a reformok kiindulópontjának tekintette a vezetőség többsége, megszűnt a törekvések kohéziója, s a történelmileg gyorsan módosuló körülmények között, változott tartalommal külön éltek tovább. Az ezüst követelése, mint az infláció jelképe, sem szűnt meg véglegesen; szekuláris tendenciaként lappangott a prosperitás idején, hogy azután a nagy válság éveiben és a New Deal kezdeti szakaszában ismét megjelenjen.

Szólni kell a populizmus indulati-émocionális tényezőiről. Közös gyökerük az elégedetlenség volt. A gazdasági, társadalmi, politikai, nemzeti mezben megnyilvánuló indulatok egymással összefüggésben jelentkeztek. Sajátos vonásuk egyfelől a múltat idealizáló, retrográd irányú nosztalgia volt, másfelől a kifogásolt korabeli állapotok változtatását követelték. A prekapitalista édenkertet visszahozni akaró agrármitosz mindazt ellenségnek tekintette, amit nem ismert, félt tőle, mert térhódítását bomlasztó hatásúnak vélte. Egyfajta defenzív magatartást juttatott kifejezésre ez a gyűlölködő attitűd. Máskor vágyalmokat tükröző amorf jövőkép körvonalai bontakoztak ki a populista megnyilvánulásokból. A gyarmati világ Angliájától való gyűlölt kiszolgáltatottság új változata az arany uralmának megszüntetését követelte. Egy népszerű populista publikáció egyenesen háborút hirdetett meg, összefüggésben az indulatok középpontjában levő pénzzel: „...ha el kell fogadnunk pénzünknek az Anglia által kiválasztott fémet, ... akkor próbáljuk ki... Ha beválik, csatoljuk Angliát az Egyesült Államokhoz, és töröljük a nemzetek sorából. Egy háború Angliával a legnépszerűbb, a legigazságosabb lenne...” Az Amerika elleni összeesküvés-teóriában más formában jelentkezett a pénz problematikája. A

két főszereplő ezúttal az angol–amerikai „aranytröszt”, a Bank of England partnerei, az Unió keleti partvidékének nagybankjai együttműködve ássák alá Amerika gazdasági függetlenségét, előidézve a fő populistáknak a pénzhiányt. Az arany világméretű uralmát célzó kooperációban a keleti partvidéki nagybankok Unió-ellenes tevékenységének elítélése mutatkozik meg. A londoni City-ellenesség anglofóbiával párosul, mert az „igazi” amerikai érdeket védő populisták egyszersmind Anglia-ellenes. A gyenge bi-metallista próbálkozások valamiféle angol–amerikai konszenzust céloznak, de a tervezetések a prosperitás éveiben lekerülnek a napirendről, Amerikában félresikerült nemzeti jelszóvá zsugorodnak.

De a populizmus nemcsak angolelles, hanem idegenellenes is. A hullámokban érkező ír, skandináv, német, közép-európai, balkáni, orosz bevándorló tömegekben az amerikai gyáriparosok céljait szolgáló olcsó munkaerőt látja a populizmus, mert rontják a hazai munkások helyzetét, versenytársak a munkaerőpiacon, súlyosbítják a pauperizmust. Nemcsak gazdasági riválisok, hanem a gyűlölt városi fejlődés építőanyagai is, felduzzasztják a városi népeiséget, terjesztői a betegségeknek, a bűnnek, rombolói az erkölcsöknek. A populizmus a nativizmus melegágya. Az idegengyűlölet velejárója a külföldiek bevándorlása elleni tiltakozás. A populizmus diszkriminatív módon kezeli a külföldieket: a vagyonosokat Amerika-ellenes gazdasági üzemekkel vádolja, tiltakozik térhódításuk ellen, a szegényeket pejoratív módon ítéli meg.

Külön kell szólni a xenofóbia bevándorlásellenes vonatkozásairól, az antiszemitizmusról és a háborús hisztériáról. A „szegény” bevándorlókkal kapcsolatban a populizmus összetéveszti az okot az okozattal. A bevándorlóknak tulajdonítja a hazai munkások elszegényedését, holott a bevándorlók a hazai gyors iparosodás következtében váltak olykor az amerikai munkások riválisaivá a munkaerőpiacon. Az antiszemitizmus valódi célpontja a zsidó nagytőke volt, de a populizmus nem volt azon a szinten, hogy különbséget tegyen a nagytőke gazdasági potenciálja és a „szegény” bevándorlók helyzete között. (Néhány világosan látó publicista, sőt maga Bryan is hangsúlyozta a lényeges különbséget, de ez mit sem változtatott a populisták közhangulatán.) Ami a háborús hisztériát illeti, ez a rövid kubai intervenció idején mutatkozott meg, s Bryan 1896-os elnökválasztási kudarca után vált akuttá. A kubai intervenciót leghatározottabban követelő kongresszusi törvényhozók a déli és a nyugati államokat képviselték, ahol a populizmus a legerősebb volt, állapítja meg az idevágó szakirodalom. A People's Party fiaszkója után a kiábrándult populisták Kuba felszabadításában vélték megtalálni eszméik megvalósítása harci terepét. A szakirodalom megemlíti, hogy befolyásos republikánusok azért tanácsolták McKinley-nek a kubai beavatkozást, mert a soron következő választáson a „szabad ezüst” jelszó mellett a „szabad Kuba” követelésétől tartottak a demokraták részéről. A „szabad Kuba” jelszava ideig-óráig átvette a „szabad ezüst” követelését. Hofstadter idézi Thomas Watson, a háborút legkövetkezetesebben ellenző kevés populisták egyikét, aki később beismerte: „A spanyol háború végzett velünk.” Ezen azt értette, hogy a kubai beavatkozás követelése rosszat tett a reformok ügyének. Kuba ügye a populista eszmevilágban a gyarmatosítás elleni küzdelmet jelentette. De állást kellett foglalni az antiimperializmus bontakozó kísérleteiben is. A populisták erőikön zavarodottság lett úrrá a század végén.

A fent elmondottak összképe a negatívumok túlsúlyát látszik mutatni. De vajon indokolt-e mérleg megvonása? Megítélésünk szerint nem adnánk a valósággal adekvát képet, ha a populizmust azonosítanánk a People's Party létevel. A harmadik párt nem jött létre, osztozván az amerikai történelem más, hasonló jellegű, de eltérő törekvéseket

hordozó pártkísérletei sorsában. Ám a populizmus jóval több és differenciáltabb volt, mint a rövid életű People's Party. Léte nem zárult le az 1890-es évekkel. Helytelen lenne a populizmus leszűkítése az agrárelégedetlenségre is. Valójában a korabeli amerikai általános elégedetlenséget és ellentmondásokat fejezte ki, középpontban az agrárius problematikával. A tárgyalt korszak végének közeledtével mind nagyobb szerep jutott az egész gazdaság zavarainak, a gyorsan iparosodó Unió valamennyi megoldást sürgető problémájának. A mezőgazdaság érdekei mindinkább összekapcsolódtak az iparfejlődés érdekeivel. A hajdan agrártúlsúlyú panaszok kiegészültek az ipar, kereskedelem, közlekedés stb. fejlődésével keletkezett bajokkal. A populizmus alaposabb tanulmányozása új felismeréssel szolgál: az agrártúlsúlyú követelésekben tetten érhető a gazdaság más szféráinak sok problémája is. A nézeteiket ismételtelen módosító populisták nemegyszer felismerik, hogy Amerika egészén esedékes változásokat sürgetnek.

Ez a felismerés egyszersmind a beköszöntő korszakváltás követelménye is. A populizmus öltözőke immár szűk, panaszai-követelései nem fejezik ki a kor változó bajainak összességét. A túlzó, nemegyszer leegyszerűsítő demagóg hanghordozás gyakran taszít. A sérelmeket emlegető tömegek változóban vannak demográfiai, egzisztenciális, szociológiai téren egyaránt. A századforduló többet, mást és más módon követel. A kiindulópont adott: a populizmus új eszme, irányzat, majd mozgalom egyik fontos alkotóelemévé válik.

A korszakváltást jelző tényezők sokaságán belül a legkifejezőbbek egyike: a vagyonmegoszlás változása. A kezdetek adathiánya nem teszi lehetővé az egzakt összehasonlítást. Mindamellettt figyelmet érdemel a fejlődés trendje. Hofstadter adatai szerint az 1840-es években az egész országban nem volt húsz milliomos, de 1910-ben pusztán a szenátusban húsznál több volt a milliomosok száma. 1892-ben a New York Tribune 4047 közismert milliomos nevét közölte, a következő évben a statisztikai hivatal tanulmányt tett közzé, kimutatva, hogy az ország családjainak 9 százaléka a nemzeti vagyon 71 százalékát birtokolja. A fejlődés megriasztotta a nyilvánosságot, hatására megindult a nemzeti vagyon- és jövedelemkoncentrációt vizsgáló tanulmányok publikálása. Az adatok a korporációk számának gyors növekedését jelezték: az egyéni tulajdon szerepét mindinkább átvette a vállalati forma. A mezőgazdaság teljesítménye csökkenő arányban függött az exporttól, mindinkább a hazai városi lakosság ellátása vált fő feladatává. 1890-ben 5,7 millió farm 22,1 millió amerikai városi lakos ellátásáról gondoskodott, harminc évvel később a farmok száma mindössze 700 ezerrel nőtt, de már 54 millió városi lakost látott el termékeivel. A számok mögött megváltozott piaci viszonyok és a látványos városfejlődés tényei húzódtak meg. Míg a vidék lakossága 1860 és 1910 között megkétszereződött, a városi lakosság azonos időszakban hétszeresre duzzadt. Különösen a Közép-Nyugat városainak növekedése öltött hatalmas méreteket. A városfejlődés óriási infrastruktúrális beruházásokat tett szükségessé, tartós iparfejlesztés bázisává vált, s jelentős társadalmi változásoknak vetette meg alapjait. Ez a sokirányú folyamat általános áremelkedés talaján ment végbe. Az áremelkedés 1897-ben vette kezdetét, s — leszámítva az 1907-es rövid recessziót — megszakítás nélkül 1913-ig tartott. Az áremelkedés a megélhetési költségek 35 százalékos növekedését eredményezte. Az árak, illetve a megélhetési költségek növekedésének két konzekvenciáját észlelte a társadalom: a szakszervezeti mozgalom hirtelen megerősödését és az ipar monopolizálódási folyamatának nagy-

mérvű megszilárdulását. 1904-ben 318 trösztöt tartottak nyilván, tőkeerejük 1,2 milliárd dollárt tett ki. Negyedrészüket 1898 előtt szervezték a korporációk. 1898 és 1904 között azonban 234 új alapítású tröszt szerepelt a nyilvántartásokban, 6 milliárd dollár rugó tőkeerővel. Az említett néhány év alatt tehát a trösztök csaknem 3/4-e, tőkéjük mintegy 6/7-e keletkezett. Ebben az időszakban születtek a trösztgigászok: az US Steel Corporation, a Standard Oil, az Amalgamated Copper, az International Mercantile Marine Company és mások. Kiegészültek a helyi távközlési, áram- és gázszolgáltató társaságok kombinációival.

A hatalmas iparfejlődés és a vele együtt járó társadalmi átrétegződés hozta létre a progresszivizmust mint reformeszmét, s formálta később mozgalommá. A társadalmi elégedetlenség és a változás követelésének terméke volt, csakúgy, mint a populizmus. Alapvető különbség volt a kettő között, hogy a populizmusnak az 1865 és 1896 közti időszak általános *áresési* folyamata adott lökést, a progresszivizmus melegágya viszont az 1897-ben kezdődött *áremelkedés* volt. Nagyjában-egészében az 1897–1913 közti időszak nevezhető progresszív érának. A progresszivizmus – mint az újabb keletű társadalmi elégedetlenség terméke – a populizmus 19. századi tapasztalataival kiegészülve, új formákkal, nagyrészt új tartalommal indult neki az országos reformfolyamat megújításának, folytatásának. E sokrétű – gazdasági, politikai, társadalmi, szellemi szférákat átfogó – országos eszmeáramlat legáltalánosabb jellemzője az volt, hogy az elégedetlenkedő urbánus középrétegek aspirációit fejezte ki. Ez a nagyon általános megfogalmazás különböztette meg az őt időben megelőző populizmustól, amely túlnyomóan vidéki, sőt nemegyszer provinciális szemléletű volt, noha szintén országos érdekek képviselőjének hirdette magát. Ami a progresszivizmus hordozóit illeti, elsősorban azt kell vizsgálnunk, hogy mi volt az új típusú elégedetlenség magva: mi *ellen* irányult a heterogén tábor nagyon különböző komponenseinek azonos indulata. Ez a monopolizálódási folyamat gyors előrehaladása volt. Az ún. trösztellenesség nem volt előzmények nélküli, hiszen már 1890-ben törvényerőre emelkedett a Sherman Anti-Trust Act, amely törvényellenesnek nyilvánította a kereskedelmet korlátozó szerződéseket, a „bűnszövetkezetekeket”. Ezt megelőzően, 1887-ben hatályba lépett az Interstate Commerce Act, amely az államok közti olcsó közlekedésben érdekelt üzleti körök nyomására jött létre. A Kongresszus vonakodva fogadta el a populista elégedetlenségben fogant törvényeket. Elfogadtatásukban jelentős szerepe volt az évszázad vége felé közeledő időszakot uraló kaotikus állapotoknak. A pénz hatalom elleni általános dühkitörés reformokat követelt. Sokaknak úgy tűnt: Amerika jövője nem helyezhető el a tőkés fejlődés keretei között. A törvények kongresszusi jóváhagyása egyfajta defenzív magatartásban gyökerezett. Gesztus volt a kiélezett monopóliumellenes közhangulat leszerelésére. Egyes szókimondó politikusok helyeselték ezt. Orville Platt szenátor kijelentette, hogy az ország elé kell tární egy olyan törvényt, melynek címe „Törvény a trösztök megbüntetésére”. A századforduló utáni évek megmutatták, hogy a trösztellenesség nem múló közhangulat terméke volt. A kérdésre visszatérünk. E helyütt annyit jegyzünk meg, hogy a törvények alkalmatlanok voltak a monopóliumok megfékezésére. A Legfelső Bíróság jelezte, hogy érvényre juttatásuk nem lesz könnyű. A trösztellenes törvényt átmeneti gesztusnak szánta a törvényhozás, csakúgy, mint a fentiekben említett ezüstvásárlási törvényt, amit rövidesen visszavont.

A monopóliumellenesség éle a trösztgigászok, az újjgazdagok, az ipar kapitányai, a helyi politikai gépezetet uraló skrupulusmentes kevesek ellen irányult. Ezek az elemek, klikkjükkel egyetemben háttérbe szorították a korábbi korszak élén elhelyezkedő szemé-

lyiségeket, illetve rétegeket. Már a 70-es évektől érzékelték státusbeli gyengülésüket az egykori kereskedő patriciusok, a kisiparosok, kisvállalkozók, a hivatások és a szellemi élet kiemelkedő személyiségei, a vallási és a helyi politikai vezetők. Defenzív jellegű küzdelmük kimerült az elhatalmasodó korrupció elítélésében, a helyi – jórészt törvényalkotásban való – közéleti tevékenységben. Ezek a korábbi vezető posztokat birtokoló „nagyfejűek” régi típusú liberálisok voltak (amerikai szóhasználatlaltal „mugwump”-ok). Egyedüli fegyverük a szabad kereskedelem, a vámreform, a „jó” pénz (értsd: aranyalapú dollár) követelése volt. Ellenfeleiknek tekintették a demagógnak minősített agrár-bázisú populistákat is. Tömegbázissal ekkor még nem rendelkeztek. Korábbi pozíciójukhoz képest deklasszáldottak voltak.

A progresszizmus tömegbázisának formálódása az áremelkedési folyamatban gyökerezett. Jelentkezett a fogyasztó mint az általános drágulás első számú kárvallottja. A szervezetlen munkások bére nem tartott lépést az árak emelkedésével. A századforduló utáni első évtizedben megmutatkozó iparfejlődés jó üzleti kilátásokkal kecsegtetett; az American Federation of Labor lendületesen szervezte a szakmunkásokat. 1911-ben 1897-hez képest ötszörösére nőtt a szakszervezetek taglétszáma, ezen belül az AFL-hez tartozók létszáma csaknem hétszeresre nőtt. A munkabérek javulását a szakmunkások élvezték, a fogyasztó középrétegek viszont a pénztárcájukon érezték, és nem alaptalanul feltételezték, hogy az árdrágulás fő okozója nem a munkabér emelkedése, hanem a monopóliumok nyeresége. Formálódott a progresszizmus tömegbázisa: a középosztály.

A progresszizmus eszméje a nyomtatott betű révén vált tömegerővé, az országot átfogó reformmozgalom útjának egyengetőjévé. A sajtó mindenkor jelentős szerepet játszott Amerika történetében. Általános közvéleményformáló funkciót első ízben a populizmus előretörésének évtizedeiben töltöttek be a különböző írásművek, röpiratok, fantasztikus regények stb. A progresszizmus úttörőjét botrányhajhász újságíróként (muckraker) tartotta számon a közvélemény. Az elnevezés nem pontos, mert az újságíró fő feladata kezdetben a tájékoztatás, a figyelemfelhívás volt. A napilapok példányszáma 1870 és 1910 között 2,8 millióról 24,2 millióra szökött fel. A városba tartó migráció új világot tárt fel a vidékiek előtt. Az emberek érdeklődése fokozódott, a sajtó felfigyelt az új jelenségekre, technikája és módszerei fejlődtek, feladata a megtörtént események regisztrálásán túlmenően az érdeklődés irányítása lett. Javult a riporter státushelyzete. A legnagyobb hatású orgánumtípus a magazin lett, tömegfogyasztásra alkalmas olcsó áron. A kiadók a napi sajtóból emelkedtek ki (Scripps, Pulitzer, Hearst). A „botrány” a magazinok nélkülözhetetlen melléktermékévé vált, de a termék elsősorban az érdeklődés kielégítését szolgálta, nem pedig a bajok stb. társadalompolitikai elemzését vagy éppen a reform javaslatát. A muckraker újságírók zöme a kiadók megbízásából, üzleti célt szolgálva dolgozott, csak kevesen idegenkedtek elvi alapon a leírt állapotoktól (elsősorban Upton Sinclair, Gustavus Myers). Hofstadter és a téma többi ismerője megállapítja, hogy a muckraker az amerikai társadalom radikális bírálója volt, de nem javasolt radikális változtatásokat. A muckraker újságíró a realitást tárta fel, mint ahogy ezt tették a regényírók legjobbjai (pl. Theodore Dreiser, Jack London). A társadalomtudósok saját szakterületeiken láttak hozzá a muckraker újságíró és a „realista” regényírók által megragadott témák kutatásához. A progresszív éra kibontakozó folyamata a muckraker újságírás segítségével tényeket ismert meg; a realista regényírók arról írtak, ami korábban nem képezte az irodalom tárgyát, felhívták a társadalom figyelmét a visszaélésekre, csalásokra stb. A muckreaker újságírás és a realista regényírók lényegében az állampolgárokhöz szóltak, cselekvésre serkentették a közvéleményt, a szükséges reformért tehát a

társadalom egészét tették felelőssé. Hofstadter idézi egy korabeli író szavait: „Ha a közvélemény tájékozott egy adott reformról... s ha a nép lelkiismerete kellően felkészült a felvilágosult közvélemény érvényre juttatására, akkor a reform azonnal megvalósított.” A korabeli állapotok ismeretében elmondható, hogy a polgárháború befejezése után kezdődött időszak jelezte: megérett az idő a progresszív gondolkodásra. Grant elnök adminisztrációjának korrupcióit követő években egyre inkább derengett az amerikai gondolkodásban az állapotok változtatásának szükségessége.

A muckraker újságírás szakadatlan nyugtalanságban tartotta az egzisztenciálisan fenyegetett riválisokat: a kis üzletembert és a független vállalkozót, valamint a nagy korporációk fejlődésével párhuzamosan megsokszorozódott, fizetésből élő új középosztály tagjait (hivatalnokok, eladók, specializált szakemberek, közszolgáltatási alkalmazottak). A fejlődés dinamikáját jelzi, hogy míg 1870 és 1910 között a régi középosztályhoz tartozó kis üzletemberek és független vállalkozók száma mintegy megkétszereződött, addig az új középosztálylétszámnövekedése csaknem nyolcszoros volt. E két népességszaporulat nagymértékben növelte a progresszivizmus hatóerejét, erősítette tömegbázisát. Semmiféle gazdasági szervezet nem védelmezte érdekeiket. Tájékozottságukat a muckraker újságírásból és a progresszív propagandából nyerték. Magatartásuk, nézeteik ambivalenciáról tanúskodtak. Tiltakoztak a felduzzadt korporációk hatalma ellen, de nemigen titkolták a trösztgigászok kapitányainak teljesítményei iránti csodálatukat, hiszen azok a self-made man felfogást, az egyéni boldogulás amerikai hitvallását váltották valóra.

A lendületes iparfejlődés változást hozott az amerikai polgár tulajdonlási gyakorlatában is. A 19. század elején-közepén az üzleti vállalkozás bázisát az egyéni vagy kis csoporttulajdon képezte. A vállalkozás anyagi ereje a tulajdonos(ok) pénzforrásaitól függött, irányítása a tulajdonos, esetleg megbízottja kezében volt. Az iparfejlődéssel általánossá vált az értékpapír-kibocsátás; a tőkével rendelkező közép rétegek megtakarításait és befektetéseit mindinkább felszívta az értékpapír-forgalom. Az ily módon szerzett tulajdon feletti ellenőrzés és döntéshozatalban való részvétel kikerült a befektetők kezéből. A korporációk vezetői, illetve megbízottaik és a befektetésekre specializált bankok voltak a hatalom birtokosai. A 19. század utolsó harmadában a gazdaság kulcspiparai korporatív formában szerveződtek. A polgárháború előtti években még kivétel-számba ment a korporatív szervezettségű néhány iparág, de a háború finanszírozási szükségletei ráirányították a tőkével rendelkezők figyelmét a befektetések kínálta lehetőségekre. A vasútépítés példáját követte a bányászat, a közszolgáltatások, a gyáripar és a belkereskedelem. Az 1930-as évek két neves közgazdásza (Adolf Berle és Gardiner Means) számításai szerint 1900 körül mintegy 4,4 millió részvénytulajdonosa volt a korporációknak. (Adolf Berle később a New Deal megalapozó agytröszt egyik tagja lesz.) A közép rétegek befektetői tudatára ébredtek az amerikai mentalitás számára (akkor) tűrhetetlen tényre, amit Louis Brandeis, a progresszivizmus neves reprezentánsa és teoretikusa akként fogalmazott meg, hogy „az embereket a saját aranyukból készült bilincsek tartják fogva”. Woodrow Wilson egy 1910-ben publikált tanulmányában kifejtette, hogy a részvényes csak a pénzét adja a nagyvállalatnak, annak üzemvitelébe nem szólhat bele, a döntéseket a vállalat megbízottjai hozzák, a részvényes legfeljebb eladhatja a részvényeit, ha nem ért egyet a döntésekkel; eladásainál jelentős veszteségek érhetik. Egy kongresszusi vizsgálóbizottság (Pujo Committee) leszögezte, hogy a meghallgatott tanúk egyike sem tudott olyan precedensről, amelynek során a részvényesek leváltották

valamely nagyvállalat vezetőségét, vagy vizsgálatot indítottak az üzletvitelre vonatkozóan.

1905-ben Peter S. Grosscup, az Egyesült Államok körzeti fellebbviteli bíróságának neves jogásza nagy feltűnést keltő cikket publikált az egyik muckraker magazinban. Megállapításai megdöbbentő felismerésről tanúskodtak, miszerint az ország a prosperitás és hatalom soha nem látott fokát élvezi, de „a republikánus Amerika” lelke veszélyben van, értve ezen az egyéni lehetőséget. Kifejtette, hogy ha az országban érvényesülő trend folytatódik, „a tulajdonszerzés, mint az emberek tömegeinek tevékenysége, megszűnik... életcéljuk egyikeként hatni... Ez társadalmi s végső soron politikai forradalmat jelent.” A korporációkkal szembeni elégedetlenség nem pusztán a magas árakkal kapcsolatos aggodalom következménye – írta a szerző. „Inkább annak az intuitív felismerésnek eredménye, hogy valahol valami baj van.” Konklúziója: válaszút előtt van a nemzet; korporatív paternalizmus vagy államszocializmus. Az egyéni szabadságjogokat fenyegető két alternatíva helyett Grosscup az egyéni lehetőségek biztosítását ajánlotta a tulajdonszerzésben. A cikk nem bocsátkozott a javaslat részleteibe, de a szövetségi kormány felelősségének növelését említette. A konzervatív republikánusként ismert jogász cikke a progresszív korszakon végigvonuló szemléletet tükrözte. A progresszizmus cselekvési programjának kidolgozása Theodore Roosevelt kezdeti lépéseit követően Woodrow Wilsonra várt.

Wilson az 1912-es elnökválasztási kampány során elhangzott beszédeiben azt hirdette, hogy Amerikának érvényt kell szereznie a gyakorlatban azoknak az ideáloknak, amelyeket mindenkor vallott; „Amerika elkötelezte magát az abszolút szabad lehetőségek eszményei mellett, miszerint egyetlen embert sem korlátozhatja más, mint saját jelleme és esze..., amidőn az emberek érdemük szerint győznek vagy veszítenek.” Ezek a 19. század eszményei voltak, melyek értelmében a siker az egyén energiájától, hatékonyságától, takarékoságától, kitartásától, ambícióitól függ; az embereknek versenyezniük kell e kvalitások gyakorlásában. Ez a verseny megszűnt az új szervezet rendszere következtében, állapította meg Wilson. Síkraszállt a társadalom állandó, alulról jövő megújulásáért, vagyis a versenybe bekapcsolódó kistőkés – a klasszikus közgazdaságtan egyéni vállalkozója – érvényesülési lehetőségéért; ám „a középosztály mindinkább kiszorul azon folyamatok révén, amelyekről azt tanultuk, hogy a prosperitás folyamatai”. Nem volt kétséges, kik ezen folyamatok főszereplői, irányítói. „Bármilyen, ami... nagyobbá teszi a szervezetet az embernél, elbátortalanítja, megfélemlíti az egyszerű embert, s a haladás elvei ellen dolgozik.” E folyamat szenvedő alanya a kisember, aki előtt elzárulnak a hiteforrások és a piacok. Wilson retorikája ékesen szólóan emlékeztette hallgatóit a régi időkre, amikor „Amerika ott volt minden falucskában, ...a lelkes emberek mindenütt az ipar kapitányai voltak, nem pedig alkalmazottak, ...hiteleket jellemük, nem pedig kapcsolataik révén kaptak s nem a birtokukban levő értékpapírok arányában...” A progresszizmus központi kérdése az eszményített állapotok megteremtésének „hogyan”-ja volt. Wilson keresztes hadjáratot hirdetett „a bennünket kényszerzubbonyba erőltető hatalmak ellen...” Konklúziója így hangzott: „Ha Amerikában nem lesz szabad vállalkozás, akkor nem lehet része semminő szabadságnak.”

Wilson retorikájában, trösztellenességében összetetalálkozott a nagytőke fojtogatásától tartó kisvállalkozó üzletember ambíciója, valamint az értelmiségi foglalkozások, a szellemi elit, a populizmus eszmevilágát valló politikusok, a korábbi mugwump elemek gondolatvilága. Közös aggodalmuk az amerikai demokrácia jövője volt, pontosabban az a kérdés, hogy a hatalmas tőkekoncentráció összeegyeztethető-e a szabad társadalom-

mal. A heterogén trösztellenes tábor a korabeli Amerika közvéleményének tömegeit jelentette, a gazdasági aggodalmak a politikai szabadság féltésével párosultak. Az amerikai tömegek idegenkedtek mindenfajta hatóságtól, hivaltaltól, „autoritás”-tól. Csak az egyénileg kezelhetetlen funkciókat bízták helyi, illetve állami szervekre, legvégső esetben folyamodtak a szövetségi kormányhoz. A „kombinációk” gazdasági uralma – úgy tűnt – határtalan; a jövő produkálhatja – wilsoni szóhasználattal – a „kombinációk kombinációját”, vagyis a gazdasági hatalom ráteheti a kezét a politikai hatalomra. A wilsoni retorika már ekkor tanújelét adta a későbbi nemzetközi politikai követelésének (mutatis mutandis), miszerint „nem történhet meg olyasmi, amiről nem tudhat mindenki”. Ezekből a szavakból a populizmus komoly aggályait lehetett kihallani a plutokráciával kapcsolatban. A progresszív retorika mérsékeltebb volt, de a lényeg azonos maradt. „Ha fennmarad a monopólium, mindig a kormányrúdnál lesz. Nem várom el a monopóliumtól az önmegtartóztatást. Ha létezik elegendő ember az országban, akik elég nagyok, hogy birtokolják az Egyesült Államok kormányát, akkor birtokolni fogják azt” – így Wilson.

Az 1898 után létrejött óriás korporációk rendszere és az összefonódó igazgatóságok gyakorlata adatszerűen bizonyította a monopóliumok gazdasági hatalmát. Számítások szerint az acéltröszt megszervezésének költségei csaknem két évig fedezték volna a szövetségi kormány funkcióinak kiadásait. A szenátus arról kapott tájékoztatást, hogy százánál kevesebb személy egymással együttműködve ellenőrzi az ország üzleti érdekeltségeit. A tények változást érleltek a közvéleményben. A nagy korporációktól való félelem a szövetségi kormányzat felé irányította a figyelmet, fokozatosan legyűrve az „autoritás”-tól való idegenkedő magatartást. A progresszív reformerek azt az álláspontot vallották, hogy a szövetségi kormányzat szervei rendelkezzenek mindazzal a hatalommal, amely lehetővé teszi, hogy a korporációk tényleges és potenciális veszélyével szembe-szegüljenek; a szövetségi hatalom érdekek feletti legyen, tehát egyenlő mértékkel mérjen, semmilyen érdeket ne részesítsen előnyben, semleges legyen, érvényt szerezve a közérdeknek. Ez a progresszív követelmény nem volt törvényileg megalapozott, érvényre juttatása az elnök képességeitől és elhatározásától függött. Theodore Roosevelt az érdem, hogy elsőként szerzett érvényt ezeknek az elveknek, bizonyítva a későbbiekben ismételten jelentkező azon követelmény realitását, miszerint az elnök által képviselt közérdek – ha szükséges – szembeszáll az azt veszélyeztető törekvésekkel. Roosevelt elődjai közül Hayes elnök az 1877-es vasúti sztrájkokba, Cleveland elnök a Pullman-sztrájkba avatkozott be, de mindketten az iparbárok érdekeinek szem előtt tartásával cselekedtek. Theodore Roosevelt 1902-ben bizonyította be az elnöki semlegességet, amidőn sikerrel működött közre az antracit-szénbánya sztrájk arbitrációjával történt lezárásában, és vádemelést kezdeményezett a Northern Securities Company ellen. Az utóbbi E. H. Harriman és J. P. Morgan pénzügyi érdekeltségébe tartozó két vasúttársaság összeolvadásának törvényellenessé nyilvánításával végződött. A Legfelső Bíróság 1904-ben hagyta jóvá a döntést. A Legfelső Bíróság olyan kérdésben döntött véglegesen a Fehér Ház kezdeményezte akció javára, amely az amerikai szövetségi rendszer kezdetei óta vitatott volt, s a szövetségi kormány pozícióját Jefferson értelmezésével összhangban erősítette. A közvélemény a két elnöki akció hatására „trösztromboló”-ként tartotta nyilván Theodore Rooseveltet.

A Theodore Roosevelt nevéhez kapcsolt epitheton ornans nem volt következetesen alkalmazott gyakorlattal alátámasztott. Egy 1902-ben mondott beszédében szélhámosnak, sőt a köztársaság ellenségének nevezte azt az embert, aki a trösztök szétzúzását hirdeti

az ipar megbénítását eredményező intézkedésekkel. E felfogásával összhangban hivatalviselése idején nem szorgalmazta számos tröszt jogi úton történő felelősségre vonását, s nem fékezte a gyorsuló monopolizálódási folyamatot. Fellépett azon nézetek ellen, melyek szerint pusztán a trösztellenes törvények alkalmazásával visszahozhatók a hat évtized előtti verseny lehetőségei. Gondolkodása formálódott, egyre gyakrabban szólt „jó” és „rossz” trösztökről. Feltehetően ennek az útkeresésnek eszközeként kezdeményezte az 1903-ban létrehozott Bureau of Corporations nevű szerv működését, amely tanulmányokat készített egy sor fontos iparág üzletviteléről. Azt vallotta, hogy a bonyolult ipari társadalomban az egyének nem léphetnek fel a korporációk ellen az egyenlőség feltételeivel, hanem kollektív minőségükben forduljanak „a kormánynak nevezett legnagyobb kombinációhoz”, és „önvédelem céljával cselekedjenek a magánkombinációkon keresztül is, amilyenek a farmertársulások és a szakszervezetek”. (A magánkombinációkon a szakmák szerint specializált munkáltatói szervezeteket értette.) Meggyőződése volt, hogy az üzleti élet kombinációit a modern élet produktumaiként kell felfogni és elfogadni, nyilvánosságra kell hozni üzletvitelüket és jövedelmeiket, szabályozásukra kell törekedni s megbüntetni a „rosszakat”. E nézetekből kitetszik, hogy nem a monopóliumok méretei okoztak gondot az elnököknek, hanem a tisztességtelen módszerek elleni fellépést tekintette a szabályozás feladatának. A jogi úton történő felelősségre vonás az igazságügyminisztérium keretében működő trösztellenes osztály ügykörébe tartozott, amely csekély létszámánál fogva aligha minősíthetett „rossz”-nak sok korporációt. E tények és állásfoglalások tükrében kevésbé hat meggyőzően a trösztellenességet hirdető díszítő jelző. Paradox módon utódát, William Taft elnököt, aki hivatalviselése során kétszer annyi jogi eljárást indított a trösztök ellen, konzervatívként emlegették. A köztudat alighanem Theodore Rooseveltné dinamizmusát, hatásos retorikáját, államférfiúi habitusát honorálta. Taft személyisége nem vehette fel a versenyt elődjével.

A gazdasági prosperitás és a nekilendülő nagyipari fejlődés talaján az 1890-es években kibontakozott reformmozgalom fordulóponthoz érkezett az 1912-es elnökválasztással. A választási kampány idején a közvélemény a távolról sem egységesen értelmezett progresszívizmus válaszait kereste a kor által felvetett problémákra. A populizmus által annak idején hön öhajtott harmadik párt győzelme teljességgel irreális volt. A progresszív érában alapvetően megváltozott erőviszonyok érvényesültek, s ezek a megoldás felé mutattak. A demokrata pártban a People's Party kudarca után számos populista követelés vert gyökeret Bryan tevékenysége révén. Theodore Rooseveltné a Square Deal elnevezéssel hirdetett elgondolásaiban nem keveset vett át Bryan tételeiből, de tompított tartalommal. Voltaképpen mind a demokrata párt, mind a republikánus párt populista követeléseket szívott magába, átalakítva azokat a potenciális választói tömegek érdekeinek megfelelően. Hofstadter a két párt „munka-koalíciójáról” ír, amely egyesítette a vidéki és a városi középrétegek aspirációit. Létrejött tehát a reform perspektívája, ez azonban csak pártszakadással volt elképzelhető a két nagy pártban működő konzervatívok miatt. A dilemmát a republikánus pártban végbement folyamat oldotta meg. A Theodore Rooseveltné támogató elemek kiléptek a republikánus pártból, megalakították a progresszív pártot, elnökjelöltjük Rooseveltné lett; a republikánus párt megmaradt hívei Taft elnököt választották elnökjelöltnek. A republikánus párt megosztottsága folytán Taft a két progresszív jelölt (a volt republikánus Rooseveltné és a demokrata Wilson) által megszerzett szavazatok összesített számának a felénél is kevesebbet mondhatott magáénak. A választás végeredménye Wilson elnöksége lett. Nem kerülhetett sor annak a bizonyítására, hogy mit tett volna a trösztellenesség konkretizálása terén a „trösztromboló”

Roosevelt, vagy éppen az említett trösztellenes eljárásokat kezdeményező Taft. Tárgyalt témánk szempontjából nem bír érdekel Roosevelt elgondolásainak további kristályosodása vagy Taft esetleges újabb trösztellenes állásfoglalása. A hatalomra került Wilson a választás évében kijelentette, hogy az üzleti érdekeltségek közösségét, amely az Egyesült Államok feletti uralom veszélyével fenyeget, „a törvény erejével... óvatosan, de szilárdan és állhatatosan szét kell tagolni”. Az elnök frazeológiáját nyomon követni próbáló big business a progresszizmus radikális teoretikusa, Louis Brandeis sugallta sebészi műtét végrehajtási szándékát vélte kihallani ezekből a szavakból. Wilson egy másik kijelentése, miszerint Amerika soha nem tér vissza az egyéni verseny régi rendjéhez, s „a nagymérvű együttműködésen alapuló üzletei szerevezet egy bizonyos fokig normális és elkerülhetetlen”, ellentmondani látszott a radikális széttagolásnak. Wilson retorikája nemegyszer kifürkészhetetlen gondolatokat, intenciókat közölt. Példaként: kijelentette, hogy elfogadja a big business, és ellene van a trösztöknek. Csak találgatni lehetett, hogy miként történik meg egy olyan óriásvállalat széttagolása, amely a taxatív felsorolt és elítélt tisztességtelen módszerek alkalmazásával már létrejött, és ezek érvényesítésével funkcionál. Vagy: hol a határ, amelyen túl egy nagy korporáció már nem járul hozzá a hatékonyság országos növeléséhez, hanem pusztán versenyt gátló monopólium? Az elnök gondolatainak labirintusa aligha volt alkalmas konkrét jogi eljárások kiindulópontjának szerepére.

A trösztellenesség gyakorlati megvalósítása messze elmaradt a radikális progresszívek várakozásaitól. A Legfelső Bíróság 1911-ben elvi döntést hozott, amely lényegileg a monopolista üzelmek kiküszöbölését célzó törekvések lefejezésével jelentett egyet. Az ún. „ésszerűség” formulája (rule of reason) kimondta, hogy nem az a fúzió elítélésének ismérve, vajon korlátozza-e a versenyt valamely iparban a korporációk összevonása, hanem, hogy ésszerűnek bizonyul-e a korlátozás. A döntés megnyitotta az utat a bíróságok értelmezésbeli eltérései előtt. A Legfelső Bíróság döntése nem alapult egyhangúan vallott nézeten. Egyik tagja kijelentette különvéleményében, hogy a Bíróság módosította a Sherman-törvény intencióját, megfosztotta gyakorlati értéküktől a monopolista üzelmek elleni védekezést célzó jogi eljárásokat. Thomas Marshall alelnök a közhangulatnak adott kifejezést 1913-ban, amikor megállapította, hogy a legutóbbi választáskor azt hallotta a nép, a trösztök a természetes fejlődés eredményei, s az egyedüli út a szabályozásuk. „A népnek elege van az efféle kijelentésekből. A korábban létező lehetőségeket akarja látni” – hangzott a kategorikus megállapítás. A Wilson-kormány idején létrehozott két trösztellenes törvény sem elégítette ki a következetes reformereket. A Sherman-törvényt kiegészítő Clayton Act és a Federal Trade Commission létrehozásáról intézkedő törvény sem tartalmazott a Legfelső Bíróság döntéseiben kifejezésre jutó konzervativizmust megkerülő, ellensúlyozó rendelkezéseket. A trösztellenes jogi eljárásoknál sokszoros áttételeken keresztül a big business érdekeivel összhangban levő döntések születtek; az ipar kapitányai megtalálták a módját a trösztellenesség érdemi érvényesülését akadályozó lépéseknek. Brandeis elítélőleg nyilatkozott a Federal Trade Commission működéséről; a Bizottság tagjainak kiválasztása a reformerek elgondolásaival ellentétesen történt: vagy inaktív személyiségek lettek bizottsági tagok, vagy a big business céljait szolgáló tagok voltak a hangadók. A trösztellenesség retorikája, majd gyakorlata nem zárkózott el az üzleti világ vezetőinek véleménye előtt. Theodore Roosevelt sűrűn folytatott eszmecserét velük, Wilson főleg tanácsadója, House ezredes útján tartott fenn kapcsolatot. 1913 végén recesszió jelei mutatkoztak. Ekkor Wilson jónak látta a közvetlen kapcsolattartást, sőt értésére adta az üzleti világnak, hogy a reformtörvényalkotás a vé-

géhez közeledik. A taktikai változtatás kifejezésre juttatta, hogy a kormányzat a big business támogatására tart igényt. A trösztellenes osztály létszáma nőtt ugyan a wilsoni adminisztráció idején, de a növelt létszám mértéke nem azt jelezte, hogy a kormányzat át-törést tervez a trösztellenesség terén.

A trösztellenesség kiélezett vitái nem produkáltak az országos alapkérdésnek nyilvánított probléma megoldása felé mutató gyakorlati eredményeket. Brandeis megfogalmazásában a dilemma szabályozott verseny vagy szabályozott monopólium volt. A dilemma nem oldódott meg, márpedig a gyakorlatban a törvényhozó és a végrehajtó hatalom konszenzussal kialakított cselekvési programjára lett volna szükség. Bizonyos kérdésekben részintézkedések történtek – és egyfajta szemléletváltozás ment végbe az üzleti világban, nagyrészt a szakadatlan trösztellenes retorika hatására.

A progresszizmus azonban nem korlátozódott a trösztellenességre. A 19. század utolsó évtizedének fejleményei a gazdasági és politikai reform szükségességét jelezték, és a 20. század első évtizede a kezdetek továbbfejlődéséről tanúskodott. A progresszizmus országos mozgalommá fejlődött, melynek mindkét nagy pártban voltak hívei. A reformok követelése a korábbi és az aktuális elégedetlenség és tiltakozás talaján bontakozott ki. A reform szükségességét azonban nem értelmezte egységesen a heterogén progresszív tábor, annál is inkább, mivel a tábor magvát képező középrétegek aggályai és óhajai sem voltak azonosak. Érdekeik, státusuk védelmében elsősorban a korporációk korlátozását és szabályozását, illetve az üzleti világ rendjének megteremtését követelték a verseny helyreállításával. Másrészt aggasztotta őket a tömegek sorsa, az ipar kapitányainak tetteire válaszként kirobbanó reagálásuk lehetősége, az iparfejlődéssel együtt járó káros cselekmények hatása. A tömegek sorsáért aggódó és cselekedni akaró progresszizmus nemegyszer a szocialisztikus törekvések kísértetének közelgő árnyékát vélte felfedezni. A progresszívek a kapitalizmus keretei között óhajtották megoldani az ún. szociális kérdést, és elűzni a szocialisztikus akciók próbálkozásait. Theodore Roosevelt a korábbi elit azon tagjai közé tartozott, akik a radikális irányba eltolódó elgondolások, tettek meggátlása végett váltak progresszívvé, az ipari társadalom kinővéseinek lenyesegetésével próbálkoztak, következésképpen nem értettek egyet a populista törekvésekkel. Roosevelt bonyolult személyiségének elemzői nemegyszer éppen a radikális törekvések kivédésének okán tartották számon harcos progresszívként. Az átlagos progresszív fegyvertárnak tekintette a szakszervezeteket a monopóliumok elleni harcokban. Ha azonban nőtt a munkásság súlya a helyi politikai harcokban, akkor megszűnt a partneri viszony. A „közvetlen” munkásakciók kiküszöbölése érdekében jelentős eredményeket mutatott fel a progresszizmus a helyi törvényhozás keretei között. Az 1900-as években számos helyi törvényalkotás javította a munkások bérezését, foglalkozott a munkaidő, a női és gyermekmunka problémájával, az öregségi nyugdíjak ügyével stb. A legkirívóbb munkaadói visszaélések jogi úton történő megfékezését a progresszív teljesítmények között kell számon tartani, beleértve a munkaadók ellenakcióinak kivédését is. A progresszizmus jótékony hatása jelentkezett a századforduló utáni években végbemenő munkaadói szemlélet változása terén is. A muckraker újságírás, a szakszervezetek akciói hatására, nem utolsósorban a külföldi versenytársak sikerei által ösztönözten nőtt az amerikai iparvezetés érdeklődése az üzemi állapotok javításának módzatai iránt. Terebélyesedett a vállalatvezetés szakirodalma. Különbféle szervek keletkeztek a szakoktatás, kutatás terén. Egyre több ún. vállalati szakszervezet keletkezett (company union) a munkaadók anyagi támogatásával, nem titkoltan a szakszervezetek működésének ellensúlyozása érdekében. Az újjal való kísérletezés számos ellentét forrá-

sává is vált, de a fejlődés jelentős haladást jelzett az elmúlt évtizedek brutális munkásellenes intézkedéseihöz képest. Meg kell említeni a mezőgazdasági termelés korszerűsítése, a farmerek szakoktatása, hitelezése, a terméktárolás, a vidéki úthálózat fejlesztése, a mezőgazdasági minisztérium költségvetésének bővítése a farmerszolgáltatások kiterjesztése érdekében stb. alkotott törvényeket, amelyek részben Theodore Roosevelt intézkedéseit dicsérik, de főleg Wilson „New Freedom” néven ismert programjában gyökereztek. Meg kell végül említeni a vasútügy szabályozásának megkezdését, az 1913-ban létrehozott szövetségi tartalék-bankrendszer (Federal Reserve System) megalapozását és a vámcsökkenéseket lehetővé tevő Underwood-törvényt, amely a republikánus kormányzatok protekcionista vámpolitikáját visszajára fordítva régen esedékes adósságot törlesztett a kereskedelempolitikai liberalizálás terén.

A helyi és a szövetségi törvényalkotásban a progresszivizmus szelleme érvényesült. A változó szemlélet eredményeként alkotott törvények és intézkedések frissítőleg hatottak az amerikai fejlődésre. Ide kell sorolni a big business említett szemléletváltozását is. A trösztellenesség hangoztatása defenzív magatartásra készítette a big business, az amúgy is átalakulóban levő iparvezetés gondolkodását. Példaként idézzük Thurman Arnold „The Folklore of Capitalism” című munkáját, mely megállapította, ha nem alkotnak monopóliumellenes törvényeket, a big business árpolitikája jóval hátrányosabb lett volna a fogyasztók számára. (A szerző Franklin Roosevelt kormányában a trösztellenes osztály vezetője lett.)

A progresszív éra mezőgazdasági törvényeinek vizsgálata azt bizonyítja, hogy a farmervilág több vonatkozásban jelentős előnyökre tett szert ezekben az években. Az agrármítoszban gyökerező populista sérelmi politika elvesztette létjogosultságát. A vállalkozóvá előlépett kereskedő farmer a kormányzat és a Kongresszus fokozott gondoskodását tapasztalhatta, s ez a kedvező állapot csak az első világháborút követő republikánus érában szűnt meg, paradox módon az országos prosperitás éveiben. Franklin Roosevelt New Dealje ismét felújította a farmergondok enyhítését célzó politikát, amely a republikánus elődök által elhanyagolt, a 20-as években nagyon indokolt agrártámogatást volt hivatva pótolni.

Az 1914-es Clayton Act mentesítette a trösztellenesség jogi eljárásai alól a farmerszervezeteket és a szakszervezeteket. Az eredetileg trösztellenes farmervilág a modern viszonyok között feladta a szervezet iránti averzióját. Élt a saját szervezetei létrehozásának előnyeivel. Politikai potenciálja is nőtt a progresszív érában. Míg a kereső foglalkozással bíró népesség 53 százaléka élt mezőgazdaságból 1870-ben, addig az arány 15 százalékra csökkent 1945-ben. A sajátos amerikai választási rendszerből adódóan a farmerek felső rétegei nagyobb súllyal rendelkeztek a politikában a végbement változások után, mint a múlt század utolsó harmadában. A statisztika kirívó példákkal szolgál az egyes államok agrárlakosságának és kongresszusi képviseletének aránytalanságait illetően. Egy szélsőséges példa: az ország lakosságának 35 százalékát kitevő huszonnégy – zömmel agrárrégiókból álló – állam szenátorai a szenátus létszámának a felét tették ki. Az agrárvidékek képviseleti dominanciája politikai erőfölényt biztosított az érintett területeknek a törvényalkotásban. E tények és az ismertetett fontosabb intézkedések nem azt tanúsítják, hogy a végbement fejlődés hátrányosan hatott a mezőgazdaságra. A populista örökség módosult változatban jutott érvényre a progresszív érában.

Az első világháború kitörésével új dilemma elé került a progresszizmus. Meg kellett fogalmazni és elfogadtatni az amerikai néppel az Egyesült Államok háborúval kapcsolatos álláspontját, összhangban a progresszizmus elveivel. A feladat nehéz volt, mert a progresszizmusban jelen voltak még és hatottak a populista hagyományok, és a progresszizmus híveinek szemlélete nem volt egységes, a sűrűn változó körülmények ismételtén módosítottak a korábban vallott álláspontokon. Különböző, ellentéteket hordozó elvek, indulatok, törekvések harcoltak egymással. Mi több: nem voltak tapasztalatok európai központú nagy háborúval kapcsolatban Amerika szerepét illetően. Az 1898-as spanyol-amerikai rövid háború nem szolgálhatott precedensként a kibontakozó világméretű küzdelem amerikai problematikájának megoldása számára. Nehezítette a döntést, hogy egyidejűleg jelentkeztek a progresszizmus táborát megosztó megfontolások. Izolacionizmus, pacifizmus, hazafiság, nacionalizmus, gyarmatosításellenesség, antiimperializmus, az amerikai terjeszkedés híveit lelkesítő imperialista törekvések keveredtek az amerikai közvélemény soraiban. A nézetek sokszínűségét fokozta az anglofóbia, a katolikusellenesség, az elnyomott területek felszabadításának követelése. A populista hagyományokat ápoló amerikai üdvözölte a gyarmatosító, katolikus Spanyolország elleni háborút Kuba felszabadításáért, de elítélte a Fülöp-szigetek iránti érdeklődést egyes amerikaiak részéről, amelyben imperialista ambíciók szálláscsinálóját látta és a brit példa követését vélte felfedezni. A nacionalista beállítottságú rétegek Theodore Roosevelt nézeteit visszhangozva hirdettek hazafiságot és csendes-óceáni terjeszkedést mint amerikai érdeket. Nagy súlyt képviseltek Bryan időnkénti pacifista megnyilatkozásai, főleg pedig Wilson idealisztikus-morális elveket valló pacifizmusa 1917 előtt. A közvéleményt megosztó nézetek összeegyeztetése, valamiféle nemzeti konszenzus kialakítása lehetetlen volt. A háborúval összefüggő kérdéseket a mindenkor progresszív elvek tolmácsolásával próbálta magyarázni és propagálni a kormányzat. Wilson a háborútól való távolmaradást morális elvek, egyben a nemzeti politika valóra váltásaként hirdette meg. Amit az amerikai polgár egyszerűen akként fejezett ki, hogy Amerikának semmi köze a háborúhoz, s mindenképpen távol kell maradnia, Wilson retorikájában úgy jelentkezett, hogy Amerikának „abszolút önuralmat” kell tanúsítania semlegességével, és „érdektelen befolyását” latba vetve kell elősegítenie a rendezést.

Az események forgatagában módosuló wilsoni álláspont már konkrétabb amerikai érdekként fogalmazódott meg. Nem semlegességről, hanem a beavatkozás mikéntjéről volt szó. Konklúzió: Amerika érdeke a császári Németország győzelmének, tehát a szövetségesek vereségének megakadályozása; német győzelem ugyanis perspektivikus veszélyt jelentene az Egyesült Államok számára, mert vagy közvetlen támadás ellen kellene védekeznie, vagy állandóan felfegyverzetten kellene készen állnia biztonsága érdekében. A wilsoni retorika elvei ismertek: a nemzetközi jog és a tengerek szabadságának védelmezése, a kis nemzetek jogai, az önkényuralom és a militarizmus elleni harc, és a híres követelmény: a világot alkalmassá kell tenni a demokrácia befogadása számára. A tengerek szabadsága a német bűvárhajóharc okán kulminált a wilsoni vonalvezetésben, de nem volt nehéz rámutatni, hogy a tengerjogot a brit hajók is sértik. Amerika azonban nem léphetett fel érdemileg a brit sérelmek ellen, mivel gyengítette volna a szövetségesek kívánt győzelmi esélyeit.

Az amerikaiak ezúttal már azt hallották, hogy a világ megmentéséért kell harcolniuk, és felelősek a világ demokratikus átalakításának elősegítéséért. A hazai földön oly sokat vitatott progresszizmus világszerte érvényre juttatandó. Wilson ékesen szóló retorikája tagadta a sajátosan amerikai érdekekért való harcot: „Nem keresünk profitot, elő-

nyöket...” „Azért harcolunk, amit az emberiség jogainak hiszünk, a világ jövőbeni békéjéért és biztonságáért.” „Amerika a világ egyetlen idealisztikus nemzete.” Az elnök megreformált, új világot akart, s nemzetközi szemléletet plántálni Amerika közvéleményébe, amelynek nem voltak ennek befogadását lehetővé tevő hagyományai. Wilson nem vette tekintetbe hazai ellenfelei álláspontját, köztük olyan neves izolacionista személyiségek véleményét, mint George Norris és La Follette szenátor. Az utóbbi azzal vélte kivédeni az elnök álláspontját a porosz önkényuralommal való amerikai megbékélés lehetetlenségéről, hogy Wilson Angliával akar szövetségre lépni, holott az örökletes monarchia, lordok házával működik, földbirtokrendszere örökségen alapul, korlátozott választójoga van.

Az 1916-os elnökválasztási kampány híressé vált jelszava szerint Wilson távol tartotta az Egyesült Államokat a háborútól. Az amerikai hadba lépés utólag megkérdőjelezte a jelszót s vele az elnök választási győzelmének indokoltságát. A hadba lépést propagáló retorika hatására átmenetileg érvényesülő lelkesültség rövidesen kiábrándultságnak adta át a helyét. A versailles-i szerződésnek és a Nemzetek Szövetségének amerikai elutasítása egyszersmind a progresszívizmusból való kiábrándulást juttatta kifejezésre, elvetve a világ sorsának jobbításáért viselendő amerikai felelősségérzet hirdetését is. Tárgyalt témánkkal összefüggésben figyelmet érdemel, hogy a hábrútól való távolmaradást, majd a hadba lépést propagáló retorikával egyetemben a progresszívizmus sem bírta el a szakitópróbát. Az 1924-es, La Follette vezette elnökválasztási kampány eredménye a progresszívizmusból való tartós kiábrándultságról tanúskodott. Az elért népi szavazatarány nem volt ugyan jelentőség nélkül való (16,6 százalék), de az 1912-es progresszív győzelemhez mérten lényegesen gyengébb volt. Franklin Rooseveltnak kellett eljőnnie, hogy néhány progresszív töltésű elgondolás helyet kapjon a New Deal keretében.

Irodalom

- Adams, Henry*: Thomas Jefferson első elnöksége 1801–1805. 1986.
Arnold, Thurman: The Folklore of Capitalism. 1937.
Brandeis, Louis: Other People's Money. 1914.
Chew, Arthur: The Response of Government to Agriculture. 1937.
Condliffe, J. B.: The Commerce of Nations. 1950.
Croly, Herbert: The Promise of American Life. 1909.
Faulkner, Harold: The Decline of Laissez Faire. 1951.
Friedman, M.–Schwartz, A. J.: A Monetary History of the United States, 1867–1960. 1963.
Griswold, Whitney: Farming and Democracy. 1948.
Hacker, Louis: The United States since 1865. 1949.
Historical Statistics of the United States, 1789–1945. 1949.
Hofstadter, Richard: The Age of Reform. From Bryan to F.D.R. 1962.
Hofstadter, Richard: The Progressive Historians. 1970.
Johnstone, Paul: Old Ideals and New Ideas in Farm Life. 1940.
Láng Imre: Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája 1933–1939. 1988.
Link, Arthur: Woodrow Wilson and the Progressive Era. 1954.
Means, G.–Berle, A.: The Modern Corporation and Private Property. 1933.
Mowry, George: Theodore Roosevelt and the Progressive Movement. 1946.
Schlesinger, Arthur: The Rise of the City. 1933.
Shannon, Fred: The Farmer's Last Frontier. 1945.
Taylor, Carl: The Farmers' Movement, 1620–1920. 1953.
Turner, Frederick Jackson: The Frontier in American History. 1920.
Weyl, Walter: The New Democracy. 1914.
Wilson, Woodrow: The New Freedom. 1913.

A ZAPOROZSJEI KOZÁKSÁG SZÜLETÉSE

(Historiográfiai megjegyzések)

A modern világgazdasági rendszer első szakaszának, a „hosszú 16. századnak” lezárulása után az „árforradalom” kifulladására reagáló mozgalmak között Ukrajna jövőjét tekintve meghatározó szerepet játszott az 1648–54. évi Bogdan Hmelnickij által vezetett felkelés. A mozgalom kirobbantásában és vezetésében oroszlánrésze az ukrán nép kiváltságos rétegének, a kozákságnak volt. Funkcióját és életformáját tekintve a magyar hajdúsághoz hasonlítható „Dnyeper lovagjainak”¹ történetét kevésbé tanulmányozták a magyarországi történetírásban.² A kozákok a lengyel–litván állam ritkán lakott vagy lakatlan területein a frontier³ sajátos típusát hozták létre.

Az alábbi tanulmányunkban a kozákság történetét kísérik végig 1654-ig, Ukrajna orosz fennhatóság alá kerüléséig.

Az ukrajnai kozákság mint új társadalmi-politikai tényező a 15. században jelent meg a történelem színpadán. A legkorábbi írott forrás⁴ a kijevi vajdaságban 1492-ből tudósít, amikor Alekszandr litván nagyfejedelem bocsánatkérő levelet intézett a krími kánhoz, amiért a kozákok krími hajókra támadtak a Dnyeperen. 1499-ben pedig a litván uralkodó a kijevi vajdát arra utasította, hogy azoktól a kozákoktól, akik a Dnyeperen leereszkednek Cserkassziig, megszerzett javaik után tizedet szedjen be. Ez utóbbi dokumentum arra is utalhat, hogy a kozákok már viszonylag kiterjedt területen éltek a Dnyeper mentén, és állandó, szisztematikus mozgásuk alapján arra következtethetünk, hogy a földművelés, az állattenyésztés, a vadászat és a halászat mellett kereskedelmi tevékenységet – feltehetőleg só és hal forgalmazását – is folytattak.

Nincs még egyértelmű bizonyossággal tisztázva az orosz–szovjet és ukrán történetírásban a kozák elnevezés eredete, és hogy mikor, milyen társadalmi elemekből töltődtek fel a kozákság sorai. Itt nem kívánunk teljes historiográfiai áttekintést adni, mindössze a legtipikusabb nézeteket kívánjuk kiemelni.

A 17. század végi–18. század eleji ukrán krónikák⁵ szerzői egyértelműen elutasítják a kortárs lengyel történetírók azon nézetét, miszerint a kozák szó a kecskéből – koz – származik, amivel elég becsmérlő formában a gyorsaságukat jellemezték. Eme feltételezést elvetve, G. Grabjanka – nem kevésbé megalapozatlanul – a kazároktól eredezteti a kozákokat, akik a mongol támadás következtében a felbomlott Kazár Birodalomból a Don és a Dnyeper folyók vidékére menekültek és alakították meg sajátos lovagrendjüket.

N. I. Kosztomarov⁶ orosz polgári történetíró Hmelnickij-monográfiájában arról olvashatunk, hogy a kozák kifejezésnek több jelentése van. Egyrészt vándorlót jelent, aki nincs röghöz kötve, tehát nem jobbágy állapotú. Másrészt ez a kategória szerinte szabad fegyverest is jelent, aki iparral és kereskedelemmel is foglalkozik. Azt is megtudhatjuk Kosztomarovtól, hogy már I. Zsigmond és Zsigmond Ágost idején a kozákok két típusát különböztették meg: egyeseket a sztaroszták toborozták a királyi városokból és falvakból, míg mások öntevékenyen szervezkedtek szabad csapatokba és választották meg előljáróikat.

A cári kormányzathoz lojális ukrán származású P. A. Kulis⁷ mind a doni, mind a zaporozsjei kozákságot, a tatárokhoz hasonlítva, a társadalom rabló-fosztogató elemének tekintette, akik szerinte bárki ellen hajlandók voltak jó pénzért harcolni.

M. Grusevszkij* műveiben az ukrán nemzeti érdekek kerülnek előtérbe, ezáltal a kozákság is erőteljesebb megvilágításba kerül. Egyik munkájában arról ír, hogy a török-tatár nyelvből átvett kozák szó azokat az embereket jelölte, akik kezdetben a sztyeppén halászattal és vadászattal foglalkoztak, majd a 16. század végén a krími tatárok támadásai elől a Dnyeper alsó folyásához menekültek, és létrehozták „háborús köztársaságukat”.

Az 1920–30-as években mindig kényes és politikai töltetű volt az ukrán kérdés, ezért az ukrán témájú művek meglehetősen háttérbe szorultak. E korszak talán egyetlen jelentősebb munkája K. Oszipovtól⁹ származik, aki szerint a kozák elnevezés keleti eredetű. Ezen nézetét alátámasztandó kiemeli, hogy az 1303-as kun szótárban¹⁰ ez a kifejezés szinonimája volt az őrszemnek; a törökök a lovas segédsapatokat nevezték kozáknak; a tatárok pedig így nevezték a független, vándorlásra és fosztogatásra hajlamos elemeket. Oszipov szerint e három szóval lehet őket bemutatni.

Oroszország és Ukrajna egyesülésének 300. évfordulója – 1954 – után ismét megnőtt az ukrán témájú művek száma, melyek jelentős része V. A. Golobuckijtól¹¹ származik. A zaporozsjei kozákokról írt könyvében arról olvashatunk, hogy a 15. század második felében és a 16. század elején a Dnyeper bal partján kisebb települések, szlobodák jelentek meg, amelyek lakossága kozáknak, vagyis szabadnak nevezte magát.

A kozák életforma megjelenésével kapcsolatban összegzőként el kell mondani: kialakulása a 15. század 70–80-as éveire tehető, amely időpont hozzávetőlegesen egybeesik a doni kozákok és a magyar hajdúk színre lépésével, és a sajátos ukrán történeti fejlődés eredményeképpen született meg. A kozákság története folyamán különféle társadalmi talajból táplálkozott. Közéjük az Észak- és Nyugat-Ukrajnából, Belorussziából a Dnyeperhez menekült, a „senki földjén” – sem a lengyel–litván államhoz, sem a Krími Kánsághoz nem tartozó területen – letelepülő volt jobbágyok és elszegényedett városlakók, illetve deklasszáldott kisnemések kerültek, akik megtagadtak mindenféle feudális szolgáltatást, magukat szabadnak nyilvánították és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el.

Az orosz nemesi és polgári történetírás kétféle módon viszonyult a kozákok összetételének kérdéséhez: ha a déli határok védelmében játszott sikereikről esik szó, akkor azt hangsúlyozták ki, hogy e katonaréteg döntő többsége a kisnemességből került ki, amikor azonban a kozákok fosztogatásairól hírt adó adatokkal kerültek szembe, előtérbe került a kozákok főleg „alja néposztálybeli” származásának hangsúlyozása.

Az 1920–30-as évektől kezdve hasonló történt a szovjet historiográfiában, de fordított előjellel: a pozitív tetteknel a kozákság jobbágyi eredete, míg az elmarasztalható cselekményeknél a nemeseknek a kozákságot demoralizáló szerepe válik hangsúlyozottá. Itt feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy ez a korszak az állandó zsoldoshadseregek kialakulásának a kora volt, amelyekben a katonáskodás jó erőnlétet követelt meg. A földművelés és a földesúri szolgáltatások elől menekülő, feltételezhetően rosszul táplált és sokat nélkülözött jobbágyság kevésbé volt alkalmas a fegyverviselésre, mint a jóval felkészültebb és a hadimesterségben jártas kisnemesség, illetve városi polgárság. A kozákok gyakran összeütköztek a feudális renddel, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „honvédő elemmé” váltak a 16. századi lengyel–litván államban. A katonáskodást életcéljuknak tekintették, ami által anyagilag és társadalmilag előbbre akartak jutni.

A főnemesség ellenük fellépő erőszakos akciói következtében az alábbi lehetőségek közül választhattak:¹² a) bizonyos kedvezményekért cserében visszatérnek a földesúri függésbe, b) belépnek a nemesi magánhadseregekbe, c) A Rzecz Pospolita határőrszolgálatába állnak, d) a még lakatlan déli vidékekre vonulnak vissza és megőrzik szabadsá-

gukat. Az utóbbi három verzió alapján a kozákság három típusa különült el egymástól: a magánföldesúri, az állami és a szabad kozákok. E háromféle kozákság életkörülményei a közös név ellenére – mint a későbbiekben látni fogjuk – lényeges jegyekben különböztek egymástól.

A legtöbben az utóbbi lehetőség mellett döntöttek, és a Dnyeper menti zuhogókhoz települtek át, amely terület földrajzi adottságai – sűrű erdők, mocsarak, szigetek – mintegy természetes határként biztos védelmet nyújtottak az ellenséggel szemben. Az 1540-es években itt alakították ki a szabad kozákok új központjukat, a Zaporozsjei Szecset. Hivatalos dokumentumban először 1568-ban tesznek említést létezéséről, amikor Zsigmond Ágost arról ír,¹³ hogy a kozákok már nemcsak időszakonként hajóznak le a zuhogókhoz, hanem ott is élnek. D. I. Evarnickij¹⁴ nézete szerint öt feltételhez kötötték a Szecsbe való bekerülést: szabadnak, vagyis minden feudális függéstől mentesnek, nőtlennek és pravoszláv vallásúnak kellett lenni, ukránul kellett beszélni és Zaporozsijében hét év alatt ki kellett tanulni a hadimesterséget. A legtöbb történész elveti ezt a feltevést: K. Oszipov¹⁵ szerint bárkit befogadtak a Szecsbe, semmit nem kérdeztek, csak arra kellett esküt tennie a jelentkezőnek, hogy harcolni fog Ukrajna ellenségeivel szemben és védelmezi a pravoszláv hitet.

N. I. Kosztomarov a feudális társadalom ellentmondásai következtében kialakult „szabad fegyveres lakosságnak”¹⁶ nevezi a zaporozsjei kozákokat, akik a tatárok szomszédságában nemcsak harcoltak a tatár betörésekkel szemben, hanem iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak.

Az orosz nemesi–nagyorosz történetírás azt a nézetet vallja, hogy a kozákok által a szökött parasztokból megszervezett Zaporozsjei Szecs ellentmondott minden „valódi és józan” társadalomnak, létezése pedig jogtalan volt.¹⁷ Később azt az elméletet próbálták meg elfogadtatni, hogy a kozákság az ukrán nemesség sajátos katonai szervezete volt, amely az ukrán mágánások által, a király kezdeményezésére létrehozott Szecsben tömörült.

D. N. Bantüs-Kamenszkij¹⁸ amellet érvel, hogy a kozákság és a Zaporozsjei Szecs alapjait is a „különböző nyelvű és vallású” betelepülők teremtették meg. A Szecs legfőbb történelmi szerepe – G. Konyisszkij¹⁹ szerint – a lengyel–litván állam déli határainak védelmében és a kereszténység Keleten való megerősítésében nyilvánult meg.

V. A. Golobuckij érvelésében a Szecs megalakulásánál az a tényező kerül előtérbe, hogy „az ukrán nép elnyomott tömegei erős támaszra találtak a feudális és idegen elnyomás ellen”,²⁰ míg nála a határőrszerep csak másodlagos jelentőségű.

Az 1954-es évfordulóra megjelent művekben²¹ elsősorban a kozákok által vezetett felkeléseket emelik ki, melyek vereségük ellenére megingatták a feudális–földesúri rendszert; meggyengítették a pánok uralta Rzecz Pospolitát; a „néptömegek” megtanultak fegyverrel hánni és katonai tapasztalatot szereztek.

A 19. század végi magyar történetírók közül Dr. Lázár Gyula²² láthatólag nagyorosz szemléletet tükröző munkájában azt emeli ki, hogy a „szaporogi kozákok eredetileg harcias testvérszövetkezeteket képeztek különböző menekülők és kalandorok összeverődéséből, kik sokáig rabló módra éltek szomszédjaik rovására”.²³ Később azonban – írja – nemesebb célokért is kezdtek lelkesülni: a krími tatárok és az oszmánok ellen védfalat képeztek.

Sajátos nézetet képvisel Rambaud Alfréd²⁴ műve, aki a szabad kozákokat az „orosz nemzetiség legvásottabb gyermekeinek” nevezi, akik, mint a rodoszi vagy máltai lovagok, a mohamedánoktól elvett területeken tanyáztak, és folytatták a szent háborút a török-

kök és tatárok ellen még akkor is, amikor az egész kereszténység békében élt velük.²⁵ Harcoló szerzetesfélék voltak – írja a történetíró –, egy katonáskodó egyház, a Dnyeper templomai és johannitái.

Véleményünk szerint a zaporozsjei kozákok többsége azokból került ki, akik a jobbágyi életkörülmények határozott tagadásaként választották ezt a bizonytalanabb, de szabadabb és kalandosabb életet, illetve apáról fiúra szálló hivatásként örökölhették ezt az életformát. A zaporozsjei kozákságban nem csupán az öntudatos „antifeudális” társadalmi erőt kell látnunk. Azt is fel kell ismernünk, hogy a lengyel központi hatalom is igényelte egy olyan katonai réteg kialakulását és fennmaradását, amelyet szükség esetén fel lehetett használni akár a mohamedánok, akár a lengyel, litván és ukrán mágnások ellen, és eltartásuk nem az államot terhelte.

A Zaporozsjei Szecs kurenyekre,²⁶ azaz kozák csapategységekre tagolódott, amelyekben a kurenatamán parancsnoksága alá 140–150 közkozák tartozott. „Az egyszerű életmód, bármilyen veszélyre való készség, a hithűség, a szigorú erkölcs, az egymás közötti igazi testvériség és a vezetőknek való feltétlen engedelmisség – írja Kosztomarov – voltak azok az erkölcsi követelmények, amelyek – a katonáskodás kivételével – a szerzetesekhez hasonlították a kozák életformát.”²⁷ A Szecs társadalmi-politikai berendezkedését tanulmányozva arra a következtetésre jutott a szerző, hogy az sokkal fejlettebb volt – leginkább a tisztségek választhatósága miatt –, mint a pánok „nemesi köztársasága”. A Szecs legfőbb hatalmi szerve az évente január 1-jén összehívott hadsereg-rada volt, melynek működését egy sajátos katonai demokráciához hasonlíthatnánk. Minden kozáknak joga volt ezen megjelenni és szavazati jogával élni. Ezen a gyűlésen döntöttek a legfontosabb ügyekben: a háború és béke kérdésében, a katonai vezetők választásában és feladatkörük meghatározásában. Az alsóbb kozák rétegek tartós távolléte – mezőgazdasági munkák, katonai feladatok, kereskedelmi tevékenység – persze lecsökkentette a résztvevők számát, ezért a tényleges döntés és vezetés a sztarsina-rada kezébe került. A legmagasabb tisztség az ún. kosevoj-atamán (később heteman) volt, amelynek a viselője kiterjedt jogkörrel rendelkezett, de tevékenységét a sztarsina-rada ellenőrizte.

A Zaporozsjei Szecs társadalmi-politikai szervezete meglehetősen demokratikus jellegű volt, ami formálisan ugyan, de azonos jogokat biztosított kozákjainak, melyek közül a legfontosabb a földdel való rendelkezés, a radán való részvétel és a tisztségviselők megválasztásának joga volt. A zaporozsjei kozákok – írja Golobuckij – a városi autonómiánál is kiterjedtebb,²⁸ sajátos önkormányzati formát hoztak létre, amelyet „keresztény kozák köztársaságnak” lehetne nevezni.

A kozák életformán belül a történetírók megkülönböztetett hangsúllyal emelik ki a nőtlenséget, ami valóban gyakori jelenség volt, de nem számított követelménynak a kozákok körében. Az orosz historiográfia ezt úgy magyarázza, hogy a kozákok ily módon próbáltak a nyugat-európai lovagrendekhez idomulni. Valójában ez a jelenség a zaporozsjeiek többségének szegénységével és a veszélyes életformával, illetve azzal magyarázható, hogy a Szecs területére nő nem is tehetette be a lábát.

A lengyel-litván kormányzat – a nemesség nyomására – szabályozni próbálta a kozákság számának alakulását, attól tartva, hogy a Krími Kánság és az Oszmán Birodalom elleni támadásaik kiválthatják a két muzulmán állam Lengyelországgal szembeni fellépését, amelyektől a békét évi adófizetésben váltották meg. A kozákság teljes megsemmisítése természetesen nem volt érdeke a mindenkori uralkodónak, inkább csak számuk csökkentése.

Legkorábban I. Zsigmond tett kísérletet 1512-ben a kozákok állami szolgálatba állítá-

sára: a szejmen a nemességnek felajánlotta, hogy pénzzel megválthatják a katonai szolgálati kötelezettségüket. Ebből az összegből pedig a király 3000 fős állandó – főleg kozák összetételű – hadsereget szándékozott felállítani. A slachta azonban az ún. nemesi felkelést nemcsak szolgálatnak, hanem jognak is tekintette, amellyel a központi hatalmat sakkan tarthatja, ezért az uralkodó indítványát kategorikusan elvetették. A kozákság zsoldba állítását először II. Zsigmondnak sikerült elérnie 1572-ben: a király megbízásából Jazloviecki hetman 300 kozákot lajstromozott be évenkénti zsoldfizetéssel.²⁹ Ez az esemény több szempontból is fontos jelentőséggel bír: a kozákok egy – bár töredék – részét államilag is hivatalosan elismerték, bár a lajstromon kívül maradtak lázadóknak minősültek. A magyarországi királyi hajdúkhöz hasonlítható lajstromozott kozákság intézménye legalizálta a földesúri függésből való kikerülést.³⁰ A regisztráltakat jelentős – a későbbiekben ugyan többször megnyirbált – privilégiumokkal ruházták fel. Törvényesen mentesültek mindenféle egyházi és földesúri szolgálat alól, katonai szolgálati birtokot kaptak és önkormányzattal rendelkeztek. Mindennek ellenére az újonnan felállított királyi kozák sereg – leginkább kis létszámából adódóan – ekkor még nem tudott számottevő eredményeket felmutatni az állam katonai és politikai életében.

A Jagelló-ház kihalása után, 1576–86 között Báthory István szerezte meg a lengyel trónt, aki kezdetben a kozákok meggyengítését, esetleg teljes megsemmisítését tűzte ki célul. Ez a szándéka azzal magyarázható, hogy a kozákok egy kis részének zsoldba állításával nem sikerült egységüket megbontani és a jobbágyi függésből való menekülésüknek gátat szabni, ami Zsigmond Ágostnak – nem titkolt – törekvése volt. Báthory magatartását Kosztomarov még a következőképpen indokolja: „a király meg akarta semmisíteni a kozákságot, mert ők a rusz [ukrán – V. B.] nép védőbástyái voltak, és legfőbb akadályai Ukrajna Lengyelországgal való tényleges egyesítésének”.³¹ Báthorynak azonban rá kellett jönnie, hogy elődjeihez hasonlóan – figyelembe véve a kozák létformába való tömeges menekülést – neki sem sikerülhet ezt a szándékát véghezvinnie, ezért inkább 6000 főre növelte a lajstromot. A kijevi, braclavi, csigirini, Belaja Cerkov-i és perejaszlavi vajdaságban ettől kezdve egy-egy kozák ezred állomásozott.

A páнок nyomására III. Zsigmond megkísérelt erőiesen fellépni a kozákok ellen. Az 1590-es szejm a következő határozatot hozta: megtiltották a lajstromozott kozákok előljáróinak, hogy újabb jelentkezőket fogadjanak zsoldba, a városi és falusi lakosságnak a kozákság közé való menekülését megakadályozandó a királyi birtokokon a sztarosztáknak, a magánföldéken a földesuraknak egy-egy kozák őrmestert (urjadnyik) kellett kinevezni, akiknek arra kellett felügyelni, hogy a lakosság ne hagyja el a lakóhelyét.³²

Ezen intézkedésekkel a kormányzat nemhogy rendezte volna a „kozák kérdést”, inkább csak tovább szította körükben az elégedetlenséget. 1591-ben közös kozák–paraszt felkelés tört ki a kijevi, braclavi és volhíniai vajdaságban K. Koszinszkij vezetésével. A lázadók kezdetben csak a páнок birtokaira törtek be, később azonban nem kímélték a királyi gazdaságokat sem. Ekkor vált nyilvánvalóvá a kormányzat számára, hogy a szabad kozákok zsákmányolása többre kerülhet a társadalomnak, mint ha – a bejegyzettekhez hasonlóan – szabályozott keretek között gondoskodtak volna az ellátásukról. A nemesség reménye, hogy a kozákok önként visszatérnek a termelőmunkához, nem vált valóra, sőt még kényszerrel sem értek el eredményeket. Csak azon kevesek választották újra a jobbágyi függést, akiknek valamilyen okból nem vált vérükké a kozák létforma.

1593 elejére az ukrán Osztrozsszkij herceg vezetésével Pjatki városánál, majd májusban Cserkasszinál döntő vereséget mértek a felkelőkre. A megtorlás nem lehetett teljes, mert a lázadók nagy részének sikerült Zaporozsjebe menekülnie.

Ugyanebben az évben Bresztben kimondták az ukrán és belorusz pravoszláv egyház unióját a római katolikus egyházzal. A pravoszláv főpapság és az ukrán nagybirtokosok többsége áttért az unitus vallásra, míg az alsóbb néprétegek felléptek ellene. A lengyel kormányzat a vallási unióval kívánta felgyorsítani és teljessé tenni az ukrán nép katolicizálását és ellengyelesítését. „Ha nem lettek volna a kozákok, a lengyeleknek sikerült volna elérni céljukat – írja Kosztomarov –, ... de a lengyel és római katolikus lelemenyességgel szemben fellépett a kozákság, a rusz nép virágát és színe-javát alkotó fegyveres erő.”

A későbbiekben a központi hatalom mindig aszerint bánt a szabad kozákokkal, mennyire volt szüksége a fegyveres segítségükre. 1601-ben például, amikor a lengyelek hadban álltak Svédországgal, visszavonták a szabad kozákok ellen hozott korábbi intézkedéseket. 1607-ben pedig a szejm már arról hozott döntést, hogy a kozákok a pánok igazságszolgáltatása alá kerülnek, akik azzal a joggal is rendelkeznek, hogy az engedetlenkedőket lefejezzék. A kozákok nem támadhattak olyan szomszédos államok ellen, amelyekkel Lengyelország nem állt hadban; nem fogadhattak maguk közé olyan szökevényeket, akik korábban nemesi birtokokra támadtak; a továbbiakban nem gyűlthettek össze radára.

A szabad kozákok ez alkalommal sem engedelmeskedtek: 1614-ben az Oszmán Birodalom ellen támadtak, elfoglalva a fekete-tengeri Sinopot, majd 1615-ben – sikertelenül ugyan, de – megostromolták Konstantinápolyt, egy évvel később pedig bevették Trapezuntot. E kozák hadjáratot megtorlandó, 1621-ben a törökök a Rzecz Pospolita ellen támadtak, de ezt lengyel részről sikeresen visszaverték. A török-lengyel békekötés után 1625-ben lengyel sereg indult a kozákok ellen. A Kurukovói-tó mellett lezajló csata után a kozákok a következő követelésekkel³³ léptek fel: állítsák vissza a pravoszláv egyház hatalmát; engedélyezzék számukra a szabad letelepedést a kijevi vajdaságban; engedjék meg a kozák életformára való szabad áttérést; adjanak szabad örökítési és végrendekezési jogot a szabad kozákoknak; szabadon folytathassanak hal- és vadkereskedelmet; királyi és magánhadsereg a kijevi vajdaságba ne tehesse be a lábát. E követelésekben láthatólag egy, a kijevi vajdaság területére kiterjedő autonóm „Kozák-Ukrajna” igénye körvonalazódik.

Hosszas tárgyalások után olyan egyezményt írtak alá, amelyben a regisztráltak számát továbbra is 6000 főben állapították meg, akik közül 1000 főnek állandóan a Zaporozsjei Szecs közelében kellett állomásoznia, „úgymond” az ellenség feltartása érdekében, valójában az újabb menekülőknek a Szecsbe való bejutását megakadályozandó. A kozák kérelmek közül csak a szabad iparűzést és kereskedelmet engedélyezték. A be nem jegyzett kozákok kötelesek voltak visszatérni földesuraikhoz.

Az 1620-as évek végétől kezdett egyre nagyobb arányban elterjedni Ukrajnában a „vüpiszczi” (kiírott) elnevezés, ami a lajstromba fel nem vett és az abból kikerült kozákokat jelölte. A szabad kozák formulát ettől kezdve tehát fokozatosan a fenti elnevezés váltotta fel, ami arra utal, hogy függetlenül attól, szerepeltek-e a lajstromban korábban vagy nem, bejegyzett társaikkal azonos jogokat és privilégiumokat kívántak elérni. Egy részük Oroszországba ment és a cár jóváhagyásával a határvidéken telepedett le, míg többségük az útjukba eső nemesi birtokokat kirabolva Zaporozsjébe menekült. Innen kiindulva 1629-ben Tarasz Fedorovics vezetésével a lengyelekkel kiegyező, regisztrált kozákok ellen támadtak és azt az eredményt érték el, hogy némi engedményeket kaptak, és a lajstromot 8000 főre emelték.

1632 áprilisában váratlanul elhunyt III. Zsigmond, akinek Ulászló személyében volt

ugyan örököse, de a nemesség – élve királyválasztó jogával³⁴ – összegyűlt a szejmre egyezkedni a leendő királlyal. Az országgyűlésen megjelentek a „bejegyzett” és „kiírott” kozákok követei is, akik „rendjük” nevében Ulászlótól a lengyel és ukrán mágna-sok által önkényesen megnyírbált jogaik és privilégiumaik visszaállítását és a breszti vallási unió eltörlését kérték, amiért hajlandók lettek volna támogatni Ulászló megkoronázását. Ez az első alkalom, amikor a kozákság közösen lép fel egy ügy érdekében. Egy-máshoz való közeledésük a vallási unió következtében a közös hitet, a pravoszláv vallást ért sérelmekre vezethető vissza. Önmagukat egyfajta katonai vagy „vitézlő” rendnek nevezték, akikre szüksége van az uralkodónak.

A nemesség ezen a szejmen is hangot adott valamennyi kozákkal szembeni ellenérzésének. „A kozákok a Rzecz Pospolita tagjainak nevezik magukat. Ez igaz, de ők olyan tagok, mint a köröm és a haj, amit az emberek levágnak.”³⁵ Egy olyan államban, ahol csak a nemesség rendje, a nemesi „aranszabadság” létezett, eleve kudarcra volt ítélve a kozákság azon törekvése, hogy önálló rendként ismerjék el. Ezt valószínűleg felismerve a kozákság a későbbiekben arra törekedett, hogy a nemességgel teljesen azonos jogállásba kerüljön. Ehhez azonban azt kellett volna elérniük, hogy ne csak kollektíven, hanem személyenként is élvezhessék privilégiumaikat.

1632 novemberétől végül IV. Ulászló néven az elhunyt király fia került a trónra, aki rögtön megválasztása után kiadta az ún. pravoszláv diplomát, amelyben visszaállította a pravoszláv vallás szabad gyakorlását. Ulászló a kozákokhoz kétféle megfontolásból is jó szándékkal viszonyult: az orosz állammal kezdődő szmolenszki háborúban rá volt utalva a fegyveres támogatásukra, de azzal is tisztában volt, hogy a kozákok hatalmas ellenerőt jelenthetnek a „nemesi aranszabadságra” nézve a központi hatalom kezében. Az 1634-es poljanovói béke után a nemesség a szejmen a kozákság megszüntetéséért lépett fel: az országgyűlés megbízásából Koniecpolski koronahetman 1635-ben a Dnyeper alsó folyásánál felépíttette Kodak erődjét abból a célból, hogy ezzel megakadályozzák újabb csoportok Zaporozsjébe való menekülését és véget vessenek a kozákok Fekete-tenger menti török- és tatárellenes támadásainak. A kozákok még ebben az évben lerombolták az erődöt, de a lengyel kormány 1639-re újraépíttette és megerősítette a védelmét. A felavatásra meghívták a regisztrált kozákok vezetőit is, és megkérdezték a véleményüket az építményről. A későbbiekben jelentőssé váló csigirini százados, Bogdan Hmelnickij így válaszolt: „Amit emberi kéz alkot, azt emberi kéz le is rombolhat.”³⁶ Időközben a jegyzékbe vett kozákok között is egyre nőtt az elégedetlenség a zsoldfizetés elmaradása miatt, és azt nehezményezték, hogy a koronahetmannal az élen lengyel csapatok vonultak be Korszunyba – a lajstromos kozákok egyik központjába – és a kozák autonómiát megsértve ott beszállásolták magukat. 1637-ben küldöttjeiken keresztül a regisztráltak a következő kérelemmel fordultak a szejmhez: „A lovagok azt kérik csak, hogy kapják meg a négy évig visszatartott zsoldjukat; az eltávozott [elhunyt – V. B.] társaik helyére pedig újabb kozákokat kellene lajstromba venni; fegyverzetüket az állami kincstár finanszírozza.”³⁷

1637 áprilisában lengyel küldöttség – Stanislaw Potocki és Adam Kisiel – elvitte a regisztráltakhoz a járandóságukat, de egyben a többi követelésüket elutasító választ is. A lengyel követeket fogadó kozák radára azonban több mint tízezen gyűltek össze – ami több volt, mint a hivatalos 6000 fős létszám – és a lajstromba foglalásukon kívül Korszuny visszaadását is követelték. A lengyelek végül 7000 főt vettek jegyzékbe, míg a többi kérésükkel a királyhoz irányították a kozákokat.

Az 1630-as években kialakulóban volt bizonyos kozák egység. Formálódott katonai

szervezetük, és egyre inkább megnőtt politikai súlyuk. A regisztrált kozákság egyre aktívabban politizáló katonasággá vált, ami általában nem jellemző az állandó zsoldoshadseregek korának parancsokat teljesítő engedelmes gépezetére. A lengyel állam hadszervezetében azonban csak kiegészítő erőt képeztek a „nemesi felkelés” mellett. Ez a háttérbe szorítottság is maga után vonta azt, hogy többségük könnyen hajlott a szabad kozákok felkeléséhez való csatlakozásra.

A bejegyzetteknek a lengyel kormányzathoz egyre kevésbé lojális magatartását az is mutatja, hogy időközben Pavljuk vezetésével kozák–paraszt felkelés robbant ki, amelyhez a csigirini, perejaszlavi, később a kijevi, braclavi és Belaja Cerkov-i lajstromozott ezred is csatlakozott. A felkelők sorozatos veresége hatására a jegyzékbe foglaltak ekkor még elpártoltak a mozgalomtól, és kiadták a lengyeleknek Pavljukot és a többi vezetőt, majd visszatértek a király szolgálatába.

Az 1638 februárjában ülésező szejm legfőbb teendője a kozákok sorsát érintő kérdés rendezése volt. A „Zaporozsjei kozák had ordinációja” elnevezésű dokumentumban foglalták össze a velük kapcsolatos intézkedéseket, miszerint

- „1. minden privilégiumuk és joguk a lázadásuk miatt megszűnik,
2. a továbbiakban a kozákok a paraszttal válnak egyenrangúakká,
3. bár a lajstromozott kozákok száma 6000 fő marad, saját választott vezetőjük nem lehet, hanem a király által kinevezett lengyel nemesi származású hetman közvetlen fennhatósága alá kerülnek,
4. a kozákok csak Cserkasszi, Kanyev és Korszuny környékén tartózkodhatnak, akit máshol találhatnak meg, az életével fizet,
5. Kelet-Ukrajnába lengyel garnizonokat helyeznek el, amelyek a legkisebb megmozdulásokat is véresen elfojthatják...”³⁸ Amennyiben ezt nem tartanák be a kozákok – egészíti ki a szejm a határozatot –, megszüntetik a lajstromozott kozákság intézményét. A rendelkezést a Zaporozsjei Szecsre vonatkoztatták, valójában az a kozákság egészét érintette. Az 1. pont a regisztrált kozákokat fosztja meg a kiváltságaiktól, míg a 2. pont törvényen kívül helyezi – az évtizedeken keresztül amúgy is üldözött – szabad vagy kiírt kozákság intézményét. Az ordináció értelmében tehát ezentúl a kozákokat csak az különböztette meg a jobbágyoktól, hogy nem mezőgazdasági, hanem katonai szolgálattal tartoztak az államnak.

Az 1638-as határozat következménye az 1638–48 közötti – a lengyel páнок által így nevezett – „arany nyugalom és béke időszaka” lett, ám valójában egész Ukrajna forrongott, majd 1648-ban újra fellázadt. Ehhez az ösztönzést – akaratán kívül – IV. Ulászló adta, aki merész tervet dolgozott ki a lengyel–litván állam és saját hatalma megerősítése érdekében. A külső – Oszmán Birodalom és Krími Kánság – és belső – mágnás oligarchia – ellenségeivel szemben egyaránt a kozákokra támaszkodva akart leszámolni. Cserében a régi kozák privilégiumok visszaadását és a regisztráltak számának növelését ígérte, majd ezt írásba is foglalta és átadta a nála megjelenő kozák küldöttségnek, amelynek tagja volt Bogdan Hmelnyickij is. A terv korán lelepleződött a szejm előtt, és az uralkodó vissza akarta vonni a kiváltságlevelet, de már későn. A volt csigirini százados éppen ezt az okmányt használta fel 1648-ban a felkelés kirobbantására, amely kezdetben semmiben sem különbözött a korábbi, többé-kevésbé elszigetelt mozgalmaktól. A kezdeti győzelmek hatására ez alkalommal egész Ukrajna lakossága – az ukrán páнок kivételével – csatlakozott a kozákokhoz, akiknek lázadása a pravoszlávia védelmét és a lengyel–litván államtól való elszakadás elérését zászlajára tűző, a „kozákokkal tömegében azonosuló ukrán nép”³⁹ háborúja lett.

Az orosz–szovjet és ukrán történetírás meglehetősen eltérő megközelítésben viszonyul a mozgalom jellegének bemutatásához és a kozákok szerepének értékeléséhez. Az ukrán krónikák a szabadságjogok és privilégiumok visszaszerzéséért vívott legális akciónak tekintik az 1648-ban kezdődött felkelést. A 18. század második felének ukrán nemzeti történetírása már az ukrán kisnemesség meghatározó szerepét méltatja és kihangsúlyozza: 1654-ben az orosz cár a kozák elitet és az ukrán kisnemeseket az orosz bojárokkal tette egyenrangúvá,⁴⁰ vagyis elismerte földjeik és kiváltságjogaik örökjogát. A 19. századi nagyorosz beállítottságú P. Kulis egyszerű kozáklázadásnak nevezi Hmelnyickij mozgalmát, amely szerinte a zsoldfizetés elmaradása miatt robbant ki, ugyanakkor hallgat az ukrán lakosság tömeges részvételéről. Az ukrán nacionalista érzelmű M. Grusevszkij a kozákság vezetésével az ukrán nép „nemzeti” érdekeiért, egy önálló ukrán állam megteremtéséért vívott nemzeti-felszabadító háborúról ír. Az 1954-es évfordulóra és az utána megjelent művekben a vezérmotívum az általunk vizsgált kérdésben az, hogy a közös kozák–paraszt felkelés össznépi jellegű felszabadító háborúvá szélesedett, amelyben a döntő a parasztság részvétele volt. A parasztság szerepének túlhangsúlyozásával ezáltal a kozákok jelentősége elhalványul.

Az 1648–54. évi ukrán mozgalom folyamán két szerződést kötöttek a harcoló felek. Az 1649. augusztusi zborovi egyezményben a lajstromozottak létszámát 40 000-re emelték, és a lengyel kormányzat visszavonta a rájuk vonatkozó 1638-as rendelkezést; a kijevi, braclavi és csernyigovi vajdaságot magában foglaló „Kozák-Ukrajnát” autonómnak nyilvánították, ahová az állami és földesúri hatóságok hatásköre nem terjedt ki. (Talán nem erőltetett a hasonlat, ha a magyar Hajdúkerülethez hasonlítanánk a berendezkedését.) Csigirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, amely egy önálló ukrán állam csírájának is tekinthető.

A harcok kiújulása után 1651 szeptemberében már kevésbé kedvező feltételek elfogadására kényszerültek a felkelők: a regisztráltakat 20 000 főre csökkentették; csak a kijevi vajdaság tarthatta meg az autonómiáját, míg máshol vissza kellett engedni a földesurakat a birtokaikra.

Erős és megbízható szövetséges hiányában a mozgalom ereje lehanyatlott, és egysége is megbomlott, ezért az 1654. január 8-i perejaszlavi radán Hmelnyickij azon kérdésére, hogy az ukrán nép kit választ uralkodójának – a török szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt vagy az orosz cárt –, a jelenlévők, tekintettel arra, hogy az adott helyzetben még nem értek meg egy szuverén Ukrajna történelmi feltételei, az Oroszország alatti fennhatóság mellett döntöttek.⁴¹ Az 1654. március 27-én kiadott „Adománylevélben” közösen határozták meg az orosz állam és Ukrajna között kialakult új viszonyt, melyben legrésztesebben a kozákokat érintő rendelkezéseket dolgozták ki. Eszerint az orosz állami szolgálatban álló kozák sereg létszámát 60 000 főben maximálták; maguk közül választhatták vezetőjüket; a hetman külügyi hatáskörét annyiban korlátozták, hogy a lengyel és török kormánnyal csak a cár hozzájárulásával tarthattak fenn kapcsolatokat. Ezenkívül az orosz kötelékbe került ukrán – „kis-oroszországi” – területek teljes körű autonómiát kaptak.⁴²

Jegyzetek

1 *Rambaud Alfréd*: Oroszország története. Bp., 1890.

2 *Gebei Sándor*: Az ukrán kozákság a XVI. században. – Agrártörténeti Szemle, 1979/1–2.

3 F. J. Turner állította fel ezt az elméletet 1893-ban az Egyesült Államok nyugati területeinek benépesíté-

- sére vonatkoztatva. Ez a tézis a puszta vagy ritkán lakott terület leírására szolgál egy érett kultúra pere-
mén vagy még távolabb tőle. Véleményünk szerint a zaporozsjei kozákságra is vonatkoztatható ez a
formula.
- 4 Aktü, otnoszjasjeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji. Tom I. 170.
 - 5 Létopisz Szamovidca. Kijev, 1878.
 - 6 *N. I. Kosztomarov*: Isztoricseszka monografija Bogdana Hmelnyickogo. Tom I–III. Szankt-Peterburg
(Szpb.), 1884. 187.
 - 7 *P. A. Kulis*: Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi. Tom I–III. Moszkva, 1887–89.
 - 8 *M. Hruschevskij*: Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien, 1915.
 - 9 *K. Oszipov*: Bogdan Hmelnyickij. Moszkva, 1948.
 - 10 Ez a szótár 1884-ben jelent meg nyomtatásban és Velencében őrzik.
 - 11 *V. A. Golobuckij*: Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda pod rukovodstvom Hmelnyickogo.
Moszkva, 1954.; *Uő.*: Bogdan Hmelnyickij – velikij szün ukrainszkogo naroda. Kijev, 1954.; *Uő.*: Za-
porozsszkoje kozacsesztvo. Kijev, 1957.; *Uő.*: Diplomaticseszka isztorija oszvobogyityelnaj vojnü
1648–54 gg. Kijev, 1962.
 - 12 *Gebei Sándor*: i. m. 337.
 - 13 Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossziji. Tom I. 4.
 - 14 *D. I. Evarnickij*: Isztorija zaporozsszkih kozakov. Tom I–III. Szpb. 1895. 184–185.
 - 15 *K. Oszipov*: i. m. 39.
 - 16 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 12.
 - 17 *G. Miller*: Isztoricseszkie szocsinyenyija o Malorossziji i o malorosszijanah. Moszkva, 1846. 39.
 - 18 *D. N. Bantüs-Kamenskij*: Isztorija Maloj Rossziji. Szpb. 1822. 9.
 - 19 Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji. Szocsinyenyije *Georgija Konyisszko*, arhipiskopa belo-
russzkogo. Moszkva, 1846. 13–15.
 - 20 *V. A. Golobuckij*: Zaporozsszkoje... 68.
 - 21 *I. Bojko–V. Golobuckij–K. Guszlisztij*: Vosszozegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Moszkva, 1954.;
I. Bojko: 300-letyje vosszozegyinyenyija Ukrainü sz Rosszijej. Moszkva, 1954.; *I. Bojko*: Oszvobogyi-
tyelnaja vojna ukrainszkogo naroda 1648–54 gg. i vosszozegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. In: Szbor-
nyik sztatyej. Moszkva, 1954.; *A. I. Kozacsenko*: Borba ukrainszkogo naroda protyiv inozemnüh pora-
botyityelej za vosszozegyinyenyije sz Rosszijej. Kijev, 1954.; *V. Djadicsenko–E. Sztecjuk*: Borba
ukrainszkogo naroda za vosszozegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Kijev, 1954.
 - 22 *Dr. Lázár Gyula*: Az orosz birodalom története. III. kötet. Temesvár, 1890.
 - 23 *Lázár Gyula*: i. m. 160–161.
 - 24 *Rambaud Alfréd*: Oroszország története. Budapest, 1890.
 - 25 *Rambaud Alfréd*: i. m. 360.
 - 26 A 18. századra már 38 kureny alakult ki.
 - 27 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 13.
 - 28 *V. A. Golobuckij*: Zaporozsszkoje... 48.
 - 29 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 18.
 - 30 *Gebei Sándor*: i. m. 351.
 - 31 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 20.
 - 32 Ez arra utalhat, hogy már nemcsak a jobbágyok és városlakók, hanem kisnemesek is megtalálhatók a re-
gisztrált kozákság soraiban.
 - 33 *N. I. Kosztomarov*: i. m. 102.
 - 34 A lengyel–litván állam nem örökletes, hanem választott monarchia volt.
 - 35 *N. I. Kosztomarov*: i. m. 74.
 - 36 *K. Oszipov*: i. m. 96.
 - 37 *N. I. Kosztomarov*: i. m. 128.
 - 38 *D. N. Bantüs-Kamenskij*: i. m. 122.
 - 39 *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelemség és a Zaporozsjei Had kapcsolatrendszerének vizsgálata
1648–1660 között. Kandidátusi értekezés. 1985. 9.
 - 40 *G. Konyisszki*: i. m. 81.
 - 41 Vosszozegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Dokumentü i matyerialü v trjoh tomah. Tom III. 516.
 - 42 II. Katalin a peremvidékek oroszosítására törekedve 1775-ben megszüntette a Zaporozsjei Szecset,
1780-ban pedig hatálytalanította a balparti Ukrajna autonóm berendezkedését.

ANGOL–FRANCIA VERSENGÉS A KELETI MEDITERRÁNEUMBAN, 1797–1815

A 18. századon végighúzódó angol–francia vetélkedést és az ezt jelző konfliktusok sorát (1689–1713; 1740–1748; 1756–1763; 1776–1783; 1792–1815)¹ a bécsi kongresszus zárta le. A küzdelem fináléjába majd mindegyik európai nagyhatalom bekapcsolódott hol az egyik, hol a másik fél oldalán. Jellegzetes és érdekes térsége volt ennek a küzdelemnek a keleti Mediterráneum (a Földközi-tenger keleti medencéje), ahol kezdetektől fogva ki-tapintható a francia törekvések végessége és az angol tengeri fölény nyújtotta biztonság. Ugyanakkor a 18. század utolsó harmadában bebizonyosodott, hogy a brit tengeri fölény nem megingathatatlan. XVI. Lajos Franciaországa ugyanis megbékélt a kontinenssel, és afelé tekintett, hogy megtépázza a brit mindenhatóság nimbuszát.²

Már az itáliai hadjárat előtt felhívta Bonaparte a figyelmet a Török Birodalom gyenge-ségének kihasználására, amihez jelentős stratégiai bázist képeztek a Jón-szigetek³: „Korfu, Zante és Kephallonia szigete értékesebb nekünk, mint egész Itália. A Török Bi-rodalom bármelyik nap összeomolhat: a szigetek birtoklása egyben a kezünkbe adná a bi-rodalom fenntartását is, amíg ez lehetséges, és amíg ez az érdekeinket szolgálja... Nemso-kára érezni fogjuk, hogy Anglia valódi legyőzéséhez Egyiptom elfoglalására van szükségünk.”⁴ Az itáliai hadjáratot lezáró campoformiói béke 1797 októberében Francia-országnak juttatta a velencei birtokok közül a Jón-szigeteket. A franciák partraszállása már június 4-én megtörtént Korfun, amit Widmann kormányzó nem is próbált megakadá-lyozni. Gentili, a Korfun partra szálló francia csapatok parancsnoka, a rend biztosítása ér-dekében eleinte nem változtatott az államszervezet működésén.⁵ A békeszerződés alá-írása után nyilvánították csak „francia földnek” a szigeteket, és három tartományt hoztak létre (Korfu, Ithaka és Égei-tenger néven).⁶ A változtatások hatására antifeudális moz-galmak indultak, a franciák a kulturális élet fejlesztésébe kezdtek, Rhigasz Velesztinlisz pedig bizalommal fordult Bonaparte felé. Ő egy francia–görög szervezetet szeretett volna létrehozni az általános görög felkelés előzményeként. De Napóleon tervei Korfuval má-sok voltak. Nagy raktárakat akart építtetni, hogy az adriai kereskedelem központját itt hozza létre. Letourneur miniszter részletes listát készített az exportálható és az importál-ható cikkekről (előbbieik közül a keletről érkező selymek, festékek, tükrök, órák, búto-rok, utóbbiak közül a szőlő, só, bor, méz, olajbogyó, viasz az említésre méltó).⁷

A sikeres hódítás csak fokozta a franciák étvágyát. Bonaparte már az egyiptomi had-járat előkészítésével foglalkozott. A 18. században többször felmerült Egyiptom francia elfoglalásának a terve. Mivel Anglia a 18. században francia, holland és spanyol gyarma-tokat foglalt el, egyre inkább kisajátította a gyarmati kereskedelmet. Talleyrand 1797-ben rámutatott, hogy Egyiptom meghódítása kárpótolhatná Franciaországot az elszenvedett veszteségeikért.⁸ Így vált Egyiptom az európai nagyhatalmak, ez idő tájt elsősorban a francia marinizmus katonai-stratégiai szempontból fontos területévé. Napóleon Egyip-tom megszerzésével saját kezébe vette volna a levantei kereskedelem irányítását, a görö-göket felszabadító harcra készítette új szövetségeseket szerzett volna, fellázította volna az indiai törzseket, kiszorítva a briteket Indiából, végül az egyesített seregekkel Konstanti-nápoly ellen vonult volna.⁹

Az expedíciós sereg 1798 júniusában elfoglalta Máltát, júliusban Alexandriához közel partra szállt Egyiptomban, ahol Bonaparte rögtön kiáltványban szólította fel a lakosokat a franciákhoz való csatlakozásra és a mamelukok elűzésére. Mivel a kiáltvány nem talált érdemi visszhangra, az expedíció hódító háborúvá változott. Július folyamán elfoglalták Felső-Egyiptomot is, de augusztus 2-án Nelson elsüllyesztette a végre megtalált francia flottát az Abukiri-öbölben, elvágva ezzel a visszavonulás útját.

Ugyanekkor Napóleon bátran tört India felé. 1799. január 25-én levelet írt Tippu myso-rei szultánnak az angolok elleni összefogás érdekében. A keleti út biztosításához február 9-én megindította a szíriai hadjáratot, de sikeres előrenyomulása után Saint Jean d'Acre erődnél 62 napos sikertelen ostromot kellett folytatnia. A damaszkuszi út kulcsát nem sikerült elfoglalni, május 21-től visszavonultak a franciák. A második koalíció európai pozícióinak javulása hatására és a reménytelen egyiptomi helyzetet átlátva, Napóleon októberben hadserege hátrahagyásával visszahajózott Franciaországba.¹⁰ Az indiai kombinációknak az angol Mornington lord (a későbbi Wellington herceg) vetett véget, csapatai megostromolták Tippu fővárosát, Seringapatamot, aztán Egyiptomba vonultak.¹¹

Közben a franciák komoly pozíciókat vesztek a kontinensen is. Az egyszerre szárazföldi és tengeri hódításokra törekvő francia politika tehát ismét kudarcot vallott. A Földközi-tengeren az angol flotta mellett megjelent az orosz és a török is. A Díván 1798. szeptember 14-én jelentette be a Franciaország elleni hadjárat megindítását, az orosz flotta szeptember 17-én hagyta el a Boszporuszt. Sándor cár a következő utasítással látta el Ucsakov generálíst: űzze ki a franciákat a Jón-szigetokről és Albániából; szerezze meg az ellenőrzést az Adriai-tenger fölött; ha lehetséges, szálljon partra Itália keleti partjain; szakítsa meg a kapcsolatot a Jón-szigetek és Franciaország között. Közben az angol flotta blokád alá vette a francia és a spanyol kikötőket, Alexandriát és Máltát.¹²

Ali janinai pasa csatlakozott a koalícióhoz, abban reménykedve, hogy az orosz és a török hadvezetőség a kezén hagyja majd az Albánia területéből kihalított darabokat. Ali pasa ugyan a szultán alattvalója volt, de területein fejedelmi jogokkal bírt, és a meghódított területeket úgyis a sajátjaként kezelte volna. Csalódnia kellett, az 1800. március 21-én aláírt békében Parga, Butrino, Vonizza és Preveza a szultán fennhatósága alatt maradtak, a Jón-szigeteken pedig felállították a „Hét Sziget Egyesült Köztársaságát”, a Török Birodalom fennhatósága és az Orosz Birodalom védnöksége alatt.¹³

Ez megfelelt a koalíciós hatalmak érdekeinek, azaz a török fél számára védelmet jelentett Albániában és a Peloponnészoszon a francia veszély visszaszorítása; Oroszország előtt pedig megnyílhattak a tengerszorosok, sőt Korfura is elküldhette előretolt flottáját.¹⁴ I. Pál halála után, 1801. október 8-án Sándor cár aláírta a békét Franciaországgal. Bonaparte elismerte a Jón-szigetek Köztársaságát, október 10-én pedig Törökországgal is aláírta a békét.¹⁵

1801. szeptember 5-én az angolok megszállták Máltát, októberben aláírták a francia–angol előzetes békeszerződést: az angolok hódításaik közül csak Trinidadot és Ceylont tartják meg, kiűrik a Földközi-tenger szigeteit és kikötőit, Máltát visszaadják a Johannitáknak; a franciák Egyiptomot visszaszolgáltatják a törököknek, biztosítják a Jón-szigetek és Portugália függetlenségét, kivonják csapataikat az egyházi államból és a Nápolyi Királyság területéről.¹⁶ Az előzetes békefeltételek alapján 1802 márciusában aláírták az amiens-i békét Anglia, illetve Franciaország, Spanyolország és a Batáviai Köztársaság között.

A békekötés időszerű volt, hisz az angoloknak és a franciáknak egyaránt lélegzetvételi szünetre volt szükségük. Anglia elvesztette szövetségeseit, így kénytelen-kelletlen

elismerte Franciaország jogát természetes határaihoz és a kontinensen kivívott hegemoniához. Másrésztől kétségtelenné vált, hogy adott esetben Anglia legyőzhetetlen a tengereken.¹⁷

A béke mégis csak bő egyévnyi fegyverszünetet jelentett. A franciák akadályozták az angolok szárazföldi kereskedelmét, ugyanakkor megpróbálták a gyarmatokon is gyengíteni őket, miközben flottaépítési programot indítottak. Ennek hatására a brit kormány 1803 februárjában megtagadta Málta kiürítését: „Málta Egyiptom védője és Egyiptom által Keleti Birodalmunké” – mondta Canning. Napóleon viszont Málta kiürítését ultimátumként kezelte, márciusban elrendelte a dunquerque-i és a cherbourgi flották felállítását, és nem akadályozta, hogy a párizsi angol követ májusban kikérje az útlevélét, hogy elhagyja a francia fővárost.¹⁸

Az új koalíció szerveződésekor kulcskérdéssé válik, hogy melyik félnek sikerül az európai nagyhatalmak többségét a maga oldalára állítania, illetve minél jobb pozíciókat szereznie a keleti Mediterráneumban. Sébastiani francia követ, misszionárius 1802 szeptemberében titkos utasítást kapott, hogy a keleti francia előrenyomulás útját egyenesse, ezért Egyiptomba utazott. 1803 januárjában érkezett vissza Párizsba Korfun keresztül, a Moniteurben megjelent állásfoglalásában pedig Jónia és Egyiptom meghódítását javasolta. Dacean gróf, francia tábornok július 11-én ért Indiába vitorlásain.¹⁹

1805 októberében Trafalgárnál eldőlt, hogy az angolok tengeri fölénye továbbra is döntő tényező marad. Sébastiani viszont tovább folytatta diplomáciai erőfeszítéseit a Porta megnyerése érdekében. Elérte Mourousi és Ypsilanti oroszbarát fejedelmek letételét, sőt 1806 februárjában francia–porosz szövetség garantálta a törökök integritását és status quóját.²⁰ A francia „térnyerést” egyébiránt a Korfu felé hajózó orosz flottának adott parancsok igen jól érzékeltetik. A flotta feladata volt: az Egyesült Hét Sziget megvédése a francia agressziótól; Görögország vagy más török terület elfoglalásának megakadályozása; Lascy tábornok támogatása a Szicíliai Királyság védelmében.²¹

Megélnélkültek a küzdelmek az Adriai-tenger térségében. A pozsonyi békével kikapcsolt Ausztria a francia pozíciókat erősítette (lemondott a Cattarói-öbölről és Dalmáciáról a franciák javára). Az oroszok megpróbálták blokád alá venni a dalmát partvidéket, Ali pasa viszont most a franciák mellé állt abban a reményben, hogy győzelmük után Lefkádát is megszerezheti.²² Az anarchiába süllyedő Török Birodalom gyengülését a szerb felkelés sikerei is jelezték. Folytak ugyan 1806 júliusában béketárgyalások az orosz–francia fél között a szultán államának adandó esetleges garanciák érdekében, ám a cár végső soron semmiféle kötelezettségvállalásra nem volt hajlandó.²³ I. Sándor egyébiránt elég sajátos helyzetben volt: a török szövetségese és partnere a Jón-szigetek közös birtoklásának apropóján, de ellenfele a Balkánon terjeszkedni akaró és a szláv nemzeti mozgalmakat felkaroló orosz törekvéseknek. Tény ugyanakkor az is, hogy az orosz–török szövetséget folyamatosan megújították.

Austerlitz után viszont a szultán elismerte Napóleon császári címét, és 1807 januárjában nyilatkozatot tett az Oroszország elleni hadjárat megindításáról.²⁴

A negyedik koalíció háborúit a friedlandi csata zárta le. 1807. július 7-én aláírták az orosz–francia tiltsiti békét és a szövetségi szerződést. A béke aláírása előtt Napóleon egy levélben próbálta meggyőzni a cárt a Jón-szigetek értéktelenségéről: „Oroszországnak nem érdeke tartóssá tenni ezt a helyzetet. Az orosz tervekben Korfut sosem lehetett Törökország elleni támaszpontként, az albán és a szomszédos tengerpartok közötti kapcsolat biztosítójaként használni, elszigetelt birtok volt egy idegen tengerben, költséges és nehézkes ellátással és védelemmel. Oroszország visszatérhet korábbi politikájához, kö-

rülveheti csapataival az európai Törökországot, viszont már Franciaországgal egyeztetve kebelezheti be a Török Birodalmat... Albánia, Montenegro és Nyugat-Törökország helyzete más, ezeknek a területeknek kell magukra vonniuk Oroszország figyelmét. Az alávetett területekkel kapcsolatos tényleges érdekeik: a Fekete-tenger partvidéke orosz birtok legyen, az Adriai-tenger környéke francia. Pozícióik különbözősége lehetővé teszi számukra hatóköreik gyakorlati összehangolását, a két nagyhatalom közötti bármikori konfliktus kiküszöbölését.”²⁵ Sándor cár elfogadta Napóleon érvelését, így a tiltsiti béke titkos záradékának első és második cikkelyében Cattaró és a Jón-szigetek francia fennhatóság alá kerültek.²⁶

A békével realizált orosz–francia érdekszféra határa délen éppen a Jón-szigetek és az albán–görög szárazföld között húzódott. Napóleon elfelejtkezett Ali pasáról, akinek egy időre bele kellett törődnie, hogy nem hódít meg újabb területet. Oroszország csatlakozott a kontinentális zárlathoz, ami az 1806 után történő szigorítások következtében nemcsak Anglia gazdasági, hanem politikai elszigetelését is szolgálta. A blokádot a Jón-szigetek környékén egyáltalán nem lehetett betartatni.

A tiltsiti mű felvillantotta a béke lehetőségét Franciaország és Anglia, illetve Oroszország és Törökország viszonylatában, de a közvetítések nem jártak sikerrel. 1807. augusztus 27-én Szlobodzeában ugyan fegyvernyugvásban állapodtak meg az oroszok és a törökök, de a cár a béke helyett inkább a háború mellett döntött. Sándor cár célja ekkor Konstantinápoly megszerzése volt, amit Tiltsit után Erfurtban sem kapott meg. Ötletét természetesen egyetlen hatalom sem fogadta el, hiszen a tengerszorosok korlátlan uralma az európai hegemoniát hozhatta volna Oroszországnak.

Az orosz közvetítés Anglia és Franciaország békekötése érdekében eleve kudarcra volt ítélve. Anglia nagymértékben függött a külföldi kereskedelemtől, és a blokádot hatására sebezhetővé vált. Az 1808-as és az 1811–1812-es kereskedelmi háború Franciaországgal és Dániával válságot okozott a brit kereskedelemben. Hatalmas árukészletek halmozódtak fel a gyarmati termékekből, a városokban munkanélküliség, vidéken nyugtalanság, emelkedő adósságállomány jellemezte a szigetországot. Viszont a blokádot nem volt teljes, a csempészet tovább folyt; elsőként Portugália, majd 1811-től Oroszország is megtagadta a kontinentális zárlat betartását.

Anglia az ipari forradalomban előrehaladott országnak volt tekinthető, míg Franciaország gazdasági aktivitása a forradalom után csökkent, a zárlat miatt a francia gazdaság is befelé fordult, ez pedig csak bizonyos ágazatoknak kedvezett.²⁷ De ezek a hosszabb távon ható gazdasági folyamatok 1807-ben, a napóleoni Francia Császárság erejének tetőfokán még nem érvényesültek. Az orosz cár szövetsége és az orosz fronton lekötött Török Birodalom ismeretében Napóleon újra felvethette a Nagy Sándor-i tervet, Európa és Ázsia birodalmainak egyesítését.

1807 márciusa és szeptembere között újabb francia kísérlet történt Egyiptom megszerzésére.²⁸ Gardane francia követ Perzsiába utazott, 1807. május 7-én sikerült szövetséget kötnie a sahhal: Franciaország támogatja Perzsiát, katonai kiképzőket gyűjt, a perzsák pedig segítséget nyújtanak az indiai expedícióhoz.²⁹ A francia–perzsa közeledést nem nézhette tétlenül Oroszország és Anglia sem, diplomáciai ellenlépéseket tettek: 1809 májusában a franciák keleti kapcsolatai megszakadtak, az angolok kötöttek szövetséget a sahhal.³⁰

Az angolok sikeresen léptek közbe a konstantinápolyi francia próbálkozásoknál is, 1808 áprilisában Sébastiani elhagyta Konstantinápolyt. Ezeknek az angol akcióknak pedig olyan messzemenő következményei lettek, amelyek végképp elzárták az utat a franciák elől.³¹ Az orosz szövetség közben egyre labilisabbá vált. Ausztria új koalíció létre-

hozásán munkálkodott, az angolok pedig megvetették a lábukat a portugál partokon. A rakoncátlankodó Ausztriát szomorú vég érte az ötödik koalíció háborújában. A schönbrunni békében, 1809. október 14-én elvesztette tengeri kijáratát, amit a már megszerzett velencei birtokokkal Illír Tartományok néven egyesítettek a franciák, Marmont marsall parancsnoksága és Napóleon védnöksége alatt.³²

Közel állt a megvalósításhoz Napóleonnak az a terve, amivel egy „itáliai tavat” szeretett volna létrehozni az Adriai-tenger partvidékének meghódításával: már csak az albán–görög tengerpartok meghódítása hiányzott.³³ A Portával viszont már csak a gyakori belpolitikai krízisek, személyi változások miatt is igen nehéz volt szövetségre lépni. Az angolok helyzeti előnyét a Porta belső viszonyainak, intrikáinak alapos ismerete eleve garantálta. Így aztán az 1809. évi angol–török szövetségi szerződésben kimondták, hogy a francia támadásokkal szemben Anglia védelmet nyújt a török partvidéken és a szigeteken, cserében pedig szabad kereskedelmet nyert Levante területén.³⁴ Az „itáliai tó” helyett egy „angol tó” kezdett kialakulni a keleti Mediterráneumban.

Anglia ellenőrizte Gibraltárt, a Baleárok, Szardíniát, Szicíliát, Máltát, és ezzel a stratégiai bázissal kezdetett hozzá a Jón-szigetek meghódításához. Az angol blokádnak és a katonai támadás hatására elsőként Zante kapitulált, 1809. október 4-én. Október 8-án Kefallónia és Ithaka, 12-én Kythéra következett. 1810. április 16-án Lefkádá védői adták fel a reménytelen ellenállást. Április 21-én Napóleon utasította a külügyminisztert, hogy több évre való utánpótlással és ágyúkkal szerelje fel Korfut, szeptember 28-án pedig ezt írta: „Korfu napról napra fontosabb lesz, ha az angolok megszerzik, ők lesznek az Adriai-tenger urai.”³⁵

Ugyan a korfui erőd továbbra is tartotta magát, de Napóleonnak el kellett fordítania a tekintetét róla, mivel Oroszországgal elkerülhetetlenné vált a háború. Nem tudták megakadályozni a franciák az orosz békekötést, Ali janinai pasa pedig ezúttal az angolok oldalára állt.

Ausztria 1813 folyamán elfoglalta az Illír Tartományokat, az oroszok pedig nyugat felé tolták maguk előtt a menekülő franciákat. A dominóelv-szerűen újra csatasorba álló közép- és nyugat-európai államok a hatodik koalíció oldalán fordultak szembe Napóleon seregeivel, és az oroszok meg az osztrákok hiába gondolták át, hogy a franciák visszaszorításával csak Anglia malmára hajtják a vizet a nyugati hegemonia kérdésében, Napóleon nem volt hajlandó a kompromisszumos megoldások elfogadására.

A francia császár lemondása után még tartotta magát a korfui erőd, sőt Donzelot kormányzó el sem akarta hinni a lemondásra vonatkozó híreket. 1814. május 18-ra összehívta a szenátust, és átadta a hivatalos jelentéseket, majd az angolok fennhatóságát igazán el nem ismerve, a „Franciák Császára” helyett a „Franciák Királya” nevében átadta az erődöt.³⁶

A bécsi kongresszus Törökország kérdésében egységes álláspontra helyezkedett, nem avatkozott be a függetlenedésre váró népek oldalán, belügynek nyilvánította a problémát. Az oroszok tényleges igényt a tilsiti béke óta nem jelentettek be a Jón-szigetekre, az osztrákok tényterése a nagyhatalmak ellenállásába ütközött volna, így egy általános formulát állapítottak meg: a Párizsban 1815. november 5-én aláírt jóniai egyezményben egy általánosan elfogadható döntést hoztak, „szabad és független államnak” nyilvánították, és angol protektorátus alá helyezték a Hét Szigetet.³⁷ A franciák kiszorultak a keleti Mediterráneumból, és a Törökország gyengeségét kiaknázni próbáló, a térségben a hegemonia megszerzését célul kitűző, szemben álló felekké Oroszország és Nagy-Britannia váltak.

A keleti Mediterráneumban lezajlott angol–francia csatározásokat a brit birodalom nyerte meg. Ugyan Franciaország – jóllehet ingatag kontinentális hegemonia birtokában – közelebb feküdt a térséghez, de nem tudta legyőzni szárazföldi seregeivel az angol flottát. Azzal, hogy Franciaország Egyiptomra vagy Indiára tette volna át a hadszínteret, érzékenyen érintette volna a kereskedőket, de a brit birodalom épségét nem veszélyeztette. A francia flotta csak úgy lett volna versenyképes az angollal szemben, ha tartósan ki tudja terjeszteni a fennhatóságát Hollandiára, Hannoverre, Poroszországra, és hajóépítő erőforrásait egyesíti a sajátjaival. Bonaparte a kontinentális zárlattal nem tudta tartósan megakadályozni az angol tengeri kereskedelmet, és a kontinensen is csak olyan rövid időre került erőfölénybe, hogy ennyi idő alatt nem lett volna képes egy szigetországi invázióra.³⁸

Franciaország bármennyire is szeretne volna kiterjeszteni hegemoniáját Európára, geopolitikai helyzete és Angliával szembeni gazdasági hátránya nem tette lehetővé számára azt, hogy kilépve a közép-európai háborúkból tengerentúli erőforrásokat biztosítson magának.³⁹ Napóleon álmainak megvalósításakor leszerelte, kimerítette azokat a kontinentális hatalmakat (köztük a saját birodalmát is), amelyek gátat szabhattak volna az angol hegemon törekvéseknek, és így „megnyerette” az ellenfelével a száz éve zajló háborút, amelynek egyik sajátos színtere a keleti Mediterráneum volt.

Jegyzetek

- 1 *Hobsbawm, E. J.*: A forradalmak kora. Bp., 1986. 29.
- 2 *Kennedy, P.*: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Bp., 1992. 114–115.
- 3 A Jón-szigetek: Korfu és a tőle délre eső hat nagyobb sziget: Paxi, Lefkáda, Kefallónia, Ithaka, Zante és Kythéra.
- 4 *Rodocanachi, E.*: Bonaparte et les îles Ioniennes (1797–1816). Paris, 1899. 33–34.
- 5 Uo. 39–41.
- 6 Uo. 63–65.
- 7 Uo. 65–66.
- 8 *Talleyrand, Ch. M.*: Értekezés annak előnyeiről, hogy a jelen körülmények között új gyarmatokat szerezzünk. Szeged, 1992. 13. (Documenta Historica 3.)
- 9 Állítólag ezt mondta Bonaparte Bourienne-nek: „Európa vakondtúrás! Itt sohasem voltak olyan nagy vagyonok és olyan nagy forradalmak, mint Keleten, ahol hatszázmillió ember él”. Idézi: *Manfred, A. Z.*: Napóleon. Bp., 1981. 42.
- 10 *Manfred, A. Z.*: i. m. 142–165.
- 11 *Horváth J.*: Anglia és Napóleon az európai koncert élén, 1801–1815. Nagyvárad, 1918. 7.
- 12 *Mouravieff, B.*: L’alliance russo-turque au milieu des guerres napoléoniennes. Bruxelles, 1954. 17–19.
- 13 *Rodocanachi, E.*: i. m. 178. vö. *Boppe, A.*: L’Albanie et Napoléon (1797–1814). Paris, 1914. 22.
- 14 *Mouravieff, B.*: i. m. 28–29.
- 15 Az orosz–török fennhatóság nyugalmat hozott a Jón-szigetek lakóinak életébe, 1800-ban, 1803-ban és 1806-ban alkotmányokat kaptak. Lásd *Camariano-Cioran*: Les îles Ioniennes de 1797 à 1807 et l’essor du courant philofrançais parmi les Grecs. = *Praktika Tritou Panioniou Szinedriou* 23–29. 9. 1965. Athén, 1967. I. köt. 104–105.
- 16 *Fournier Á.*: I. Napóleon császár életrajza. Bp., 1918. I. köt. 355.
- 17 *Lefebvre, G.*: Napóleon. Bp., 1975. 125.
- 18 *Horváth J.*: i. m. 10–11.
- 19 Uo. 9.
- 20 *Horváth J.*: Balkántörténeti tanulmányok. Nagyvárad, 1917. 58.

- 21 *Mouravieff, B.*: i. m. 114.
- 22 Uo. 116–119. vö. *Boppe, A.*: i. m. 74–85.
- 23 *Driault, E.*: *La politique orientale de Napoléon 1806–1808*. Paris, 1904. 61. vö. *Mouravieff, B.*: i. m. 145–148.
- 24 *Driault, E.*: i. m. 83.
- 25 *Mouravieff, B.*: i. m. 264–265.
- 26 A tilsiti béke. Szeged, 1992. (Documenta Historica 2.)
- 27 *Kennedy, P.*: i. m. 125–127.
- 28 *Horváth, J.*: *Anglia...* 17.
- 29 *Lefebvre, G.*: i. m. 244.
- 30 *Driault, E.*: i. m. 309.
- 31 Uo. 342.
- 32 A schönbrunni béke. Szeged, 1992. (Documenta Historica 4.)
- 33 *Driault, E.*: i. m. 268.
- 34 *Mouravieff, B.*: i. m. 305.
- 35 *Rodocanachi, E.*: i. m. 213–215.
- 36 Uo. 229.
- 37 Nemzetközi szerződések 1809–1825. (szerk. Horváth J.) Bp., 1924. 34. A szigeteket később megakadályozták abban, hogy csatlakozhassanak a görög szabadságharchoz, de az itt tanult katonák (keleti vadászok és hegyi vadászok) váltak a szabadságharc hőseivé. A Hét Sziget csak 1864-ben csatlakozhatott Görögországhoz.
- 38 *Kennedy, P.*: i. m. 93–94.
- 39 Uo. 82–83.

FRANCIAORSZÁG ÉS ITÁLIA 1848 ELŐESTÉJÉN

Ahogy Herzen látta

1847 januárjában Herzen a szellemet fojtogató, lelket gúzsba kötő Oroszországból külföldre utazott. Az ürügy – hiszen az éveken át száműzetésbe kényszerült, majd rendőri felügyelet alatt álló Herzennek jogcímet kellett találnia, hogy I. Miklós Oroszországában útlevelet kapjon – felesége gyógykezeltetése volt. Az ürügy nem teljesen mondvacsinált, de az elhatározásban egyéb okok játszottak döntő szerepet. Herzen nyugatos volt, aki meggyőződéssel hitte, vallotta, hogy Oroszország része Európának, az európai civilizációnak, így annak megismerését szükségesnek tartotta. Igaz ez még akkor is, ha elfogadjuk, hogy „Bizonyos gondolatai... érintkezési pontokat alkotnak a nyugatos és a szlavofil eszmevilág között”, és „forradalmi érzülete őt közelítette leginkább a szlavofilek közösségi eszményeihez, és amikor és amennyiben szembefordul a nyugati értékekkel, ő teszi a «legszlavofilebb» kritikai megállapításokat”.¹ Tegyük azonnal hozzá, hogy e szembefordulást éppen a valósággal való találkozás, szembesülés első élményei, tapasztalatai, majd az 1848-as forradalmak bukása, az ebből levont – nem mindenben helytálló – következtetések eredményezték.

Szerepet játszott Herzen döntésében az is, hogy a szlavofil–nyugatos vita ekkorra jutott addig a pontig, hogy megromlottak az irányzatok képviselői között a megelőző években igen emberinek, barátinak nevezhető kapcsolatok, sőt a nyugatos táboron belül is olyan mértékben megindult a nézetek ütközése, hogy évtizedes együttaladás, véleményazonosság, mi több barátságok kérdőjeleződtek meg. Úgy vélem, elegendő a Herzen–Granovszkij vitára utalnunk. Az elutazás mellett szólt az is, hogy az orosz értelmiségi körökben az elvágyódás Oroszországból az 1840-es években szinte állandóan napirenden volt. A fojtogató önkényuralom, a haladó gondolkodású emberek tétlenségre kárhoztatása, az Oroszország-szerte lézengő „felesleges emberek” perspektívtalansága közepette e korántsem elszigetelt jelenséget nem egyetlen, de sajátos kiütkeresésnek tekinthetjük. Az okok között említést érdemel az is, hogy Herzen ifjúkora óta vágyakozott Nyugat-Európa, pontosabban Franciaország, Párizs után, ami – ismerve rajongását a nagy forradalom, a nagy eszmék bölcsője iránt – egyáltalán nem meglepő.

Az utazás során élményeket gyűjtve, befogadva sok mindent, ami új, ami más, mint hazájában, Herzen 1847. március 25-én érkezett Párizsba. A „sötét évek” Oroszországból való szabadulás, a reményteljes várakozás, a Párizsban élő barátok, ismerősök (Bakunyin, Szazonov, I. Turgenyev) valóban örömteli, gondtalan első napokat, heteket jelentettek. A nagy remények azonban hamarosan szertefoszlottak. A Franciaországról kialakított elképzelések, melyek az utópista szocialisták és Proudhon munkáin, valamint egy-egy Európában megfordult barát elmondásán alapultak, most szemtől szembe találkoztak a közvetlen valósággal. Lajos Fülöp polgári Franciaországát lépten-nyomon előbukkanó, mély szociális ellentétek, feszültségek, a júliusi monarchia polgárságát morális züllés, civilizációjának álszent képmutatása, népellenesség jellemzik.

Herzen az első benyomások hatására úgy döntött, hogy megosztja a látottakat, tapasztaltakat oroszországi barátaival, a Nyugat iránt érdeklődő, fogékony orosz értelmiséggel. Így született meg a *Levelek az Avenue Marigny-ról*, négy levélből álló ciklus, ame-

lyeket Herzen 1847. május 12. és 1847. szeptember 15. között írt, és a Szovremennyik (Kortárs) folyóiratban szánt publikálásra. Témánk szempontjából a levélciklus utolsó három levele tarthat számot érdeklődésre, hiszen az első levélben többnyire az utazás élményeivel, az állomáshelyek leírásával, helyenként vitatható következtetésekkel, bár sokszor érdekes epizódokkal találkozhat az olvasó.

Némiképpen meglepőnek tűnhet, hogy az 1840-es évek, a polgárkirályság társadalmának jellemzését Herzen a párizsi színházak repertoárjának bemutatásával kezdte. A dolgok lényegébe hatolva azonban azt kell mondanunk, hogy ez törvényszerűen következett Herzen azon nézetéből, amelynek központi gondolata a művészetek és a valóság elengedhetetlen kapcsolata, összefüggése. Ez szerinte a művészet valamennyi területén fontos kritérium, de a színház esetében még fokozottabban érvényes, hiszen a színművészet a legközvetlenebb módon képes kapcsolatot teremteni a közönséggel. A színész azonnal, közvetlenül lemérheti a hatást, amelyet játékaival a nézőben kivált: fölösleges, késleltető áttételek nincsenek. A néző a függöny legördüléseiig egy más, a színészek, díszletek teremtette világban él, sőt tovább is az élmény hatása alatt marad. Egy-egy színdarabbal, egy-egy igazán jó színészi játékkal formálni lehet a közönség ízlését, szociális-politikai, erkölcsi nézeteit. Nyilvánvalóan e közvetlen élménynyújtás hatalmas erejére gondolt Herzen, amikor – egy színházi előadás után – naplójába (1842. szeptember 13.) az alábbiakat írta: „A színpad... az irodalom parlamentje, szószerzők, ...a művészet temploma... Átala a jelenkor kérdéseit lehet megoldani, de legalábbis megtárgyalni, ...ami hatásában rendkívüli. Ez nem előadótérmi előadás, nem prédikáció, hanem valójában a minden részletében kibontott élet.”²

Az Avenue Marigny-ről írott levelek tanúsága szerint Herzen elvárása – az élet lényeges, aktuális kérdéseinek felvetése – a francia színházak többségében nem talált kielégítést. Az éles vagyoni, társadalmi különbségek tükröződéseként a színházakban játszott darabok zöme a polgárság sekélyes ízlésének felelt meg, vagyis „... a színpad mintegy a közönség kiegészítéséül szolgál, ...sehol a legkisebb érdeklődés ...a kor kérdesei iránt”.³ A valamikor forradalmi francia polgárságot csupán a bármi áron történő meggazdagodás érdekelte, szembefordult mindennel, amiben uralmának kikezdését, legcsekélyebb veszélyeztetését látta. E polgárságot a hazug, álszent, képmutató morál jellemezte, s mivel pénzével mindent megvásárolhatott, az ő vilásképe, életfelfogása uralta a színpadokat is. Ez pedig a színházi élet ellaposodásához vezetett, hiszen a polgárság szórakozása, színházba járása is képmutató öntömjénezés, olyan műveket nézett szívesen, amelyek őt kedvező színben tüntették fel, olyannak ábrázolták, amilyennek magát szerette volna látni önmaga, s mutatni mások előtt. Herzen kíméletlenül őszinte szókimondással rántotta le a leplet erről az életfelfogásról, mutatta meg a polgárság valódi arculatát, pellengérezte ki sajátosan értelmezett, álszent morálját.

A színpadi szerzők közül E. Scribe volt a legdivatosabb, aki ismerve a polgárság ízlését, mindent megtett, hogy azt kiszolgálja. Olyan színben tüntette fel a polgárságot, hogy az „... meghatódva saját jótékonykodásán, üzleti hősiességén és bolti költészetén, könnyezve nézi a Scribe által életre hívott alakokat. Felismerik magukat és eszményképeiket e hősökben...”⁴

Természetesen Herzen azt is meglátta, hogy nem csak ilyen színház létezett a század-közép francia fővárosában, hanem volt egy másik Párizs, egy másik színház, egy másik közönség is. Ez a másfajta közönség – a „*cenzuson* kívül állók”⁵, vagyis a munkások, szolgák, mosónők stb. – nem a fenti színházakat látogatta. E közönségnek a szórakozása is éppoly egyszerű és őszinte volt (bálok, szabadtéri komédiák), mint ami egész

egyéniségüket, életmódjukat jellemezte. Ha mégis színházi belépőre tudott költeni, akkor sem a burzsoá életmódot magasztaló előadásokat nézte meg, hanem az Olympia cirkuszt, a Théâtre historique vagy a Porte St-Martin műsorait részesítette előnyben, s döntése érthető és helyénvaló volt.

Ehhez a másfajta színházhoz sorolta, s nagyon pozitívan ítélte meg Herzen azokat a törekvéseket, amelyek a klasszikus francia színház hagyományainak ápolását tekintették feladatuknak. E tradíció továbbvitelében főként a Théâtre Français jeleskedett, ahol Corneille és Racine színművei arattak megérdemelt sikert. A klasszikus francia dráma hagyományait őrző előadások a színészek számára is valódi erőpróbát, igazi művészi feladatokat, tényleges alkotómunkát jelentettek.

A francia klasszikusokon, a színdarabjaikban nyújtott kimagasló alakításokon kívül talált Herzen egyéb értékeket is az 1847-es év elejének francia színházaiban. A kortárs írók művei közül a legmélyebb hatást Felix Pias: A párizsi guberáló c. darabja tette rá, amely jelentős sikerrel ment a Porte St-Martin-ban. Barátainak tájékoztatására Herzen részletesen leírta a korabeli Párizsban játszódó mű tartalmát.⁶ A cselekmény elmondása annyiban érdemel figyelmet, hogy kibontakozik előttünk a szereplők jellemzése, s kétséget kizáróan megítélhető, hogy Herzen egyértelműen a társadalom periferiáján tengődő (az alkalmi varrogatásból magát fenntartó Marie Didier és a hulladékokból szerzett maradékokon éppen csak vegetáló, öreg père Jean) szemszögéből értékelte a mondani valót. E jellemzésből az is kitűnik, hogy az uralkodó osztály képviselőinek és azok áldozatainak összeütközésénél az erkölcsi igazságtétel az utóbbiakat illeti meg.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy Herzennek nem tetszett a darab melodramatikus befejezése, amit a III. Napóleon 1851. december 2-i államcsínye után emigrációba vonuló Felix Piasnak szóvá is tett. A szerző egyetértett e megjegyzéssel, de úgy vélte, hogy más végkifejlet esetén a darab Párizsban megbukott volna, mert „a francia nem szeret gyötrő töprengéssel vagy kétségekkel kijönni a színházból. Neki az kell, hogy az úgy legyen lezárva, hogy valamiként megvigasztalódjon, megbékéljen.”⁷

A szóban forgó darab – a valóság könyörtelen bemutatásán, így aktuális mondanivalóján túlmenően – sikerét F. Lemaître (1800–1876) nagyszerű színészi alakításának is köszönhetette. A darab e vonatkozásban is kiemelkedett a korabeli színházi előadások sorából, hiszen egy valóban tehetséges drámai színésznek teremtett lehetőséget – a guberáló szerepében – nagyságához méltó alakításra. Père Jean elesettségében is a gazdagok fölé emelkedő figurájának megformálása, a párizsi közönségen kívül, lenyűgözte Windsor előkelő nézőit, köztük Viktória királynőt is, aki az egyik előadás után meghatódva fordult F. Lemaître-hez: „Párizsban valóban sok ilyen szegény él?” „Sok, felség – válaszolta sóhajtva Lemaître. – Ők a párizsi írek!”⁸ A Herzen által leírtak – így történt vagy másként – sokat mondtak a színész és szerep találkozásáról, a színpadi figura és megteremtője egyéniségének, nézeteinek harmóniájáról.

Herzen tehát kétféle Párizsról írt: a munkások, szolgák, varrónők, szakácsok, pincérek („a cenzuson kívül rekedtek”, a választójoggal nem rendelkezők) Párizsáról és a polgárság, járadékosok, boltosok Párizsáról. Az előbbiek, a nép, csupa pozitív tulajdonság hordozói: őszinték, becsületesek, segítőkészek, tájékozottak, „a nagy hadsereg katonáinak gyermekei és unokái, a szekciók megöregedett tribunjainak gyermekei, unokái”⁹ – így Herzen szimpátiája az ő oldalukon állt. A polgárság, amely a korábbi forradalmakban aktív, az eszmék hordozója volt, mostanra hátrányára változott. Herzen úgy látta, hogy addig játszott haladó szerepet, amíg „törvényen kívül volt, most ...törvényhozó”,

„korábban együtt érzett az éhezővel, most miután Isten mindenféle földi jóval ellátta, megveti az éhezőket, nem hisz a szegénységben, azt lustaságnak tartja”.¹⁰

Herzen burzsoáellenességének egyik oka tehát az, hogy a társadalomnak ez az osztálya, csoportja a júliusi monarchia keretei között mássá lett: célját elérte, anyagi jólétet teremtett magának, politikai hatalmat kapott – így eszméit feladta, gazdasági, társadalmi, politikai nézetei megváltoztak. Látnunk kell azonban azt is, hogy az elítélő vélemény további okokra is visszavezethető. Egy ilyen ok például az, amit Herzen arisztokratizmusának nevezhetünk: a nemesi származású Herzen a második levélben némi nosztalgiával ír a francia nemességről, amely dicső múlttal, értékes civilizációval bírt, amely „fenségesen és gyönyörűen bukott meg; mint az erős gladiátor, látva az elodázhatatlan halált, dicsőn akart elesni; e hősiesség emlékműve 1789. augusztus 4-e, a feudális jogokról való önkéntes lemondás...”¹¹

A herzeni megállapítás „hősies önkéntességéről” lehet vitatkozni, számunkra azonban most az tűnik lényegesnek, hogy az arisztokrácia és a polgárság összevetésénél a levél írója az előbbieket többre tartotta, az utóbbiakról pedig kategorikusan kijelentette, hogy „...nincs nagy múltja, és semmilyen jövője. Egy rövid ideig jó volt mint tagadás, mint átmenet... Erejéből a harcra és a győzelemre futotta, de a győzelemmel nem tudott mit kezdeni: nem úgy nevelkedett.”¹² A polgári mentalitásból következett, hogy már a nagy forradalom idején, miközben az egyszerű nép vérét ontotta, hasznát húzta a háborúból, 1815 után választó és képviselő lett, 1830-ban pedig harcra buzdították a népet – a munkást, a diákot, a kispolgárt –, majd saját hatalmukat teremtették meg.¹³

A burzsoáziával szembeni ellenérzés egy másik okaként Herzen utópikus szocialista eszméi jelölhetők meg. Még Oroszországban, az 1830-as, 1840-es években megismerkedett az utópisták (főként Saint-Simon) műveivel, a tőkés fejlődés árnyoldalait látva Franciaországban nem lehetett kérdéses, hogy az alsóbb rétegek érdekében emeljen szót, nem csupán az utópista tanok következményeként, hanem a humánumtól indítatva is.

Az Avenue Marigny-ról küldött negyedik levélben (1847. szeptember 15.) Herzen voltaképpen a francia polgárságról az előzőekben megrajzolt képet erősítette, színesítette. Amíg azonban eddig a személyes benyomások, a színházak műsora, azok közönsége alapján alkotta az elmarasztaló ítéletet, itt megkísérelt mélyebb elemzést adni, így eszmefuttatásai érintették a gazdaság tudományát, a politikai (köz)gazdaságtant.

Herzen, aki úgy tartotta, hogy „Az anyagi jólétnek fontos szerepe van a társadalomban... De a társadalom fejlődésében a harc az eszmék harcának formájában zajlik le”,¹⁴ a bajok forrását az anyagiasság, a pénz eluralkodásával magyarázta. Abban az országban, ahol a „nagy eszmék” születtek, most az anyagi javak megteremtése került előtérbe. A megelőző évtizedekben hiba volt a gazdasági kérdések mellőzése, most viszont Franciaország a másik szélsőségbe esett: „a gazdasági kérdések mindent megöltek”.¹⁵ A politikai gazdaságtan „a gazdaság és a termelőeszközök fejlődésének elvont tudománya lett, amely az embert mint termelőerőt, mint gépet tekintette; számára a társadalom gyár, az állam piac... Semmi köze az emberhez”. Ez a tudomány a vagyontalanoknak semmit nem adott: „a ne nőszül meg, ne legyenek gyermekeid, menj Amerikába, dolgozz 12–14 órát naponta, vagy éhen halsz” antihumánus „tanácsaihoz” még hozzátette: „nem mindenki hivatalos az élet lakomájára”, s azt a leplezetlen iróniát, hogy „a koldus ugyanazokkal az állampolgári jogokkal rendelkezik, mint Rotschild”.¹⁶ Vagyis a gazdaságtan tudománya sem hozott változást a szegényeknek, a kardinális kérdés, miszerint „a legnehezebb szociális feladat: megérteni a személyiségi jogok teljes szentségét, de

nem szétzúzni, atomjaira törni a társadalmat”, nem nyert megoldást. „Ezt, valószínűleg, maga a történelem oldja meg a jövőben”¹⁷ – írta Herzen.

A fentiekben tükröződött Herzen elvesztett bizalma a különféle szocialista, gazdasági elméletekben, illetőleg azok megvalósíthatatlanságában, ugyanakkor felsejlett az egyes ember sorsa, joga az individuális, atomizált kapitalista társadalomban, s innét már csupán néhány lépés a később levont következtetés: Oroszország számára a nyugati fejlődés útja nem kívánatos, a faluközösség oldhatja fel az egyén és közösség ellentmondását, vagyis az orosz szocializmushoz vezető út egyik kiindulópontjához jutott el Herzen.

A negyedik levélnek még az a gondolatsora érdemel említést, amely azt fejtegette, hogy a nép viszonya is megváltozott a polgársághoz. Korábban bízott benne, mert úgy vélte, az ő jogaiért is küzd, most viszont már szembefordult vele, s Herzen úgy látta „A harc elkezdődött; ki győz majd, nem nehéz megjósolni: előbb vagy utóbb győz majd az új. Ez a történelem útja. Nem a jogban, nem az igazságosságban, hanem az erőben és a korszerűségben van a kérdés kulcsa.”¹⁸ Herzen tehát 1847 szeptemberében mintegy „előrevetítette” az 1848-as februári forradalmat, s ekkor még hitt az új erő, a majdan a polgárság ellen forduló tömeg győzelmében.

A francia polgárságról Herzen által megrajzolt kép – amely ha nem is utasítja el a nyugati fejlődés követését, mint majd az 1848-as forradalmak bukása után, de helyenként megkérdőjelezi – a nyugatosok, (majdani) liberálisok meglepetését, szemrehányását, el-lenézését, felháborodását váltotta ki. A baráti viszony, a politikai nézetkülönbségek, a megnyilatkozók temperamentuma függvényében némelyek egyoldalúságot, sok felszínességet, megint mások tudatos ferdítést, vagy az európai viszonyok kigúnyolását emlegették.¹⁹ Tegyük hozzá: az egyoldalúság, helyenkénti felszínesség nem volt alaptalan; elegendő csupán arra utalnunk, hogy Herzen a burzsoá kifejezést használva nem mindig fejtette ki pontosan, mely csoportjáról, rétegéről van szó. Bírálata többnyire a júliusi monarchia hatalmon lévő pénzarisztokráciáját illette, rá vonatkozott. Amikor viszont a morális züllést, a művészetek iránti közömbösséget, sekélyes ízlést, az alakoskodást ítélte el, ez legalább olyan mértékben a kispolgári mentalitás bírálata, elvetése is.

A Granovszkij, Botkin, Annjenkov, Galahov, Belinszkij által írottak hangulatilag – eltérő mértékben – hatottak ugyan Herzenre, de véleményében alapvetően nem ingatták meg. Franciaországot elhagyva, már a Rómából írt első levélben kiábrándultságának hangot adva összegezte meglátását a francia viszonyokról: „Halott minden: az irodalom, a színház, a politika, a közélet... Guizot az egyik oldalon, a szürke ellenzék gyermeki gügyögése a másikon – ez rémítően borzalmas!”²⁰

A keserűség szülte szavak elegendő magyarázatul szolgálnak, hogy Herzen 1847. október 21-én elindult Párizsból Itáliába. 1847 végét, 1848 elejét, mintegy öt hónapot töltött Itália földjén, többségét Rómában és Nápolyban. Olyan időszak volt ez, amikor az itáliai nemzeti mozgalom úgymond a cselekvés szakaszába lépett.

A látottakat, tapasztaltakat, a levont tanulságokat a *Levelek a Via del Corsóról*, négy részből álló levélciklusban rögzítette. Az írások sok-sok vonatkozásban érdeklődésre tarthatnak számot. Kézenfekvő lehetne, csábító feladat már az útvonal követése is, a postakocsi-megállóhelyeken látottak felidézése. Herzen nagyon jó megfigyelő, tájékozott, remek stílusban írt a csodálatot kiváltó itáliai tájakról, városokról, a dicső múltról, a középkori Itália általa szomorúnak ítélt történelméről vagy a reneszánsz eredményezte fellendülésről, a reformációról. E levelekről már írásukkor tudta, hogy nem kerülnek közlésre orosz folyóiratban, ezért megállapításai bátrabbak, ha helyenként megkérdőjelezhetők is, értékesek.

Mondandónk szándékától indítatva a következő kérdéskörökre kívánunk összpontosítani: a korabeli történelmi események ismerete, azok értékelése; a jelentős szerepet játszó vagy Herzen által annak ítélt személyek bemutatása; és a tömegmozgalom, azaz a levelek írója által népek látott emberek részvétele az eseményekben. A három kiemelt témakör, természetesen, nem választható el élesen, metszéspontjaik, összefüggéseik a történelem logikájából következnek.

Herzen történelmi ismereteit elismerő jelzőkkel illehetjük. Itt nem a közismert eseményekre (Itália és a francia forradalom, Itália és Napóleon, a bécsi kongresszus döntései, Metternich szerepe, az itáliai nemzeti mozgalom az 1830–40-es években) gondolunk, hanem azokra, amelyek a közelmúltban zajlottak, illetve a tárgyalt időszakban zajlanak. A mondottak illusztrálására következzen egy Genováról tett, szinte futó megjegyzés: „Itt járt Károly Albert, a város a reformot és a megbékélést ünnepelte.”²¹ Az idézett mondat nem azért érdemel említést, mert arra utal, hogy a Genovai Köztársaságot a bécsi kongresszus felszámolta, a Szárd–Piemonti Királysághoz csatolta, s az ellentétek oldódása az 1840-es évek vége felé mutatható ki; és nem is azért, mert utalás van benne az 1847 októberében az uralkodó által hozott igazságszolgáltatási reformra, hanem azért, mert az említett reformok értékelése időtállóan bizonyult: „A változtatások és jogok, amelyeket Károly Albert adott, rendkívül szerények... és IX. Pius és a toscanai herceg reformjai után elkerülhetetlenek, elodázhatatlanok voltak”.²² További példaként említhetők a Rómában lejátszódó események. Herzen jól látta, hogy – részben a Mazzini-féle sikertelen kísérletek ellenhatásaként is – 1846 körül az egységesítő mozgalomnak az az iránya kerekedett felül, amely a pápai állam égisze alatt vélte megvalósíthatónak Itália egyesítését.

Az 1846-ban pápává választott Giovanni Mastai-Ferretti bíboros, IX. Pius egy reform-sorozatnak nyitott utat. 1846. július 17. – amnesztia a politikai elítélteknek; 1847 tavasza – az egyházi cenzúra enyhítése, polgári sajtó engedélyezése, önkormányzat Rómának; 1847. október – Államtanács létrehozása, részben világi tagokkal, polgárőrség felállítása, klubok, demonstrációk engedélyezése. Mindezek azt mutatták, a pápa megértette a kor szellemét, s ha intézkedései óvatosak, mérsékelték voltak is, más itáliai államokban is követésre találtak, így hatásuk az egységmozgalom szempontjából nem jelentéktelen.

Az előbbiekhöz hasonlóan mély, részletes ismeretanyagról és összefüggésekről olvashatunk, amikor Herzen a nápolyi eseményeket írta le, illetve kommentálta. A Nápolyban történteknek Herzen már a palermói felkelés után volt szemtanúja. Így nemcsak az amnesztiatörvény okozta örömnünetet, a kiszabadultak számára adott díszebédet a Cafe del’Európában, az esti fáklyásmenetet, a S. Carlo Színházban a tiszteletükre rendezett hangversenyt hallhatta, láthatta, de jelen volt a S. Francesco di Paolo-székesegyházban, amikor a király esküt tett az alkotmányra (1848. február 11.). Ezzel kapcsolatban egészen apró részleteket is megfigyelt (a király hanghordozása a szöveg olvasásakor, a ceremónia befejezése után, lóraszállás előtt II. Ferdinánd szinte titokban, észrevétlenül vetett keresztet), de alig néhány héttel később azt is megjegyezte, hogy a IX. Pius pápa által kihirdetett alkotmány (Róma, 1848. március 16.) megkésett, és rosszabb is a nápolyi alkotmánynál. Szerinte a párizsi forradalom előtt jelenthetett volna valamit, de február 24-e után egy csapásra elvesztette jelentőségét. A pápai alkotmány egyébként is „a katolikus teokrácia és az angol parlamentarizmus torz keveréke”.²³ A pápa és a Szent Kollégium a két kamara javaslatait elvetheti, az, hogy minden világi témáról cenzúra nélkül lehet írni, pedig frázis, mert az, hogy mi a világi: már cenzúra dönti el. A herzeni értékelés fő vonalaiban ma is megállja helyét.²⁴

Szellemes, ugyanakkor ironikus talán túlzó is az a megjegyzése, hogy „az alkotmányban az a legjobb, hogy bizonyította az alkotmányos pápaság *lehetőségét*, mindezt akkor, amikor a világ arról kezdett meggyőződni, hogy *semmilyen* pápára nincs szükség”. Ez az alkotmány a demokratáknak kevés volt, a régi rend híveinek sok, a liberálisokat elégtette ki, akik „a *mérsékelt* haladást szeretik, jobban mondva inkább a mérsékeltséget, mint a haladást”.²⁵

A pápai alkotmányról írott gondolatok már át is vezetnek bennünket a történelmi személyiségekhez, azok jellemzéséhez, hiszen sokat mondanak IX. Piusról. Herzen, akinek szépírói vénája ekkor már közismert, színes portrét festett a forradalom előtti évek és a forradalom első hónapjainak egyik legjelentősebb, bár ellentmondásoktól nem mentes alakjáról. Többször, más-más körülmények között (istentisztelet, áldásosztás, demonstráció idején Róma utcáin) látta a pápát, így a külső jegyekből kiindulva, majd múltját, jelen tetteit értékelve jutott el jellemének legfontosabbnak tartott jegyeihez. Szerinte már a megválasztásában is szerepet játszottak olyan emberi tulajdonságai, mint szerénység, jóindulat, egyéniségének gyengesége. A bíborosok, akik „nem számoltak a kör szellemével”,²⁶ irányítható egyházfőt láttak benne. Az első évek már korábban említett reformjai, amivel elnyerte a római nép bizalmát, az, hogy e reformok keresztülvételében szembefordult a bíborosi testület konzervatív tagjaival, azt a látszatot táplálták, hogy a pápa elfogadta a kihívást, megértette a történelmi szükségszerűséget, és alkalmas személy lehet arra, hogy az egységesítő mozgalom élére álljon.

Az események menete azonban IX. Piust elbizonytalanította, majd meghátrálásra készítette. Herzen ennek első jeleit már 1847. december 31-én felfedezni vélte, amikor – tanácsadói sugallatára – a pápa nem jelent meg erkélyén a tüntető tömeg előtt, majd 1848 januárjának, februárjának eseményei már egyértelműen túlhaladtak szándékán. Az olyan jellemvonások, mint határozatlanság, habozás, az események után kullogás, fokozatosan eltávolították a tömegtől, így Herzen számára teljesen természetes volt, hogy a korábban ünnepelt egyházfő elvesztette népszerűségét. Amikor 1848. február 3-án a Nápolyi Királyságban történtek miatt Rómában nagy ünneplést rendeztek „a Viva Pio nono kiáltáshoz mindig hozzátették: e la costituzione e la liberta”.²⁷

A párizsi, a bécsi forradalom, a milánói felkelés (1848. március 18.) Rómában a radikális erőket mozgósította. A pápa – tömegnyomásra!? – üdvözölte ugyan a lombard felkelést, de amikor toborzás indult meg az osztrákok ellen, megint visszakozott, mert csak „megengedte az önkénteseknek, de nem *parancsolta* meg, ...mivel a Szentatya *nem tartja összeegyeztethetőnek a háborút hivatalával, tisztségével*”.²⁸ Ugyanakkor azt a hibát is elkövette, hogy nem áldotta meg az önkéntesek zászlóit, csupán a csapatok vezetőit. Herzen meglehetősen keményen ítélte meg a fentiekért a pápát, mielőbbi halált kívánva neki, hogy felelhessen a történelem ítélőszéke előtt.²⁹

IX. Pius az események sodrában valóban egyre távolabb került az olasz nemzeti mozgalomtól, majd szakított is vele. Az utóbbiról Herzen már nem írt, de az ehhez vezető lépésekről többnyire ma is helytálló gondolatokat vetett papírra. Ugyanakkor néhány kérdést fel kell vetnünk: nem voltak-e túlzottak az elvárások? Valóban olyan közel volt-e valaha is a pápa a tömeghez, ahogyan Herzen láttatja? A nép és a pápa „szövetsége” csak az egyházfő miatt bomlott fel? Herzen nem látta, valószínűleg nem is láthatta, hogy Itália egyesítése pápai főség alatt, azaz a világi érdek és a pápaság egyházi érdekei olyan ellentmondást jelentettek, amelyet IX. Pius talán nem is akart, de nem is tudhatott feloldani.

Az itáliai események szereplői közül Herzen számára messze legszimpatikusabb

Angelo Brunetti Cicerovacchio (1800–1849), egy egyszerű szállítómunkás, aki az 1846–48-as népmozgalmak egyik szervezője, vezetője volt. Történelmi személy, de Herzen lelkesült ábrázolásában „népmesei” jegyek is fellelhetők alakjában. Brunetti az a római népvezér, a becsületes római plebejus, aki közel áll a néphez, ismeri szándékát. Politikai tisztánlátás jellemzi, ugyanakkor ravaszság is, ily módon az uralkodó köröket is képes befolyásolni. Ő az, aki kritikus helyzetekben is talál megoldást. Makulátlan tisztasága, egyszerűsége legendát teremtett a nép körében. Cicerovacchio az antik néptribun és az orosz népi hősök összes jó tulajdonságának hordozója, azok szerencsés ötvöze. Jellemét, az ügy iránti odaadását jól illusztrálja az alábbi epizód: amikor a milánói felkelés megsegítésére Rómában önkénteseket toboroztak, megjelent Brunetti is, tizenöt éves fiával együtt. Mivel tudomására hozták, hogy rá Rómában nagyobb szükség van, mint Lombardiában, így szólt: „Itt a fiam, húsom és vérem, a hazának ajánlom.”³⁰ Az antik hősökre emlékeztető jelenet magát Herzent is könnyekig meghatotta. (Brunetti fegyverrel vett részt a Római Köztársaság védelmében, majd a bukás után Garibaldival együtt a velencei forradalom védelmére sietett, de elfogták és fiaival együtt az osztrákok agyonlőtték.)

A Franciaországban tapasztalt passzivitás után Herzent elragadtatással töltötte el az Itáliában megélt politikai élet. Már Rómában feltűnt neki, hogy az itáliai városokban az egyszerű emberek is politizálnak, Livornóban pedig leplezetlen csodálattal vette szemügyre a polgárőrség (civica) tagját, „az il popolo armato”-t.³¹

Mind Rómában, mind Nápolyban szemtanúja volt tömegdemonstrációknak, s ezekről lenyűgöző képeket festett. A népmozgalom (Oroszország után nem csoda) annyira újnak, másnak, szinte hihetetlennek tűnt, hogy ezekről csupa dicsérő, lelkesült szavakat olvashatunk.

A nép megmozdulásai – már a forradalmak előtt is – befolyásolták, előrelelendítették az események menetét. Herzen ábrázolásában a tömeg méltóságteljes, fegyelmezett és nyugodt maradt akkor is, amikor megbántották. (A pápa 1847. december 31-én nem mutatkozott az öt éltető tömeg előtt.) A nép megbocsátó, ezek után, 1848. január 2-án a húszezer ember fegyelmezetten vonult Róma utcáin áldást kérni, pedig seholy rendőr, csendőr, a polgárőrség tagjai pedig együtt vonultak velük.

A Nápolyban történtek Rómában is tömegmozdulást szítottak; 1848. február 3-án, a pápai sárga-fehér kokárda helyett a háromszínű tűzték ki, az ujjongó nép bejárta a várost, de a pápai lakosztályhoz már nem ment el.

A Nápolyi Királyságban a már említett alkotmány aláírása, a király esküje még a rómainál is hevesebb ünneplést, demonstrációt eredményezett, amelyen a dél-itáliai temperamentum minden kelléke (fáklyásmenet, sapkadobálás, kipirult arcok, csillogó szemek, örömben könnyező, ölelkező ismerősök, ismeretlenek) látható volt.

De Herzen azt is meglátta, hogy a tömeg nemcsak visszafogott, ünneplő tud lenni, de öntevékeny, félelmetes erő is. Amikor Rómába eljutott a milánói felkelés, illetve az osztrák ellenlépések híre, a felháborodott római lakosság leverte az osztrák követségről a címet; azt meggyalázták, számár farkához kötve vontatták Róma utcáin, sárral dobálták,³² majd a fegyverraktárhoz indultak, hogy önkéntesként fegyverrel harcoljanak nem csupán Lombardia függetlenségéért, de egész Itália egységéért is. A toborzásról, a fiatalos lelkesedésről Herzen olyan szemléletes leírást adott, hogy az olvasó úgy érezheti, maga is jelen van, személyesen éli meg a felemelő eseményeket, a hősiek odaadást.

A pezsgő-forrongó itáliai politikai élet 1847 végén, a szemtanúként átélt események 1848 első hónapjaiban – a párizsi kiábrándultság után – Herzent várakozásokkal töltötték

el, hitet adtak neki Itália jövőjét illetően. Mégis a párizsi és az azt követő forradalmak fejleményei arra készítették, hogy az új reményeket tápláló, Európa forradalmainak ismét serkentőjévé lett francia fővárosba utazzon. A forradalmak centrumában tanúja volt a reményt keltő napoknak, a felfelé ívelésnek, a választásoknak, majd a tragikus júniusi eseményeknek, amelyek messzemenő következtetésekhez, Európa „kiégettségének” elméletéhez, Oroszország küldetésének gondolatsorához vezettek. (Ld. Vihar után, 1848; Franciaország és Itália, 1848; Oroszország, 1849; Az oroszországi forradalmi eszmék fejlődéséről, 1851 stb.)

A Via del Corsóról írott levelek nem kerültek publikálásra Oroszországban, így az otthoni kortársak erre nem reagálhattak. A kritikai megjegyzések mégsem maradtak el; jókora késéssel, a szovjet történettudomány részéről érkeztek.³³ Akadnak közöttük elgondolkodtatóak, elfogadhatóak: „romantikus lelkesedés, Herzen ifjúkori álmainak új-jáéledése Itáliában”, vagy „a tömeg alatt a városi lakost érti, a parasztság ábrázolása szubjektív”, mert Herzen rokon vonást keresett és talált az itáliai és az orosz paraszt között, „nem fordított kellő figyelmet a szociális-gazdasági viszonyokra”.

A kritikai megjegyzések másik csoportja – s ez mélyebb elemzés nélkül is bizonyítható – történelmietlen felvetés. A teljesség igénye nélkül: Herzen „nem látta helyesen az osztálytartalmat, az itáliai felszabadító mozgalom burzsoá jellegét”; „az itáliai burzsoázia idealista pozícióban állott”; „a polgárság még forradalmi az osztályviszonyok, osztályellentétek fejletlen volta miatt”, ezért lehettek Herzennek illúziói; „nem talált megfelelő okokat a parasztság passzivitására” stb. Vajon ki látta, ki láthatta *akkor és ott* mindezeket? Érzékelhetőek voltak-e az osztályviszonyok, az osztályellentétek mélységei, amiket egyébként is háttérbe szoríthatott a nemzeti, függetlenségi eszme?!

Mindezek a kérdések nem azt jelentik, hogy Herzen csálhatatlan, tévedhetetlen. Meglátásai itt-ott lehetnek felszínesek, következtetései szubjektívek, uram bocsá tendenciózusak, romantikus lelkesedése befolyásolhatta személyek megítélését, de a franciaországi, itáliai levelek sokszínű ismeretanyagot, az átélt, személyesen megtapasztalt *történelem* annyi szépségét, bonyolultságát rejtik, hogy (újra)tanulmányozásuk napjainkban is méltán tarthat számat érdeklődésre.

Jegyzetek

- 1 *Köves Erzsébet*: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Budapest, 1982. 156.
- 2 *Herzen, A. I.*: Szobranyije szocsinyenyij v tridcatyi tomah (a továbbiakban Szobr. szocs.). Moszkva, 1954–1965. T. II. 227.
- 3 Szobr. szocs. T. XXIII. 19–20.
- 4 Szobr. szocs. T. V. 34.
- 5 Szobr. szocs. T. V. 29.
- 6 Szobr. szocs. T. V. 42–49.
- 7 Szobr. szocs. T. XIV. 357.
- 8 Szobr. szocs. T. XVII. 268.
- 9 Szobr. szocs. T. V. 31.
- 10 Szobr. szocs. T. V. 33.
- 11 Szobr. szocs. T. V. 34.
- 12 Szobr. szocs. T. V. 34.
- 13 Szobr. szocs. T. V. 35.
- 14 *Niederhauser Emil–Sargina Ludmilla*: Az orosz kultúra a XIX. században. Budapest, 1970. 90.
- 15 Szobr. szocs. T. V. 60.

- 16 Szobr. szocs. T. V. 61.
- 17 Szobr. szocs. T. V. 61.
- 18 Szobr. szocs. T. V. 66.
- 19 *Köves Erzsébet*: i. m. 166., valamint *Kovács Endre*: Herzen. Budapest, 1978. 166–167.
- 20 Szobr. szocs. T. V. 68.
- 21 Szobr. szocs. T. V. 77.
- 22 Szobr. szocs. T. V. 77.
- 23 Szobr. szocs. T. V. 124.
- 24 *Gergely Jenő*: A pápaság története. Budapest, 1982. 288.
- 25 Szobr. szocs. T. V. 124.
- 26 Szobr. szocs. T. V. 105.
- 27 Szobr. szocs. T. V. 97.
- 28 Szobr. szocs. T. V. 130.
- 29 Szobr. szocs. T. V. 131.
- 30 Szobr. szocs. T. V. 129.
- 31 Szobr. szocs. T. V. 78.
- 32 Szobr. szocs. T. V. 127.
- 33 *Elszberg, J.*: Gercen. Moszkva, 1951. 202–212. és Moszkva, 1956. 235–244., valamint Kommentarii. Szobr. szocs. T. V. 455–462.

A DREYFUS-ÜGY LEGÚJABB IRODALMÁRÓL

A franciák a nagy kezdőbetűvel írott „Ügy” (L’Affaire) alatt egyértelműen a Dreyfus-ügyet értik, s ez önmagában is sokat elárul arról, hogy milyen fontos helyet tölt be ez a hosszú eseménysor a nemzet emlékezetében. És hogy a zsidó származású, ártatlanul elítélt kapitány pere száz év múltán is Ügy maradjon, erről a jelenlegi francia hadsereg hadtörténeti szolgálatát vezető Paul Gaujac ezredes gondoskodott. A párizsi Liberation hasábjain 1994 elején kifejtette, hogy a Dreyfust védelmezők egy évszázaddal ezelőtt részben a baloldaliak, részben pedig olyan republikánusok közül kerültek ki, akik abban az időpontban, amikor Németország rohamosan fegyverkezett, rombolni akarták a francia titkosszolgálat, tágabban a hadsereg tekintélyét. Végeredményben tehát hazafiatlansággal vádolta meg az akkori szocialistákat, ráadásul célzatosan kifejtette, hogy a magyar származású Theodor Herzl cionista eszméinek kialakulása is a Dreyfus-ügy hatására következett be. Ez a politikai bomba kínos órákat szerzett a hadügyminiszternek, François Léotardnak, aki azonban gyorsan döntött: azonnali hatállyal elbocsátotta állásából a politikai botrányt okozó ezredest.¹

Természetesnek kell tekintenünk, hogy az évforduló a történész szakma számos képviselőjét is megmozgatta. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy elsősorban az érthetően gyorsabban reagáló sajtó és a birtokomban lévő néhány újabb monográfia alapján ismertessem az új szempontokat és tudományos eredményeket. Az így kialakuló kép szükségképpen torzó lesz, hiszen az 1994-es könyvtermés még nem érkezhett be a magyarországi könyvtárakba. Egy másik előrevetett megjegyzés: a rövidség kedvéért ismertnek tekintem a Dreyfus-per fő eseményeit, annál is inkább, mert az Ügy köztudottan nem azonos a perrel, jóval nagyobb horderejű, és számos összetevője van, továbbá mert a kapitány ártatlanságához ma már nem férhet kétség, és a viták egészen más kérdésekről folynak.

Számos hasznos információja és egy nagyon fontos elvi megállapítása miatt érdemli meg figyelmünket Nicolas Weill recenziója. „Jó ezer mű és a centenáriumot kísérő kiadói tevékenység bizonyítja, hogy a Dreyfus-ügy a kollaboráció és az algériai háború mellett elfoglalta helyét a jelenkori Franciaország idegesítő traumái között.”² Márpedig saját történelmünkéből tudjuk, hogy a nemzettudatot ért maradandó sokkhatásra nagyon oda kell figyelni. A recenzens másik általános érvényű megállapítása úgy hangzik, hogy a könyvújdonságok és régi művek új kiadásainak tanúsága szerint a szerzők a bonyodalmakat igyekeznek felderíteni, amelyekből egy évszázad múltán is bőven akad. Így például a Mil neuf cent című folyóirat egy egész számot szentelt annak a kérdésnek, mivel magyarázható meg azoknak a közéleti személyiségeknek a magatartása, akik egész vagyonukat és tekintélyüket latba vetve azonnal bekapcsolódtak ebbe az egyenlőtlen harcba, szembeszállva a közvéleménnyel. (Zola, Durkheim, Proust, Degas, Barres és Brunetière.)

Mona Ozouf „Alfred családja” címmel jelentetett meg recenziót Michel Burns monográfiájáról.³ Burns a Dreyfus család történetét követve próbálta megmagyarázni a kapitány személyiségének rejtélyét. Ozouf Léon Blum epés megjegyzésére emlékezteti

olvasóját, aki szerint Alfred Dreyfus nem tudta volna elmesélni saját történetét. Szerény, komoly gondolkodású ember volt, akiben néma és rendíthetetlen bátorságon kívül semmi sem volt a hősből. Hiányzott belőle az ékesszólás képessége, bírái előtt nem talált rá „az ártatlanság kiáltására”. Az Ördög-szigetről küldött leveleiben nyoma sincs lázadásnak. Blum odáig ment, hogy feltételezte: ha nem így hívták volna, nem lett volna belőle dreyfussard.

A rejtélyt mármint az okozza, hogy a kapitány azokkal az értékekkel volt szolidáris, amelyeket éppen ellenségei fenyegettek, és majdnem semmilyen szolidaritás nem fedezhető fel nála a zsidók iránt. Levelei e tekintetben is némák. Burns családtörténeti monográfiájában nyomon követi a család útját az elzászi Rixheimtől – az ott élő Abraham Israeltől – kezdve egészen Párizsig. A nevezetes ősnak Rixheimben kóser húsüzlete volt. 43 évesen élte meg azt a napot, amikor a forradalom megadta a zsidóknak a polgárjogot. Fia, Jacob, már némi földet is szerzett. Az ő fia volt az a Raphael, aki Mulhouse-ba áttelepülve tekintélyes földbirtokra tett szert, sőt textilüzemet is létrehozott, és nagyiparossá vált. Mindazonáltal hű maradt ősei vallásához, a „judeo-elzászi” nyelvet beszélte. Legidősebb fiának azonban – a bibliai nevet elhagyva – a Jacques nevet adta, a legkisebbik pedig (történetünk hőse) az Alfred nevet kapta. A német hadsereg bevonulása, 1870 után megkezdődött a család diaszpórája (Bázel, Carpentras, Grenoble és Párizs). A legidősebb fivér Mulhouse-ban maradt, hogy óvja és gyarapítsa a családi vagyont, de többen már francia állampolgárságért folyamodtak. A harmadik köztársaság megszilárdulásának évtizedeiben republikánusokká lettek, mélységesen hittek az emberi jogokban, a francia nemzet génuszában, és már csak kevés szál kötötte őket a zárt vallási közösséghez, egész gondolkodásukat, mentalitásukat a demokratikus asszimiláció határozta meg. Ezért nem tudták meggyőzni barátai a kapitányt arról, hogy egy antiszemita hullám áldozata. Ebből az értelmezésből kiindulva válik érhetővé Burns végkövetkeztetése: Dreyfus különös érzéketlensége az Ügy iránt nem egyéni eltévelyedés, hanem az emancipáción nyugvó családi összetartozás egyenes következménye.

Részben ugyanezt a kérdést feszegeti Pierre Vidal-Naquet abban az előszóban, amelyet Dreyfus *Cinq Années de ma vie* (1894–1899) című művének új kiadásához írt. (Páris, 1982.) Dreyfus teljes hallgatásba burkolózott a zsidósághoz való tartozását illetően. Nem akart zsidó áldozat lenni, ezért például említést sem tett az antiszemiták durva sértegetéseiről, amikor lefokozását írta le, pedig erről minden szemtanú megemlékezett. Híveinek többségével egyezően a laikus értékekben hitt, vagyis a közélet elvilágiasítását kívánta. Röviden: francia citoyennek és nem zsidónak vallotta magát. Tökéletesen ellentétes egyéniség volt a kapitány hű testvére, Mathieu Dreyfus, akinek a visszaemlékezései teljes terjedelmükben csak 1978-ban jelentek meg.⁴ Amint az előszóból is kitűnik, a szerző nem volt dreyfussard a szó tulajdonképpeni értelmében, mert ez az utóbbi kifejezés választást, állásfoglalást, tudatosan vállalt kiállást jelentett. Mathieu egyszerűen testvér volt, aki a legtermészetesebb módon vette át a család vezetését fivére letartóztatása után. Jellemző módon kezdi az általa megélt történet elbeszélését. „1894. október 31-én, mint minden szerdán, a mulhouse-i tőzsdén voltam, amikor egy táviratot adtak át nekem. Sógornóm, Lucie kérte, hogy azonnal induljak Párizsba egy rendkívül sürgős ügy miatt. Fivéremről, Alfredről lehetett csak szó, mivel sógornóm írta alá a táviratot, anélkül, hogy szót ejtett volna róla. Minden bizonnyal valami súlyos dolog történt vele, de mi? Miért ez a hirtelen hívás? Mindenféle hipotézist gyártottam, az egyik valószínűtlenebb volt, mint a másik. Sajnos a valóság minden elképzelésemet felülmúlta.”⁵

Amikor Mathieu felszállt a Párizsba induló vonatra, nem tudta és nem is tudhatta,

hogy egy több mint egy évtizeden át tartó, szüntelen helytállást követelő harc vár rá. Nem elvont eszmék és fogalmak, hanem a zsidó családokra az ókortól jellemző szoros összetartás indította cselekvésre. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az összetartozás érzése Elzászban még erősebb volt mint másutt, nyilván e történeti táj különleges sorsára visszavezethetően. Ami Mathieu-nek a perben játszott tényleges szerepét illeti, legnagyobb tette kétségtől az a panasz volt, amit 1897. november 15-én juttatott el Billot tábornok hadügyminiszterhez. Ebben Walsin-Esterházyt vádolta meg a perben oly nagy hirhedsége szert tett kémjelentés, a bordereau szerzőségével. Mathieu Dreyfus memoárjairól még el kell mondani, hogy regényes formában írta meg a tolla alól bőven áradó eseményeket.

Kis terjedelmű, ám igen harcos könyvecske szól az Ügy és a sajtó kapcsolatáról.⁶ Idézem szerzőjének, Patrice Bousselnek egyik alapvető megállapítását: „Az Ügy elkerülhetetlen módon a sajtó hatalmának legrendkívülibb és legellentmondásosabb megnyilvánulása volt és marad”.⁷ Tanulságos a francia antiszemitizmus előzményeinek taglalása. Ennek kapcsán magyar vonatkozású adalékokra is bukkanhatunk: Franciaország „tisztességes emberei” felháborodva tiltakoztak a magyarországi atrocitások miatt, amelyekre 1883 nyarán, a tiszaeszlári vérváddal kapcsolatban került sor. (Más feldolgozásban is találkoztam ezzel az adattal, így fel kell tételeznünk, hogy a francia közvélemény valóban figyelemmel kísérté az antiszemitizmus honi jelentkezését, természetesen európai összefüggésbe ágyazva.) Az évtized közepén azonban fordulat következett be, elsősorban Edouard Drumont-nak köszönhetően, aki 1886-ban megjelentette hihetetlen népszerűvé lett művét, a Zsidó Franciaországot.⁸ Az általa 1892-ben alapított *La Libre Parole* című újság 1894-ben zsidóellenes kirohanásokban bővelkedő cikksorozatot indított „A zsidók a hadseregben” címmel. Egy másik lap, a *Le Petit Journal* ugyanebben az évben folytatásos regényt közölt „Két testvér” címmel, akik közül az egyik katonatiszt volt. E regény fordulatai kísértetiesen emlékeztetnek a később bekövetkezett Dreyfus-perre, így a katonatiszt árulása, titkos iratok felfedezése stb.

A sajtóórgánunkok esetében nem szabad megfeledkeznünk a pénzügyi szempontokról sem, az utóbbiakról is érdekes fejtegetések olvashatók Boussel munkájában. Így például a *L'Aurore* híres száma (1898. jan. 13.), amely közölte Zola „J'accuse”-jét, 300 000 példányban jelent meg. Drumont számára is kifizetődő vállalkozásnak bizonyult a *La Libre Parole*. (Kifejező alcíme: Franciaország a franciáké!) A per első éveiben a példányszám néha a 100 000-t is meghaladta. Amikor azonban elült a nagy antiszemita hullám (1900 után), a példányszám jelentősen csökkent (1904: 60 000, 1910: 45 000).

Soha a sajtó történetében nem fordult még elő, hogy a napilapok ilyen óriási befolyást gyakoroltak volna egy ország belpolitikájának alakítására, és ez reveláló volt nem csupán Franciaország, hanem egész Európa számára. Ekkor vált a sajtó tényleges hatalmi ágazattá.

Jóllehet Léon Poliakovnak az antiszemitizmusról készített kétkötetes szintézisében⁹ mindössze egy rövid fejezetet találunk a Dreyfus-ügyről, érdemes figyelni néhány megállapítására, kérdésfeltevésére, mert ezek ma, a centenárium alkalmából közzétett írásokban még nagyobb hangsúlyt kapnak. Poliakov kifejtette, hogy a tulajdonképpeni Ügy csak három évvel a per után, tehát 1897 novemberében született meg. Külföldi előzménye: Herzl könyvének, a Zsidó államnak a megjelenése és a bázeli I. cionista kongresszus 1897 nyarán. A fordulóponthoz belső, „francia” tényezője az igazi bűnös, az áruló Walsin Esterházy személyének azonosítása volt. Az akkor dúló érzelmek intenzitásának mérése ma már rendkívül nehéz, éppen ezért nyom sokat a latban a kortárs és szemtanú

Blumnek az a későbbi megállapítása, hogy az Űgy minden bizonnyal összehasonlítható a 18. századi francia forradalommal és az első világháborúval. Poliakov a nagy fordulatot 1898 nyarára teszi, amikor felfedezték Hubert Henry alezredes hamisítványait. Sokkal inkább nyitásnak, mint zárásnak tartja ezt az időpontot, s ebben az összefüggésben két fontos tényről említ: egyik oldalon új értelmiségi csoportok bekapcsolódását az Űgybe, amelynek tagjai ezután a kapitány melletti elkötelezettségüket tekintették munkásságuk mércéjének. A másik póluson új antiszemita egyesületek alakulása volt megfigyelhető. (Jeunesse nationale et antisémite Drumont – a L'Action française Charles Maurras és Léon Daudet vezetésével.)

A per és az Űgy közötti kölcsönhatások vizsgálatával, az egész folyamat periodizációjának megkísérlésével, valamint az elkötelezett értelmiségiek bekapcsolódásának elemzésével ez a mű jó szolgálatot tett a további kutatásoknak.

Valamennyi méltatója elismeri a kronológiai sorrendben itt következő¹⁰ mű szerzőjének, Jean Denis Bredinnek az érdemeit. A terjedelmes, 5 és félszáz oldalas monográfia megszületését alapos levéltári kutatások előzték meg. A négy nagy részre tagolt elemzést epilógus követi.

Bredin számos érdekes fejtegetése közül csupán néhányra térek ki. Mindenekelőtt arra a tézisszerű megállapítására, hogy a francia katonatiszt presztízse soha nem volt olyan nagy, mint az 1871-es összeomlást követő húsz esztendőben. Egy átlagos polgári család legfőbb becsvágya az volt, hogy legyen egy fiú a Saint-Cyr-i katonaiskolában, és valamelyik leány tiszthez menjen feleségül. (A közepes zsold és nyugdíj ellenére.) A katonai mesterség iránt megnövekedett érdeklődés nyilvánvalóan azzal magyarázható meg, hogy a hadsereg volt a revansra épített minden remény hordozója. Nem lehet eléggé aláhúzni annak a ténynek a fontosságát, hogy az új tisztikarba legfőképpen arisztokrata és konzervatív-katolikus családokból származó fiatalok kerültek be, akik jelentős mértékben a jezsuiták befolyása alatt álltak. Nem érthető meg a harmadik köztársaság egész problematikája, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a tényről, hogy a hadsereg volt az utolsó bástyája az ancien régime korából származó régi értékeknek, következésképpen az erősödő republikanizmus szelleme ide egyelőre nem tudott behatolni. A tisztikar tagjai igen nehezen illeszkedtek be a köztársasági államrendbe, elég nagy volt a szakadás a nemzet és a katonai elit között. Georges Boulanger tábornokban – aki az 1880-as években a köztársaság megdöntésére és egy tekintélyuralmi rendszer bevezetésére készült – a katolikusok jelentős része Isten küldöttét látta, akinek meg kell mentenie Franciaországot. Drumont könyvéből két hónap alatt majdnem százezer példányt adtak el; példátlan sikerére még egy adat: több mint 200 kiadást ért meg. A század végén, 1898-ban Drumont meghirdette, hogy számára „az antiszemitizmus sosem volt vallási kérdés; mindig gazdasági és társadalmi kérdés volt”.¹¹ Ez volt az az időszak, amikor – az előző évtizedektől eltérően – az antiszemitizmus már nemcsak szavakban, hanem a zsidó közösségek tagjainak testi épségét is fenyegető erőszakos cselekedetekben nyilvánult meg.

Érdekfeszítő a befejező részben olvasható historiográfiai áttekintés is. Ebből egy szílat kívánok megragadni, jelesül azt, amelyet 1955-ben megjelentetett naplójában Maurice Paléologue,¹² a nálunk is jól ismert diplomata és memoárríró képviselt. A „három bűnös” verziót védelmezve azt írta, hogy Esterházyt kívül egy másik tisztt, Maurice Weil és egy titokzatos harmadik, „egy nagyon magas beosztású katonatiszt” szolgáltatták ki a titkos információkat a párizsi német követségnek.

Lényegében ugyanezt az elképzelést vallotta Henri Guillemin is 1962-ben kiadott munkájában.¹³ Ő azonban nevére nevezte a „titokzatos harmadikat”, és a nagy hatalmú

Saussier tábornokkal, a francia hadsereg legmagasabb beosztású személyiségeivel azonosította.

Egy évtizeddel később, 1972-ben, Michel de Lombarès még különösebb változatot talált fel.¹⁴ Eszerint a bordereau-t a német kémelhárítás gyártotta, hogy meggyőződhesen arról: Esterházy nem kettős ügynök. Ily módon az utóbbi – részben – felmentést nyert, sőt a szerző értelmezésében ő nem is a francia titkosszolgálat, hanem egy kis ügynöksorozat tagja volt, amelyet Saussier tábornok személyesen felügyelt. Esterházy később aztán a saját zsebére kezdett el dolgozni. Valamilyest tárgyi alapot olyképpen bizonyít a szerző, hogy – állítása szerint – a bordereau papírja német gyártmányú volt, s hogy a szövegben németes fordulatok fedezhetők fel stb. Ezek a gyenge lábakon álló bizonyítások azonban aligha győzik meg az olvasókat, meg aztán egy évszázad múltán már nem is az ilyen részletek keltenek érdeklődést.

Lombarès „koncepciójának” előzményét Henri Giscard d'Estaing 1955-ben publikált monográfiája képezi. Ez utóbbi kettős ügynököt csinált Esterházyból annak érdekében, hogy utólag igazolja a vezérkar eljárását. Idézem Bredin tanulságos konklúzióját: „Henri Giscard d'Estaing hipotézisei a maguk módján rávilágítanak arra, hogy a Dreyfus-ügy idején kifejezett eszmék és meggyőződések konfliktusának permanenciája áll fenn. Ugyanis a szerzőnek egyetlen vezérelve, ha nem küldetése van: bebizonyítani, hogy a vezérkar – Mercier tábornokkal az élén – ebben a drámában a legnemesebb ügyet szolgálta, hogy kizárólag a haza jól értelmezett érdeke foglalkoztatta. S ha az Ügy elfajult, ennek egyedüli oka Dreyfus zsidó származása...”¹⁵ Ilyeténképpen egy hosszú tradíció továbbélése mutatható ki, az erős hadsereg híveinek egyes képviselői a maguk sajátos módján tovább folytatják a pert a kapitány ellen. (A hadbírószági ítélet formailag a mai napig érvényben van, mivel Dreyfust polgári bíróság mentette fel a kémkedés vádjától.)

Bredin az Ügy mérlegét megvonva abból a tényből indult ki, hogy a per 12 éve alatt a századfordulón mélyreható változások következtek be Franciaországban: a monarchisták reményei végképpen megsemmisültek, a vallás befolyása jelentékenyen csökkent, a hadsereg észhez tért, és a köztársaság megszilárdult. Végül nem hagyható figyelmen kívül a munkásmozgalom megerősödése sem, amelynek szintén nagy kihívást jelentett ez a megrázkódtatás. Ezek a változások nem teszik könnyűvé az Ügy jelentőségének meghatározását.

A történészek véleménye talán a sajtó kérdésében mutatkozik a legeggyöntetűbbnek: azáltal, hogy dramatizálta az eseményeket vagy kreált ilyeneket, támogatva vagy opponálva a hatóságokat, a sajtóorgánumok ténylegesen befolyásolták az ország belpolitikájának irányváltásait. Eddig említetlen maradt a katolikus sajtó, holott a nagy példányszám ennek termékeire is vonatkozik, így pl. egyedül a La Croix 170 ezer példánnyal dicsekedhetett, de ez is elmarad az információikért kedvelt Le Petit Journal több mint egymillió és a Le Petit Parisien 700 ezres forgalma mögött.

A sajtó nagy szerepével függ össze az Ügy másik nagy érdeme: kollektíve kötelezte el az intellektüeleket a közéletben való részvételre. Az előző századokban is voltak elkötelezett értelmiségiek (gondolkodók, írók, művészek), azonban ők egyénileg cselekedtek, ezzel szemben a Dreyfus-ügy idején a politikába való bekapcsolódásuk egyszerre és tömegméretekben ment végbe. E szervezett elkötelezettség fontosságát felmérve rámutat Bredin arra is, hogy olyan tudósok is erkölcsi kötelezettségüknek tartották az állásfoglalást, akik korábban háttal fordítottak mindenfajta politizálásnak. A gondolat emberei ráébredtek arra, hogy a demokráciában is hatalom van a kezükben. „Ez az értelmiség lá-

zadása volt a maga tiszta formájában, amely tudatára ébredt, ha nem a hatalmának, akkor méltóságának, amely őt kötelezi.”¹⁶

A francia baloldal nézőpontjából az Ügy döntően két kérdés megválaszolását követelte: sikerül-e egyesíteni a munkásmozgalmat, immár nem egyszerűen az egyesülés régi vágyától vezetve, hanem az új tények fényében; a másik kérdés nem kevésbé sorsdöntő volt a szocialisták számára, hogy ti. csatlakozni kívánnak-e a demokratikus erőkhöz a köztársasági államrend védelmében, vagy pedig átengedik a feladat megoldását a polgári társadalmi erőknél. Bredin más szerzők véleményére támaszkodva azon a véleményen van, hogy az Ügynek köszönhetően a munkásosztály integrálódott a francia nemzet közösségébe, ami a legcsattanósabban 1914-ben a „Szent Egység” létrejöttékor mutatkozott meg.

A zsidóság részvételéről a szerző azt emeli ki, hogy nem akart védelmezni egy zsidót, mert félt attól, hogy ezzel újabb tápot ad az amúgy is erős antiszemita érzelmeknek. Főként a gazdag zsidók, továbbá a középpolgárság tagjai fordultak el Dreyfustól, vagyis saját kasztja hagyta cserben. Ugyanakkor nem vitatható el olyan zsidó vezetők bátorsága, mint Bernard Lazare, a Reinach testvérek, Marcel Proust, Viktor Basch, Daniel Halévy, Lévy-Bruhl, Emile Durkheim, Léon Blum és mások.

Végezetül az Ügynek a cionizmus megszületésében játszott jelentős szerepét taglalja Bredin. Saját véleményem az, hogy bár természetesen antiszemita olvasatban is interpretálható ez a fejlemény, maga a tény nem tagadható, és maga Herzl is leírta, hogy könyve tárgyának, az önálló zsidó állam eszméjének megszületésében, a zsidó nemzet megszervezésére vonatkozó nézeteinek kialakulásában a franciaországi eseményeknek nagy része volt. (Mellesleg az lett volna különös, ha a polgárháború szakadékanak szélére sodródott országban ez nem így történt volna.)

Az 1900-as esztendő a dreyfussard-ok győzelmének éve volt, a december 14-i amnesztia az Ügyet érintő valamennyi cselekedetre vonatkozott. Pierre Waldeck-Rousseau miniszterelnök joggal jelentette ki a képviselőházban, hogy „nincs többé Dreyfus-ügy”.¹⁷ A szakirodalom ugyanakkor arra mutat rá, hogy 1900 egyben a mozgalom bomlásának kezdete is volt. Saját hívei is megvádolták a kapitányt, hogy a kegyelem elfogadásával ő maga vetett véget saját ügyének. Vidal-Naquet a „dreyfusisme” (a magyarban nem létező terminus, a Dreyfust támogatók mozgalmának szinonimája) két szárnyának kialakulásáról ír az említett előszavában – egy mérsékelt és egy radikális irányzatról. A kormány szándéka világos volt: rávenni Dreyfust arra, hogy fellebbezését visszavonva elfogadja a bíróság döntését. Megszületik a „Dreyfus nélküli Ügy”, ahogy az egyik jelenkori történész az új helyzetet minősítette.¹⁸

Vidal-Naquet – Madeleine Rebérioux-ra hivatkozva – (Rebérioux nézeteire még visszatérek) vitathatatlan fordulópontnak minősíti a Dreyfus-ügyet a francia historiográfiában, mondván, hogy a történelem nem választható el a történetészekről.

A megjelenés sorrendjét tekintve utolsó a sorban Vincent Duclert mindössze 125 oldalas kis összefoglalása e témáról.¹⁹ Legfőképpen az Ügy mai megítélésére vonatkozó fejtegetései érdemelnek figyelmet. Amióta Bruno Weil betekinthetett (1930-ban) az Ügy német főszerplőjének, a párizsi német katonai attasé posztját betöltő Maximilien von Schwartzkoppen feljegyzéseibe, a legalapvetőbb dilemma megoldódott, mivel az utóbbiak egyértelműen Dreyfus ártatlanságát és Esterházy bűnösségét bizonyítják.²⁰ Míután Duclert éppen csak érinti az általa „ellen-történelemnek” nevezett irányzat általam már tárgyalt képviselőinek (Giscard d’Estaing, Guillemin és Lomabarès) munkásságát, áttér az eseményre való emlékezés kérdésére. Az összkép meglehetősen lehangoló. Az

1944–45-ös nemzeti megemlékezések idején elfeledkeztek a Dreyfus-ügyről. (Pedig egyik leányunokája 22 éves korában Auschwitzban halt meg.) Később, 1985-ben heves polémia bontakozott ki a körül a kérdés körül, hogy felállítsák-e Dreyfus szobrát az École militaire-ben. Végül olyan döntés született, hogy a szobrot a Tuileriák kertjében helyezik el. Mindezek a tények arról tanúskodnak, hogy a franciák nemzeti emlékezetével sincs minden teljesen rendben.

A téma új megközelítéseit taglalva, Duclert első helyre teszi két nagyon fontos intézmény: a hadsereg és az igazságszolgáltatás szerepének újragondolását, mivel ezek meghatározó szerepet játszottak az Ügy alakulásában, és bebizonyosodott, hogy a köztársaság további fejlődése csakis a nevezett intézmények funkcionálásának kritikai elemzése útján valósulhat meg. Az Alkotmányos Tanács elnöke 1993. november 23-án arra emlékeztetett, hogy egy demokratikus államban semmi sem képezheti akadályát annak, hogy a bíró legyen a jog forrása.

Bár a Dreyfus-ügy nem ismételődhet meg, a nyilvános elkötelezettségre és a hatalom gyakorlására vonatkozó kérdések nem veszítik el időszerűségüket. A nem dogmatikusan értelmezett citoyen-öntudat és a tudás etikája: ezekre a mai állampolgárnak is nagy szüksége van.

*

Aligha szorul bizonyításra az az állítás, hogy egy-egy szakmonográfia elkészítése hosszú időt vesz igénybe, ezzel szemben valamely történeti folyóirat tematikus száma viszonylag gyorsan összeállítható. Évfordulók idején különösen fontos a gyors reagálás, új nézőpontú tanulmányok és interjúk közlése a szélesebb közvélemény orientálása végett. Régóta ezt a gyakorlatot követi a népszerű *L'Histoire* folyóirat, amely ez évi januári számát a Dreyfus-ügynek szentelte. „Dreyfus-ügy. Valóság és hazugságok.” „Egy dráma öt felvonásban” címmel az elején igen részletes kronológiát közöl, amely 1894-től 1908-ig ível. A cikkek közül csupán néhánynak az ismertetésére van mód, ezért kiválasztottam közülük azokat, amelyek véleményem szerint a legtöbb információt tartalmazták.

Antiszemita volt a francia hadsereg? című írásában Pierre Birnbaum abból indul ki, hogy az egymást felváltó hadügyminiszterektől egészen a legegyszerűbb közlegényig mindenki meg volt győződve Dreyfus bűnösségéről. Ugyanakkor a kételyt kifejező kérdőjel nemcsak a címben, hanem magában a szövegben is gyakorta felbukkan, jelezve, hogy a hadsereg képlete azért ennél jóval bonyolultabb. Egyfelől kétségtelen Drumont nézeteinek beszívargása a hadsereg soraiba. A *La Libre Parole* 1894-ben a zsidó tiszteket sommásan kémeknek nevezte, akik a zsidó bankároknak dolgoznak; míg 1892-ben nem kevesebbet állított, mint azt, hogy a zsidók alig vetik meg lábukat a hadseregben, máris befolyásra törnek. Mivel ők irányítják a pénzügyeket, a közigazgatást, ők diktálják a döntéseket a bíróságoknak, a zsidók lesznek Franciaország igazi gazdái azon a napon, amikor ők parancsolnak a hadseregnek. Másfelől azonban hamar megszületett a reakció ezekre a durva támadásokra, Crémieu-Foa a hadsereg 300 zsidó vallású hivatásos tisztje nevében visszautasította a sértéseket, kilátásba helyezve a fegyveres elégtételt. (A párbajra sor is került, és merő véletlenségből egy bizonyos Esterházy őrnagy volt Drumont segédje.)

Objektívebb mércét kínálnak a zsidó tisztek számarányára vonatkozó adatok. Ez az arány az 1890-es években növekedett. A zsidó tisztek főként az elszakított Elzász-Lotaringiából származtak, így a revans gondolata érthetően erős volt bennük, és arra tö-

rekedtek, hogy hazafiságukat állandóan bizonyítsák. Évente 5-6 jelöltet vettek fel a Saint-Cyrbe és 8-at a politechnikai főiskolára. És ami a legkülönösebb: a Dreyfus-per éveiben sem változott meg ez a helyzet, vagyis továbbra is jelentkeztek és felvételt nyertek zsidó fiatalemberek.

Birnbaum a sokoldalú vizsgálat jegyében felsorakoztatja az érveket pro és kontra, így például azokat az eseteket is taglalja, amelyek jelentősen lerontják a pozitív tényezők hatását. Előfordult, hogy egy tisztnek csak azért nem tisztelegtek, mert zsidó. Nyilvánvaló tehát, hogy a statisztikai adatok önmagukban nem elégségesek, számításba kell venni a zsidó vallású hivatásos katonák tényleges helyzetét meghatározó összes tényezőt, így a velük szembeni magatartás morális indítékait is. A szerző az antiszemita beállítottság legperdöntőbb bizonyítékának azt tekinti, hogy amikor Drumont lapja adakozásra szólított fel az öngyilkosságot elkövetett Henry ezredes özvegye javára, a katonatisztek tömegesen írták alá a felhívást. (Többek között 5 tábornok, 9 ezredes, 12 őrnagy és 54 százados.) Szerző végül is arra a következtetésre jutott, hogy az Ügy megtörte a hadseregen belüli szolidaritást, és ezt csak az első világháborúban sikerült helyreállítani, amire a legjobb példa Alfred Dreyfus kinevezése alezredessé és helytállása a fronton fiával együtt.

Miért írta meg Zola a „J'accuse”-t? – teszi fel az első pillanatban kissé furcsa, majd-hogynem értelmetlen kérdést Henri Mitterand. Cikkébe beleolvasva hamarosan megbizonyosodhat az olvasó arról, hogy a kérdésfeltevés nem indokolatlan. Elvi kiindulópontja az, hogy az író tulajdonképpen messziről érkezett, ugyanis sem származása, sem pedig baráti köre nem indokolta későbbi szerepvállalását. A hozzá legközelebb álló Goncourt, Daudet, Huysmans, Maupassant sohasem titkolták ellenséges érzületüket vagy megvető bizalmatlanságukat a zsidók iránt. Az író ismerte álláspontjukat, de hallgatott. Minden jel szerint 1894-ben nem vett tudomást a perről, azonban az 1894 és 1896 között felerősödött antiszemita kampány (Drumont keze nyomán) felháborította és kimozdította közömbösségéből. Cikkét jelentetett meg a Le Figaro 1896. május 16-i számában ezzel a provokáló címmel: A zsidókért. A szabadkőműves apától származó, magát szabadgondolkodónak tartó Zolát mélységesen felháborította az, hogy az ő korában, a nagy Párizsba visszatérhetett a fanatizmus, újjáéledhetett a vallásháború kárhoztatandó szellemé.

Mitterand szerint tehát a két évvel később megjelentetett, világhírűvé lett állásfoglalás (címét különben a L'Aurore igazgatója, Georges Clemenceau javasolta Zolának) nem volt előzmény nélküli, hirtelen döntés folyománya. Mindazonáltal kellett még egy erős lökés, hogy Zola vállalja a nyílt fellépés minden kockázatát. Ez a dreyfussard-ok vezető személyiségeitől, Bernard Lazare-től, a szenátus alelnökétől, Auguste Scheurer-Kestnertől érkezett, akikkel 1896 végén találkozott. Ők győzték meg arról, hogy többé már nem elegendő a kapitány ártatlanságát hangoztatni, hanem cselekedni kell, mert veszélybe került az igazságszolgáltatás, egy ember életéről, sőt az egész ország becsületéről van szó. A moralizálás önmagában véve elégtelennek bizonyult, világgá kell kiáltani az igazságot, hogy meghátrálásra kényszerítsék a csalókat.

A szerző még egy fontos körülményre hívja fel a figyelmet: nem volt még egy francia író, akinek annyi tapasztalata lett volna az ideológiai és politikai offenzívában. Még 1866-ban Zola kiállt a megtámadott Eduard Manet mellett, 1870-ben pedig sikraszállt az akkor igen erős monarchisták ellenében a köztársaságért.

Ilyen előzmények után lépett sorompóba 1897. november 25-én „Scheurer-Kestner” című cikkével, ez a Le Figaro hasábjain jelent meg. Ezt több más cikk követte, míg végül megszületett a J'accuse. Mitterand ugyanakkor hangsúlyozta, hogy nem lehet elég nyo-

matékosan rámutatni a különbségre a megelőző cikkek és e kiáltvány között. „Ez alkalommal az egész 19. századi polemikus irodalomban egyedülálló pamflettel van dolgunk, melyet azóta sem értek utol.” Zola köztudottan drágán fizetett bátorságáért, sőt vakmerőségéért, azonban „az Ügyben ezután semmi nem úgy történt, mint azelőtt”. Ő és hívei „terror” alkalmaztak, amelynek formái: a katonai és polgári hierarchia nyilvános leleplezése, felhívás a néphez az intézmények fölött, a tömegkommunikáció modern lehetőségeinek alkalmazása. Továbbá válaszút elé állították a hatalmat: vagy lemond Zola üldözéséről, ami gyengesége beismerésével lett volna egyértelmű, vagy pedig elhallgattatja őt, ez viszont megnövelte volna a J'accuse súlyát, és lehetőséget kínált volna Dreyfus híveinek a konfrontáció kiszélesítésére. Végül is az utóbbi következett be.

Mitterand cikkének legveretesebb mondata szerint megjelent egy új modell az író s a hatalom, a humán értelmiség és a politikus viszonyát tekintve. A 20. században sok kiváló értelmiségi kényszerült arra, hogy tisztességét, vagyónát, sőt életét is kockára tegye egy általa igaznak vélt ügy szolgálatában.

Várható volt, hogy revízió alá kerül az a sommás megállapítás is, amely még ma is evidencia a franciák túlnyomó többsége számára, jelesül, hogy a katolikusok valamennyien antidreyfussard-ok voltak. *A katolikusok táborát választottak* cím legalábbis sejtetni engedi, hogy szerzőjének, René Rémondnak a véleménye szerint voltak olyan katolikus hívők is, akik nem Drumont és társai oldalára álltak.

Rémond mindenekelőtt Zolát idézi, akinek nem kis szerepe volt abban, hogy a közkeletű értelmezés hamar kialakult. Egyik, 1898. január 6-i levelében („Levél Franciaországhoz”) klerikális cselszövről írt, amelynek háttérében a katolicizmus kudarca állt: hiába hozott létre munkásköröket, szaporította a körmenetek számát, nem volt képes visszahódítani a hívőket, a templomok kiürültek, a nép többé nem hitt a papoknak. Ezért sugallták a néptömegeknek az antiszemita dühöt, hogy az utcára tódulva kiáltás: Le a zsidókkal! Halál a zsidókra!

A szerző ezután felsorolt néhány olyan kritikusabb szellemű történészt, akik időről időre megkérdőjelezték ennek a historiográfiai hagyománynak a szavahihetőségét. André Latreille 1962-ben, Louis Capéran 1948-ban, Jean-Marie Mayeur 1979-ben vitatták, hogy az egyház globálisan részt vett volna az Ügyben, és arra hivatkoztak, hogy akadtak a katolikusok között dreyfussard-ok is.

Rémond ambíciója az övékéénél jóval szerényebb, nem annyira cáfol, mint inkább kérdez, töpreng, elülteti a kétely magvait olvasói agyában. Mik a bizonyítékai vagy legalábbis hivatkozási pontjai? Nem tagadja, hogy az Henry özvegyével kapcsolatos, már tárgyalt akcióból katolikus papok is kivették a részüket, mintegy háromszázan. Ez nem elhanyagolható mennyiség, de semmiképpen sem jelentheti az egész papság elkötelezettségét ebben az irányban. További érve az 1896-os és 1900-as katolikus kongresszusokkal kapcsolatos, ugyanis sem Reimsben, sem Bourges-ben nem esett szó az Ügyről, ami elképzelhetetlen lett volna – állítja Rémond – abban az esetben, ha a Franciaország minden szegletéből érkezett több száz pap valóban szenvedélyesen érdeklődött volna az Ügy iránt.

Fontos helyet foglal el ebben az érvrendszerben az az állítás, hogy nem minden katolikus volt antiszemita. Anatole Leroy-Beaulieu: *Izrael a nemzet között* című könyve az Ügy kezdetén, 1893-ban jelent meg és 1914-ig 14 kiadást ért meg. Ez a mű a kereszténység nevében maradéktalanul elutasította az antiszemitizmust. Az egyház szolidáris a zsidókkal – írta Leroy-Beaulieu.

A pápa, XIII. Leó is állást foglalt, és nem rejtette véka alá azt a véleményét, hogy nem hisz Dreyfus bűnösségében.

Charles de Gaulle apja - tanár egy katolikus oktatási intézményben – szintén az antidreyfussard-okhoz csatlakozott.

Katolikus Jogvédő Bizottság alakul 20 taggal, amelyhez 118-an csatlakoztak, köztük ismert egyházi személyek is. Ez a bizottság azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a jogszerűség követelményeiből kiindulva kritika tárgyává tegye a Dreyfus-esetet. Rémond több abbét is említ, akik a századfordulón könyvet jelentettek meg a kapitány védelmében.

E cikk legfontosabb mondanivalójának ismertetése azonban még csak ezután következik. A szerző két fontos, egymásnak látszólag ellentmondó jelenségre keres magyarázatot. Egyrészt a hivatalos egyház (értsd: a főpapság) hallgatására, másrészt a felekezeti sajtó egy részének agresszivitására. Tényként szögezi le, hogy bár a püspöki kar nem azonosult a politikai jobboldallal, nem állt ki a jog védelmében, s az egyházi hatóságok csak olyan esetben léptek fel nyilvánosan, amikor meg kellett védeni az egyház szabadságát vagy le kellett leplezni az intézményeit fenyegető veszélyeket. A Katolikus Bizottság tagjai sem mondtak „nagy dolgot” a közvéleménynek, sem az előtérben álló személyiségek, pl. Albert de Mun, sem a ralliement (csatlakozás) politikáját elfogadók, sem pedig a keresztény demokrácia képviselői nem foglaltak állást a nemzet kettészakadásának óráiban.

Ilyen körülmények közt nem csodálható, hogy a zsidóellenes gúnyiratok (tegyük hozzá: és karikatúrák) sikert arattak az olvasók széles köreiben. Íráskészséggel bíró ambiciózus papok – felismerve a sajtó rendkívüli hatalmát – úgy okoskodtak, hogy ezt a fegyvert az egyház szolgálatába lehet állítani. Fiatal papok körében divattossá vált egyikük szellemes aforizmája: „Ha Szent Pál visszajönne, újságíróvá lenne”. Egy rendkívül harcos katolikus sajtó jelent meg ezekben az években, amelynek igen nagy volt a tömeghatása.

Rémond nem hiszi, hogy kimondottan a vallási okok voltak meghatározók az egyházi körök fellépésében. A politikai és ideológiai megfontolásoknak, a katolikus egyház rossz közérzetének tulajdonít nagy fontosságot, mivel az egyház a köztársasági államrend végleges győzelme után úgy érezte, hogy rendszeres üldözés céltáblája lett. Rendkívül érdekes annak a váratlan jelenségnek az értelmezése, hogy a politikai katolicizmus balszárnyán elhelyezkedő kereszténydemokraták között is hitelre találtak az antiszemita témák. Ez azonban csupán látszólagos ellentmondás: pontosan azért lettek antiszemiták, mert helyre akarták állítani a néppel a megszakadt kapcsolatot, s ezt antikapitalista pozícióból vélték elérhetőnek, ugyanis számukra a zsidó testesítette meg a pénzkirályt, aki eltünteti a tradicionális gazdaságot és tönkreteszi a kisembert.

Idézem Rémond leglényegesebb következtetését: „Az antiszemita előítéletek legalapvetőbb motivációját azonban a nemzeti és vallási tényező illeszkedésében kell keresnünk, abban a gondolatban, hogy a katolikusok alkotják Franciaországot, amely – mint az Egyház legidősebb lánya – hű marad küldetéséhez”. Ennek a küldetésudatnak a legrovidebb és ezért leghatásosabb formulája attól a Vincent-de-Paul Bailly atyától származik, akit a La Croix című katolikus orgánus legkombattánsabb munkatársai között tartottak számon: „Katolikusnak és franciának lenni egy és ugyanaz”.

Madeleine Rebérioux neve a szakmabeliek körében jól ismert: a Sorbonne professzora, a Jaurès-ről elnevezett Társaság és az Emberi Jogok Ligájának elnöke, történész reputációja az ország határain túl is elismert. A vele készített interjúban (*A történetek, a köztársaság és a zsidókérdés*) elsőként az Úgy historiográfiáját tekintette át, amelynek kezdetei a múlt század végére nyúlnak vissza. Jean Jaurès-t emelte ki, aki 1898-ban tárcákat írt a La Petite République-be, amelyet egy kötetbe gyűjtve, Les Preuves címmel je-

lentetett meg, Dreyfus ártatlanságát bizonyítva. Másik nagy dreyfussard-ként Charles Seignobost említette. A két világháború között és közvetlenül 1945 után nem született valóban jelentős alkotás ebben a témakörben – jelentette ki –, a legutóbbi húsz esztendőben azonban megújult a történetírás. A per által mozgásba hozott társadalmi csoportok kutatása került az előtérbe, így az értelmiség és a sajtóé. Sikeres portrék egész sora áll ma már rendelkezésre. A *Revue historique* 1976-os, centenáriumi számában megjelent tanulmány (szerzője maga Rebérioux) azt vizsgálta, miképpen foglaltak állást a történetírók az Ügyben. Hivatkozott továbbá Birnbaum, Winock és Bredin műveire – Bredin krónikáját „nagyszerűnek” nevezve –, hangsúlyozta, hogy a jól megvilágított antiszemizmussal ellentétben a nacionalizmus problematikája még nincs kellően kidolgozva, holott ez játszotta az Ügyben a katalizátor szerepét. Rámutatott arra, hogy a nacionalista és antidreyfussard beállítottságú sajtó nem volt törvénytörően antiszemita is. E kérdéskört lezárva annak a véleményének adott hangot, hogy ma az Ügy más aspektusait is szükséges tisztázni.

Rebérioux kifejtette az Ügy keletkezésének okaira vonatkozó koncepcióját is: szerte a köztársaság nagy válságból született meg. Az egyik tényező 1893-tól érvényesült, amikor is a kormány olyan emberek kezébe került, akikben a baloldal nem bízott, akiket nem tartott igazi republikánusoknak, és ez a tendencia folytatódott. A másik faktor gazdasági jellegű: az 1880-as évek kezdetétől gazdasági válság bontakozott ki, s ennek a válságnak nagy szerepe volt abban, hogy az Ügy kirobbanásának időpontjában a francia nacionalizmus antidreyfussard lett.

Kitért továbbá az általa vezetett Emberi Jogok Ligájának megalakítására is, ami eredetileg Ludovic Trarieux ügyvéd nevéhez fűződik. Ez a szervezet 1898 februárjában, Zola perének idején alakult meg. A baloldal erőinek azonban más elképzelésük volt a harc formáiról és céljairól, ezért szembefordultak Trarieux-vel, aki 1903-ban lemondott elnöki tisztéről, amit tőle Francis de Pressensé vett át, aki a Dreyfus-per hatására ment át a szocialisták táborába.

A riporter, Daniel Bermond utolsó kérdése a Rebérioux által vezetett Liga jelenlegi célkitűzéseire vonatkozott. A válasz az volt, hogy ennek a szervezetnek az arculata 1908–1909-ben rajzolódott ki. (A szakszervezeti jogok védelme, kiállítás Tunisz és Madagaszkár gyarmatosított lakossága mellett.) Ma nem foglal el centrális helyet, mint a 20. század elején. Napjainkban a „szociális polgárjogokért” (*citoyenneté sociale*) küzd, és fontos, sajátos helyet foglal el Franciaország társadalmi életében.

Jelen sorok szerzője egyetlen reflexiót kíván hozzáfűzni mindahhoz, amit az Ügy legújabb irodalmáról fentebb ismertett. E valóban jelentős történeti évfordulót össze lehet hasonlítani egy másikkal, nevezetesen a francia forradalom bicentenáriumával. (Bár ez utóbbinak hasonlíthatatlanul gazdagabb az irodalma.) A tendencia mindkét esetben ugyanez: szakítva a „bevett” nézetekkel, a túlságosan lekerekített tézisekkel, kérdezni és rákérdezni régóta ismert tényekre, jelenségekre és összefüggésekre, feltárni azokat a mozgatórugókat, amelyek a napi küzdelmekbe belebonyolódott kortársak szeme előtt rejtve maradtak. Legitim törekvés, azonban tapasztalataim szerint fennáll az a veszély, hogy a mindenáron újat mondani akarás ingere következtében néha feledésbe merülnek olyan alapigazságok, amelyek egy vagy két évszázad alatt a történetírás integráns részévé váltak. Véleményem szerint az a kíváncsok, ha a ténylegesen új kutatási eredményeket a történészek beépítik az eddig kialakított keretekbe (a sémák mellőzésével egyben kitágítják ez utóbbiakat), és a megújítva-megőrizve elvét szem előtt tartva módosítják-árnyalják az eddig kialakított képet.

Jegyzetek

- 1 *Seres Attila*: A centenáriumi Dreyfus-bomba. Népszabadság. 1994. márc. 1.
- 2 *Le Monde*. 1994. jan. 21.
- 3 *Le Nouvel Observateur*. 1994. márc. 10.
- 4 *M. Dreyfus*: L’Affaire. Paris, 1978.
- 5 Uo. 19.
- 6 *P. Bousset*: L’Affaire Dreyfus et la presse. Paris, 1960.
- 7 Uo. 9.
- 8 *E. Drumont*: La France juive. Paris, 1886.
- 9 *L. Poliakov*: Histoire de l’antisémitisme. 1-2. Paris, 1981.
- 10 *J. D. Bredin*: L’Affaire. Paris, 1983.
- 11 Uo. 272.
- 12 *M. Paléologue*: Journal de l’Affaire Dreyfus 1894–1899. Paris, 1955.
- 13 *H. Guillemin*: L’Énigme Esterhazy. Paris, 1962.
- 14 *M. de Lombarès*: L’Affaire Dreyfus. La clef du mystère. Paris, 1972.
- 15 *J. D. Bredin*: i.m. 468.
- 16 Uo. 475.
- 17 *A. Dreyfus*: Cinq Années de ma vie (1894–1899). Paris, 1982. 97.
- 18 Uo. 119.
- 19 *V. Duclert*: L’Affaire Dreyfus. Paris, 1994.
- 20 *B. Weil*: L’Affaire Dreyfus. Paris, 1930.

A FRANCO-DIKTATÚRA ELSŐ, 1943–1944-ES VÁLSÁGA A KORABELI DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Egy rendszer, amely közel negyven évig áll fenn, és ezalatt a változó, soktényezős nemzetközi helyzet megannyi fordulatának is ki van téve, szükségképpen él meg időnként válságos szituációkat. Francisco Franco Bahamonde tábornok diktatúrája (vagy ha úgy tesszük, Javier Conde 1942-es tanulmányának¹ pontosító szándékú kifejezésével: caudilátusa) nem kivétel ez alól a szabály alól. A történészek jónéhány válságperiódust sorolnak föl pályáján, és a korszak egyik spanyol rejtélyét éppen abban jelölik meg, hogy *mi-ként élte túl a francóizmus* inadekvátnak, egyes pillanatokban düledezőnek tetsző építménye *az egyik ilyen krízist a másik után*. Végül is a rendszer 1964-ben ereje teljében ünnepelte a polgárháborús győzelem 25. (vagyis nagyjából a katonai felkelés 28.) évfordulóját, sőt megérte a 35.-et is, hogy másfél évvel később, alapítója és ihletője halála után végképp a fékezett felbomlás stádiumába lépjen. Amikor pedig, 1977. június 15-ével, az első többpárti választással visszavonhatatlanul alámerült, alig több mint egy hónap választotta el az 1936. júliusi felkelés 41. évfordulójától. A huszadik század tekintélyelvű jobboldali radikális rendszerei közül hasonlóval csak a portugál dicsekedhetett. Ám, ha ez utóbbinak *egyetlen személyhez, Salazarhoz* kötődő évtizedeit (1932–1969) számoljuk, ez mégis elmarad a francóizmus teljesítményétől.

Az itt közölt, mintegy két tucat dokumentumban annak a nyitját közelítjük meg, hogyan élte túl Franco rendszere *fennállásának véleményem szerint legsúlyosabb politikai válságát*, 1942 őszétől – némileg önkényes záródátumként – 1944 őszéig. Ezen belül viszont azt a hipotézist fogalmaznám meg, hogy ennek a válságnak a Franco számára valóban életveszélyes mozzanata az általa 1936/37-ben összekovácsolt társadalmi-politikai tömbön *belüli* erjedés volt – ez azonban (legalábbis belföldön) 1943 végéig lezárult. Miután saját portáján sikerült rendet teremtenie, rendszerének nemzetközi beilleszkedési dilemmái lehettek kellemetlenek, esetenként súlyosak is, de pusztán létét nem fenyegették. Sem az angolszászoknak, sem a német kormánynak nem állt ugyanis érdekében bizonytalan, zavaros belpolitikai konstellációt előidézni az Ibériai-félsziget nagyobbik államában, mivel ez bármelyiküket fenyegethette váratlan, nehezen kivédhető, számukra negatív fejleményekkel.

Az irodalom az 1943–44-es válság történelmi előterében két korábbi krízist is emleget. Az egyikre 1941 májusában került sor, egy kormányátalakítás körül. Ez abból következett, hogy az új belügyminiszter, Galarza kinevezése nyugtalanságot váltott ki a régi falangista vezetők körében. Franco ekkor úgy „elégítette ki” őket, hogy több új falangista minisztert nevezett ki, de nem az intranzigens Régi Gárda köréből, hanem iránta feltétlenül hű falangista vezetők közül.

A másik, következményeiben távolabbra mutató válság 1942 augusztusában, az ún. „begoñai incidens” nyomán bontakozott ki. Akkor két fiatal falangista egy vallási szertartás végén bombát dobott Varela hadügyminiszterre, a tábornoki kar anglofil hírében álló, monarchista tagjára. Franco akkor meglepő fordulattal eltávolította a sértetlen, de túl hevesen tiltakozó Varelát, egyszersmind a nemrég kinevezett Galarzát, aki belügyminiszterként „nem tudta megakadályozni a merényletet”. Leváltotta továbbá saját sógo-

rát, az addigi külügyminisztert, a németbarát Ramón Serrano Suñert, aki óvatlanul közbe akart járni a halálra ítélt merénylőknek adandó kegyelemért. A Franco-„hagiográfia” ezt a germanofil irányzat tudatos visszaszorításaként értelmezi. Ez legalábbis nem egyértelmű: Franco egyszerűen nem szerette, ha döntéseibe és taktikai húzásaiiba bele akartak beszélni; ezt még hozzá közel állóktól sem tűrte.

Ám alig egy-két hónap múlva valóban olyan helyzet állt elő, amelyben Suñer eltávolítása – szándékolatlanul – ennél mélyebb értelmet nyert. Nem telt el ugyanis két hónap sem az új külügyminiszter, Francisco Gómez Jordana gróf 1942. szeptember 3-i kinevezése után, amikor a déli határvédelmi szervek azt jelentették Madridba, hogy Gibraltárban és a környező vizeken a szokásosnál sokszorta nagyobb angolszász légi és haditegerészeti erőket összpontosítanak. November 2-án az USA nemrégiben kinevezett új nagykövete, Carlton Hayes értesítette Jordánát a közeljövőben sorra kerülő észak-afrikai angolszász partraszállásról, kijelentve, hogy ez semmilyen formában nem irányul Spanyolország és gyarmatai ellen. 8-án magának Francónak nyújtotta át Roosevelt elnök rendkívül szívélyes hangú levelét (ld. 1. dok.) ugyanerről. Ekkor tett szert nagy jelentőségre az, hogy a külügyminiszeri poszton az angolszász körökben jobb reputációnak örvendő Jordana ül, aki a következő években – 1944. augusztus 3-án bekövetkezett véletlen halálos lovaglóbalesetéig – vérbeli hintapolitikussá nőtte ki magát. Hayes 1943 májusában már egész sor spanyol engedményről számolhatott be Rooseveltnek (4. dok.).

A helyzet azonban korántsem volt egyértelmű. Franco semmiképpen nem kívánta ki-mozdítani a helyéről az 1939-es polgárháborús győzelem nyomán teremtett társadalmi-politikai status quót. Meggyőződése volt, hogy Spanyolországot csak a kialakított Caudillo-központú rendszer kemény rendfenntartó politikája vezérelheti ki a háborús veszélyek közül a kívülről fenyegető impulzusokkal szemben. Emellett állandó erős nyomás nehezedett rá a németek részéről is. A német hadiipar nem nélkülözhetette a spanyol wolframot, amelynek szállításai 1939 és 1942 között százszorosukra emelkedtek. Spanyolországban és afrikai birtokain – elsősorban a francia vereség után általa megszállt tangeri nemzetközi övezetben, éppen Gibraltárral szemben – német ügynökök ezrei működtek. Franco nem felejthette el a németektől kapott háborús segítséget sem. Egyébként is ő „két háborúban” gondolkodott. Az egyik „a Nyugat civilizált nemzetei” (németek, angolok) között folyt. Ebben a spanyol kormány már 1939 szeptemberétől *semleges*, majd 1940 májusától, az átütő német hadisikerek hatására ún. „*nem hadviselő*” álláspontra helyezkedett. Ám a Szovjetunió elleni német támadással Franco szemében egy „másik háború” kezdődött, amelyben – szerinte – a Führer és csapatai az európai keresztény kultúrát képviselték. Ebben a „második” háborúban a Franco-kormányzat *de facto hadviselő* szerepet vállalt. Keleti katonai részvétele (az idők során több mint ötvenezer fő) méretében talán igen, de nagyságrendileg nem nagyon különbözött némely hadviselőétől, és mindenképpen meghaladta pl. a szlovákokét, nem is beszélve a keleti fronton szerepet nem vállaló és a Szovjetunióknak hadat sem üzenő bolgárokét.

Ebből eredt az a feloldhatatlan probléma, amelyet az Egyesült Nemzetek tömbjének kiszélesedése, majd megszilárdulása okozott Francónak és kormányának. Aggasztotta, hogy London és Washington csak „egy háborút” lát, és ezt vakságnak tekintette. Ehhez járult még egy máig is kevésbé feltárt körülmény. A brit kormány 1942 során széles körben épített ki kapcsolatokat nemcsak a lausanne-i emigrációban élő Don Juan de Borbón trónörökösével, Barcelona grófjával, hanem annak otthoni híveivel és általában a spanyol tábornoki karban található, a német befolyást elutasító elemekkel is. London célja az

volt, hogy a háború utolsó szakaszában Franco diktatúráját egy restaurált monarchiával cserélje föl, amely a németeket azonnal megfosztaná minden ibériai lehetőségüktől, s mellesleg útját állná a baloldali-radikális színezetű köztársaság visszaállításának, mindenestre alkotmányos rendszer keretében. Ez az angol törekvés találkozott a francóista elit elég tekintélyes csoportjainak az óhajával. Ezek attól tartottak, hogy a háború végén feltehetően kialakuló, forradalmi mozzanatokkal tarkított nemzetközi fordulat, ha az országot Francóval az élén találja, baloldali átlendülést, esetleg revansszerű megtorlást eredményez, ami – ha az 1939 utáni, százezreket érintő represszió tükörképeként képzeltek el – nem sok reményt hagyhatott számukra. Különösen nyugtalanná váltak 1943. július 25., Mussolininak és rendszerének a bukása után, amelyben mementőt láttak.

Ebből bontakozott ki a tulajdonképpeni válság. Ezt az 1941. és az 1942. évtől lényeges körülmény különböztette meg. Mindkét előző esetben a rendszer belső áramlatainak egymás közti súrlódásáról volt szó, amelynek kapcsán Franco mint *döntőbíró* jelent meg és intézkedett. Ezúttal viszont az ő pozíciója forgott közvetlen veszélyben, és mint *érdekeltnek* kellett cselekednie.

Már a római fordulat előtt, 1943 júniusában felirattal fordult Francóhoz az általa 1942-ben létesített és 1943 márciusában először összehívott *hivatásrendi tanácskozó Cortes 17 küldötte*. Nem is nagyon burkoltan bíráló tárgyává tették az ország „politikai rendjének a szerkezetét” és a monarchia helyreállítását javasolták (5. dok.). Jóval nyíltabban és nyomatékosabban követelte ezt külföldről *Don Juan trónörökös* több levelében is. Ezekből – miként Franco válaszaiból is – terjedelmi szűkösség miatt egyet-egyet tudunk föl idézni (6., 7. dok.). Augusztusban, már az olasz fejlemények bővebb ismeretében hasonló értelemben szólalt meg a francóista egységpárt egyik fontos komponensének, a *tradicionalista (karlista) monarchisták* táborának egy tekintélyes politikusokból álló csoportja (9. dok.), kifejezetten a tekintélyuralmi rendszert is bírálva. Ezt követte maguknak Franco *afrikai tábornok-küzdőársainak* egy jelentékeny köre (10. dok.), lényegében hasonló kéréssel.

Francó a különböző kihívásokra eltérően reagált. A hatóköreén kívül élő Don Juan nyomtatékosan abszolút diszkrécióra szólította föl, amelyet az pro forma (néhány kiszivárogtatásoktól eltekintve) ekkor még betartott. A Cortes aggodalmaskodó küldötteit rövid úton eltávolította az intézményből, bár többüknek később megbocsátott és újra bevonta őket a Cortesbe.² A tradicionalistákat fenyegetésekkel némította el. Régi marokkói bajtársait viszont kímélte: egyenként hívatta be őket, elbeszélgetett velük és csendben visszavonatta a kérésüket.

A háborús fordulat, az Egyesült Nemzetek több újabb győzelme nyomán fölélenkült az *emigráns köztársaságiak tevékenysége* is. Legnagyobb szabadon élő és szervezkedő csoportjaik (tízezrek!) Mexikóban éltek. Sztálingrád, az észak-afrikai tabula rasa, a szicíliai partraszállás, Kurszk, a csendes-óceáni japán vereségek, tehát mindaz, ami Francóban és híveiben félelmet keltett (ld. 3. dok.), őket messzemenő reményekkel kecsegtette. Különböző csoportjaik egymás után fogalmazták meg a Köztársaság visszaállítására irányuló programjaikat (8., 11., 13., 14. dok.). Ezeket Franco belső bírálóinak a petícióitól élesen elválasztotta, hogy aggodalmukat nem utolsósorban éppen a monarchia helyreállításának perspektívája váltotta ki, mint a húszas évek diktatúrájában véték, elavult államformáé; egyértelműen a köztársasági jogfolytonosság alapján álltak. Némileg eltér a többitől a kommunista ihletésű Nemzeti Unió nyilatkozata (13. dok.). Ez a megszokott kommunista taktikaközpontúsággal (és jóval kevesebb gátlással) a konzervatív-monarchista körök megnyugtatójának és a jövőendő rendszerbe való beillesztésének

is nagy jelentőséget tulajdonított, felismerve, hogy valószínűleg lehetetlennek bizonyul a visszatérés akár az 1931 áprilisa, akár az 1936 februárja utáni republikánus status quóhoz. Ám valamennyiük esélyeit erősen csökkentette, hogy az angolszászok célszerűnek látták Francónak nyújtott biztosítékokkal megvásárolni – irántuk a korábbinál lojálisabb – semlegességét.

Francót azonban két szempont is zavarta a nyugati szövetségesek iránti maradéktalan lojalításban. Egyrészt messzemenően tartott Németország meggyengülésétől Keleten. Másrészt belső bázisa (ha a fegyveres biztosítékoktól eltekintünk) elsősorban azon nyugodott, hogy aránylag sokakat sikerült erkölcsileg részessé tennie polgárháborús „keresztes hadjáratának” a mítoszában. Ezért hazai megnyilvánulásaiban, éppúgy, mint a sajtónak sugallt szerkesztőségi állásfoglalásokban, alig távolodott el az angolszász fül számára is disszonánsan hangzó falangista retorikától (ld. 17. és 21. dok.). Nem önmagát határolta el a falangizmustól, hanem a Falangéről próbálta eltávolítani a külföldi totalitarizmusokra és a velük fennálló azonosságokra feltűnően utaló külső jegyeket (15. dok.).

Élesen reagált Franco a brit és az amerikai sajtó – hangfogót valóban kevésbé alkalmazó – kritikai megnyilvánulásaira is. Ebben az ügyben 1943 végén harcba vetette a jobb sorsra érdemes Jordana grófot is (18. dok.). Ráadásul az angolszászok egy idő múlva megunták, hogy a „hintapolitika” keretében tett ígéretek egy része papíron maradt. Ezért többször figyelmeztették Francót és diplomatáit a be nem váltott ígéretekre (19., 20. dok.). A másik oldalról az egyre nyugtalanabb németek ostromolták őket (16. dok.).

Francót némileg megnyugtatta Churchill 1944. május 24-i alsóházi beszéde, amelyben a brit miniszterelnök – mint mondta – „szívélyes szavakkal” szólt a semleges Spanyolország érdemeiről. Ám az ezen fölbátorodott Francót ez arra indította, hogy közvetett (formálisan londoni nagykövetéhez, Alba hercegéhez küldött), személyes levélben fejtsse ki Churchillnek egyik kedves eszméjét, a Szovjetunió elleni angol–spanyol együttműködés gondolatát. Ráadásul a levél burkolt Amerika-ellenes utalást is tartalmazott. Churchill diplomáciai levélváltásban ritka keménységű válasza jelezte Francónak: a brit oroszán – legalábbis a háború végéig – nem kapható semmilyen, az Egyesült Nemzetek hadicéljait keresztező kalandra.

Mindez 1944-ben még nem kevés fejtörést okozott Francónak. Ám a saját táborán belüli erjedés megszüntetésével lényegében felkészült a túlélésre. Véleményem szerint tehát a nagy titok nyitja, a Franco-rendszer háború utáni fennmaradásáé, nagyrészt nem az 1946 után kibontakozó hideg nemzetközi fuvallatokban, hanem az 1943-ban lezajlott hazai belharcok erélyes és sikeres lezárásában rejlik. Az igazi veszély ugyanis az lett volna Franco számára, ha a nemzetközi nyomás, az emigráns és az otthoni illegális köztársasági baloldal fellépése, valamint az uralkodó tömb fontos elemeinek belső lázadása egyetlen folyamatosan egyesül. Ezt akkor elhárította. Ilyen szituáció legközelebb csak a hatvanas–hetvenes években állt elő. Ennek a súlya alatt viszont az akkorra sok vonatkozásban már korrodált rendszer össze is omlott.

1

**Franklin D. Roosevelt, az Egyesült Államok elnöke 1942. november 8-i levele
Francisco Franco spanyol államfőhöz**

Kedves Franco Tábornok,

minthogy két baráti nemzetről van szó, e szónak a legjobb értelmében, minthogy Ön, éppúgy mint én, e baráti viszony folytatódását kívánja kölcsönös hasznunkra, szeretném őszintén kifejezni Önnek, milyen megfontolások késztették rá, hogy hatalmas amerikai katonai erőt küldjek az észak-afrikai francia birtokok megsegítésére.

Pontos információink vannak arról a tényről, hogy a németek és az olaszok egy közeli időpontra Észak-Afrika katonai megszállását tervezték.

Ön nagy katonai tapasztalata révén megérti, hogy haladéktalanul végre kell hajtunk ezt a vállalkozást, Észak- és Dél-Amerika védelme érdekében, elkerülendő, hogy a Tengely ezzel a megszállással előnyhöz jusson.

Hatalmas hadsereget küldök hát Észak-Afrika francia birtokaira és a marokkói francia Protektorátusba, azaz a kizárólagos céllal, hogy megvédjük Amerikát és elkerüljük e területek Németország és Olaszország általi felhasználását, bízva abban, hogy ily módon megmenthetők a háború borzalmaitól.

Remélem, Ön maradéktalanul hitelt ad annak az általam adott biztosítéknak, hogy ez a hadmozdulat semmilyen formában nem irányul sem Spanyolország, sem Marokkó³ kormánya vagy népe, vagy bármely spanyol terület ellen, legyenek akár a félszigeten, akár a tengeren túl. Hiszek továbbá abban, hogy a spanyol kormány és a spanyol nép meg óhajtják őrizni a semlegességüket és kívül akarnak maradni a háborún. Spanyolországnak semmi félnivalója nincs az Egyesült Nemzetektől.

Kedves Tábornokom, maradok az Ön jó barátja:

Franklin D. Roosevelt

(Forrás: *Carlton J. H. Hayes: Misión de guerra en España. Epesa, Madrid, 1946. 118–119.*)

2

**Carlton Hayes-nek, az Egyesült Államok madridi nagykövetének 1942. december 7-i jelentése
Roosevelt elnöknek az észak-afrikai partraszállás hivatalos spanyol fogadtatásáról**

... A legfontosabb hír Spanyolországból, azt hiszem, abban a határozott biztosítékban rejlik, amelyet hét-főn délután Jordana gróf, külügyminiszter adott nekem – s amelyet a State Departmentnek már jelentettem –, hogy Franco tábornok és egész kormánya határozottan a „pártatlanság” politikáját kívánják követni a hadviselő felekkel szemben; a mozgósított hadsereget, szigorúan védelmi céllal a jelenlegi spanyol határon belül fogják tartani, és erővel állnak ellen „bármely” külföldi hatalom spanyol terület elleni inváziós kísérletének. A spanyol kormány e lépésére nem került és nem is kerülhetett volna sor a szennációt keltő észak-afrikai események és az Ön Spanyolországnak adott személyes biztosítékai előtt...

Jelenleg arra összpontosítom az erőfeszítéseimet, hogy kielégítő megoldást érjünk el néhány most fölmerülő bonyolult problémára, mindenekelőtt a menekültekére és az internáltakéra. El akarom érni mintegy kétezer amerikai szabadon bocsátását⁴ – sokan köztük pilóták és ejtőernyősök –, akik Spanyolországban és Spanyol-Marokkóban vannak. Szeretném, ha elhagyhatnák Mirandát⁵ a lengyelek, a csehek és más hadifoglyok, s hogy ezeket a táborokat megreformálják, vagy megszüntessék. Örölnék, ha segíthetnék az ide menekült zsidókon...

Pontos információm van arról, hogy november 8-a óta körülbelül kétezer francia érkezett Spanyolországba azzal a szándékkal, hogy Észak-Afrikába menjen harcolni, ami súlyos problémát jelent Spanyolországnak és nekünk magunknak is. Jordana gróf, úgy tetszik, jóindulattal viszonyul mindehhez, ám a tárgyalások még első szakaszukban vannak.

(Forrás: *Hayes: Misión de guerra... 121–122.*)

Dicsőség és hősiesség

(Az Arriba⁶ 1943. február 3-i szerkesztőségi vezércikke Sztálingrád német védőinek fegyverletétele alkalmából)

Az el nem múló hősiességnek abban a napjainkban is folyó, történelmen végighúzódo vonalában, amely megőrzi a harcoló ember hitét és értelmét, újabb márványból faragott kereszt emelkedik halálból és hősi helytállásból. Nem szükséges fölébresztenünk a mindannyiunk szívét átható szorongó és döbbszerű érzést, mivel ez minden jóindulatú emberi szívben magától feltámadt. Sztálingrád német elfoglalói egy hősköltemény részeseivé váltak... Így szerepel ez a hadijelentésben, és ez az igazság is. Ezek a dicső áldozatok olyan gesztust tettek halálukkal... amellyel felérő hőstett, Spanyolország esetétől eltekintve, nem fordult elő.

Senki sem rejtheti el mély és ünnepélyes megindultságát a súlyos gyász láttán, amelynek felhői elárasztják a kontinentális Európa egészét...

... A kommunizmus elleni harcnak ebben az élcsapatában csupán a mi felkelésünk és a kommunizmus elleni háborúnk Spanyolországa mutatható fel példaként. Ezért, csodálattal adózva a jelen hőstetteinek, egyben föl kell zárkóznunk azonos jelképek és ugyanazon tanítás jegyében, amelyet nemzeti kezek emeltek a magasba az Alcázarban, Santa María de Cabezában, a simancasi laktanyában, Belchitében és valamennyi, hozzájuk hasonló helyszínen. Az az élgárda, amelyet Spanyolország állított ki a civilizáció és a kereszténység ellenségeivel szemben, ma is ott van és az utolsó katona haláláig kitart a keleti front Alcázarjában, Sztálingrádban.

Ám álljunk meg a hősiesség és a dicsőség súlyos és elvont transzcendenciája láttán. Álljunk meg, hogy utána levonhassuk a legfőbb következtetést az e ponton védekező német katonák felmérhetetlen és kimondhatatlan szolgálatából. Szovjet-Oroszország értett hozzá, hogy az orosz földrajz terepasztalán tűzérési ütegein kívül néhány visszataszító nevet is elhelyezzen. Nehéz kiválasztani, hogy a bűnbarlangban melyikük a legrosszabb. Az egyik városnak Kelet-Oroszországban néhány éve a Sztálingrád nevet adták. Azelőtt a hagyományos atlaszok hiteles tanúbizonysága szerint Caricinnak nevezték. Ám ott ma már semmi sincsen. Sztálin neve persze, ha neki úgy tetszik, megtarthatja galád keresztelőjét Oroszország bármely nyugatabbi pontján is. Ám a becsapott földrajz megtalálja a helyreállított igazságát a löporfűst és a vérfürdő nyomán keletkező romokon és temetőken, olyan halott tábornokok, törzs- és főtisztek meg katonák eposzi küzdelmében, akik vállvetve haltak meg annak a szolgálatában, hogy semmi se maradjon ennek a városnak nevéből, létezéséből, jelentőségéből.

... Ezeknek a hősöknek porával, miközben elhamvad a régi Caricin városának teste, keverednek Spanyolország katonáinak hamvai, akik ott virrasztanak velük a hajnalcsillag fényében, és azokéi is, a mai Kék Hadosztály-beli bajtársakéi, akik mint a Haza lüktető szíve a keleti fronton, velük együtt ugyanazért az ügyért haltak meg, hogy megvédjék az áttörhetetlen arcvonalat. Németország mai csatája érzelmileg annak az egész Európának a küzdelme, amely megérdemli ezt a nevet.

Carlton Hayes madridi USA-nagykövet 1943. május 3-i jelentése Roosevelt elnöknek

... A múlt héten kétezer lengyel szabadon átlépte a portugál határt, hogy Észak-Afrikába távozzon, és pár nappal később ugyanezt tette nyolcszázötven francia, valamennyien katonaköteles korúak. Ez előrevetíti a spanyolországi menekültek tömeges emigrációját. A siker nagy részben Jordana gróf külügyminiszternek köszönhető. Szívélyesen foglalkozott minden kérdéssel és a brit nagyköveteivel is, ugyanúgy mint az Apostoli Nunciatúrán lévő barátaink és a latin-amerikai képviselők kéréseivel (beleértve még Argentínát is), miközben határozottan ellenállt a Tengely ellenpetícióinak.⁷ Ehhez meg kellett győznie a Caudillót, hogy szüntesse meg egyes, a kormányban helyet foglaló fontos falangista elemek ellenállását. Szilárdan megmaradt a konstruktív politika vonalán, amely, mint erről engem biztosított, már teljes hivatalos jóváhagyást élvez. Ez a politika az alábbiakat érinti: 1/ megtagadják, hogy visszatérésre kényszerítsék a menekülteket Franciaországba, illetve más országokba, ahonnan elmenekültek; 2/ a táborokban és börtönökben élő menekültek esetében aligha találhatnának más helyet, ahol elhelyezhetnék és ellátnák őket; 3/ a menekültek evakuációja, mielőtt a vízumok elintéződnek, és rendeződik Portugálián való áthaladásuk; 4/ az észak-afrikai kormány⁸ felhivatalos elismerése, hogy nagykövetségünkkel együttműködve vállalják a francia menekültek távozását, és rendelkezzenek róla; 5/ hasonló könnyítések a brit és más madridi nagykövetségek és követségek számára, hogy magukra vál-

lalhassák és intézhessék a nemzetiségükhöz tartozó menekültek elszállítását; 6/ elismerik az „Egyesített Elosztó Bizottság”⁹, a kvékerek, valamint az amerikai és a brit Vöröskereszt megbízottait, feljogosítva őket arra, hogy segítsék azokat a menekülteket, akiknek Spanyolországban kell maradniuk, minthogy nincs hova menniük.

A probléma végül is állandósul; nyilvánvaló, hogy a menekültek nagyobb számban fognak Spanyolországba érkezni, mint ahogyan evakuálhatók.

(Forrás: *Hayes*: i. m. 159–160.)

5

A Cortes 17 procuradorának¹⁰ felirata Franco tábornokhoz

1943. június

Alulírottak, a Cortes procuradorai úgy érzik, nem teljesítenék kötelességüket, amelyet a Cortest létesítő törvény rájuk ró, ha ebben a Spanyolország jövője szempontjából olyanira fontos órában nem juttatnak el Excellenciához gondolataikat országunk politikai rendszerének szervezetéről...

Egy személyi rendszer pontos intézményi meghatározottság nélkül csak átmeneti időszakban játszhatja a különböző történelmi helyzetek közötti áthidalás szerepét. Ám az ilyen rendszerek nem hosszabbíthatják meg létüket súlyos kockázatok nélkül...

A világháború kimenetele azzal fenyeget, hogy fatális befolyást gyakorol majd a népek életére. Elengedhetetlen, hogy amikor ez bekövetkezik, Spanyolország alkotmányozó periódust éljen át, és hogy egy jól definiált rendszer, amely megfelel a spanyol hagyományoknak, egyszersmind igazodik a jelen pillanat követelményeihez, lerombolhatatlan gátat emeljen a bomlasztással, a belső és külső felforgatás erői által felkavart hullámvevőréssel szemben.

(Forrás: *Laureano López Rodó*: La larga marcha hacia la monarquía. Noguer, Barcelona, 1977. 37.)

6

Don Juan de Borbón trónörökös távirata Franco tábornokhoz

Lausanne, 1943. augusztus 2.

A háború legutóbbi eseményei¹¹ előre jelzik Európa sorsának alakulását, amely rohamosan rajzolódik ki, éspedig az Excellenciához intézett március 8-i levelemben előre jelzett irányban. Ez indít arra, hogy táviratilag forduljak Excellenciához. Nincs veszteni való idő, amennyiben Excellenciád, helyesbítve álláspontját, amelyet írásában, Don Alfonso infáns¹² folytatott beszélgetésében és nyilvános megszólalásaiban kifejezett, elszánja magát arra, hogy hozzájáruljon a szeretett hazánkat súlyosan fenyegető veszélyek elhárításához, azzal, hogy elősegíti a monarchia feltételek nélküli helyreállítását. Nyilvánvaló, hogy a béke eljövetelekor csak olyan rendszer volna alkalmas a Nemzet legitim érdekeinek hatékony megővésére, amelyet nem illethet a nagy világháború során tanúsított pártosság vádja.

Ami a belső problémákat illeti, Excellenciád, minthogy közvetlen érintkezésben áll a spanyol valósággal, nálamnál jobban el tudja képzelni, mit jelenthetne egy felforgató mozgalom győzelme... Egyetlen mód van arra, hogy elhárítson minden veszélyt: a monarchia azonnali visszaállítása, mivel az ebben a tragikus időszakban nem vett részt Spanyolország ügyeinek intézésében, s így gondviselészerűen alkalmas arra, hogy konstruktív megbékítő tevékenységet fejtsen ki a nemzeti határokon belül és kívül is.

Figyelmeztetésül szolgálhatnak nekünk az olaszországi események. Ezekre gondolva, az Excellenciád által létesített Cortes alkalmazható lenne a falangista rendszerről a monarchia visszaállítására való áttérés eszközeként. Ezt a restaurációt Excellenciád mind nyilvánosan, mind magánbeszélgetésekben ismételtlen a politikai helyzet természetes kibontakozásaként jelölte meg.

A nyilvánvaló veszélyeknek az elhárítása a legfőbb hivatása ennek a spanyol lelkiismeretemmel az Önéhez apelláló felhívásnak. Ha ez ismét hiábavalónak bizonyulna, mindkettőnknek elkerülhetetlenül viselnie kell felelősségét a Történelem színe előtt...

Barcelona grófja

(Forrás: *López Rodó*: i. m. 515.)

Franco spanyol államfő távirata Don Juan trónörökösnek

San Sebastián, 1943. augusztus 8.

Uram,

az olyan égető és bonyolult kérdés megtárgyalására, amelyet távirata vet föl, a távirati stílus alkalmatlan a válaszadásra, úgy, ahogyan azt a megkeresés kívánná. Magatartásomat mindig csakis Spanyolország legfelső érdeke irányítja. Az olaszországi események közvetlen következményei az olaszok nagy katonai kudarcainak, az elfáradásnak, a háború népszerűtlenségének és a háború kapcsán kialakult válságnak. Spanyolország esete nem engedi meg az összehasonlítást. Hála a nép, a Hadsereg és Caudillója által a győzelmes Keresztes hadjáratban állított Rendszernek, sikerült kívül tartani a háborút. Ennek köszönhető jelenlegi feltámadása is.

Az olaszországi rendszer összeomlása, amelyet ellenségei úgy ünnepelnek, katasztrofális következményekkel járhat, mint bármely nemzet politikájának összeomlása.

A spanyol nemzeti rendszer sajátos nemzeti és szociális karakterénél fogva az egyetlen, amely Spanyolország számára jelenleg biztosíthatja a belső békét, a spanyolok igazságos együttélését és a külföld iránta tanúsított megbecsülését. Uralma alatt nem lehetséges semmiféle felforgató mozgalom.

Ami a kommunizmust mint Európát fenyegető valóságos veszélyt jelenti, ezt nem lehet engedményekkel lefegyverezni. Tévednek, akik mást állítanak.

Az Ön táviratának súlyos mondanivalója a Haza érdekében maximális diszkréciót követel, minthogy elkerülendő minden cselekedet vagy megnyilatkozás, amely csökkenthetné a spanyol rendszer presztízsét és tekintélyét a külföld előtt, illetve a spanyolok egységét belföldön, ami súlyos kárt okozna a Monarchiának és különösen Felségének.

A megítélésbeli különbségek ellenére, amelyek minden kétséget kizáróan csakis abból származnak, hogy Ön nem ismeri a jelenlegi Spanyolországot, azt remélem és kívánom, hogy Ön ne szakítsa meg semmilyen cselekedettel azt a kapcsolatot, amely annyira érdekében áll Hazánknak.

Kérem Istent, idővel világossítsa meg és sugalmazza Önt. Lojális és szívélyes üdvözlétemet küldve:

Franco generalisszimusz

(Forrás: Uo.: 516.)

A polgári köztársasági pártok képviselőinek nyilatkozata a monarchia visszaállításának szándékáról¹³

Mexikóváros, 1943. augusztus

Európa minden országának a múltban a királyság volt az államformája. Ez volt a helyzet Spanyolországban is, amíg a királyság el nem vesztette a nemzet lelkébe eresztett gyökérzetét...

Most arról beszélnek, hogy helyreállítják a monarchiát, s ez megszállást és semlegességet, megszállást majd országunkat azoktól a szerződéses kötelekektől, amelyeket legelőször a monarchisták táborra, később pedig Franco tábornok létesített Olaszországgal és Németországgal...

A monarchia Spanyolországban nem válhat a szabadság és a demokrácia rendszerévé. Ha trónra emelnék – népi támogatás nélkül, néhány tábornok jóvoltából azok közül, akik annak idején felkeltek a Köztársaság ellen, továbbá a magas klérus és bizonyos pénzügyi csoportok segítségével –, ezeknek az elszánt kisebbségeknek az érdekeit kellene kiszolgálnia. Az erőegyensúly hiánya ezeknek az egoizmusoknak a képviselői és a spanyolok újító-fejlesztő elképzelésekkel fellépő óriási többsége között arra kényszerítené a királyi kormányt, hogy állandó készséggel tartsa az elnyomó szerveket, attól tartva, hogy a legkisebb lazítás esetén eltávolítják.

A spanyolok szemében a monarchia hadviselő fél volt a saját földjén kirobbantott háborúban. Monarchisták voltak azok, akik – Mussolinivel megállapodva – előkészítették a lázadást a Köztársaság, valamint Katalónia és a Baszkföld szabadságjogai ellen...

A megdöntött Spanyol Köztársaságot idegen erők verték le, anélkül, hogy bárki demokratikus eljárással próbálta volna elvitatni kétségtelen törvényességét...

A spanyol probléma bármely olyan megoldása, amely figyelmen kívül hagyja az Atlanti Charta elveit (amelyeket a szabadságharcoló spanyolok magukra nézve érvényesnek tekintenek), még ha maguk az aláíró hatalmak mulasztanak is el az érvényesítésüket, a polgárháború csíráját hordaná magában, amelyért a felelősséget már most elhárítjuk magunkról.

(Forrás: *Javier Rubio: La emigración de la Guerra Civil de 1936–1939. 3. köt. Madrid, Librería Editorial San Martín, 1977. 955–957.*)

9

A Tradicionalista Közösség nyilatkozata az államfőnek

Madrid-Sevilla, 1943. augusztus 15.

... Az a nézetkülönbség, amely a Közösséget a totalitárius kísérletől elválasztotta, és elhatárolódása a rendszer alapjául szolgáló „egységpárttól”¹⁴ nem akadályozta meg a Requeték¹⁵ hősi részvételét a háborúban...

Tagadhatatlan, hogy a spanyol társadalom nem fogadja el a totalitárius rendszert. Ez azért állhat fenn, mert rákényszerítették, de nem maradhatna meg, ha a társadalom szabadon nyilváníthatná akaratát. Szervezetei és intézményei nem tettek szert a hatékony működés képességére, valamennyi sorvad és elhalóban van. Az emberek iránta érzett undorának a legbiztosabb jele, hogy ezek az intézmények általános közönybe fulladnak, és haldoklanak, mesterséges jellegük s a fikciók következtében, amelyeknek alá vannak rendelve. Ezt a kudarcot nem a rendszer ellenségeinek az ellenállása, hanem a rendszer belső életképességének a hiánya okozza...

A jelenlegi rendszer diktatúra, mivel a diktatúrák sajátja az, hogy a hatalom egy kézben összpontosul. És a diktatúrák veszélye mindig abban áll, hogy túléljük önmagukat. Ezáltal rendszerint azoknak a bosszúra és visszavágásra törekvő erőknél a győzelmébe torkollanak, amelyekről azt hitték, hogy sikerült szétverniük őket...

Az egyetlen dolog, amely nyugvóponttra juttathatja a spanyolok óhajait és aggodalmait, a Nemzet azon jogának a hatékony gyakorlati elismerése, hogy visszanyerje azokat az intézményeket, amelyek elidegeníthetetlen politikai birtokai. Ez az elismerés nem történhet más módon, mint a hagyományos monarchikus törvényesség maradéktalan helyreállításával... Ezt azon intézmények helyreállításának kell kísérnie, amelyek biztosítják és oltalmazzák a tartalmát.

(Forrás: *López Rodó: i. m. 516–518.*)

10

Spanyol tábornokok levele Franco tábornokhoz¹⁶

1943. szeptember 8.

... Olyan fegyvertársai vagyunk, akik nyugtalanságukat és aggodalmukat tolmácsolják annak, aki saját erőfeszítései és érdemei révén érte el a szárazföldi, a tengeri és a légi haderő legfelső parancsnoki tisztségét, miután győzelmet aratott a súlyos háborúban. Néhány – halálozás okozta – személyi eltéréssel ugyanazok vagyunk, akik Önt mintegy hét évvel ezelőtt a salamancai repülőtéren a katonai parancsnoklás és az Állam területén a legfelső hatalommal ruháztuk föl...

Szeretnénk, ha a siker, amely akkor kísért bennünket, nem hagyja el most, hogy hűséges tisztelettel és ragaszkodással megkérdőzzük Generalisszimuszunkat, nem látja-e hozzánk hasonlóan elérkezettnek a pillanatot, amikor Spanyolországban olyan államrendszert kell adni, amelyet, mint mi, mindig is óhajtott, s amely a mostanin a monarchikus formában rejlő egységteremtő, hagyományőrző és tekintélyt sugalló hozzájárulásával támasztaná meg. Úgy tetszik, eljött az alkalom, hogy ne halogassuk tovább a visszatérést ehhez a gyökeréig spanyol kormányformához, amely Hazánkat nagyra tette, s amelyről azért tértek le, hogy külföldi módszereket utánozzanak. A hadsereg egységesen fogja támogatni Excellenciád döntését, készen arra, hogy elfojtsa a belső zavarkeltés és a rejtett vagy nyílt ellenzék bármely kísérletét anélkül, hogy a legcsekélyebb félelmet éreznék akár a kommunista kísértettől, amelyet az Ön győzelmes kardja lesújtott, akár a külföldi beavatkozástól.

(Forrás: *López Rodó: i. m. 43–44.*)

Spanyol emigráns professzorok nyilatkozata¹⁷

Havanna, 1943. szeptember 25.

Kijelentik,

5/ hogy a falangista lázadás nemzetellenes mozgalom és nemzetközi államcsíny volt. Előbbi minőségében nyilvánvaló erőszakot tett Spanyolország akaratán, amelyet röviddel ezelőtt nyilvánítottak ki a szavazóurnák-nál. Második mivoltában pedig Olaszország és Németország kormánya által előre megfontolt, majd támogatott aktus volt, amelyet utóbb a Benemavatók Bizottság elképesztő engedékenysége révén tudott csak elleplezni.

6/ hogy a francóista rendszer nem volt semleges a népek jelenlegi háborújában, ma sem az, és nem is lesz az, amire bizonyították morális hadviselése az Egyesült Nemzetek ellen, fegyveres intervenciója a Szovjetunió területén, leplezetlen tengelybarát megnyilvánulásai, a tengelynek nyújtott hatékony segítsége, továbbá antiliberalis és antidemokratikus ideológiájának ismételt kinyilvánítása...

7/ hogy a spanyol nép, a rabláncok dacára, amelyek ma megfosztják szuverenitásától és kormányától, a most folyó küzdelemben kezdettől aktív hadviselő volt az Egyesült Nemzetek oldalán, hároméves magasztos és áldozatos háborújával kezdve, amely mindmáig tart, és mindmáig nem nyerte el helyes értelmezését, mivel ha nem bénította is meg a totalitárius agressziót, de – talán döntő tényezőként – időt adott a demokráciáknak, hogy előkészíthessék ma már biztos győzelmüket.

8/ hogy az Atlanti Charta egyik leglényegesebb elve értelmében Spanyolország vitathatatlan joga, hogy visszanyerje szuverén hatalmát, megválassza kormányát, és meghatározza azt a formát, amelyben népei testvéri közösségbe tömörülhetnek...

(Forrás: *Javier Rubio*: i. m. 957-960.)

Közlemény a spanyol kormány 1943. szeptember 30-i üléséről

A kormány tanácskozássra ült össze, hogy megtárgyalja azt a terjedelmes, dokumentált beszámolót, amelyet a külügyminiszter¹⁸ terjesztett elő a jelen pillanat nemzetközi helyzetéről...

A kormány jóváhagyta Spanyolország szigorúan semleges álláspontját,¹⁹ amelyhez lojálisan tartja magát. Kész arra, hogy a legnagyobb szigorral követelje meg mind saját polgáraitól, mind a külföldiektől azoknak a kötelezettségeknek a betartását, amelyek ebből következnek. Ám el van szánva arra is, hogy adott esetben semmi szín alatt ne hátráljon meg semmiféle nyomás előtt azzal a jogunkkal szemben, hogy a legnagyobb szilárdsággal megőrizzük ezt az álláspontunkat... A kormány továbbá tanulmányozta azokat az elővigyázatossági intézkedéseket, amelyek szükségesek ennek a semlegességnek a betartatásához.

Spanyolország jóakarata... biztosíték arra, hogy minden nehézséggel, amely útján felmerülhet, a legnagyobb komolysággal és patriotizmussal néz szembe, bízva kormányában, amely teljes mértékben osztja az ország egyhangú óhaját szuverenitásunk és méltóságunk tiszteletben tartására.

La Vanguardia (Barcelona), 1943. október 1.

A Nemzeti Egység Legfelső Tanácsának programnyilatkozata²⁰

Casablanca, 1943. november 16.

Francónak és Falange-jának hitleri ihletésű politikája Spanyolországot a teljes belső összeomlás peremére vezette. Ez minden spanyolt sújt, osztály-hovatartozásától és társadalmi helyzetétől függetlenül. A megannyi spanyol családnak okozott súlyos sérelmek, a véres megtorlás, a bebörtönzöttek és elítéltek százezrei, a falu nyomora, a városi éhínség, az export csődje, amely nem a világháborús körülmények miatt állt be – ezek éppenséggel kedveznének a kivételnek –, hanem a francóista politika következtében; a dolgozók munkanélkülisége és a gépek kihasználatlansága, az üzletemberek természetes visszahúzódása s vele szemben a „strapalók”²¹ botrányai a falangista hierarchia részvételével; a kereskedelem megbénulása, a tőzsde összeomlása, a francóista peseta, amelynek sem bel-, sem külföldön nincs vásárlóértéke – íme annak a tragédiának néhány aspektusa, amelybe Franco és a Falange vezérelte bele Spanyolországot...

Franco, akit fojtogat a nemzet egyöntetű elutasítása, kizárólag azért tud hatalmon maradni, mert elérte, hogy fenntartsa – bár gyengülő erővel – azt a maga emelte válaszfalat, amely a spanyolokat „vörösökre” és „fehérekre” osztja. Terrorja és provokációi azt a célt szolgálják, hogy sohase aludjon ki a gyűlölet, a bosszú és a megtorlás szelleme, mert ez teszi lehetővé, hogy bukása esetére újabb káosz rémét fesse a falra. Ebben öntudatlanul közrejátszanak azok a spanyolok, akik konzervatív szellemiségük hatása alatt abban a téves hitben engedik magukat félrevezetni a Franco felrajzolta madárijesztőtől, hogy más spanyolok, akik jogos felháborodásukban olykor fenyegetésekkel illetik őket, sajátkezűleg akarnak majd igazságot szolgáltatni velük szemben.

Mínhogy Spanyolország lehető leggyorsabb megmentésének és a spanyolok felszabadításának az érdeke ezt sugallja, a legnagyobb figyelmet kell fordítanunk egyrészt arra, hogy eloszlassuk azoknak a konzervatív embereknek a félelmét, akiket ez a félelem a jelenlegi rendszerrel szembeni öngyilkos belenyugvára indít; másrészt arra, hogy elejét vegyük bizonyos forradalmárok olyan rögtönzésszerű kilengéseinek, amelyek a konzervatív körökből kizárólag Franco számára hasznos reakciót válthatnak ki mindnyájunk kárára...

Éppoly igazságtalannak, mint amilyen hiábavalónak tartanánk bármely próbálkozást, amely a jelenlegi nemzeti válságot a nép háta mögött, akarata ellenében akarná megoldani. A nemzeti újrakezdet alapját a nemzet minden pártja szabad játékának kell megteremtenie. Minden ilyen pártnak (még ha Franco illegalitásba kényszerítette is őket, a kommunistától a tradicionalistáig) megvan a tiszteletbeli helye a Nemzeti Egység Legfelső Tanácsában; jogaikat nemcsak sajátos nézőpontjaiknak megfelelően gyakorolhatják, de szabadon terjeszthetik is ezt a spanyolok között, csatlakozásukat kérve.

A Nemzeti Egység nem az őt alkotó számos irányzat programjainak keveréke, mivel ez azt jelentené, hogy valamely mágia vagy alkimia révén zagyva, eklektikus és hatástalan elegyet állítunk elő. A Nemzeti Egység azokat a leglényegesebb pontokat fogalmazza meg, amelyeket minden spanyol hazafi közösen a magáénak vallhat, mint az állampolgári együtélés elengedhetetlen alapelveit.

A Nemzeti Egység legfelső tanácsa javasolja, hogy hozzuk létre Spanyolországban a Nemzeti Egység kormányát; ebben nyерjen kellő képviselőt minden irányzat, amely nem zálogosította el magát a külföldnek. Ez a kormány az alábbi program megvalósításán munkálkodik:

1. Minden kötelék elszakítása, amely Spanyolországot Hitlerhez és a tengelyhatalmakhoz köti. Csatlakozás az Atlanti Chartához és a moszkvai konferencián²² megfogalmazott elvekhez.

2. Az államapparátus, elsősorban a hadsereg megtisztítása azoktól a falangistáktól, akik nem tudják hitelt érdemlően bizonyítani, hogy kényszerből csatlakoztak a párthoz.

3. Amnesztia mindenkinek, akit a Falange politikai okból üldözött. A különleges bíróságok által kiszabott minden büntetés semmissége (politikai felelősségre vonás, szabadkőművesség és kommunizmus elleni törvény, árhivatali bírságok stb.).²³ Kártérítés az igazságtalan közigazgatási, illetve büntetőeljárások okozta hátrányokért.

4. A vélemény-, sajtó-, gyűlekezési, egyesülési és lelkiismereti szabadság helyreállítása, a vallási szertartások magán- és nyilvános gyakorlásának szabadsága.

5. Spanyolország helyreállításának olyan politikája, amely minden spanyolnak biztosítja a politikai, gazdasági és szociális lét elemi feltételeit, hogy ezek megfeleljenek az emberi személyiség méltóságának. A francóista időszak manipulációi révén földuzzadt vagyonok felülvizsgálata.

6. A szükséges feltételek megteremtése ahhoz, hogy választást lehessen kiírni, amely során a spanyolok békés és demokratikus módszerrel alkotmányozó nemzetgyűlést hoznak létre. A Nemzeti Egység kormányának ez előtt a Gyűlés előtt számot kell adnia tevékenységéről. A Gyűlés Alkotmányos Chartát hirdet majd, amely jogi formába önti Spanyolország szabadságát, függetlenségét és felvirágzását.

A Spanyol Felszabadító Tanács létrehozásáról szóló okmány

Mexikóváros, 1943. november 25.

Azok, akik ezt a Nyilatkozatot aláírják azokat a pártokat képviselik, amelyek az Alkotmányozó Cortes²⁴ többségét alkották, szavazataikkal szentesítették az 1931. december 9-i Alkotmányt és az Ideiglenes Kormány résztvevőiként ellenjegyezték a kihirdetését. Most közösen hozták tető alá ugyanazon politikai csoportok egységmegállapodását a Köztársaság visszaállítására, amely ledönti a külföldi hatalmak fegyveres támogatásával kikényszerített falangista önkényuralmat és elrekeszti a monarchia irányába vezető ösvényeket, amelynek a helyreállítására törekzenek most, külföldi diplomáciai nyomással, a korábbi fegyveres beavatkozáshoz hasonló szégyenletes módon.

Az e célok elérésére kialakított egységmegállapodás az említett Alkotmány és a belőle eredeztetett Statutumok²⁵ elveihez való abszolút hűségen alapul. A szövetségre lépő pártok kötelezik magukat, hogy ezeket mindaddig megőrzik, amíg Spanyolország, szuverenitása teljes birtokában, úgy nem dönt, hogy meg kell őket változtatni.

Amennyiben, azzal a céllal, hogy ilyen változásokat eszközöljenek, alkotmányozó periódus nyílna meg, azok a csoportok, amelyek sajátos eszmerendszereik feladása nélkül közös felelősséget vállaltak e nyilatkozat keretében, megőrzik szabadságukat, hogy törvényes módszerekkel képviseljék sajátos törekvéseiket, de kötelezettséget vállalnak arra, hogy majdani kormánybeli képviselők betartják és betartatják az itt kinyilvánított elveket, amennyiben ezeket közben nem vonták közösen vissza, vagy nem módosították.

Ugyanaz a testvéri egyetértés, amely e pártokat egyesítette az 1930-as Forradalmi Bizottságban, egyesíti őket most is, hogy érvényesítsék Spanyolország akaratát. Ez csak egy hiteles demokratikus rendszerben ölthet formát, az Atlanti Chartának, az Egyesült Nemzetek hitvallásának megfelelően, amelyhez őszintén és lelkesen csatlakoztunk, 1939. szeptember 3-ától kezdve. Soha, egyetlen pillanatra, semmilyen válságos helyzetben nem szűntünk meg forrón óhajtani a győzelmüket, amely egyszersmind a miénk is lesz, mivel az elsők voltunk, akik elszenvedtük a náci-fasiszták brutalitását, és az elsők, akik tenger vért ontottunk, hogy visszaverjük támadásukat.

(Forrás: *Javier Rubio*: i. m. 964–967.)

A Falange Española központi sajtószolgálatának 1943. november 27-i körlevele az irányítása alatt álló lapok főszerkesztőinek²⁶

... Semmi szín alatt, semmilyen ürüggyel, sem külső szerzők írásaiban, sem szerkesztőségi vezércikkekben vagy kommentárokbán ne használjanak föl olyan külföldi szövegeket, eszméket vagy példákat, amelyek a mi Mozgalmunk jellegére és alapelveire vonatkoztathatók. A Spanyol Állam kizárólag nemzeti elveken, politikai normákon és filozófiai alapokon nyugszik. Semmi esetre sem fogjuk megtérni Államunk összehasonlítását olyan más államokkal, amelyek hasonló jellegűeknek tűnhetnek; még kevésbé azt, hogy Hazánkra nézve ezek alapján következtetéseket vonjanak le, külföldi ideológiák adaptációjára célozva...

(Forrás: *Fernando Díaz-Plaja*: *Le España franquista en sus documentos*. Esplugues de Llobregat, 1976. 139–140.)

Német jegyzőkönyv Franco tábornok spanyol államfőnek és Dieckhoff német nagykövetnek²⁷ 1943. december 3-án, az El Pardo palotában²⁸ lezajlott tárgyalásáról

... Mint Dieckhoff nagykövet megjegyezte Franco tábornoknak, Németország úgy látja, hogy magatartása változáson ment át, és megkérdezte, vajon ezt a változást az angol–észak-amerikai nyomásnak lehet-e tulajdonítani. Hozzáette, hogy ő (Dieckhoff) megemlítette a Spanyolország által adott engedélyt, amelynek értelmé-

ben Spanyolország átengedi területén az Észak-Afrikába igyekvő francia menekülteket; a német tengeralattjárók legénységének internálását,²⁹ a Kék Hadosztály visszavonását a frontról.³⁰ Franco azt válaszolta, hogy politikája nem változott, s hogy tudja: csakis Németország győzelme adhat lehetőséget rendszerének a fennmaradására. Franco kijelentette, hogy egy semleges Spanyolország, amely Németországnak wolframot és egyéb termékeket juttat, Németország számára pillanatnyilag nagyobb érték, mint egy háborúba keveredett Spanyolország lenne. Mint mondta [Dieckhoff – H.I.], Franco újra kérte hatásosabb fegyverek küldését, arra hivatkozva, hogy ha Spanyolország rendelkezne ezekkel, az angolszászok kevésbé öntelten kezelnék, és hogy Spanyolország Portugáliát is rábírhathná az ellenállásra a brit nyomással szemben. Kijelentette, hogy Franco megismételte „a német győzelembe vetett reményét és Németország iránti barátságát”.

(Forrás: *Fernando Díaz-Plaja: La posguerra española en sus documentos.* Plaza y Janés, Barcelona, 1970. 154.)

17

**Sem kommunizmust, sem fasizmust
A háború utáni korszak³¹ spanyol politikája**

(Az „El Español” 1943. decemberi számának szerkesztőségi cikke)

A spanyol politika mai iránya világpolitikai összevetésben egyedinek mondható. Ez az egyediség a belpolitika érettségében és a nemzeti külpolitika függetlenségében ragadható meg... A Mozgalom³² a politika teljessége irányába haladt, összehangolva a spanyolság állandó történeti jellemvonásait a jelenkor iránti tevékeny és hatékony érzékenységgel.

A nagy egység politikája, amely a legmélyebb rétegekig áthatotta a spanyol társadalmat, és történelmi távlatú perspektívát tárt elé, egymáshoz tökéletesen illeszkedő szakaszokban bontakozott ki, egyetlen célra: Spanyolország szilárdságára és szuverenitására irányítva; lehántva a spanyol helyzetről minden internacionális kötődést és ideológiai elkötelezettséget, kizárólag a spanyol sors kulcsfontosságú és autentikus szellemi és történelmi gyökerei közé ágyazódva be. Ha Spanyolország kifelé megmutatkozó egységes arculata az éber semlegesség jegyeit viseli, belső arca az egység, a testvériség és a munka, a Haza erősítése szolgálatában kifejtett közös erőfeszítés képét tárja a szemlélő elé.

Ha ma létezik világos, igazságos és határozott álláspont, ez Spanyolországé. Külső állásfoglalása és belső magatartása éppen a béke és az alkotó munkálkodás kereteiben hangolódik össze... Miután a spanyol állam politikai vonala kielégítő megvilágítást nyert, miután kiderült, hogy nem köti semmiféle diplomáciai vagy ideológiai internacionalizmus, s miután ezt a vívmányok és kormányintézkedések sokasága bizonyította, nincs többé lehetőség arra, hogy rendszerünket és politikai gondolkodásmódunkat bármiképpen összekeverjék valamilyen ide exportált sémákkal. A jelenlegi irányvonalat röviden így foglalhatnánk össze: „Sem kommunizmust, sem fasizmust – spanyol politikát!”

Miután Spanyolország megszabadult drámai politikai problémáitól, a dezintegrációtól³³, az osztályharcától, a tartományok viszályaitól, a pártokba tömörült csoportok marakodásától, vagyis megoldotta a polgárháború rettenetes problémáit, nincs más útja mint az egység.

Ebből természetesen következik, hogy nem tud felhasználni semminemű kópiát, nem vehet át külföldi mintákat. Ám ez az igazság egyformán érvényes az egyik és a másik modellre, minthogy a spanyol valóság rendkívül sajátos, és ez a nyitja a követendő politikának. Báttran, elszántan le kell vonni a spanyol polgárháború minden konzekvenciáját, megnyitva a spanyol nép békéjének és felvirágzásának a korszakát. Ez az értelme az egység politikájának, amely nem szándékozik nyitva hagyni semminemű lehetőséget ahhoz, hogy megismétlődjön a testvérgyilkos harcok szomorú tapasztalata, amelyek hazánkban több mint egy évszázadon át követték egymást, s amelyek – látszatra sorsszerű elkerülhetetlenséggel – véreztették ki Spanyolország szellemi és anyagi tartalékait. „Polgárháború utáni” korszakot élünk, és a spanyol életnek ehhez a korszakához hasonló jelenség nem fordul elő korunk világpolitikai történései sorában. Ha hasonlatot próbálunk keresni a történelemben, azt éppen más népek olyan polgárháborúiban találhatjuk meg, amelyek a nagy egység kikovácsolását szolgálták, a bomlásnak az összezsugorításra vezető indítóókait küszöbölve ki. S mindannyiszor, amikor egy nép egy polgárháború után nekilendült, többé-kevésbé hasonló dolgokat művelt... Nem elegendő pusztán azt jelezni, hogy ez tetszik vagy nem tetszik, mivel nem önkényes elhatározás kérdése. Egy polgárháborúból születő vezetésnek sajátos, határozott tekintélypolitikát kell folytatnia a rend, az igazság és a szabadság nevében... Ha a parancsnoki posztokon lévők ezt megteszik, teljesítették küldetésüket, és népük minden elemét részesévé te-

hetik sorsa történelmi alakításának. Nagyon valószínű, hogy az ilyen típusú, polgárháború utáni politika természetét tekintve mintegy előképe, előrejelzése annak a politikának, amelyet majd a világháború utáni állapot kíván. Spanyolországot annál inkább a legnagyobb felelősség terheli, egyszersmind az a feladat, hogy élgárdaként éljen, azzal a kockázattal, hogy egyaránt juthat termékeny felfedezésekre és zavart keltő tévedésekre.

A modern társadalom politikai zavarai az embereket belül az osztályharcra, kívül pedig a nemzetek harcára ösztönözték. Ebből adódik Spanyolország eredeti, különleges mozzanata, amely abban áll, hogy érett politikával az együttélés új formáit alkotta meg... Ezért lehet a „polgárháború utáni állapot” különlegesen termékeny egy, a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó korszerű reflexió, a jog nemzetközi és társadalmi érvényesítése szempontjából. Ez tehát élenjáró szerep, és nem az utánzóé. És ez a spanyol egységpolitika értelme, amely világos kifejtést nyert mind a mieink, mind külső szemlélők számára.

Ébredj, Spanyolország!³⁴

18

Francisco Gómez Jordana gróf, spanyol külügyminiszter 1944. január 27-i nyilatkozata az „Arriba” főszerkesztőjének³⁵

Jordana gróf: Hálásan köszönöm azt a mérsékelt, hazafiúi felelősségről tanúskodó hangot, amellyel ezt a kényes kérdést feltette nekem.³⁶ Annál inkább, miután a sajtónkkal való sokéves kapcsolatomból jól ismerem harcos szellemét és polemikus rátermettségét. Éppen ezért azt is nagyon jól tudom, hogy ha az újságíróknak azt javasolnám, hogy az ítékezés és a fogalmazás teljes szabadságával válaszoljanak erre a propagandára, azt tökéletes formában megtennék. És erős az érzésem, hogy ha a dolog egy bizonyos pontig eljut, úgy érzik majd, hogy ezt meg is kell tenniük. Ám attól eltekintve, hogy az ilyen polémia általában nem hoz semmi gyakorlati hasznot, úgy látom, hogy a jelen pillanatban propagandánk attitűdjét annak kell jellemeznie, hogy az arcátlanóságokra is mérsékeltten reagál, uralkodva magán. Annak az idegháborúnak a láttán, amely, mint ma látjuk, nem csak az ellenséges tömb ellen, hanem a semlegesek irányában is folyik, a legnagyobb komolyságot kell tanúsítani, nem hagyva el rendíthetetlen, hidegvérű és objektív álláspontunkat. Tudnunk kell felülemelkednünk ezeken az érthetetlen és szenvedélyektől fűtött kampányokon...

Kérdés: Minthogy a Miniszter úr a semleges helyzetünkből következő legmesszebbmenő mértéktartást és tárgyilagosságot javasolja nekünk, mit mondjunk el a spanyolok tájékoztatására az említett kampányok során elhangzott kritikákkal kapcsolatban?

Jordana gróf: Ellensége vagyok a nyilatkozatoknak, most mégis nagyon szívesen vállalkozom erre. Valóban, bizonyos külföldi újságokban és rádióadásokban Spanyolországot az utóbbi időben igazságtalan támadások érték, amelyek eltorzítanak, kiforgatnak, sőt ki is találnak tényeket, olyan politikai irányváltást tulajdonítva nekünk, amely nem fedi a valóságot. Ezen a hamis bázison, Spanyolországon belül és kívül, a rágalmak légkörét teremtik meg hazánk valós helyzetéről avégett, hogy ezzel befolyásolják a Spanyolország által folytatott politikát, és elérjék azt, hogy szánja el magát a választásra az egyik vagy a másik hadviselő tömb között, tehát olyasmire, ami kizárólag az egyes országok szuverenitásának körébe tartozik, és ezért jog szerint nem is lehet külföldiek által tárgyalt téma.

Kérdés: Miután Spanyolország külpolitikájának meghatározása olyan világos, mi a jelentősége azoknak a kommentároknak, amelyekben bizonyos gyanúsításokat és kifogásokat fogalmaztak meg?

Jordana gróf: Spanyolországnak semmi szüksége arra, hogy újra definiáljon egy magatartást, amelyet már teljes világossággal, ellenőrizhetően a magáévá tett. Ez pedig a nemzetközi jog normáihoz alkalmazkodó semlegesség, amely normákat valamennyi ország egyhangú helyeslésével fogalmaztak meg a háború előtt. Az ezzel a semlegességgel járó kötelezettségeket Spanyolország őszintén és valóban jóhiszeműen teljesíti, alátámasztva egy erős állam valamennyi tartalékával, amely állam teljességgel ura a helyzetnek, és amelynek parancsnokló szervei tökéletesen ellátják a feladatukat. Azok az esetek, szabotázsakciók, amelyek egy ilyen rendezett szituációban esetleg előfordulnak, olyan bajok, amelyek minden országban felütik a fejüket, még a hadviselőkben is, és a kár, amelyet Spanyolországnak kereskedelme és más országokkal fenntartott baráti kapcsolatai terén okoznak, indokolttá teszi, hogy végrehajtsák, bárkik legyenek, az ország ellenségei közé soroljuk.

Tehát: minthogy Spanyolország elismeri és kész betartani a semleges országgént rá háruló kötelezettségeket, ugyanúgy el van szánva arra, hogy tiszteletben tartassa a jogokat, amelyek megilletik, a legnagyobb keménységgel üldözve a külföldiek olyan kísérleteit, amelyek megzavarják belső rendjét és politikai vonalának érvényesítését. Ugyanúgy határozott szándéka elérni, hogy egész fényében mutassa föl tiszta és igazságos magatartását, elállva az útját a tendenciózus propagandának, amely nyilvános szöszékét száműzött, vagy ellenséges spanyolok rendelkezésére bocsátja.³⁷

(Forrás: Posguerra... 157–159.)

Az Egyesült Államok 1944. január 28-i jegyzéke a spanyol kormányhoz a spanyol hajókra kimondott angolszász olajembargóval kapcsolatban

A spanyol kormány elutasító magatartást tanúsított a Külügyminisztérium fontos, egyszersmind ésszerű követeléseivel szemben, egyébként azokkal a lépésekkel összhangban, amelyeket az utóbbi időben a spanyol kormány folyamatosan tett.

Bizonyos olasz kereskedelmi és hadihajókat továbbra is internálásnak vetnek alá spanyol kikötőkben.³⁸

Spanyolország olyan, a háború folytatása szempontjából létfontosságú anyagokat szállít Németországnak, mint a wolfram.

Spanyolországban igen tevékenyek a német titkosügynökök, mind a kontinentális spanyol területen, mind a spanyol Afrikában, mind pedig Tangerben.

A Kék Hadosztály egy része még mindig részt vesz a szövetségeseink egyike ellen folytatott háborúban, és olyan értesüléseket kaptunk, hogy olyan pénzügyi elszámolást kívánnak eszközölni a spanyol és a német kormány között, amelynek során jelentős összegű hiteleket bocsátanának Németország rendelkezésére pezétában,³⁹ amit Németország bizonyára a spanyol területről folytatott kém- és szabotázs-tevékenységben remél felhasználni, valamint arra, hogy az Ibériai-félszigeten mérjen ránk csapást.

Ezt a döntést a brit kormánnyal folytatott konzultáció után hoztuk.

(Forrás: Times, 1944. január 29.)

Cordell Hull amerikai külügyminiszter 1944. április 9-i figyelmeztető nyilatkozata a semleges országok kormányaihoz

Nyilvánvaló, hogy erőnk, szövetségeseink erejével párosulva csakis a háború egyfajta kimenetelét teszi lehetségessé. Ez az erőnk egyben garanciája annak, hogy a semleges nemzetektől nem kérünk olyasmit, ami rombolásoknak tenné ki őket, ha azt kérjük, hogy ne hosszabbítsák meg a háborút, a vele járó szenvedéseket és halált, ellenségeinket támogatva. A továbbiakban már nem vehetjük tudomásul, hogy ezek a nemzetek a szövetséges világból származó erőforrások birtokába jussanak,⁴⁰ miközben hozzájárulnak katonáink halálához, akik éppúgy hoznak áldozatot az ő, mint a magunk megmentésére. Megmondtuk ezeknek az országoknak: már nincs szükségük rá, hogy az ellenségnek nyújtott segítséggel vásároljanak biztosítékokat az agresszióval szemben, legyen ez akár annak az engedélyezése, hogy német ügynökök tevékenykedjenek a semleges határok között, vagy hogy a finomacélgyártáshoz elengedhetetlenül szükséges ötvözőanyagokat szállítsanak Németországnak, amelyek segítségével az katonáinkat gyilkolja, vagy hogy engedélyezik szakembereiknek és gyáraiknak olyan termékek odaszállítását, amelyek már amúgysem hagyják el a német üzemek füstölő romjait. Csak azt kérjük tőlük, hogy hagyják abba ellenségeink támogatását.

(Forrás: Times, 1944. április 10.)

Franco tábornok 1944. május 11-i alicantei beszéde

Alicante tartomány hatóságai, Alicante képviselői, a Régi Gárda⁴¹ itt jelen lévő bajtársai, az ipar, a termőföld és a tenger termelői!

Mi sem lehetne kedvesebb számomra, mint ez a lehetőség, hogy fogadjam ragaszkodásuk megnyilvánulásait és törekvéseik kifejezését, az önökét, akiket egyesít önfeláldozó munkálkodásuk és ennek a fiatal osztagnak⁴² a fáradozása, amely kidomborítja doktrínánkba és történelmi elhivatottságunkba vetett hitet.

Ha rendszerünk, amely igazságot követel Spanyolország embereinek és osztályainak, nem képes is eszményt állítani a könnyűvérűek és a henyelők elé, mivel nem tudja jó útra téríteni a méhkaptár heréinek a terméketlen életét, akik csak azt lesik, mikor jön el az alkalom számukra, ám meg tudja ezt tenni a Nemzet dolgos rétegei számára, nagyobb lehetőséget kínálva nekik óhajaik megvalósítására, a szellem, az igazságosság és a haladás jegyében.

Alicantét és a Falangét elszakíthatatlan kötelékek egyesítik, amelyek nemcsak azoknak a községeknek kölcsönöznek ragyogó dicsőséget, amelyek nagy embereink bölcsői voltak. Hősei halálával is kivívta azt. Alicanteban zárultak le örökre azok a tiszta csillogó szemek,⁴³ amelyek egy sötétségbe borult Spanyolországban képesek voltak meglátni és megjósolni Hazánk ragyogó jövőjét. Alicanteban következett be Alapítónk mártíromsága, földje őrzi dicső vértanúnk nemes vérért. Az ő tanításai, amelyek az évek múlásával régi tradícióink és zseniális embereink kifogyhatatlan termékenysége révén tökéletesedtek,⁴⁴ ma felkínálják magukat a világnak, nem utópikus eszme, hanem tapintható valóság formájában. Nagy művünk hajnalán már megkezdődött rózsáskertünkben a virágzás! Ez azonban még gyenge példamutatás ahhoz, amire Hazánk a béke és a munka korszakának eredményeképpen juthat. Törekvéseink magasabbra szárnyalnak, és nem pihenünk meg, amíg Isten áldásával a vidék legtávolabbi zugaiba, a partvidék legelhagyatottabb beszögelléseibe is el nem jut a kenyér és az igazság. Ezt előre jelzik azok az alkotó munkálatok, amelyekről szavaitokkal hírt adatok nekem.

Ez a spanyol valóság, amely attól, hogy kívülről nem akarják elismerni, még nem szűnik meg létezni és utat törni magának. Sajnáljuk, hogy a mértéktelen szenvedélyek mások látását megzavarják. Ez azonban az ő bajuk, minthogy létezési és szerveződési formáknak kizárólagos spanyol ügynek kell maradnia, amelybe nem engedünk külső beavatkozást.

A városok, a falvak és a Nemzet valamennyi dolgozó rétegének szakadatlan előrehaladása igazunk legvilágosabb bizonyítéka.

Egy háborúban álló világ kellős közepén Spanyolország állhatatosan munkálkodik a maga feltámadásán, emberei igazságáért. Egoizmus ez? Közömbösség? Álláspontunk nem jellemezhető így. A háborút csak az élet nagy halál kérdése által felvetett magasabb célok igazolhatják, mint a mi Keresztes hadjáratunk esetében. Semmiféle időleges mai javak nem kárpótolhatnak azért, amit a háború megsemmisít.

Ez a spanyol realitás a jelenlegi küzdelemben. Spanyolország, amely területén elszenvetve az orosz csekának és kommiszárjainak a jelenlétét, megértette, mit jelent a kommunista fenyegetés és egy napon lehetővé tette önkénteseinek azt a dicső vállalkozást, hogy feltartóztassák azt. Később, amikor e szenvedélyes törekvés akarataink ellenére háborúba sodorhatta volna népünket más civilizált nemzetek oldalán, melyekhez Spanyolországot baráti szálak fűzik, fel kellett áldoznunk ezt az eszmét a Haza legfőbb érdekeinek oltárán, megőrizve az energiának és a hősiességnek azokat a forrásait, amelyekre minden korábbinál nagyobb szükség van a mi égboltunk alatt, miközben Európát elöntötte a pusztulás és a rombolás villáma.

Számunkra a bolsevikok elleni harc és a civilizált nemzetek között Nyugaton folyó háború két különböző dolog. A kommunizmus ugyanis nem olyan életforma, amely megmarad saját határai között, hanem forradalmi tevékenység, amely más népek békéje és rendje ellen irányul és tevékenykedik. Bárcsak igazak volnának a bolsevik medve megszelídítéséről szóló mai elméletek! Bennünket szomorú tapasztalatunk arra kötelez, hogy éber figyelemmel éljünk. Azok, akik közületek a Kék Hadosztály soraiban orosz területen harcoltak, tapasztalhatták azokat a nyomorúságos állapotokat, amelyekre egy nép a kommunizmus huszonöt éve alatt jutott. Ők tudják a legjobban megérteni és leleplezni ennek a nagy hazugságát és valódi céljaink nagyságát. És a régi és új bajtársakkal együtt szilárdítani erődtímenyünk soha nem lanyhuló őrzését.... Spanyolországot fénnel fogja elárasztani Falangénk nap sugara!

Ébredj, Spanyolország! (Ütemes, lelkes „Franco, Franco, Franco!” kiáltások.)

(Forrás: Arriba, 1944. május 12.)

22

Winston Churchill 1944. május 24-i beszéde a brit alsóházban

... Olaszország után természetesen Spanyolországra térünk át. A világ egyik legnagyobb hírví birodalmára, amely ma egy számottevő területen élő, népes közösségre szűkült, s amelynek kultúrája Európa nemzetei sorában kiemelkedő. Vannak, akik azt hiszik, hogy Spanyolország irányában folytatott külpolitikánkat leginkább a Franco tábornokot ábrázoló komikus, sőt goromba karikatúrák fejezhetik ki. Én azonban azt gondolom, hogy ennél többről van szó.

Amikor jelenlegi nagykövetünknek⁴⁵ egy hónap híján csaknem pontosan négy évvel ezelőtt el kellett volna utaznia Madridba, először úgy döntöttünk, hogy a repülőgépe maradjon készenlétben a repülőtérén. Majdnem biztosnak látszott ugyanis, hogy Spanyolország, amelynek uralkodó pártja Németország befolyása alatt állt, miután Németország oly hevesen támogatta az akkor nemrégiben befejeződött polgárháborúban, Olaszország példáját követve csatlakozni fog a győzelmes németekhez a Nagy-Britannia elleni háborúban.⁴⁶ S valóban, abban az időben a németek azt ajánlották a spanyol kormánynak, hogy szervezze meg a német csapatok győzelmi felvonulását a legfőbb spanyol városokban. És semmi kétség: azt ajánlották föl nekik, hogy or-

száguk látszólagos megszállása fejében a németek elvállalják Gibraltár elfoglalását, amelyet azután visszajuttatnának a germanizált Spanyolországnak. Ez utóbbi javaslatot persze könnyebb volt megtenni, mint végrehajtani. (Helyeslő közbeküldések.) Ám semmi kétségem az iránt, hogy ha Spanyolország akkor enged a németek nyomásának, hízelgésének, feladatunk sokkal nehezebb lett volna. A Gibraltári-szorost lezárták volna, megszakad az áthaladás Máltához és Keletre. Az egész spanyol tengerpart német tengeralattjárók fészekévé lett volna. Természetesen akkor azt óhajtottam, hogy bárcsak ezekből a lehetőségekből semmi se valósulna meg. És semmi sem valósult meg. (Helyeslés.)

Nagykövetünk rászolgált a dicsőre azért a befolyásáért, amelyre kezdettől szert tett, és amelyet később gyorsan növelt. (Helyeslés.) Munkáját egy tehetséges ember, Yencken úr⁴⁷ támogatta, akinek légiszerencsétlenség miatt bekövetkezett halálát, ebben biztos vagyok, a képviselőház fájjalja. Ám a legfőbb dicsőre kétségtelenül azt a spanyol döntést illeti, hogy távol maradnak a háborútól. Eleget szenvedtek már a háborútól (a sajátjuktól), és kívül akartak maradni rajta. (Egy képviselő: Ez vitatható!) Én így gondolom ezt, és ezért hiszem, hogy az az alapvető elvem, amely szerint a lehető leghamarabb végeznünk kell az ellenséggel, minden ingadozás nélkül tovább követendő.

Nekik azonban, a spanyoloknak, már elégük volt. S én úgy vélem, érzéseiknek köszönhető, hogy a spanyol nép a múltba tekintve – minthogy ez olyan nép, amely kedveli a múltba nézést – visszaemlékszik rá: Nagy-Britannia segítette Spanyolországot, hogy 130 évvel ezelőtt megszabaduljon Napóleontól. Bárhogy is, a kritikus pillanat elmúlt; az angliai csatát megnyertük; a szigetország potenciálja, amelyről azt remélték, hogy szétrombolhatják, vagy néhány hónap alatt megadásra kényszeríthetik, még ugyanazon a télen nem csak belföldön bizonyult sértetlennek és erősödőnek. Wawell irányításával óriási léptekkel nyomul előre az észak-afrikai partokon, kétszázötvenezer olasz hadifoglyot ejtve.

Spanyolországgal fenntartott kapcsolatainkban újabb válság bontakozott ki úgynevezett „Fáklya” hadműveletünk előtt, mielőtt megkezdtük az Egyesült Államok és Nagy-Britannia erőinek az észak-afrikai partraszállítását. Ennek a szituációnak az előestéjén igen nagy volt a spanyolok lehetősége arra, hogy megtámadjanak bennünket. Hosszú idő alatt kibővítettük ugyanis Gibraltár repülőterét a tenger fölött, és egy hónappal az 1942. november 7-i akció nulla órája előtt alkalmanként 600 repülőgépet is tartottunk ezen a repülőtéren a spanyolok teljes látó- és lőtávolságában. A spanyolok igen nehezen hitték el, hogy ezek a repülőgépek Málta megerősítését szolgálják. Mondhatom, szorongató érzés volt átvészelní ezeket a napokat.

A spanyolok mindezek ellenére barátságra bírhatók és nyugodtak voltak. Nem tettek föl kérdéseket, és nem okoztak kellemetlenségeket. Ha néhanapján elnéző magatartást tanúsítottak is nehéz helyzetbe került német tengeralattjárókkal szemben, szerintem, amennyire a mi érdekeinket illeti, ezeket a rendellenességeket ellensúlyozták azzal, hogy teljességgel figyelmen kívül hagyták a gibraltári helyzetet, ahol a repülőkön kívül nagyszámú hajónk is horgonyzott, az öböl semleges vizein kívül, ismét csak a spanyol parti ütegek lőtávolságában. Ha elrendelték volna, hogy távolítsuk el ezeket a hajókat, a legnagyobb nehézségekkel kerültünk volna szembe... Meg kell mondanom, és kitartok amellett, hogy Spanyolország akkor nagy szolgálatot tett nemcsak az Egyesült Királyságnak, a Brit Birodalomnak és a Nemzetközösségnek, hanem az Egyesült Nemzetek egész ügyének is. Ezért nem rokonszenvezem azokkal, akik értelmes, sőt elegáns dolognak tartják, hogy minden adandó alkalommal támadják és sértegetik a spanyol kormányt.

Enyém volt a felelősség, hogy vezessem a kormányt, amikor átlábtunk ezeken a halálos veszélyeken. Ezért úgy gondolom, van bizonyos lehetőségem arra, hogy helyesen értékeljem az eseményeket azokban a kritikus pillanatokban, amikor lezajlottak. (Helyeslés.)

Elégedett vagyok azzal is, hogy most, hosszas tárgyalás után az eddigi legjobb megállapodásra jutottunk Spanyolországgal. Ezek kielégítő módon érintik az olasz hajók ügyét, amelyek spanyol kikötőkben kerestek menedéket; elértük, hogy bevonják a német zászlót Tangerben, és leszedik a német címert a konzulátusról, amit rövid néhány napon belül a tangeri német képviselők távozása fog követni, még ha feltételezhetően folytatják is majd tevékenységüket Dublinban. (Derültség, helyeslés.) Végül egyezsége jutottunk a spanyol wolframról, amelyet úgy értünk el, hogy ne sértsük a spanyolok méltóságát; az előtűnk álló kritikus hónapokban a Németországba irányuló wolframexportot havi néhány teherautó-rakományra csökkentik.

Az egész alkut megkönnyítették a szövetségesek sorozatos észak-afrikai és olaszországi győzelmei és az a nagy fenyegetés, amelyet a németek most kitéve érzik magukat, főleg az a hírsztelés, amely a csatornán keresztül fenyegető invázióról kering. (Derültség.) Mindez a maga módján lehetetlenné tette Hitlernek, hogy megtorlásra gondoljon Spanyolország ellen...

... Remélem, hogy ennek az országnak a háború után nagy befolyása lesz a földközi-tengeri béke fenntartásában. Spanyolország belpolitikai problémája maguknak a spanyoloknak az ügye. (Közbeküldések.) Nem a mi dolgunk beleavatkozni ebbe.

Emanuel Shinwell (munkáspárti): Barátom, a Ház tiszteletre méltó tagja⁴⁸ az olasz kormány helyreállításiáról beszélve megállapította, hogy ennek nem szabad fasisztának lennie. Ez az ő saját megnyilatkozása volt. Akkor Spanyolországban miért szabad?

Churchill: Ennek az az oka, hogy Olaszország megtámadott bennünket. Háborúban álltunk Itáliával és legyőztük. Biztos vagyok benne: barátom, a Ház tiszteletre méltó tagja egyetért velem abban, hogy világos választóvonal húzható azok között a nemzetek között, amelyekkel hadban állunk, illetve amelyek békén hagynak bennünket.

Dr. Hader Guest (munkáspárti): Nem úgy áll a dolog, hogy bármely fasiszta kormány az agresszió lehetséges forrása?

Churchill: Úgy képezem, hogy a világ átalakítását célzó programunk nem feltételez katonai akciót minden kormány ellen, amelynek a belső kormányformája nincs összhangban eszményeinkkel. Mindazok a megjegyzések, amelyeket erről az ügyről tettem, csakis az ellenséges hatalmakra és csatlósákra vonatkoznak, akiket fegyvereink erejével szét fogunk zúzni. Ezek bocsátkoztak ellenünk nyílt akcióba, és ők azok, akiknek nem engedhetjük meg, hogy újra azoknak a fasizmushoz és a nácizmushoz kapcsolódó doktrínáknak a hirdetői legyenek, amelyek nyilvánvaló előidézői a kemény harcnak, amelybe belebonyolódunk.

Bárki világosan láthatja a különbséget az egyik és a másik eset között. Óriási a különbség a között az ember között, aki egy ökölcsapással leterít bennünket, és aki békén hagy. (Kiáltások, nevetés.) Az első esetben logikus az aktív érdeklődésünk az iránt, hogy hajlama megváltozzék; ámde a mindennapi életben sok emberrel találkozunk, akiknek az esetében nem érezzük, hogy magánügyeik és perpatvaraik fölött állandó ellenőrzést kellene gyakorolnunk.

Elismerem, hogy ugyanazokkal a szavakkal fordulok a spanyolokhoz most, amikor erősek vagyunk, mint annak idején gyengeségünk óráiban. A jövőben jobb kapcsolatot és virágzó kereskedelmet remélek Spanyolország és a mi országunk között, amely, remélem, már a háborúban növekedést, a békében pedig további expanziót mutat majd. Bilbao és Észak-Spanyolország vasércéhez nagy érdekeink fűződnek, a háborúban éppúgy, mint békében. Nagykövetünk most visszatér Spanyolországba, hogy tovább folytassa fontos munkáját, és nem kételkedem abban, hogy a Képviselőház nagy többségének és minden jóérzésű, előítéletektől mentes embernek a jókívánságával a tarsolyában utazhat.

(Forrás: Times, 1944. május 25.)

23

Francisco Franco spanyol államfő levele Spanyolország londoni nagykövetéhez, Alba hercegéhez Churchillhez való továbbítás céljára

1944. október 18.

A jelen levél célja, hogy világos, egyenes és őszinte formában tájékoztassam Önt a magam és a spanyol nemzet álláspontjáról Nagy-Britanniához fűződő kapcsolatunk tekintetében. Így hát Ön a leghatározottabb, egyenes úton tudomására hozhatja jó barátunknak, a brit Miniszterelnöknek.

Az Európában kialakult súlyos helyzet, valamint az a szerep, amelyet Spanyolország és Anglia Nyugat-Európa jövőendő rendjében játszani fog, ajánlatossá teszi kapcsolataink rendezését, megszabadítva ezeket a viták és a kisebb súrlódások egy sorától, amelyek az utóbbi több mint két év során viszonyunkat megterhelték. Azok a nemes szavak, amelyeket a Miniszterelnök nemrégiben nemzetünknek szentelt,⁴⁹ s amelyek az itteni közvéleményre oly előnyös hatást gyakoroltak, felidézve ifjúsága gesztusát, amikor is önfeláldozóan szolgált a spanyolok sorában,⁵⁰ biztositékai annak, hogy aggodalmaink kedvező visszhangot keltenek lelkében.

Azt hiszem, természetes, hogy Nagy-Britannia és Spanyolország álláspontja között mindeddig nagy különbségek voltak, lévén Spanyolország semleges, és így mentesebb a kööttségektől és a szenvedélyektől. Ám ahogy a háború előrehaladt, világosabbá vált érdekeink, valamint a jövővel kapcsolatos aggodalmaink azonosága, amint azt a Miniszterelnök beszédei, nyilatkozatai és utazásai tükrözik.

Mivel nem hihetünk a kommunista Oroszország jóindulatában, s mert ismerjük a Bolsevizmus csalárd hatalmát, számot kell vetnünk azzal a ténnyel, hogy szomszédainak meggyengítése vagy szétzúzása igen nagy mértékben fogja növelni Oroszország ambícióit és hatalmát. Ez, inkább mint bármikor, szükségessé teszi a nyugati országok ésszerű és értelmes magatartását. A felszabadult Olaszországban zajló események, a Franciaországban kialakult súlyos helyzet, amelyben a kormány rendeleteit figyelmen kívül hagyják, és a *maqui-k* csoportjai balga módon azt a szándékukat nyilvánítják ki, hogy szovjetköztestársaságot teremtsenek, amihez a Szovjetunió segítségét kéri, mindez önmagáért beszél a jelenlegi nehéz időkben.

Másrészt a történelem mutatja az olyan koncepciók sorsát, mint az örök béke vagy az önzetlen barátság. Ezért a szép szavaknak számunkra csupán annyi értéke van, hogy jóakaratot tükröznek egy olyan eszmény elérésére, amely sohasem valósult meg és soha nem is fog megvalósulni.

Ha Németországot lerombolják, Oroszország viszont megszilárdítja túlsúlyos helyzetét Európában és Ázsiában, ha az Egyesült Államok megerősíti hadállásait az atlanti- és a csendes-óceáni térségben, s ily módon a világmindenség leghatalmasabb nemzetévé válik, az európai érdekek a megrendült Európában a legkomolyabb és legveszélyesebb válságba sodródhatnak. Jól megértem, hogy bizonyos közvetlen, katonai természetű érdekek nem engedik meg felelős tisztségekben lévő angoloknak, hogy bármiképpen kommentálják a világméretű küzdelemnek ezt a mozzanatát. Ám ettől még a realitás létezik, és a fenyegetés fennmarad. Európa a borzalmas erőpróba után a földön hever. A nagy lélekszámú nemzetek közül csupán Anglia, Spanyolország és Németország bizonyult erősnek és férfiasnak.

Mihelyt azonban Németországot szétzúzzák, Anglia számára csupán egyetlen ország marad, amelyre tekintetét fordíthatja – s ez Spanyolország. A franciák és az olaszok veresége, ezeknek az országoknak a belső bomlása feltehetően sok évig nem szolgáltat semmiféle szilárd alapot, amelyre építeni lehet. Ha mégis megkísérelnék, ez olyan tragikus meglepetésekre vezetne, amilyeneknek Anglia és Németország volt kitéve a jelenlegi háborúban. Világos, hogy ebből mit óhajtunk levezetni: kíváncsatos a kölcsönös baráti viszony Anglia és Spanyolország között. Nem habozom kimondani ezt. S ez a szükséglet annál parancsolóbbá válik, minél nagyobb rombolás sújtja majd a német nemzetet.

Megállapítván ennek a barátságnak a szükségességét, vizsgáljuk meg jelenlegi kapcsolatunkat Angliával. Ez nem ad okot túl nagy derűlátásra, és el kell ismernünk, hogy nem mutat túlságosan vonzó képet, minthogy Churchill úr nagylelkű megnyilatkozása és kormánya jóakarata ellenére az ellenségeskedés és az elhidegülés ködfüggőnye nem tűnt el; ez viszont különböző csoportok természetes védekező reakcióját váltja ki Spanyolországban.

Sem a sajtó – a kormányt is beleértve –, sem a brit rádió nem hagyott fel időnkénti támadásaival Spanyolország, rendszere és vezetője ellen, olykor kihegyezett, bántó szavakkal, olykor pedig család eszméikkel és mondatokkal. Ez az ellenséges légkör még nyomasztóbb, ha hivatalos megnyilvánulásokban jelenik meg, vagy ha megkísérlik ideológiai különbségekkel igazolni. S mindez Anglia, olyan ország részéről, amelynek régi szokása, hogy a világ minden országával kereskedjék, bármilyen legyen is annak kormányrendszere!

Ez az oka annak, hogy belső ügyeinkbe való beavatkozása minden jó spanyol felháborít, ami szerencsétlen következményekkel jár az országban. Angliának nem szabad elfelejtenie, hogy jelenlegi kapcsolataink a múlt közvetlen következményei,⁵¹ mint ahogy jövő kapcsolatainkra messzemenő befolyása lesz a jelennek. Úgy gondolom, ebben a levélben nem szabad elhallgatnunk, hogy a brit titkosszolgálat és propaganda a legutóbbi öt évben sralmas hatást gyakorolt viszonyunkra, minthogy ezek az ügynökök összeütközésbe kerültek nemzetünk legéleterősebb szervezeteivel, amilyen a hadsereg, a rendőrség és a Falange a maga 3 000 000 tagjával. Bizton állíthatjuk, hogy ahol az utóbb öt évben valamilyen földalatti tevékenységbe vagy a legkisebb elégedetlenségbe ütköztünk, ez valamiképpen mindig kapcsolatos volt brit ügynökökkel.⁵²

Annak a tevékenységnek a során, amelyet az állam kénytelen volt kifejtetni a külföldi ügynökök e földalatti aktivitása ellen, és annál a fontos szerepnél fogva, amelyet a fentebb említett spanyol szervezetek játszottak ennek felderítésében és üldözésében, ezekben a testületekben felgyülemlett az ellenszenv...

Őn meg fogja érteni, hogy országunkban megfigyelés alatt áll minden kívülről jövő, Spanyolországot érintő tevékenység, legyen akár politikai, akár diplomáciai természetű. Szerencsére mindig tudtunk ezekről a cselekményekről, bármilyen bizalmasan és titkosan jelentek meg. Ám a spanyol állam, tekintetét a jövőre és ennek történelmi szükségleteire emelve, mindig elkerülte azt a botrányt, amivel ezeknek a dolgoknak a nyilvánosságra kerülése járt volna.

Egy másik tény, amely magára vonja a figyelmet, hogy azok a spanyol körök, amelyektől a brit ügynökök értesüléseiket szerzik, még ha eltekintünk is némely „vörös” vagy áruló politikusoktól, a nemzet legkevésbé megbízható és leghaszontalanabb elemei. Tartok tőle ezért, hogy azok a benyomások és értesülések, amelyekre Anglia rólunk szert tesz, tévesek, vagy igen kevesek véleményét képviselik. Éppen ezért tartom annyira elengedhetetlennek jövőnk szükségleteink szemszögéből, hogy ebben a történelmi szakaszban tisztázzuk kapcsolatainkat, és mentesítsük ezeket az egyoldalú és ellenséges mozzanatoktól, amelyek összeegyeztethetetlenek a jövőbeni őszinte barátsággal.

A háború fenekestől felforgatta a stratégiai koncepciókat, a nemzetek erőviszonyait. Minden rohamléptekben változott, s ha a nemzetek nem akarnak kellemetlen meglepetéseket, meg kell szabadulniuk régi előítéleteiktől és erősíteniük kell a kontinentális szolidaritást. És bár elképesztő volna ma azt kérni Spanyolországtól, hogy saját meggyőződése ellenére cselekedjék, előnyben részesítve más országok szerencsétlen álláspontját, mivel ez hűtlenség volna lovagias és becsületes elveivel szemben, amelyek történelme során vezérelték és megnemésítették – s amely elvek tömören fejeződnek ki a *noblesse oblige* jellegzetes spanyol mondatában

[sic!] –, ettől nem válik kevésbé ajánlatossá, hogy kapcsolataink bensőségesebb tételén munkálkodjunk, és felkészüljünk esetleges jövőbeni közös fellépésünkre.

Hangsúlyozni kell, hogy Spanyolország stratégiaiilag fontos helyen elterülő, egészséges, bátor és lovagias ország, amely tanúbizonyságot tett erkölcsi tartalékairól, merészségéről és életerejéről. Van élni akarása és nincsenek nemtelen ambíciói. Szereti békéjét, és tudja, hogyan védheti meg azt. Hiszi, hogy érdekei és Anglia érdekei egyaránt kölcsönös megértésükhöz fűződnek. Ismeri a brit barátság értékét és a sajátját is. Hiszi, hogy ez a megértés és jövőbeni barátság lehetséges. Ám azt is tudja, hogy a barátság nem lehet sem gyümölcsöző, sem tartós, ha pusztán és hidegen kinyilvánítják, anélkül, hogy gyökeresen átalakítanánk alapjait...

S végül, azt gondolom, Önnek világossá kell tennie, tekintettel a külföld rossz spanyoljaira, akik tétjeiket továbbra is a belső változások lehetőségére teszik, s akik szenvedélyes igyekezetükben könnyebb megértést ígérnek Angliával (ami oly fantasztikus feltevés, hogy nem érdemi meg a megvitatást sem), szóval kategorikusan ki kell jelentenünk, hogy ha bármilyen effajta változásra kerülne sor, ez csakis Oroszország érdekeit szolgálja.

Minden öntudatos spanyol egyetért a külügyek ilyen felfogásával, a történelem pedig azt mutatja, hogy nem nehéz meghódítani Spanyolország barátságát és szívét.

Világosan és határozottan kifejtve véleményem Ön előtt, bízom benne, hogy az Ön hazafisága és okos tevékenysége megnyerheti ennek azt a férfit, akinek a vállain nyugszik mindenekelőtt a felelősség Európa jövőjéért.

Franco

(Forrás: *Sir Samuel Hoare: Ambassador on Special Mission. London, Collins, 1946. 300-304.*)

24

Winston Churchill brit miniszterelnök válasza Franco spanyol államfő levelére

Excellenciás uram!

1. Az Ön nagykövete megküldte nekem Alba hercegéhez intézett levelét, amelyben azt az óhaját fejezte ki, hogy tisztázza a spanyol és a brit nép közötti viszonyt, s hogy a jövőre nézve szorosabb és bensőségesebb kapcsolatot biztosítson.

Nagy érdeklődéssel tanulmányoztam az ügyet, hasonlóan háborús kabinetbeli kollégáimhoz. Magunk is azt kívánjuk, hogy Spanyolország és Nagy-Britannia népeinek kapcsolatai őszinték és bensőségesek legyenek. Ám némi meglepetéssel állapítottam meg, hogy Excellenciád a Nagy-Britannia és Spanyolország között ma fennálló nehézségekért Ófelsége kormányát, a brit politikai közvéleményt, továbbá a brit propagandát és a Spanyolországban működő brit ügynökök tevékenységét okolja. Biztosíthatom, hogy a brit ügynökök spanyolországi tevékenységére utaló állításai teljességgel alaptalanok. Megengedem magamnak a feltételezést, miszerint az Ön kormánya rossz helyen keresgél annak megállapítása végett, hogy kik azok, akiknek a nyilvánvaló érdeke a spanyol és a brit nép kapcsolatainak a megzavarása.

Ezért elfogadom Excellenciád javaslatát, amely szerint megérett az idő a helyzet tisztázására. A kollégáimmal való hosszas tanácskozás után a háborús kabinet nevében módomban áll abszolút őszinteséggel kifejtetni Excellenciádnak azokat a komoly nehézségeket, amelyek szerintünk egyelőre hátráltatják az országaink közötti kapcsolat kielégítő fejlődését.

2. Mindenekelőtt emlékeztetnem kell Excellenciádat arra a politikára, amelyet kormánya a jelen háború menetében mind ez idáig folytatott, úgy, ahogy ezt Ófelsége kormánya és az általa képviselt közvélemény látja. Nem felejtettem el, hogy Spanyolország a háború két kritikus pillanatában, Franciaország 1940-es összeomlásakor és az 1942-es észak-afrikai angol-amerikai invázió időszakában nem lépett föl ellenünk. Ám azt is az emlékezetembe idézném, hogy a háború folyamán Spanyolországban mindvégig lehetővé tették a német befolyás érvényesülését, ami hátráltatta Nagy-Britannia és szövetségesei háborús erőfeszítéseit. Az is tény, hogy elküldtek egy hadosztályt német ellenségeink támogatására orosz szövetségesünkkel szemben. Ebben az időszokban a spanyol kormány kinyilvánítottan nem semleges, hanem nem hadviselő politikát folytatott.

3. Ófelsége kormánya arra is rákényszerült, hogy számos esetben nyújtson át tiltakozást olyan cselekmények ellen, amelyek kevésbé álltak összhangban a spanyol semlegességi politikával. Felesleges részletekbe bocsátkoznom arról, melyek voltak ezek a cselekmények, amelyek Ófelsége madridi nagykövetségének ismételt tiltakozását váltották ki. Attól tartok azonban, hogy közülük meg kell említenem Tanger nemzetközi státusának önkényes felszámolását két olyan szerződés megszegésével, amelyeket Spanyolország aláírt. Nemkülönbön jó-

néhány beszédet, amelyben Excellenciád megvetéssel említette országomat és az Egyesült Nemzetek más országait, s amelyekben vereségükről mint kívánatos és elkerülhetetlen dologról beszélt.

4. Most, hogy a háború a végéhez közeledik, és tervek készülnek Európa és a világ jövőjéről, Őfelsége kormánya nem tekinthet el attól, hogy emlékeztesse a spanyol kormányt a múltra. Nem felejtethi el a Falangista Párt állandó ellenséges tevékenységét, amely pártot hivatalosan is a jelenlegi spanyolországi politikai szerkezet alapjának ismernek el, sem arról a tényről, hogy a Falange szoros kapcsolatot tart fenn a németországi diktatórikus nácipárttal és az olasz fasisztákkal.

Engem azonban kevésbé a múlt, mint inkább a jelen és a jövő érdekel, és meg kívánom vizsgálni a szívélyes angol–spanyol kapcsolatok helyreállításának útjában álló akadályokat, illetve eltávolításuk módzatait. Őszintén örültem, hogy változásokat fedezhettek föl Spanyolország országgal szembeni politikájában, amely változások Jordana gróf hivatalba lépésével kezdődtek. Erre nyilvánosan is utaltam a képviselőházban május 24-én mondott beszédemben.

Sajnálatosan, amint ezt Ön is említi Alba hercegéhez írott levelében, ez nem volt elég ahhoz, hogy az országaink között emelt összes akadály elháruljon. Mindaddig, amíg ezek fennállnak, a barátságon és az együttműködésen alapuló bensőségebb viszony létesítése Spanyolországgal, amelyet Őfelsége kormánya óhajt, nehézségekbe fog ütközni, és szó sem lehet róla, hogy Őfelsége kormánya támogassa Spanyolország törekvését a jövőbeni békerendezésben való részvételre. Azt sem tartom valószínűnek, hogy Spanyolországot felhívják a jövő világszervezetéhez való csatlakozásra.

5. Az Ön Alba hercegéhez intézett levele bizonyos utalásokat tesz Oroszországra, amelyeket – Oroszországhoz fűződő barátságunk és szövetségünk okán – nem hagyhatok megjegyzés nélkül. Engedném, hogy Excellenciád komoly tévedésbe essék, ha nem igyekeznék eltéríteni Önt attól az eszmétől, hogy Őfelsége kormánya hajlandó volna mérlegelni bármiféle blokk létesítését, amely az orosz szövetségesünkkel szembeni ellenséges viszonyon vagy az ellene irányuló védekezés feltételezett szükségletén alapul. Őfelsége kormánya szigorúan tartja magát az 1942-es angol–szovjet egyezményhez, és igen lényegesnek tartja az angol–orosz együttműködést a jövő világszervezete kialakításának művén, nemcsak saját maga, hanem a jövő békéje és Európa mint egész felvirágzása érdekében.

6. Végül kérem Excellenciád megértését. Nem engedtem volna meg magamnak, hogy így nyilvánuljak meg; ám erre indított az Excellenciád által kinyilvánított őszinte kívánság, hogy rendezzük az angol–spanyol viszonyt, nemkülönben az a saját meggyőződése, hogy az országaink közötti, kívánatos barátság és együttműködési kapcsolat csupán azoknak az elveknek a keretében valósítható meg és tartható fenn, amelyeket Excellenciád figyelmébe ajánlottam.

Winston Churchill

(Forrás: Hoare: i.m. 304–306.)

Jegyzetek

- 1 *Francisco Javier Conde*: Contribución a la teoría del caudillaje. Vicesecretaría de Educación Popular, Madrid, 1942.
- 2 Ld. a spanyol Külügyminisztérium levéltárában. (Ministerio de Asuntos Exteriores – MAE, R 4012. Exp. 8. 105/1943.) Észrevette ezt a Pester Lloyd 1943. júl. 20-i száma is.
- 3 Marokkó – itt: a marokkói terület északi, 28 000 km²-nyi, akkoriban több mint 600 000 lakosú, spanyol uralom alatt álló része.
- 4 Olyan amerikaiakról van szó, akik franciaországi vagy tuniszi német, ill. olasz hadifogságból szöktek meg, esetleg a vichyi francia ővezetből kellett menekülniük, amikor – a szövetségesek afrikai partraszállása után – a németek a zónát közvetlenül is megszállták.
- 5 Miranda – az észak-spanyolországi Vitoria és Burgos között félúton, az Ebro partján fekvő kisváros. Nagy koncentrációs táborában eredetileg köztársasági hadifoglyokat őriztek.
- 6 Az *Arriba* a falangista párt központi lapja; a több mint 40 napilapot és számos egyéb sajtóterméket számoláló falangista sajtóhálózat idegközpontja.
- 7 A német követség a menekültek kiadatását követelte, de legalább azt, hogy a katonakorúakat ne engedjék a szövetségesek birtokában lévő területre távozni.
- 8 A Szabad Franciaország de Gaulle vezetése alatt álló algíri kormánya. A spanyol kormány beleegyezett, hogy az amerikai nagykövetség személyzetének tagjaként de Gaulle egy diplomatája intézkedjék a spanyol területen tartózkodó franciák ügyeiben.
- 9 Joint Distribution's Committee – nemzetközi zsidó segélyszervezet.

- 10 Procurador – az 1942 júniusában létesített hivatásrendi tanácsadó Cortes küldötteinek hivatalos neve. Az aláírók között szerepelt Alba hercege, Franco londoni nagykövete, több volt miniszter, nagykövet, tábornok, a falangista Nemzeti Mozgalom több funkcionáriusa, sőt ismert rendszerhű értelmiségiek.
- 11 A levél nyolc nappal Mussolini bukása után kelt. S bár Franco (ld. 7. dok.) diszkrécióra szólította föl a trónörököszt, a világsajtó utóbb hírt adott róla (ld. pl. *Magyar Nemzet* 1943. szept. 3.). A budapesti hírt viszont a budapesti spanyol követség visszajelentette. (MAE, R 4012. Exp. 8. 146/1943.)
- 12 Don Alfonso infáns – Alfonso de Borbón-Dampierre, Cádiz hercege, XIII. Alfonz király harmadik fia, Don Juan ifjabbik öccse.
- 13 Az aláírók névsorát Diego Martínez Barrio, 1939 óta a köztársaság elnöke nyitja. A többiek a Köztársasági Baloldalt, a Köztársasági Szövetséget, a Föderalista Pártot, a Katalán Köztársasági Baloldalt, a Katalán Cselekvést és a Köztársasági Ifjúságot képviselték. Többen közülük egykori köztársasági miniszterek voltak.
- 14 1937. április 9-én Franco rendeletileg egyesítette a Spanyol Falange pártját és a karlista monarchisták Tradicionalista Közösségét (CT) a vezetőkkel való egyeztetés nélkül. A CT vezére, Manuel Fal Conde tiltakozott – ennek nyomán 48 órát kapott az ország elhagyására. A polgárháború után térhetett haza. Ezen a nyilatkozaton elsőnek éppen az ő neve szerepelt. A másik kényes név Tomás Domínguez Arévalo, Rodezno grófja, akinek 1934-ben közvetlen szerepe volt az olasz katonai támogatás kieszközölésében antirepublikánus felkelés esetére. A szöveg figyelemre méltó vonása, hogy nemcsak a monarchista restaurációt, hanem az alkotmányosság visszaállítását is követelte.
- 15 Requeték – a tradicionalisták fegyveres félkatonai szervezete.
- 16 A levelet, amelyet José Enrique Varela tábornok személyesen nyújtott át Francónak, a tábornoknak azok a katonaharcostársai írták alá, akik 1936. szeptember 29-én államfővé kiáltották ki. Varelán kívül szerepelt rajta Kindelán, Orgaz, Dávila, Solchaga, Saliquet, Monasterio és Ponte tábornok aláírása. Ez a szöveg is kiszivárgott (ld. pl. *Magyar Nemzet*, 1943. okt. 31.).
- 17 A polgárháború után több tucat spanyol egyetemi tanár menekült Kubába, ahol a Havannai Egyetem fogadta be őket. 11 pontos nyilatkozatuk aláírói között megtalálható José Giral professzor, egykori miniszterelnök, és a szocialista politikus-tudós Fernando de los Ríos. (Az ő életpályáját ld. A nemzetközi munkásmozgalom története. Évkönyv 1979. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1979. 228–230.)
- 18 Francisco Gómez Jordana.
- 19 A közlemény nem deklarálja nyíltan, hogy Spanyolország 1940 júniusában kinyilvánított „nem hadviselő” státusáról visszatér a szigorúbb semlegességre; ám mind a szövetségesek, mind a németek így értelmezték.
- 20 Ez a Tanács (Junta Suprema de la Unidad Nacional – UN) kommunista kezdeményezésű mozgalom volt a franciaországi, az észak-amerikai és a latin-amerikai emigráció körében. Alighanem a Moszkvában tartózkodó Komintern-vezetők sugallatára jött létre az 1943. október 10–25-i moszkvai háromhatalmi külügyminiszteri tanácskozás után, ahol nyilvánvalóvá lett, hogy Spanyolország a háború után angolszász befolyási övezet lesz. Mivel a nyugati hatalmak – hadviselési szempontokból – javították kapcsolatukat Madriddal, s aligha támogatták volna a népfront mintájú kormányképlet helyreállítását, a kommunisták olyan frontban kezdtek gondolkodni, amely a francóista politikai tömb egyes elemeit is bevonja; ezért levették a napirendről a köztársaság helyreállítását mint azonnali célt. Ez szembeállította velük a többi republikánus pártot. Ehhez hozzájárult, hogy az UN-nyilatkozat alatt nem szerepeltek „nevek”, és a kommunisták nyílt sisakkal nem jelentek meg benne, ami taktikai manővert sejtetett.
- 21 Straperlo – az 1935 végén kirobant játékbarlang-botrány két szereplőjének (Strauss és Perlo) nevéből összerakott mozaikszó, később a korrupciós ügyek szinonimája lett.
- 22 Az 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri tanácskozás.
- 23 „A politikai felelősségre vonásról”, ill. „A szabadkőművesség és a kommunizmus elleni harcról” hozott törvényekre való hivatkozás Franco két (1939. febr. 9-i, ill. 1940. márc. 2-i) dekrétumára utal. Az Árhivatal említését az indokolja, hogy ez komoly bírságok százezreit róta ki a piaci viszonyokat figyelmen kívül hagyó árszabályozás megsértéséért.
- 24 Alkotmányozó Cortes – az 1931. június 28-án megválasztott parlament, amely ugyanazon év december 9-én kibocsátotta a köztársasági alkotmányt.
- 25 Statutumok – a nemzetiségi tartományok autonómiaokmányai. (Katalónia: 1931. szept. 9.; Baszkföld: 1933. nov. 5.; Galicia: 1936. június 28.)
- 26 A sajtó már említett jelentős része nem állami, hanem falangista pártirányítás alatt állt.
- 27 Hans Heinrich Dieckhoff – 1943–44-ben madridi német nagykövet.
- 28 El Pardo palota – 1939 őszétől Franco államfői székhelye.

- 29 Franco kormánya a szövetséges hadihajók elől spanyol kikötőkbe menedéket kereső német hajókat nem szolgáltatva vissza; legénységüket enyhe „védőrizetbe” vette.
- 30 1943-ban az angolszász diplomácia többször követelte a Divízió hazarendelését. Franco 1943. december 1-jén rendelte el a visszavonását, egyes osztagaiból azonban mintegy 2550 főnyi „Kék Légőt” szervezett, amely 1944 júniusáig a keleti fronton tevékenykedett.
- 31 A „háború utáni korszak” (posguerra) kifejezés nem a II. világháború, hanem a polgárháború utáni évet jelenti.
- 32 Nemzeti Mozgalom vagy Mozgalom – a falangista állampártból és tömegszervezeteiből (hivatásrendi szakszervezetek, női és ifjúsági szövetség, segélyszolgálat, milícia) álló alakatlan társadalmi tömb; a francóista politika állandó hivatkozási alapja.
- 33 DezinTEGRÁCIÓ – a francóista politikai szótárban a tartományi autonómiatörekvések szinonimája.
- 34 1939 után rendeletben szabályozták a nyilvánosan hangoztatható jelmondatokat. A háromszoros „Franco!” kiáltás mellett ilyen volt az „Arriba España!” (Ébredj, Spanyolország!) jelszó.
- 35 Feltehetően Antonio Abad de Ojuil, 1939. augusztus végétől az *Arriba* főszerkesztője, régi falangista publicista.
- 36 A főszerkesztő arra kérdezett rá, hogyan ítélik meg a külföldi sajtóban Spanyolországnak címzett egyes bíráló véleményeket.
- 37 Akkoriban a londoni rádióban többször szólalt meg a mérsékelt szocialista Indalecio Prieto és a polgári köztársasági Felipe Sánchez Román.
- 38 A semleges spanyol kikötőkbe menekült olasz hadihajókat Madrid nem adta ki sem német nyomásra a saját köztársaságnak, sem angolszász ösztönzésre Badoglio kormányának.
- 39 A spanyol kormány 1943. november 10-i ülésén a polgárháborús német hadiszállításokból keletkezett adósság fejében 400 millió pezetaányi (kb. 100 millió birodalmi márka), árukban levásárolható pénzügyi keretet bocsátott Németország rendelkezésére. Erre válaszolt az olajzárlat.
- 40 Utalás az USA és Anglia nyersolaj-, illetve az USA gabonaszállításaira.
- 41 Régi Gárda (Guardia Vieja) névvel illették az 1937. áprilisi egyesülés előtti „ősfalangistákat”, kék ingükön az igába fogott őt nyíllal.
- 42 A falangista ifjúsági szövetség megjelent osztaga.
- 43 Az alicantei börtön udvarán végezték ki 1936. november 20-án a Köztársaság elleni lázadás szervezésének vádjával José Antonio Primo de Riverát, a Falange alapítóját és vezérét.
- 44 Utalás a tradicionalizmus értékeinek (vallásos hit, birodalmi gondolat, hagyományos katonacserények) a falangizmusba való beépítésére.
- 45 Sir Samuel Hoare, Viscount Templewood – 1940 májusától 1944 végéig madridi brit nagykövet.
- 46 Ez a németek sikeres franciaországi hadjáratának utolsó szakaszában történt, amikor Mussolini már hadat üzent Párizsnak és Londonnak.
- 47 Sir Arthur Yencken brit követségi tanácsos.
- 48 A brit alsóház tagjait megillető megszólítás.
- 49 Utalás Churchill május 24-i beszédére (22. dok.)
- 50 Churchill az 1898-as spanyol–amerikai háború idején Kubában a spanyol hadseregben harcolt.
- 51 Célzás a brit közvélemény jelentős része által 1936–1939-ben a köztársaságiaknak nyújtott támogatásra.
- 52 Utalás a madridi brit nagykövetségre spanyol monarchistákkal tartott bizalmas kapcsolatra.

MAGYAR–SZOVJET KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN, 1945–1946

Magyarország és Szovjetunió közötti kulturális–tudományos kapcsolatok politikai és ideológiai okok miatt a két világháború között rendkívül csekélyek voltak. Az Országos Bibliográfiai Központ például mindössze négy intézménnyel – ezek között három természettudományi intézet volt – állott összeköttetésben. Szovjet folyóiratok nyolc–tíz intézménynek jártak, de a politikai elzártság következtében kizárólag természettudományi jellegűek voltak. Magyar folyóiratot rendszeresen csak a permi és kazanyi egyetem egyes természettudományi intézetei kaptak. Közvetlen személyes kapcsolat a Szovjetunió és Magyarország kulturális tényezői között alig alakulhatott ki. Néhány magyar író szovjetunióbeli látogatása ritkaságszámba ment.

Magyarországnak az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozása után a diplomáciai kapcsolatok Magyarország és a Szovjetunió között megszakadtak. A stockholmi Magyar Intézet útján történt kísérlet a kulturális kapcsolatok fenntartására, ez azonban csak egyéni kezdeményezés maradt.

A háború végén és után az ideiglenes nemzeti kormány egyik legfőbb feladatának tekintette a Szovjetunió népei felé irányuló magyar szimpátia mélyítését, a két ország közötti kulturális kapcsolatok ápolását. Alapvető politikai érdekből, meggyőződésből is akarták a magyar–szovjet–orosz barátságot.

A Szovjetunióval való kapcsolatfelvétel fontossága ezért megfogalmazódott a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front és a fokozatosan reorganizálódott pártok programjában.

Az újjáalakuló Szociáldemokrata Párt alapelvei között elsőként s leghatározottabban a szovjet barátságot húzta alá.¹

A Független Kisgazdapárt az új alapokra helyezett külpolitika legfontosabb feladatai közé sorolta a Szovjetunió jóindulatának és bizalmának a megszerzését.²

A Nemzeti Parasztpárt szintén elsőrangú feladatának tartotta a Szovjetunióval való viszony rendezését. Ennek részeként el kívánta mélyíteni a két ország közötti gazdasági és kulturális kapcsolatokat. Ezt azért is fontosnak tartotta, hogy a magyarságnak helyes véleménye legyen hatalmas szomszédjáról.³

A Demokrata Néppárt szerint a magyar–szovjet viszonyt olyan reálpolitikai szükségszerűség határozza meg, amelyet a magyar belpolitikai, világnézeti és pártharcoknak érinteniük egyáltalán nem szabad.⁴

1945-ben a demokratikus erők részéről nem foglalkoztak a Szovjetunió belső viszonyaival, nem tulajdoníthattak különös jelentőséget annak, hogy ott egy totalitárius diktatúra van. Nem látták előre, hogy a szovjet belső viszonyok hosszú távon milyen hatással lesznek a magyar átalakulásra. A pártok többsége abban reménykedett, hogy a háborút lezáró békeszerződés után – a szovjet csapatok távozásával – a két ország kapcsolata kölcsönös előnyökön nyugvó baráti viszony lesz, amelyben a kultúra és a tudomány területén létrejövő kapcsolat mindkét ország javára válik.

A korszak hangulatának megértéséhez tartozik, hogy nemcsak a vezető politikusok, hanem a nyugati közvélemény is pozitívan viszonyult a Szovjetunióhoz, a legtöbb országban szimpátiával fogadták a – szövetséges – szovjet katonák háborús sikereit. Sztálin

maga is „elfogadott” volt. Az antifasiszta koalíció minden tagja a Szovjetuniót a faszizmus elleni harc nélkülözhetetlen szövetségének tartotta. 1945-ben sem a magyar politikai életet, sem a nyugati politikai tényezőket nem foglalkoztatta a sztálinizmus, annak ellenére, hogy rendelkeztek információkkal a szovjet valóságról. Fontos annak a ténynek az ismerete, hogy közvetlenül a háború befejezése utáni antitotalitarizmus kizárólag fasizmusellenességet jelentett. A Nyugat sztálinizmuskritikája a hidegháború idején erősödött csak fel.

Kulturális és hatalmi politikai okokból egyaránt a Szovjetunió irányában történő nyitást kezdeményezett 1945 nyarán a magyar kulturális élet egyik legnagyobb tekintélyű vezetője, a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert. Szent-Györgyi úgy ítélte meg, mivel a háború befejeződésével Magyarország a régi orosz birodalom közvetlen szomszédja lett, a jövőben az eddigénél jóval szorosabb műveltségi és gazdasági kapcsolatba kerül Magyarország a Szovjetunióval. Megítélése szerint azonban a kapcsolatok felvétele csak egymás elgondolásainak és intézményeinek tárgyilagos megismerésén keresztül lehet eredményes.⁵

A két ország közötti kapcsolatok kiépítése érdekében el kellett távolítani azokat az akadályokat, amelyek az együttműködést nehezítették. Ezt szolgálta az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945 ME. sz. rendelete, amely a szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítését szabályozta.⁶

A Szovjetunióhoz való viszony szempontjából jelentős lépés volt a VKM 1883/1945. sz. rendelete, amely előírta, hogy az irodalom, történelem, földrajz és gazdasági ismeretek tanításánál különös gonddal kell felülvizsgálni azokat a részeket, amely a Szovjetunióra és a szövetséges hatalmakra vonatkoznak.⁷

Már a diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt több kezdeményezés történt a kulturális együttműködésre. A magyar kulturális kormányzat kéréssel fordult a Szovjetunióhoz, hogy mihamarabb küldje Magyarországra azokat a szakembereket, akik a két ország kulturális kapcsolatait Magyarországon tanulmányozhatnák. Azt is kérte a magyar kormány, hogy 3–4 magyar szakember a Szovjetunióban ugyanazt megtehesse.⁸ A magyar–szovjet kulturális kapcsolatok kiépítése szempontjából is fontos állomás volt, hogy szeptember 25-én a Szovjetunió felvette a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.⁹ Szekfű Gyula nagykövet igen sokat tett a kulturális és tudományos együttműködés kialakítása érdekében. A moszkvai nagykövetség kultúrattaséja, dr. Radó György állandó érintkezésben volt a Vallás- és Közoktatási Minisztériummal. A VKM a magyar kultúrának a Szovjetunióval való megismertetése céljából mindent elkövetett.¹⁰

A választások után, 1945. november 15-én létrejött Tildy-kormány is fontos feladatának tekintette a gazdasági és kulturális kapcsolatok megalapozását a Szovjetunióval. Az 1946. február 4-én alakult Nagy Ferenc-kormány is elsődleges fontosságot tulajdonított a Szovjetunióhoz fűződő viszonyoknak.¹¹ Mindkét kabinet kultuszminisztere, Keresztury Dezső egyik legfontosabb feladatának tartotta az új magyar műveltség nemzetközi előfeltételének biztosítását. Keresztury már első miniszteri nyilatkozatában állást foglalt a nemzeti bezárkózás ellen, elengedhetetlenül szükségesnek tartotta, hogy azokban a pillanatokban, amikor megnyílnak Magyarország előtt a Kelet és Nyugat kapui, a szellem megtalálhassa útjait.¹²

Keresztury Dezső miniszteri ténykedése alatt a kultúra és a tudomány legkülönbözőbb területein kezdeményezte az együttműködést.

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság létrehozása

A politikai erőknél a Szovjetunió irányában tett kezdeményezései mellett a civil társadalom részéről is kezdeményezés történt a kapcsolatok kiépítésére. 1945 március elején hatvan intellektüel abból a célból jött össze, hogy egy, a magyar–oroszl szellemi kapcsolatok elmélyítését elősegítő szervezetet alakítson. Az előkészítő bizottság elnöki tanácsának tagja lettek: Kodály Zoltán, Zilahy Lajos, Frigyesi József és Sántha Kálmán. A VB elnöke Beznák Aladár, titkára Róth István lett. Az előkészítő ülésen arról is döntöttek, hogy a társaságnak irodalmi, zenei, képzőművészeti, színházi, film-, sajtó-, rádió- és tudományos szakosztálya lesz.¹³ Vidéken is megalakultak a kulturális kapcsolatokat ápoló szervezetek, így április 8-án már Pécsen is létrejött a Magyar–Oroszl Művelődési Társaság,¹⁴ június 8-án pedig a zalaegerszegi szervezet.

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság alakuló ülésére 1945. június 9-én, délután 4 órakor került sor a Pázmány Péter Tudományegyetem Élettani Tanszékének előadótermében. Az ülésen a VKM részéről Paikert Géza miniszteri tanácsos, a külföldi kulturális kapcsolatok ügyeit intéző VIII. ügyosztály vezetője és Dr. Márkus István tanügyi titkár vettek részt. Jelen voltak a márciusban létrejött előkészítő bizottság vezetői, többek között Beznák Aladár és Zilahy Lajos. A szerveződés fontosságára utal, hogy megjelent Gyöngyösi János külügyminiszter, Molnár Erik népjóléti miniszter, Barulin és Grigorjev követségi tanácsosok és Anisimov követségi sajtóattasé. Ott voltak a tudományos és kulturális élet képviselői, valamint a társadalmi–politikai szervezetek vezetői, közöttük: Alföldi András, Navratil Ákos, Szekfű Gyula és Zalovich László egyetemi nyilvános rendes tanárok; Tildy Zoltán, Szakasits Árpád és Kovács Imre pártvezetők; Ortutay Gyula, a Magyar Távirati Iroda és a Magyar Rádió vezetője, Major Tamás, a Nemzeti Színház igazgatója, Zathureczky Ede, a Zeneművészeti Főiskola igazgatója. A művészeti és irodalmi életet Kodály Zoltán, Pátzay Pál, Bárdos Artúr, Vedres Márk, Palló Imre, Sergio Failoni, Jemnitz Sándor, Háy Gyula, Gábor Andor, Cs. Szabó László reprezentálták. Sokféle irányzatot és felfogást képviseltek a megjelent politikusok, szerkesztők, gazdasági és pénzügyi vezetők. Dr. Desseswffy Gyula, gr. Károlyi István és gr. Széchenyi Zsigmond mellett jelen volt Szalai Sándor, Cserépfalvi Imre, Csécsy Imre, Lányi Viktor, valamint Palágyi Róbert és Büki József.

Elsőként Beznák Aladár egyetemi tanár, az Élettani Intézet igazgatója beszámolt az előkészítő bizottság munkájáról. Ebből megtudjuk, hogy az alakuló közgyűlés Zilahy Lajost bízta meg azzal, hogy kezdeményezzen előkészítő tárgyalásokat az orosz hatóságokkal, mindenekelőtt Vorosilov marsallal és a magyar kormánnyal.

A Külföldi Művelődési Kapcsolatok moszkvai Szovjet Társasága nevében Barulin követségi tanácsos üdvözölte a Társaságot. A szovjet tanácsos a szervezet egyik fontos feladatának azt tartotta, hogy meg kell tisztítani a magyar iskolákat az ellenséges propaganda maradványaitól. Hangsúlyozta, hogy meg kell ismertetni a magyarság széles rétegeivel a Szovjetuniót, és terjeszteni kell kulturális eredményeit. Szerinte a kölcsönös megismerés fogja a barátságot elmélyíteni.

A Társaság alapszabálya körüli vita után megválasztották a tisztségviselőket. Elnök: Zilahy Lajos, alelnök: Ligeti Lajos, főtitkár: Háy Gyula, pénztáros: Zelovich László, ellenőrök: Kun Károly és Büki József, ügyészek: Dr. Palágyi Róbert és dr. Feri Sándor, háznagy Károlyi István lett. Az elnöki tanács tagjai lettek: Alföldi András, Ádám Lajos, Bajor Gizi, Bárdos Artúr, Barta József, Bay Zoltán, Beznák Aladár, Darvas József, Egerváry Jenő, Fischer József, Gábor Andor, Gergely Sándor, Gyöngyösi János, Hamza

D. Ákos, Heller Farkas, Illyés Gyula, Kárpáti Aurél, Kmetty János, Kodály Zoltán, Komáromi Pál, Kotsis Iván, Kovács Imre, Lajtha László, Lóczy Lajos, Major Tamás, Ortutay Gyula, Pátzay Pál, Révai József, Rusznyák István, Szakasits Árpád, Szekfű Gyula, Szőnyi István, Vedres Márk, Waldbauer Imre, Weil Emil, Zathureczky Ede. Kiegészítő indítvány után felvették még Palló Imrét, Heltai Jenőt, Békésy Györgyöt, Oltványi Imrét, Ádám Lajost, Csécsy Imrét, Fehér Lipótot és Tildy Zoltánt.

A vezetőség megválasztása után Zilahy Lajos elnöki bemutatkozó beszédét azzal kezdte, hogy a Társaság egyik legfontosabb feladata lesz, hogy sok tekintetben átalakítsa a magyar köztudatot, és nyisson Kelet felé. Kijelentette azonban azt is, hogy az új orientáció nem jelenti azoknak a szálaknak a merev tagadását, amelyek a magyarságot a nyugati kultúra valódi értékeivel összekötik. A Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok kiépítését nagy lehetőségnek tartotta, mert a földgolyó leghatalmasabb népközösségével léphetünk kulturális cserére. A szovjet kapcsolat révén kapcsolat teremthető a Szovjetunió területén élő finnugor népekkel is.

Zilahy a kialakítandó együttműködés nagy pozitívumát abban is látta, hogy a magyarságnak – a kishitűség, a bűntudat és megalázkodás helyett – őszinte közeledésre ad lehetőséget. Javaslata Szent-Györgyi Albertet a Társaság tiszteletbeli elnökévé, Barulin szovjet követségi tanácsost az elnöki tanács tagjává választották.¹⁵

Egy héttel a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság létrejötte után, június 16-án Debrecenben is megalakult a Szovjet–Magyar Művelődési Társaság. A Társaság létrehozását a szervezet egyik vezetője, Juhász Géza azzal indokolta, hogy a Kelet felé szegényes magyar kultúrkapcsolatokon változtat és fontos szerepet játszik a szláv kultúra megismertetésében.¹⁶

A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság mint társadalmi egyesület jött létre, amelynek hivatása és célja a Szovjetunió, a szovjet–orosz kultúra iránti érdeklődés felkeltése a magyar társadalomban, továbbá a kulturális kapcsolatok kiépítésének az előmozdítása. A szervezet létrehozásától Magyarországon nemcsak a kétoldalú kapcsolatok elmélyülését remélték, hanem abban is bíztak, hogy hozzájárul egy reális magyarsággép kialakításához a Szovjetunióban, továbbá abban is reménykedtek, hogy a szellemi kapcsolat új szomszédunkkal termékenyítően fog hatni a magyar művészetre, tudományra és irodalomra.

Az MSZMT előadássorozata 1945. július 19-én indult a Magyar Rádióban. A sorozat indulása alkalmából bevezetőt mondott Ortutay Gyula. Az első előadást Zilahy Lajos tartotta a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság célkitűzéseiről. 1945. augusztus 23-án jelent meg a Jövendő, az MSZMT képes hetilapja Aranyosi Pál felelős szerkesztő irányításával. A szervezet 1945. évi tevékenysége közé sorolható A. M. Geraszimovnak, a szovjet művészeti szövetség elnökének szeptemberi magyarországi meghívása, továbbá az Így él a Szovjetunió fényképiállítás november 10-i megnyitása a Szépművészeti Múzeumban, valamint Ilja Ehrenburg novemberi budapesti vendégül látása. 1946. január 21-én került sor a Budapesti Nemzeti Bizottság és a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Lenin-ünnepségére az Állami Operaházban, ahol az ünnepi beszédet Szekfű Gyula tartotta. Január 22-én az Állami Operaházban bemutatkozott a Szovjet Állami Népi Együttes, J. Mojszejev vezetésével.

A Társaság által kiadott könyvek, folyóiratok és a rendezvények sikeres munkáról tesznek tanúságot. A magyar kormány is felismerte a Társaság működésének fontosságát, ezért minden erkölcsi támogatást megadott. Ezen túlmenően tekintélyes összegű anyagi támogatásban is részesítette.¹⁷ A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság 1946 ja-

nuárjától havi 300 millió adópengő támogatásban részesült, amelyet a VKM folyósított számára.¹⁸

A szovjet kapcsolat fontossága a magyar részről a kultúra és tudomány minden területén megfogalmazódott. Az együttműködés jelentőségének hangsúlyozása jellemezte a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1946. július 7-én a Zeneművészeti Főiskolán tartott országos kongresszusát.¹⁹ A magyar–szovjet kulturális kapcsolatok megítélése a hatalmi tényezők, valamint a koalíció pártjai részéről kissé eltérő megközelítésben, de egyértelműen pozitív volt.

A kongresszuson felszólaló Tildy Zoltán felbecsülhetetlen értékűnek tartotta azt a szolgálatot, amelyet a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság a magyar népnek tehet a szovjet kultúra kincseinek megmutatásával és megismertetésével. A köztársasági elnök hitt is abban, hogy a magyar kultúra értékeinek a Szovjetunió felé való közvetítése is jó szolgálatot tehet az egyetemes emberi haladás ügyének. Az ugyancsak kisgazdapárti Nagy Ferenc miniszterelnök szerint a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnak nemcsak az a fontos és jelentős feladata, hogy a magyar és orosz nép között a kulturális kapcsolatokat elmélyítse, hanem az is, hogy a híd szerepét játssza: a Kelet és a Nyugat kultúráját közvetítse egymás felé.²⁰ Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára kongresszusi felszólalásában nemcsak a Társaság, hanem a magyar kultúrpolitika egyik legfontosabb feladatát abban jelölte meg, hogy megismertessük a szovjet népet a magyar kultúrával.²¹

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság július 9-én új tiszttartat választott. A Társaság tiszteletbeli elnöke Szent-Györgyi Albert, elnöke Rusznyák István lett, társelnökök lettek Zilahy Lajos, Bölöni György, Háty Gyula, alelnökök: Ligeti Lajos, Horváth Barna, Majláth Zoltán, főtitkár: Szemerényi Oszvald. Rusznyák István, az MSZMT új elnöke a szovjet kultúrához való viszonyukat és a Társaság célját a „szellemi jóvátételben” látta.²²

1945–1946-ban a koalíció minden pártja látta, és a magyar kultúrdiplomácia figyelembe is vette azt a realitást, hogy Magyarország szomszédja lett egy olyan ország, amely világhatalommá vált, amely potenciális gazdasági és tudományos tényező Európában. Ezért reális volt az a politika, amely a Szovjetunióval valóban széles körű kulturális és tudományos kapcsolatokra törekedett.

A magyar kezdeményezésekre adott udvarias szovjet válaszok mellett érdemi lépés 1947-ig a legtöbb területen nem volt. A szovjetek tartózkodó magatartása abban is megnyilvánult, hogy csak több mint egy évtizeddel később hozták létre a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság társszervezetét. A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság létre nem hozásának Magyarország számára kül- és kultúrpolitikai jelentősége volt. A magyar diplomácia számára ez a negatív gesztus azért is különösen hangsúlyos volt, mert a háború után létrejött magyar társaságok alapításakor a különböző országok és népek rövid időn belül pozitívan reagáltak. Az esetek többségében a politikai és kulturális kiválóságok megalakították a társszervezetet. A békeszerződésig a Magyarország jövőjét illetően bizonytalan Szovjetunió a kétoldalú kulturális–tudományos kapcsolatokban az esetek többségében csak olyan együttműködést ambicionált, amelyből nem mind a két fél profitált.

Collegium Hungaricum – Magyar Intézet

A háború utáni magyar kultúrdiplomácia egyik legfontosabb célkitűzése az volt, hogy a világban reális kép alakuljon ki az országról, és minél kedvezőbb feltételek teremtsék a magyar kultúra nemzetközi megismertetéséhez, illetve, hogy megkönnyítsék az

egyetemes kultúra értékeinek befogadását. A kultúra, a kultúrdiplomácia eszközeit felhasználva kívánt Magyarország az új világrendbe integrálódni. A kultúra hozzájárulása a nemzetközi elszigeteltségből való kitöréshez igen eredményes volt. Trianon után különösen sokat tettek a magyarság presztízsének helyreállítása érdekében a két világháború között létrehozott Collegium Hungaricumok és a Magyar Intézetek.

Politikai és kulturális szempontból egyaránt nagy jelentősége volt annak, hogy egy reális magyarságkép alakuljon ki a Szovjetunióban, illetve, hogy megismerkedjenek a magyar kultúra értékeivel. A két világháború között bevált kultúrdiplomáciai intézményeknek a Szovjetunióban is fontos szerepet szántak. Nem véletlen, hogy a Magyarok Világszövetsége már 1945 júliusában javasolta, hogy Collegium Hungaricumot állítsanak fel Moszkvában.²³ Mivel a Collegium Hungaricum felállítására nem volt lehetőség, ezért egy kultúrdiplomáciailag kisebb hatáskörű, de hasonló funkciójú intézményre volt szükség. A Szovjetunió és Magyarország közötti kulturális kapcsolatok előmozdítását ebben a helyzetben a legjobban egy Magyar Intézet szolgálhatta. A magyar kultúra és tudomány nemzetközi pozícióinak javítását kiemelten kezelő VKM élén Keresztury Dezső sokat tett a Magyar Intézet létrehozása érdekében.

1946 júniusában a szovjet kulturális vezetéssel folytatandó tárgyalásokra készülő kultuszminisztérium a megtárgyalandó fontos feladatok között a Magyar Intézetet szerepeltette. A VKM a Szovjetunió valamelyik nagy egyeteme mellett felállítandó Intézet feladatát abban látta, hogy útbaigazítást adna a Szovjetunió tudományos kutatói és a diákság számára minden Magyarországot érintő tudományos és kulturális kérdésben, ugyanakkor rendszeresen tájékoztatná a magyar tudományos életet a szovjet tudomány és kultúra eredményeiről. Ezenkívül a Szovjetunióban kutatómunkát végző magyar ösztöndíjasok munkáját is ellenőrizné és irányítaná.²⁴

Az első szovjet kultúrdiplomáciai küldöttség, amely Gudzij professzor és Koninchova vezetésével érkezett Magyarországra, megértéssel fogadta azt a magyar kezdeményezést, hogy a Szovjetunió valamelyik nagy egyeteme mellett Magyar Intézetet létesítsenek. A szovjet delegáció úgy látta, hogy a Magyar Intézet felállítására minden valószínűség szerint a leningrádi egyetemen kerül sor, mert ezen az egyetemen van finnugor tanszék. Konkrét megállapodás azonban nem született.²⁵

Keresztury Dezső Kaftanov szovjet felsőoktatási miniszterhez 1946. július 4-én írt leveléből is nyilvánvalóvá válik, hogy a kultuszkormányzat a Magyar Intézet létesítését a két ország kulturális kapcsolatainak szempontjából fontos feladatnak tartotta. Keresztury szerint a valamelyik nagy szovjet egyetem mellett felállítandó Magyar Intézet vezetőjének finnugor nyelvészettel vagy finnugor tanulmányokkal foglalkozó professzort kellene kinevezni. A VKM felajánlotta, hogy a magyar fél az Intézet fenntartásához szükséges segéderőt vagy segédeszközöket rendelkezésre bocsátja, az Intézetet könyvekkel és egyéb tudományos anyagokkal ellátja. A magyar kultuszminiszternek szovjet kollégájához írott leveléből kiderül, hogy a magyar fél felfogása szerint az Intézet feladata lenne a Szovjetunióban tanulmányokat folytató magyar ösztöndíjasok tanulmányainak irányítása, a Szovjetunió tudományos köreinek az útbaigazítása, és amennyiben a magyar tudományos életet érintő kérdésekben kívánnak felvilágosítást a szovjetek, a rendelkezésükre állnának. Ha magyar tudományos intézmények kérnek tájékoztatást a Szovjetunióban folyó tudományos munkáról, szintén informálnák azokat.²⁶

Keresztury Dezső levelének Kaftanov felsőoktatási miniszternek való átadásakor Szekfű Gyula moszkvai követ beszélgetést folytatott, amiből megállapította, hogy hajlandóság mutatkozik arra, hogy a közoktatási miniszter kívánsága szerint Magyar Inté-

zetet és könyvtárat létesítsenek ott, ahol finnugor tanszék van. Nézete szerint ez csak Petrozavodszkban, Karélia fővárosában lehetséges, mert csak ott van finnugor tanszék. Kaftanov kijelölte a petrozavodszki egyetem egyik tanárát, hogy az ügyet a magyar fél kívánsága szerint beszélje meg.²⁷

A levél átadásával majdnem egy időben ülésező Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Kongresszusán, 1946. július 6-án Keresztury újból megismételte, hogy Magyarországon mindenképpen szükségesnek tartaná, hogy valamelyik nagy orosz egyetem mellett felállíthassanak egy magyar intézetet.²⁸

A Magyar Intézet felállítása augusztus végére tisztázódni látszott, mégis elmaradt az intézet létrehozása. A probléma megoldásának elhúzódnását Czinkotszky Jenő külügyminisztériumi osztályvezetőnek szovjet illetékesek azzal magyarázták, hogy nem látták világosan a felállítandó intézet célját. Augusztusi moszkvai útján azonban Czinkotszky-nak sikerült megnyernie Szvetjov felsőoktatási miniszterhelyettest és Csemadonov professzort a magyar kezdeményezésnek. A miniszterhelyettes hajlandónak mutatkozott a leningrádi egyetemen működő magyar kabinet felállításához. Az előmunkálatokkal a leningrádi egyetem filológiai fakultása mellett működő finnugor tanszék vezetőjét, Bubrich professzort bízta meg. Szvetjov miniszterhelyettes egyúttal kifejtette, hogy fontos lóra veszi egy, a budapesti tudományegyetem mellett felállítandó szovjet kabinet kérdését.²⁹

A tárgyalások, a magyar kezdeményezések az előzetes ígéretek ellenére nem jártak sikerrel 1946-ban. Szekfű Gyula 1946. december 21-i követségi jelentéséből világossá válik, hogy az 1945-ben kezdeményezett Collegium Hungaricum létrehozása a Szovjetunióban lehetetlen próbálkozás volt. A szovjetek ezt a kezdeményezést azért utasították vissza, mert egyetlen állam – még a csehek sem – rendelkezik ilyen intézménnyel. A Magyar Intézettel kapcsolatosan pedig az volt a véleményük, hogy azok a feladatok, amelyeket a magyar kultuskormányzat a Magyar Intézethez fűz, más módon és eszközökkel, elsősorban attaséval vagy a követségeken kívüli kultúrosztályokkal elláthatók. A szovjet kultúrpolitika még a kabinetek felállítását sem tartotta lehetségesnek 1946-ban.³⁰

A magyar kultúrdiplomácia egyik legfontosabb kezdeményezése Magyarország részéről sikertelenül végződött. A magyar követ utasítást kért, hogy tegyen-e további kezdeményezéseket. Az iratot ad acta tették.³¹ A szovjet magatartás elsődleges oka Magyarország provizórikus nemzetközi helyzete. A béketárgyalások aláírásáig a Szovjetunió ebben a kérdéskörben nem szándékozott döntést hozni.

Tudományos kapcsolatok

A nemzetközi kulturális kapcsolatokban mindenkor meghatározó szerepet játszik a tudományos együttműködés. 1945-ben mind a kultúrpolitika irányítói, mind a tudósok elengedhetetlennek tartották a sokoldalú nemzetközi érintkezés felvételét. Nagyon fontos volt, hogy a magyar kutatók megismerjék a külföldi tudományos eredményeket és kapcsolatba lépjenek az egyetemes tudománnyal.

Az első lépés a szovjet kapcsolatok kialakítása volt, amit nemcsak politikai, hanem gazdasági–pénzügyi tényezők is sürgettek. A Magyar Tudományos Akadémia súlyos anyagi helyzete és az információk hiánya miatt nem vállalhatta a Nemzetközi Akadémiák Unióban és más szakmai tudományos szervezetekben való részvételt.

A magyar tudósokat 1945 júniusában meghívták a Szovjet Tudományos Akadémia fennállásának 220. évfordulójára Moszkvában és Leningrádban rendezett június 15. és 28. közötti ünnepségekre. Puskin szovjet követ útján személy szerinti meghívást nyertek: Szent-Györgyi Albert, Sántha Kálmán, Szekfű Gyula, Marton Géza és Domanovszky Sándor egyetemi tanárok. A professzorok meghívását Teleki Géza vallás- és közoktatási miniszter a legnagyobb örömmel üdvözölte és olyan eseménynek tartotta, amely a magyar-szovjet-orosz kulturális kapcsolatok terén kiemelkedő mozzanat. A professzorok látogatását a miniszter azért is fontosnak tartotta, mert az annyira szükséges szellemi csere alapjait hivatottak megerősíteni. Teleki a látogatást azért is nagyra értékelte, mert megítélése szerint a magyar delegáció tagjainak bőségesen alkalmuk kínálkozik arra, hogy a szovjet tudományos és egyetemi körökkel kapcsolatot teremtsenek, és elmélyítsék a kulturális együttműködést. A kultuszminiszter a külügyminisztert arra kérte, hogy kiutazásuk előtt fogadja a tudósokat és adjon nekik tájékoztatást.³²

A moszkvai akadémiái ünnepség jelentőségét növelte, hogy a háború után ez volt az első jelentős nemzetközi tudományos tanácskozás. A találkozáson 967 szovjet és 146 külföldi tudós vett részt. A magyar tudósok Szent-Györgyi kivételével két hetet töltöttek a Szovjetunióban. A Nobel-díjas professzor ugyanis a tudósdelegáció előtt egyénileg már ismerkedett a szovjet tudományos élettel. A küldöttség valamennyi tagja nagy jelentőséget tulajdonított a kapcsolatfelvételnek és elismerően nyilatkozott a SZUTA vendégszeretetről, a szovjet tudomány eredményeiről. A delegáció tagjai a szovjet tudomány több területét modellértékűnek tartották. Moszkvai útjukról először a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság 1945. július 29-én tartott előadó ülésén számoltak be. Ezenkívül a sajtóban is több alkalommal megírták benyomásaikat, véleményüket.

Szekfű Gyula, a két világháború közötti időszak vezető történésze a magyar tudomány elsőrendű érdekének tartotta, hogy megismerje a szovjet tudomány eredményeit.³³ Szekfű igen pozitívan értékelte, hogy semmi nyomát sem tapasztalta annak, hogy ők a legyőzött Magyarországról jöttek. Úgy látta, hogy éppen olyan egyenjogúságot élveztek, mint a Szovjetunió szövetséges országaiból jött tudósok. Magyarország jövőjét illetően az a vélemény alakult ki benne, hogy a II. világháborút lezáró helyzet nem hasonlítható össze a török világ Nyugat-Kelet ellentétével.

Sántha Kálmán ideggyógyász a szovjet tudományt követendő példának tekintette és úgy vélte, bizonyos mértékig szovjet példára kell átszervezni a magyar tudományos életet.³⁴ A legelismerőbben Szent-Györgyi Albert nyilatkozott a szovjet tudományról, tudománypolitikáról.³⁵ Szekfű Gyulához hasonlóan ő is nagyra értékelte, hogy nem legyőzöttként kezelték Magyarországot, a magyar tudósokat. Különös fontosságot tulajdonított annak, hogy a magyar tudósokat annak dacára meghívták, hogy a kongresszus szervezése idején még magyar csapatok harcoltak az oroszok ellen. Szent-Györgyi Albert példaértékűnek tartotta a szovjet tudósok megbecsülését, a laboratóriumi kutatások világ színvonalú művelését és a tudomány állami támogatását.³⁶ „Szovjet-oroszországi utazásom benyomása” címmel az angol sajtó számára cikket is írt.

Marton Géza szovjet útja alkalmából főleg a jogi oktatást, illetve a jogtudományi kutatásokat tanulmányozta. E téren az orosz formát követendőnek tartotta. A magyar egyetemi és akadémiai reformot Marton szerint az orosz példa felhasználásával kellene végrehajtani: a tudósképzést a szakemberképzéstől el kellene választani. Szent-Györgyi Alberthez hasonlóan ő is kiemelte a szovjet tudósok társadalmi megbecsülését.³⁷

Domanovszky Sándor művelődéstörténész moszkvai látogatása után egyenesen kíváncsúnak tartotta, hogy a fiatal magyar kutatók ellátogassanak a szovjet tudományos in-

tézményekbe, és biztosítsák a szovjet tudományos eredmények átvételét. Domanovszky felhívta tudóstársai figyelmét arra, hogy az Országos Ösztöndíjtanács már 1940-ben javasolta ösztöndíjasok Szovjetunióba küldését.³⁸ Domanovszkynak alkalmá volt arról is tárgyalni, miként kellene felvenni a szellemi kapcsolatokat. Rámutatott azokra a történeti kutatási témákra, amelyeket az állami levéltárak anyagából kellene feldolgozásra kitűzni. Különösen fontosnak tartotta a magyarság eredetére és a rokon népek megismerésére vonatkozó kutatási lehetőségek kihasználását.³⁹

A politikai pártok és a társadalmi szervezetek is szorgalmazták a kapcsolatok kialakítását. A magyar–szovjet kapcsolatfelvételt a Nemzeti Parasztpárt lapja, a Szabad Szó már 1945 márciusában szorgalmazta, az együttműködés fontosságát egymás szellemi értékeinek a megismerésében és a tudományos kutatások ápolásában látta.⁴⁰ A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének 1945. szeptember 7-én a magyar tudomány jövőjéről rendezett tanácskozásán többen – így Kosáry Domokos is – a Szovjetunió tudományos életének megismeréséből újonnan megnyíló lehetőségek minél jobb kihasználására buzdítottak. Zsirai Miklós azt hangsúlyozta, hogy nem politikai haszonkeresésből, hanem a magyar tudományos élet érdekében kell az orosz tudománnyal felvenni a kapcsolatot.⁴¹

A magyar tudomány számára a Szovjetunió a politikai szempontok mellett tudománypolitikai okok miatt is felértékelődött. A magyar tudósok nagy része átlátta az új nemzetközi tudományos trendeket, az új tudományos központok létrejöttét, ezért is ambicionálta a kapcsolatokat. A magyar tudomány egy esetleges együttműködésből elsősorban két területen profitálhatott. A természet- és műszaki tudományokban, valamint az őstörténeti–régészeti kutatások területén. A magyar kezdeményezésekre a szovjet tudósok a természet- és műszaki tudományok területén nem mutattak különös érdeklődést. Az együttműködést esetleg – az 1945 nyarán Szent-Györgyi Albert vezetésével létrejött – Természettudományi Akadémiával tartották lehetségesnek. Nyitottabb volt a szovjet tudománypolitika egyes humán tudományok területén. A VOKSZ (Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Egyesülete) beleegyezését adta, hogy az őstörténeti tudományokban jártas tudósok több hétre vagy hónapra a Szovjetunióba mehetnek kutatómunkára. A szovjetek a magyar kutatók rendelkezésére bocsátának a könyvtárakat és az összes bibliográfiai segédanyagot. A Szovjetunióban végzendő őstörténeti kutatások irányítására Szekfű Gyula követ Ligeti Lajost javasolta.⁴²

A VKM a tájékozódás után az őstörténeti kutatások területén kialakítandó együttműködést részesítette előnybe. Ennek oka: egyfelől ezen a területen kiváló magyar szakembérgárda állt rendelkezésre, másfelől a Szovjetunió részéről megnyilvánuló érdeklődés. A magyar kulturális vezetés részéről a VOKSZ-delegációval 1946 júniusában folytatandó tárgyalásokon nem véletlenül fogalmazódott meg az, hogy rendkívül nagy jelentősége lenne, ha a magyar és rokon népek néprajzát, nyelvét és történetét kutató tudósok érintkezésbe léphetnének. Ezek kapcsolatainak a kiépítését a magyar fél a közeljövőben végrehajtandó feladatnak tartotta. A VKM és a VOKSZ közötti tárgyalásokon a szovjet partnerek vállalták, hogy a magyar tudományos erők és a Szovjetunió tudományos tényezői közötti kapcsolatot elősegítik, ígéretet tettek arra vonatkozóan is, hogy a magyarok rendelkezésére bocsátják a Szovjetunió tudományos intézeteinek, egyetemeinek a jegyzékét, aminek alapján a magyar tudományos intézmények felvehetik ezekkel a közvetlen kapcsolatot. Azt is javasolták, hogy a kapcsolatok elmélyítése érdekében a VKM forduljon a SZUTA-hoz.

Mivel a Szovjetunió a tudományos kapcsolatfelvételt több területen nem megfelelően

viszonozta, a VOKSZ látogatása idején 1946 júniusában ismételten kifejezte a magyar kormány azon óhaját, hogy a szovjet tudósok, egyetemi tanárok, a tudományos és művészeti élet képviselői minél nagyobb számban keressék fel Magyarországot.⁴³

A magyar kormány szívesen látta volna azt is, ha szovjet egyetemi tanárok előadások tartása céljából felkeresték volna Magyarországot. Viszonzásul ugyanakkor szívesen küldtek volna előadások tartására magyar tudósokat.⁴⁴ A magyar tudománypolitikának az a célkitűzése, hogy a magyar és a szovjet őstörténet és régészet területén együttműködés alakuljon ki, a VOKSZ részéről pozitív fogadtatásban részesült. A szovjet kulturális vezetők is tisztában voltak azzal, hogy egy ilyen együttműködésnek különös jelentősége van a finnugor nyelvészet, a turkológia és a magyar őstörténeti kutatások szempontjából. A VOKSZ megígérte, hogy különös gondot fordít erre a kapcsolatteremtésre, amit annál is könnyebben megtehetett, mert a Szovjetunióban élő rokon népek tudományos, kulturális intézményei részéről is felmerült az óhaj, hogy a magyar kutatókkal összeköttetést teremtsenek.⁴⁵

1945–1946-ban a tudományos kapcsolatok a természet- és műszaki tudományok terén a szovjet fél passzivitása miatt teljesen hiányoztak. A magyar reáltudományok képviselői ebben az időszakban ezért a nyugati országok tudósaival tudtak csak együttműködni. Változás csak a nemzetközi viszonyok „letisztulása” és a magyar belpolitikai helyzet „egyértelművé” válása után következett be. 1947 februárjában aláírták a békeszerződést, a tavasz folyamán pedig kiszorították a polgári alternatívát képviselő erőket a politikai életből. Az új helyzetben már módosult a szovjet tudománydiplomácia Magyarországgal kapcsolatos orientációja.

Ösztöndíjas- és tudóscsere

A tudósok között évszázadok óta természetes volt a külföldi tanulmányút, a nemzetközi tapasztalatszerzés. Magyarországon is hosszú évtizedeken keresztül alatt kialakult gyakorlat volt, hogy a szakmájukban kiváló fiatal tudósokat a tudományos kutatómunkában való elmélyedés céljából külföldi tudományos intézményekhez, egyetemekhez küldték. A két világháború között – elsősorban politikai okok miatt – Magyarország a Szovjetunióval nem alakított ki ösztöndíjas kapcsolatokat. A magyar tudománypolitikai tájékozódás Németország és a fejlett nyugati országok felé irányult. A II. világháború befejeződése a nemzetközi tudományos életben is új helyzetet teremtett.

A magyar kultúra, a magyar tudomány jövőjéről 1945 tavaszán, nyarán folyó viták jeleztek, hogy a magyar kutatók kapcsolatba szándékoznak lépni a Szovjetunió tudósaival. A tudománypolitika irányítói a sokoldalú nyitás mellett az együttműködést azért is ambicionálták, mert feltételezésük szerint a nemzetközi tudományos életben végbemenő átrendeződés miatt – Németország rövid távú visszaesésére számítottak – az USA mint elsőszámú központ mellett a szovjet tudomány is meghatározó szerepet fog játszani. A nyitás egyik legalkalmasabb eszköze, ha magyar kutatók, ösztöndíjasok minél nagyobb számban keresik fel a Szovjetunió tudományos intézményeit és ott kutatómunkát folytatnak.

A szovjet kapcsolatok kiszélesítését jelzi, hogy az Országos Ösztöndíjtanács már 1945-ben 20 kutató számára írt ki pályázatot a Szovjetunióba.⁴⁶

Az ösztöndíjasok cseréje mellett már 1945-ben kezdeményezték a tanárcserét. Magyarország felfogása szerint kívánatos volna az is, ha a Szovjetunió egy vagy két fiatal

tanárjelöltet egy évre az Eötvös József Kollégiumba küldene. A magyar elképzelés szerint a szovjet fiatalok teljes vendéglátásban részesülnének, s egyetemi beiratkozási és egyéb költségeiket a magyar fél fedezné. A kölcsönösség elve alapján a hasonló szovjet-unióbeli intézménybe ugyanannyi tanárjelölt kapna hasonló feltételekkel meghívást.⁴⁷

Azért, hogy a Szovjetunió tudományos életét minél jobban megismerhessék az egyetemet végzett magyar fiatalok, a VKM 30, a Szovjetunióban folytatandó tanulmányokra szóló kutatási ösztöndíjat adományozott. Az ösztöndíjasok kiküldését – kultúr- és tudománypolitikai jelentősége miatt – a magyar művelődési kormányzat mindenképpen meg akarta valósítani. A célkitűzést akadályozó tényezőket ezért meg kívánta szüntetni. Ezek között az egyik legsúlyosabb az ország pénzügyi helyzete volt. Magyarország nehéz gazdasági körülményei miatt a VKM 1946 februárjában arra kérte a szovjet követséget, hogy az 1946/47. tanulmányi évre kiküldendő magyar ösztöndíjasok tanulmányi és ellátási költségeit kivételesen a Szovjetunió vállalja. Ennek ellenértékeképpen a VKM ajánlotta, hogy ugyanannyi szovjet ösztöndíjasnak fedezi magyarországi tanulmányi és ellátási költségeit.⁴⁸

Az 1946. februári magyar kezdeményezésekre válasz nem érkezett. Az első nyolc ösztöndíjas kiutazására csak 1946 végén került sor. A magyar ösztöndíjasok problémájának megoldása azért váratott magára, mert a Szovjetunió a kérdést csak a békeszerződés aláírása után kívánta rendezni. Magyarország „rendezetlen” politikai státusával függ össze az is, hogy a közvetlen tapasztalatszerzés céljából az Országos Köznevelési Tanács elnöksége által javasolt pedagógiai bizottság kiutazására – más elgondolásokhoz hasonlóan – csak a békekötés után kerülhetett sor.⁴⁹

Az ösztöndíjprobléma politikai összefüggéseit támasztja alá Szekfű Gyula követ 1946. április 29-i jelentése is. Ebben megfogalmazza, hogy a következő tanév előtt nem lehetséges magyar diákok felvétele. Az a magyar kezdeményezés, hogy a magyar diákok ingyen lakhatnának és tanulhatnának annak fejében, hogy hasonló számú szovjet-orosz diák tanulna nálunk magyar költségen, Szekfű szerint aligha valósítható meg.⁵⁰

A magyar kulturális vezetés az ösztöndíjkérdést állandóan felszínen tartotta. A VOKSZ-delegációval 1946 júniusában folytatott tárgyalásokon a VKM azzal próbált érvelni, hogy a magyar ösztöndíjasok mielőbbi kiutazása mind a Szovjetunió, mind Magyarország érdekében áll. A szovjetek a tárgyalásokon ígéretet tettek arra vonatkozóan, hogy már az 1946–1947-es tanévben lehetővé fogják tenni magyar ösztöndíjasok kiutazását. A VOKSZ részéről felmerült az az aggály, hogy a moszkvai egyetem túlszűfolttsága miatt célszerűbb lenne, ha a magyar ösztöndíjasok valamelyik más nagy egyetemen (Leningrád vagy Kijev) folytatnák kutatásaikat.⁵¹

Az ösztöndíjak kérdésének kiemelt kezelését, egyben a probléma rendezetlenségét támasztja alá Keresztury Dezső 1946. július 4-i levele Kaftanov szovjet felsőoktatási miniszterhez. A magyar kultusztárca irányítója arra kérte szovjet partnerét: találjon módot arra, hogy a magyar ösztöndíjasok már az 1946–1947-es tanév folyamán kiutazhassanak a Szovjetunióba, és ott a magyar állam költségein tanulmányokat folytassanak.⁵²

Az ösztöndíjasok rendezetlen kérdéséről Keresztury a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság I. kongresszusán július 6-án megemlítette, hogy a magyar ösztöndíjasok még mindig nem jutottak ki a Szovjetunióba. Újól megfogalmazta: mindent el kell követni azért, hogy az ösztöndíjasok minél előbb kijuthassanak tanulmányi helyükre, a jövőt illetően pedig Magyarország emelni szeretné számukat.⁵³ Az ösztöndíjasok problémája a nyár folyamán sem rendeződött, pedig a magyar kulturális élet vezetőinek kifejezett vágya volt a tudományos kapcsolatok kiépítése a Szovjetunióval. A magyar–szovjet kultu-

rális kapcsolatokról 1946 augusztusában Moszkvában tárgyaló Czinkotszky Jenő osztályvezetővel a szovjet illetékesek még mindig azt közölték „tájékoztatásul”, hogy az ösztöndíjak körüli probléma elhúzódásának egyedüli oka a más országokból is érkező hasonló kérelmek tömege.⁵⁴

A Szovjetunió II. világháború utáni kulturális és tudományos felértékelődése kétségkívül nagy nemzetközi érdeklődést eredményezett az ösztöndíjak iránt. A szovjet kulturális vezetés halogató magatartása azonban nem a fogadóhelyek számával, hanem politikai problémákkal volt összefüggésben.

Tudományos kiadványok cseréje

A két világháború között csak kis számban jutottak el Magyarországra a Szovjetunióban megjelent tudományos és szépirodalmi munkák. A háború után azonban a szovjet könyvek hiányát a szellem emberei és a kulturális vezetés nagyon hiányolta. 1945 nyarán kezdték megszervezni a Szovjet–Magyar Bibliográfiai Központot; kutatták: hogyan és miképpen volna lebonyolítható a tudományos könyvek, kiadványok, folyóiratok cseréje.⁵⁵

A szervezés eredményes volt, a Magyar–Szovjet Bibliográfiai Központ felállítása megtörtént.⁵⁶ Az Országos Magyar Könyvtári Központ fel is vette a kapcsolatot az Állami Lenin Könyvtárral, azonban a tényleges könyvcseré megindulása még váratott magára. A tartalmi együttműködés érdekében a legfontosabb lépés annak megállapítása volt, hogy a Szovjetunióban milyen magyar könyvekre volna szükség. Ugyanakkor az oda kiküldött magyar szakembereknek össze kellett állítaniuk azt a bibliográfiát, amelynek alapján magyar tudósok igényelhetnék szovjet munkákat.

A magyar–szovjet kiadványcseré a kultúrkapcsolatok terén kezdetben az egyik legeredményesebbnek ígérkező terület volt. Szekfű Gyula 1946. április 29-i követi jelentéséből megtudjuk, hogy a tudományos kiadványcseré megvalósítható – legalábbis a SZUTA és az MTA között. A különböző értelmiségi csoportok: orvosok, mérnökök, közgazdászok, írók, művészek szervezeteinek Szekfű azt javasolta, hogy ha csereanyagot rendelnek, küldjék meg kívánságaikat a moszkvai magyar követségnek. A VOKSZ véleménye szerint ezek a szervezetek hajlandók lesznek a megfelelő magyar szervezetekkel könyvcserébe lépni. A könyvbeszerzés területén Szekfű az egyetemeknek a lengyel példát javasolta. A lengyel egyetemek egyenként fordultak a szovjet–orosz egyetemekhez könyvek dolgában, és ezek eleget tettek kérésüknek.⁵⁷

1946. május 28-i követi jelentésében Szekfű már arról számolt be, hogy a tudományos könyvcseré dolgában véglegesnek mondható megállapodás jött létre a SZUTA alelnökével, Volgin akadémikussal, valamint az Akadémia Történettudományi Intézetének vezetőjével, Grekov professzorral. Megígérték, hogy csereképpen rendelkezésünkre fognak bocsátani minden olyan könyvet, melyet Magyarország a magyar tudomány működéséhez szükségesnek tart. Miután mind a szovjeteket, mind a magyarokat történeti, őstörténeti, néprajzi és archeológiai kutatások érdekelték, a csere ilyen jellegű könyvekre korlátozódott, de később – a megállapodás értelmében – kiterjeszthető lett volna más tudományokra, így elsősorban filozófiára.

Szekfű a szovjet tudományos élet vezetőivel folytatott megbeszélésein kilátásba helyezte, hogy az MTA, a Magyar Történelmi Társulat, az egyetemi Hungarológiai Intézet és az egyetemi nyomda csere keretében elküldik az I. világháború után megjelent kiadványaikat, amire Szekfű Moór Gyula professzort távirati úton fel is kérte.⁵⁸

A VOKSZ-delegáció 1946. júniusi budapesti tárgyalásai idején – az Országos Magyar Könyvtári Központ ekkor már érintkezésben állt a Lenin Könyvtárral – a delegáció ígéretet tett arra, hogy közvetítik azt a kérést, hogy lehetőleg teljes bibliográfiát bocsássanak az Országos Könyvtári Központ rendelkezésére.⁵⁹

Szekfű Gyulának az a javaslata, hogy a tudományos kiadványok cseréjénél a magyar intézetek, egyetemek közvetlenül forduljanak a szovjet partnerekhez, a magyarok számára nem volt járható út. Czinkotszky Jenőt 1946. augusztusi moszkvai tárgyalásain arról informálták, hogy a szovjet egyetemekkel való kapcsolat kiépítése előtt a VOKSZ-hoz kell fordulni. Ha a VOKSZ „létrehozta a kapcsolatot”, a további érintkezés már közvetlenül megtörténhet.⁶⁰

A magyar részről ambicionált könyv- és kiadványcsere is valójában egyoldalú próbálkozás volt. Alátámasztja ezt az is, hogy a békeszerződés utáni magyar–szovjet akadémiai tárgyalásokon nyilvánvalóvá vált, hogy a SZUTA elnöke nem helyezett súlyt arra, hogy az MTA ugyanolyan számú könyvet küldjön cserébe.⁶¹

A kezdetben legígéretebbnek tűnő területen sem történt lényeges áttörés. A szovjet hatalmi szempontoknak alá volt rendelve a kultúra. A magyar részről elsődlegesen tudományos szempontokból is kezdeményezett kiadványcsere nyíltan is politikai dimenziót kapott.

Ami a művészeteket illeti, Magyarországon már 1945 júniusában tervezték, hogy a Kamara Színházban színre viszik a Viharos alkonyat című színdarabot, és szovjet fényképiállítás rendezése is az elképzelések között szerepelt.⁶² A VKM 1945 augusztusában a szovjet misszióhoz fordult: miképpen volna lehetséges, hogy kiváló szovjet zenészek Magyarországra látogassanak, hogy magyarországi koncertjeiken a szovjet zene-művészetet megismertessék. Magyar részről felvetették azt is: miképpen volna lehetőség arra, hogy magyar zenészek utazhassanak a Szovjetunióba. Az is érdekelt a magyar kultuskormányzatot, hogy a két ország művészeti intézményei miként utazhatnak vendégszereplésre egymás országaiba.⁶³ A művészeti együttműködésre tett magyar kezdeményezésekre szovjet reagálás 1945-ben nem érkezett. Ennek ellenére volt néhány szovjet rendezvény.

Az első kiállítást 1945. július 15-én a Szépművészeti Múzeumban „Harc és építés a Szovjetunióban” címmel rendezték, augusztus 15-én pedig az Állami Ukrán Ének- és Táncegyüttes fellépésére került sor a Városi Színházban. Az MSZT-rendezvények mellett Magyarországon magas szakmai színvonalat jelentő művészeti együttműködést óhajtottak.⁶⁴

A folyóiratok is hamar hírt adtak az orosz nyelvű irodalom értékeiről. A Magyarok című folyóirat közölte Képes Géza Majakovszkij- és Szabó Lőrinc Puskin-fordításait. 1945 decemberében a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság lapjaként megjelent Irodalom–Tudomány első száma közölte Lányi Sarolta Puskin-, Lermontov- és Igor-ének fordításait. Megismertetett Jeszenyin, Majakovszkij, Blok, Kolcov verseivel, valamint Tyihonov, Solohov, Tolsztoj, Platonov, Szimonov, Fagyejev, Leonov és Gorkij prózájával.⁶⁵ A szovjet–orosz irodalom magyarországi népszerűsítése szempontjából jelentős állomás volt, hogy 1945 novemberében Magyarországra látogatott Ilja Ehrenburg, s 19-én a Győrffy Kollégiumban nagy sikerű francia nyelvű előadást tartott, amelyen megjelentek a magyar művészeti és politikai élet képviselői.⁶⁶

A könyvkiadás is igyekezett pótolni az elmaradást. 1945-ben megjelent Győri Juhász Jenő munkája, az Orosz költők antológiája. Gogol Leánynéző című színdarabja is 1945-ben jelent meg. Nagy és őszinte érdeklődés nyilvánult meg a korábban szinte her-

metikusan elzárt szovjet zene iránt. A szovjet zene értékeinek megismertetése 1945 őszén kezdődött: október 13-án elhangzott Sosztakovics VII. szimfóniája.⁶⁷

A zenei kapcsolatokra tett magyar javaslatra a VOKSZ csak 1946 nyarán adott pozitív választ: a Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Egyesülete vezetője ekkor felajánlotta, hogy hajlandó volna Szent István napján a moszkvai filharmónikusokkal magyar hangversenyt rendezni. A Magyarország irányában visszafogott szovjet kultúrdiplomácia pozitív reagálásának jelentőségét mutatja, hogy hasonló koncert eddig csak amerikai és francia viszonylatban volt.⁶⁸

A színházi kapcsolatok terén tett magyar kezdeményezések kevésbé voltak sikeresek. Szekfű Gyula követi jelentéséből kitűnik, hogy színházak vagy operatársulatok kölcsönös szerepeltetését a szovjet fél 1946-ban a „súlyos anyagi helyzet” miatt nem tartotta lehetségesnek.⁶⁹

A művészetek más szféráiban is kapcsolatteremtési készségét jelezte a magyar kulturális élet. A Magyar Színháztudományi Intézet levélben fordult a Moszkvai Színháztudományi Társasághoz azzal az ajánlattal, hogy vegyék fel a kapcsolatokat. Ez a magyar kezdeményezés azért volt, mert a Társaság 30 kötet színháztudományi könyvet küldött a budapesti Színművészeti Akadémiának. Ugyanakkor ők is kérték, hogy leendő magyar szekciójuk részére magyarországi anyagot kapjanak.⁷⁰

A képzőművészet területén is kezdeményező volt a magyar kulturális kormányzat 1945 nyarán. A budapesti szovjet misszionár előadta, hogy a demokratikus Magyarország képzőművészei örömmel mutatnák be alkotásaik reprezentatív anyagát a Szovjetunióban – esetleg vándorkiállítások formájában is. A magyar szervek ugyanakkor készen állnak hasonló szovjet tervek végrehajtására.⁷¹

A képzőművészet területén a két ország között 1945-ben nem alakult ki együttműködés. Magyarországon azonban úgy gondolták, hogy 1946 tavaszán már megvalósítható egy nagy reprezentatív képzőművészeti kiállítás a Szovjetunió nagyvárosaiban, az 1945-ös kezdeményezéshez hasonlóan ugyancsak kíváncsának tartották volna, ha reprezentatív kiállítás keretében ismerné meg Magyarország népe a Szovjetunió képzőművészeit.⁷²

A magyar–szovjet képzőművészeti kapcsolat feltételei 1946 nyarára részben létrejöttek. Szekfű Gyula május 28-i követi jelentésében arról informál, kortárs vagy klasszikus (reneszánsz, barokk), vagy modern képekből hajlandók a szovjetek kiállítást rendezni Budapesten. „Kiállítóterem hiánya miatt” azonban magyar művészek hasonló kiállítása akadályokba ütközik. A klasszikus és modern múzeum restaurálás miatt nem tudja fogadni a magyar képzőművészeket.⁷³ A magyar kezdeményezésekre érkezett negatív szovjet reagálások ellenére a VKM fontosnak érezte és napirenden tartotta a művészcsere gondolatát, amelyet azonban csak a békekötés után kívánt megvalósítani.⁷⁴

Az orosz nyelv oktatásának megindítása

Az egyetemes kultúrához való újfajta viszony, valamint az ország politikai érdekei egyaránt indokolták, hogy az új világhatalom, a Szovjetunió nyelve: az orosz helyet kapjon a magyarországi nyelvoktatásban. Ezen a téren mulasztásokat kellett pótolni, mert az előzőekben a művelődéspolitikai – néhány kitűnő szlavista képzésén kívül – természetesen nem fordított gondot az orosz nyelv oktatására. Az új helyzetben a kultuskormányzat minden tőle telhetőt elkövetett, hogy meginduljon az iskolákban az orosz nyelvtaní

tás. Rendkívüli nehézségeket kellett azonban az orosz nyelv bevezetése terén leküzdeni, hiszen nem állt rendelkezésre kellő számú, orosz nyelvet tanítani képes pedagógus. Indult átképző tanfolyam, de segédeszközök – tankönyvek, könyvek – hiányában a tanítás csak akadozva indulhatott be. A nehézségek áthidalása céljából a VKM a Szovjetunió közoktatási miniszteréhez fordult, hogy az orosz nyelv tanításához szükséges segédeszközöket bocsássa Magyarország rendelkezésére.⁷⁵

Kulcskérdés volt az oktatás szempontjából a tanszékek szervezése. Nagy fontossága volt annak, hogy 1945 őszén Trócsányi Zoltánt kinevezték a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Orosz Nyelv és Irodalom Tanszék élére.⁷⁶ Nehézséget jelentt, hogy kevés volt a magas képzettségű, a tudományos munkában és az egyetemi oktatásban egyaránt otthonosan mozgó szakember.⁷⁷

1946-ban folyamatban volt a debreceni tudományegyetemen is az orosz nyelv és irodalom oktatásának szervezése. A debreceni tanszék azért nem volt még betöltve, mert a Bölcsészettudományi Kar a rosztovi vagy a harkovi tudományegyetem orosz nemzeti-ségű professzorával, illetve ezen egyetemek által kijelölt professzorral óhajtottá azt megoldani. A magyar kezdeményezésre azonban még 1946 tavaszán sem érkezett válasz, holott a VKM a debreceni tanszék betöltése tárgyában a Külügyminisztérium útján már 1945 szeptemberében jegyzéket intézett a szovjet kormányhoz. (A debreceni egyetemen Sefcsik Béla személyében orosz lektor működött.⁷⁸)

A kapcsolatok elmélyítése, az orosz oktatás stabilizálása és a magas szintű egyetemi képzés megteremtése érdekében Keresztury először a Szovjetunió kulturális vezetőihez fordult, hogy segítsék a magyarországi orosz tanszékeket. Mivel a magyar kezdeményezésekre érdemi válasz nem érkezett, 1946. május 13-án a kultuszminiszter levélben fordult Kalasnyikov oktatási és Kaftanov felsőoktatási miniszterhez. Keresztury levelében előadta, hogy felfogása szerint a megértés és a barátság csak úgy mélyíthető el, ha a magyar nép széles rétegei, elsősorban az iskolák növendékei megismerkednek az orosz nyelvvel és irodalommal. Ennek érdekében Magyarország nagy erőfeszítéseket tett, hogy a múltban elhanyagolt orosz nyelvtanítás teljes intenzitással meginduljon az iskolákban. Keresztury a problémák áthidalása érdekében ezért arra kérte a szovjet minisztert: legyen segítségére a magyar kormánynak abban, hogy az orosz nyelv megtanulásának lehetőségeit általánossá tehesék. Elsősorban tankönyvekre és segédeszközökre van szükség.⁷⁹ A VOKSZ-delegációval folytatott június 18-i megbeszélésen a VKM újólá kifejtette, hogy a Magyar Köztársaság kormányzatának egyik legfontosabb kultúrpolitikai feladata az orosz nyelv tanításának biztosítása a magyar iskolákban. Ha a szovjet fél a magyarok segítségére sietne, akkor a kérdés hatalmas lépésekkel haladna a megoldás felé. Azt a lényeges kultúrdiplomáciai tételt is megfogalmazta a magyar tárgyalódelegáció, hogy minél többen bírják Magyarországon az orosz nyelvet, annál több olyan embert tudnak nevelni, aki fogékony lesz a Szovjetunió kultúrája iránt.⁸⁰

Keresztury az orosz nyelvtanítás megalapozása érdekében 1945. december 5-én előterjesztést készített a minisztertanácsnak magyar–orosz, illetve orosz–magyar szótár kiadásához. A VKM ugyanis egy minden tudományos igényt kielégítő orosz–magyar, valamint magyar–orosz szótárt kívánt kiadatni. A kultuszkormányzat a szótár megjelenítését nemzeti és kultúrpolitikai szempontból nyilvánvalónak és szükségesnek tartotta. Mivel a szótár összeállítása hosszú ideig tartó tudományos munkát igényelt, és ennek megfelelő jelentőséggel bírt, ezért a szükséges pénzügyi fedezet biztosítását kérte a minisztertanácstól. Az ügy fontosságára való tekintettel a kormány elfogadta Keresztury felterjesztését.⁸¹

1946. július 6-án a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság I. Kongresszusán a kultusz-miniszter már beszámolhatott arról, hogy a szükséges tankönyveket megírták, és a magyar–orosz és az orosz–magyar szótár készítése is elkezdődött.⁸²

A magyarországi orosz tanszékek szervezése területén mutatkozó minden nehézség ellenére a kulturális kormányzat fontos feladatának tartotta az akadályok eltávolítását, a tanszékek megerősítését. Keresztury 1946. május 13-i levelében ezért arra kérte a szovjet oktatási és felsőoktatási minisztereket, hogy legyenek a segítségére, mert az ügy fontossága ezt megérdemelné. A szovjet minisztereknek írt levelében azt is előadta, hogy a súlyos hiányok pótlására az orosz nyelv és irodalom számára újabb tanszékeket szerveztek az egyetemeken, ezek a tanszékek azonban nem tudnak olyan színvonalon működni, mint ahogyan az kívánatos volna. Ennek szerinte az a fő oka, hogy a szükséges segédesszokok és tankönyvek nem állnak a tanszékek rendelkezésére, s az ország anyagi eszközei nem elégségesek ahhoz, hogy a tanszékek és intézetek az oktatáshoz szükséges könyvtárakkal is rendelkezzenek. A miniszter szerint az orosz tanszékeknek szükségük volna filológiai és irodalomtörténeti szakmunkákra, valamint azokra a szépirodalmi művekre, amelyeknek megismerése kívánatos az orosz irodalommal foglalkozók számára.⁸³

A magyar kezdeményezések az oroszoktatás területén végre pozitív reagálást váltottak ki. A VOKSZ-delegáció júniusi tárgyalásain Gudzig professzor ígéretet tett arra vonatkozóan, hogy a Szovjetunió lektorokat és vendégprofesszorokat küld Magyarországra. Ígéretet tettek arra is, hogy a Szovjetunióban használatos tankönyveket, melyeknek segítségével az idegen nyelvű nemzetiségieket tanítják, megküldik a magyaroknak.

A szovjet delegáció ígérete ellenére Keresztury 1946. július 4-én kelt levelében újlag és sokadszor felhívta a szovjet felsőoktatási miniszter, Kaftanov figyelmét a magyarországi orosz nyelvtanítás nehézségeire. Eszerint az orosz nyelv oktatása annak ellenére akadályokba ütközik, hogy Magyarország nagy érdeklődéssel fordul a Szovjetunió felé, és rendkívüli az érdeklődés az orosz nyelv és irodalom iránt, ám ezt az igényt a magyar iskolákban nem tudják kielégíteni. A miniszter ezért újból megfogalmazta, hogy örömmel látná vendégül Magyarországon a Szovjetunió professzorait, akik az orosz irodalmat hoznák közelebb a magyar egyetemek hallgatóihoz, valamint azokat a fiatal orosz pedagógusokat, akik segítséget nyújtanának az orosz nyelvtanítás megszervezéséhez.⁸⁴ A szovjet felsőoktatási miniszternek írt levél után, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság kongresszusán tartott előadásában az orosz tanszékek megerősítése érdekében ismételt megfogalmazta a segítség fontosságát. Elmondta, hogy Budapesten 1946 júniusában már két orosz tanszék működik a hozzájuk kapcsolódó tudományos intézetekkel együtt, s vidéki egyetemeken is elkezdődött az orosz tanszékek szervezése, de ezek a tanszékek nincsenek abban a helyzetben, hogy ott megfelelő képzettségű tanerők működhetnének.⁸⁵

Az oroszoktatás és -tanárképzés területén mutatkozó nehézségek megszüntetése érdekében tett magyar kezdeményezések és a szovjet ígéretek után Czinkotszky Jenő moszkvai tárgyalásait a témával kapcsolatban abban összegezte, hogy a budapesti tudományegyetem filológiai fakultására két szovjet irodalom- és nyelvészprofesszor kiküldése problémás és nehéz, de nem megoldhatatlan. Az orosz tankönyvekből egy 14 darabból álló gyűjteményt adtak át azzal, hogy a legmegfelelőbbek kiválasztása után utánrendelés lehetséges.⁸⁶

A magyar kultúrpolitika szándéka arra irányult, hogy az orosz mint világnyelv oktatását Magyarországon bevezesse, és az ország lehetőségeihez képest a feltételeket bizto-

sítsa. A magyar kezdeményezésekre a nemzet jól felfogott érdekében, minden külső nyomás nélkül került sor. Az oroszoktatás bevezetésének ambicionálása azonban nem váltott ki határtalan szovjet lelkesedést.

A Szovjetunió reakciói nem magyarázhatóak finánciális vagy kulturális okokkal. A valós mozgatórugók elsősorban politikai természetűek voltak. A Szovjetunió 1945–1946-ban ezen a területen sem volt hajlandó erőfeszítésekre. Az orosz nyelv oktatása körüli szovjet „bizonytalanság” főleg és elsősorban arra utal, hogy 1946 őszéig a szovjet politikai vezetés még nem tartotta egyértelműen stabil érdekszférájának Magyarországot. Az oroszoktatás bevezetésében kultúrpolitikailag érdekelt Szovjetunió a művelődéspolitikai érdeket egyértelműen alárendelte a hatalmi szempontoknak.

Jegyzetek

- 1 *Jemnitz János*: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulása (1945–1948). – Történelmi Szemle, VIII. 1965. 2–3. 134.; Szakasis Árpád beszéde a debreceni nagygyűlésen. – Tiszántúli Népszava, 1945. március 13.
- 2 *Balogh Sándor–Izsák Lajos*: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Budapest, 1977. 184.
- 3 Uo. 226.
- 4 Uo. 260.
- 5 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) –XIX–I–le. 1945–41928.
- 6 Magyar Közlöny, 1945. no. 9.
- 7 Magyar Közlöny, 1945. no. 31.
- 8 Dálnoki Miklós Béla 1945. szeptember 3-i beszéde. In: Nemzetgyűlés Naplója. I. kötet. Hiteles Kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1946. 42.
- 9 Szabad Nép, 1945. szeptember 26.
- 10 UMKL. XIX. I–le. 1946–50808.
- 11 Nemzetgyűlés Naplója. I. kötet 23., 368.
- 12 Szabad Szó, 1945. november 18.
- 13 Szabad Nép, 1945. március 3.
- 14 Szabad Nép, 1945. április 14.
- 15 UMKL. XIX. I–le. 1945–9116.
- 16 Tiszántúli Népszava, 1945. június 17.
- 17 UMKL. XVIII. I–3–l.
- 18 UMKL. XIX. le. 1946–50808.
- 19 Népszava, 1946. július 5., 7.
- 20 Kis Újság, 1946. július 9.
- 21 Szabad Nép, 1946. július 9.
- 22 Szabadság, 1946. július 10., Szabad Nép, 1946. július 10.
- 23 Szabad Szó, 1945. július 24.
- 24 UMKL. XIX. I–le. 1946–70259.
- 25 UMKL. XIX. I–le. 1946–77009.
- 26 UMKL. XIX. I–le. 1946–78005.
- 27 UMKL. J. I–j. 1946–60957/6.
- 28 UMKL. XVIII. I–3–l.
- 29 UMKL. XIX. I–le. 1946–96835.
- 30 UMKL. XIX. I–le. 1947–65355.
- 31 UMKL. XIX. I–le. 1947–65355.
- 32 UMKL. XIX. I–le. 1945–6819 „K”.
- 33 Szabad Nép, 1945. július 5.
- 34 Szabad Nép, 1945. július 5.
- 35 Szabad Nép, 1945. július 6.
- 36 UMKL. XIX. I–le. 1946–55302 a/a 1946. VI. 11 K. Paikert.

- 37 Uo.
- 38 Szabad Nép, 1945. július 1.
- 39 UMKL. XIX. I-le. 1946-55302 a/a 1946. VI. 11 K. Paikert.
- 40 Szabad Szó, 1945. március 31.
- 41 Embernevelés, 1945. 3-4. 133., 135-136.
- 42 UMKL. XIX. I-le. 1946-65585.
- 43 UMKL. XIX. I-le. 1946-77007.
- 44 UMKL. XIX. I-le. 1946-70259.
- 45 UMKL. XIX. I-le. 1946-77009.
- 46 Magyar Közlöny, 1945. no. 102.
- 47 UMKL. XIX. I-le. 1945-30366.
- 48 UMKL. XIX-I-le. 1946-26225.
- 49 UMKL. XIX. I-le. 1946-50808.
- 50 UMKL. XIX. I-le. 1946-65581.
- 51 UMKL. XIX. I-le. 1946-77009.
- 52 UMKL. XIX. I-le. 1946-78005.
- 53 UMKL. XVIII. I-3-I.
- 54 UMKL. XIX. I-le. 1946-96835.
- 55 UMKL. XIX. I-le. 1945-30366.
- 56 Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás. Athenaeum Budapest, 1946. 41.
- 57 UMKL. XIX. I-le. 1946-65584.
- 58 UMKL. XIX. I-le. 1946-65585.
- 59 UMKL. XIX. I-le. 1946-77009.
- 60 UMKL. XIX. I-le. 1946-96835.
- 61 UMKL. XIX. I-le. 1947-912288.
- 62 UMKL. XIX. I-le. 1946-9116.
- 63 UMKL. XIX. I-le. 1945-30366.
- 64 Négy évtized 40 éve. Az MSZBT (Szovjet-Magyar Baráti Társaság). Budapest, 1985. 185-186.
- 65 A Magyar Irodalom Története 1945-1975. I. Irodalmi élet és irodalomkritika. Szerk.: *Béládi Miklós*. Budapest, 1981. 67-68.
- 66 Szabad Nép, 1945. november 21.
- 67 Szabad Nép, 1945. október 14.
- 68 UMKL. XIX. I-le. 1946-96835.
- 69 UMKL. XIX. I-le. 1946-65584.
- 70 Szabadság, 1946. május 22.
- 71 UMKL. XIX. I-le. 1945-30366.
- 72 UMKL. XIX. I-le. 1946-50808.
- 73 UMKL. XIX. I-le. 1946-65585.
- 74 UMKL. XIX. I-le. 1946-50808.
- 75 UMKL. XIX. I-le. 1946-50808.
- 76 Magyar Közlöny, 1945. no. 173.
- 77 *Bolla Kálmán*: Orosz nyelv és irodalom. In: Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1945-1970. Főszerk.: *Sinkovics István*. Budapest, 499.
- 78 UMKL. XIX. I-le. 1946-50808.
- 79 UMKL. XIX. I-le. 1946-54117.
- 80 UMKL. XIX. I-le. 1946-70259.
- 81 UMKL. I. le. 1945-81444.
- 82 UMKL. VIII. I-3-I.
- 83 UMKL. XIX. I-le. 1946-54117.
- 84 UMKL. XIX. I-le. 1946-78005.
- 85 UMKL. I. 3-I.
- 86 UMKL. XIX. I-le. 1946-96835.

SZEMLE

THE LAWS OF RUS' – TENTH TO FIFTEENTH CENTURIES

TRANSLATED AND EDITED BY DANIEL H. KAISER.

FORWORD BY RICHARD HELLIE

(A régi Oroszország törvényei, 10–15. század)

Salt Lake City, Utah, Charles Schlacks Jr., 1992. LXVIII, 188 p.

(The Laws of Russia. Series I. Medieval Russia vol. 1.)

Charles Schlacks Jr. már több éve ad ki különböző sorozatokban, kétnyelvű kiadványokban kelet-európai törvényszövegeket, így többek között az 1526 előtti magyar törvényeket is. Az orosz törvényeket három sorozatban tervezi, az első a régi Oroszország a 17. század végéig, a második a császári Oroszország, a harmadik pedig Szovjet-Oroszország, de már készülöben van egy negyedik, a posztsovjét korszakból is. Az itt ismertetett kötet, melynek előszava egyébként 1993. június 25-i keltezésű, az első sorozat nyitó kötete.

A szerkesztő rövid előszava csak technikai kérdésekre tér ki: a cikkelyek beosztását olykor megváltoztatták, vagy egyáltalában cikkelyekre bontották a szöveget. A régi orosz történelem ismert szakértője, Richard Hellie, hosszabb előszavában az egész régi, a 18. századig terjedő orosz jogfejlődésről ad áttekintést. Összeveti a 907 és 1649 közti korszakot, a 10. században egy éppen kialakulóban lévő államról van szó, a második évszázam esetében már egy fejlett jogrendszerrel rendelkező államról, amely gazdasági szempontból ugyan a Karoling-kor szintjén áll (a terméshozam még mindig csak 3:1, a korabeli nyugati fele), de jóformán minden más szempontból már egyenrangú a Nyugattal. A jog fejlődésére a bizánci és a litván jog hatott erősen. A jogtörténet általános problémája, mennyi a hazai eredetű jogszabály és mennyi a külföldi hatás. Erre nézve sok elmélet van, de teljes bizonyosság kevés. A kora középkori Pravdák mindig valamilyen belső zűrzavar esetében jöttek létre, céljuk a rend helyreállítása volt, a magántulajdon, a társadalmi hierarchia védelme. Az ebben a kötetben közölt törvények 1497-ig voltak érvényesek. Akkor hozta meg III. Iván a Szugyebnyiknek nevezett törvénykönyvet, amely már fejlett gazdasági színvonalról tanúskodik, különösen a kereskedelem vonatkozásában, és elsőrendűen hazai forrásokból építkezett. Az egyházi törvényekre azt szokták mondani, hogy azok mintegy kisajátították a szokásjogot. A pszkovi és novgorodi törvényhozás már jóval fejlettebb, a nagyjából egykorú moszkvai még elég primitív. Az 1497., 1550., 1589. és 1606. évi Ulozszenyiek Hellie szerint a középső korszakot jelentik az orosz jog fejlődésében, ezek már egyértelműen triadikus (vertikális) jogot mutatnak, itt már nem a Gemeinschaft, hanem a Gesellschaft létezik. Nyugati jogi normák nem találhatók ezekben, pedig ekkoriban elég sok nyugati vetődött el erre. Csak az 1606-osról feltételezhető, hogy az I. Ál-Dmitrij lengyel környezetében jött létre. A korszak lezárása az 1649-es Ulozszenyie, a nagy törvénykönyv, amely sok esetben az 1588-as Litván Statútumra megy vissza, de annak pl. nagyon kegyetlen büntetőjogi intézkedéseit valamelyest enyhíti. A börtönbüntetés helyett előnyben részesíti a testi fenytést. Bizánci befolyás ebben a törvénykönyvben is van, de jórészt a Litván Statútum révén került be a szövegbe. Az eljárási vagy az egyházjogban nem mutatható ki bizánci hatás. Bizáncban a nők helyzete jobb volt, mint Oroszországban, az orosz jogrendszer ebből a szempontból inkább a rómaiakra emlékeztet. Ezt a törvénykönyvet 1200 példányban nyomtatták ki, s azután még egyszer ugyanennyiben. Nyilván kielégítette a kor igényeit. A későbbi 17. századi törvények a kereskedelmet szabályozták.

Kaiser bevezetése szorosabban a kötetben közölt törvényekhez kapcsolódik, néhány részletkérdésben eltér Hellie véleményétől, ami csak igazolja a törvényszövegek problematikusságát. Az első rész a Bizánccal kötött 907., 911., 944. és 971. évi kereskedelmi szerződések szövegét közli, ezek csak az Őskronikában maradtak fenn, az első valószínűleg később került bele, a további szerződések alapján íródott. Ezek még óskandináv szokásjogot tükröznek.

A következő rész a korai orosz magánjog emlékeit mutatja be, a Rövid, a Bővített és a Rövidített Orosz Pravdat, az elsőnek csak két 15. századi másolata maradt fenn, a Bővítettből 75 másolat, mindkettő jelen formájában a 13. század elejéről származik, bár a szöveg szerint Jaroszláv nagyfejedelem és fiainak a törvénykönyve. A Rövidített Pravda valószínűleg későbbi keltezésű.

Az egyházjog vonatkozásában már 8 oklevelet és statútumot közöl a kötet. Eredetük bizonytalan, az is, amit a szövegek magukról állítanak. Vlagyimir statútuma 14. századi, majdnem 200 másolat maradt fenn belőle. Jaroszláv statútuma 15. századi, mintegy 90 másolattal. Valamennyi rendelkezés lényege az, hogy családjogi és egyéb ügyekben az államhatalom az egyháznak engedi át a bíraskodást, ami egyik alapvető ismérve az egyház és állam összefonódásának.

Sokkal szofisztikáltabb a későbbi magánjog. A kötet Novgorod négy különböző fejedelemmel kötött szerződését közli: a fejedelem eléggé szűk hatásköréről, meg a csak részben fennmaradt novgorodi és a teljes egészében megmaradt pszkovi törvénykönyvet, mindkettő főképp a kereskedelem és a hitelélet vonatkozásában hoz számos rendelkezést. Valószínűleg a 16. századból valók a kéziratok, a novgorodi nem sokkal a város meghódítása után készülhetett, ezért talán el is túlozza a fejedelem hatalmát.

Az utolsó rész a moszkvai törvényhozás emlékeit foglalja magában, ez jóval primitívebb viszonyokat tükröz a pszkovi és novgorodi szövegeknél. A metropolita igazságszolgáltatására vonatkozó szöveg bizonytalan eredetű. Juskov a 13–14. századra datálja. A dvinaei és beloozerói oklevelek Moszkva terjeszkedését és a helyi közigazgatás formáját mutatják. A gyilkosságokra vonatkozó szabályzat egyetlen 15. századi másolatban maradt fenn, valószínűleg 1450 körül keletkezett. A lopásról szóló egy későbbi gyűjteményben maradt fenn, Tyi-homirov szerint igen magas állású klerikus műve. A tanúkról szóló törvény egyértelműen bizánci eredetű, a 9. századi Procheiros Nomos és a 8. századi Eclogából való átvétel, első 31 cikkelye azért valamelyest adaptált az orosz viszonyokhoz, a 32–35. cikkely önálló.

A bevezető után következik maga a szöveg, az ószláv mai helyesírással bal oldalon, az angol fordítás a jobb oldalon. Az 1–126. lap voltaképpen kétszer ismétlődik, mert az orosz és angol szöveg azonos lapszámon található. A fordítás pontos, [] közt számos kiegészítéssel a lakonikus ószláv szöveghez. Az igazán nem zavaró, hogy pl. az egyik helyen az ószláv szöveg darvat és hatyút említ, a fordítás felcseréli a sorrendet. Az ilyen apróságok a legjobb fordítóval is előfordulnak. Nagyobb baj, hogy a terminus technicusok fordítása nem mindig azonos, az ószláv tiun hol steward, hol overseer, vagy a szmerd a szövegben peasant, a glosszáriumban peasant agriculturalist. A zakladnyik egyszer indentured servant, egyszer meg indentured person. Másszor stewardnak fordítja a szöveg a kljucsnjyikot. Kaiser valóban hol fordít, hol középkori angol kifejezéseket alkalmaz, de ebből az következik, hogy a prisztav és a pozovnik egyaránt bailiff. A tiszjackij millenarius fordítása pontos, de semmitmondó, éppígy a szotszkij – centurio.

Persze az ilyeneken sokat segít a glosszárium, amely latin betűs átírásban közli (az orosz ábécé sorrendjében) az orosz terminusokat, kellő magyarázattal. A bevezető szövegekhez tartozik még három jó térkép és néhány, nyomdatechnikailag gyenge kivitelű kép az egyes kéziratokról. A válogatott bibliográfia legnagyobbbrészt szovjet kiadványokat sorol fel, angol átírásban.

Külön kell szólni az Indexről. Van orosz és angol, a személyekről, helynevekről és elsősorban persze a terminusokról, de ez csak a törvényszövegeket öleli fel, az egyéb szövegekre nem tér ki. Mindig megadja a lapszámot (most már tudjuk, két párhuzamos oldalon ezek azonosak) és a cikkely számát. A kettő nem teljesen azonos, a vol címszó például több cikkelyt sorol fel, mint az ox címszó. Az angol egyébként bővebb, mert több jogi terminust is felvesz.

A szövegeket egyébként a szerkesztő – egy kivétellel – szovjet kiadványokból vette át, mint már jeleztük, mai orosz helyesírással. Az előszó külön meg is jegyzi, hogy nyelvészek így aligha tudják használni, de az egész sorozat jogtörténészek számára készült.

A sorozatban egyébként korábban két kötet jelent meg eddig. Az egyik az 1649-es törvénykönyvet közli, amely voltaképpen 1830-ig érvényes volt: The Muscovite Law Code (Ulozhenie) of 1649. Part I. Text and translation. Translated and edited by Richard Hellie. Irvine, California, 1988. Charles Schlacks Jr., XV., 426 p. (The Laws of Russia. Series I. Medieval Russia vol. 3.)

A másik II. Katalin két 1785-ös kiváltságlevele a nemességnek és városoknak: Catherine II's Charters of 1785 to the Nobility and the Towns. Translated and edited by David Griffiths and George E. Munro. Bakersfield, California, 1991, Charles Schlacks Jr., LXXVI, 256 p. (The Laws of Russia. Series II. Imperial Russia vol. 289.)

Talán érdemes volt ezzel az ismertetéssel a szakemberek figyelmét felhívni az egész sorozatra. A kiadó nagy misziót teljesít ezzel a sorozattal, mert régi, elszórt kiadványokban lévő szövegeket gyűjt egybe, a részben magyarázó angol fordítás révén pedig megkönnyíti a szövegek használatát. Remélhető, hogy a sorozat még számos, kelet-európai érdekű köteté mihamarabb megjelenik.

Niederhauser Emil

RENDAHGYÓ „POLITIKAI ÉLETRAJZ”

Jemnitz János: Léon Blum 1872–1950. Politikai életrajz.

Budapest, 1993. 277 p.

Jemnitz János korszerű monográfiát jelentetett meg 1993-ban (ez semmiképpen nem lehetett akkor könnyű feladat) Léon Blumról. A könyv történetírói-szakmai szempontból kitűnő, forrásbázisa széles, a szerző forráskritikája, elemzőképessége kiváló. Elemzései, higgadt értékelései belesimulnak a tényekben, eseményekben rendkívül gazdag elbeszélő, a felszínen szenvtelennek ható, objektív stílusban, közérthetően és igen olvasmányosan megírt szövegbe.

A szerző a kronológia rendjében, jól megválasztott, találó és tömör fejezet- és alfejezetcímekkel tagolva adja elő munkája mondanivalóját, minden felesleges terjengősség nélkül, jól követhetően, nemcsak a történetész, hanem a történelem iránt általában érdeklődők számára. A feldolgozás messzemenően alkalmas a szakma művelői, a történelemtanárok, a felsőoktatásban dolgozó oktatók és a közép- és felsőoktatás diákjai, hallgatói számára.

Ennyi jogos „dicséret”, pozitív megállapítás után azt kívánom röviden indokolni: miért tartom „rendahagyónak” a szerző által adott alcímet: „*Politikai életrajz*”. Nem pontos – és mindenképpen szűk – ez a megjelölés. A munka műfaja ugyanis szokatlan. Olyan biográfia ez a könyv, amelyben – amellet és azzal együtt, hogy ez egyáltalán nem megy a szorosabb értelemben vett életrajz kárára – terjedelmileg is jóval több van Léon Blum által átélt hosszú korszak belpolitikájáról (a 19. század végétől a 20. század közepéig), mint magáról Blumról. Mégpedig úgy, hogy élete, személyes, baráti kapcsolatai, irányultsága alaposan, szervesen és következetesen bele van ágyazva a francia és a nemzetközi munkásmozgalom egészébe, annak folyamataiba és problémáiba, és így – elkerülhetetlenül – a kor nemzetközi viszonyaiba és politikájába, mindazon elvi-elméleti vitákba, azok változásaiba, amelyek az egész hosszú korszakot jellemezték, s a maguk rendjén meghatározóak voltak. Nem is szólva arról – ez nem történetész feladat –, hogy ezek az elvek, elméleti viták és tendenciák napjainkban is élők. A szerző – egyedül méltányolható módon – messze elkerül azonban mindenfajta napi analógiát, minden aktualizálást. Ami persze nem jelentheti, hogy nem is indukál a mára, napjainkra és a jövő fejlődésre – a lehetséges módon és mértékben – gondolatokat.

A könyvről jelentek már meg recenziók. Így a Népszabadság 1993. november 23-i számában korrekten méltató, a legfőbb kérdéseket jól kiemelő írás – annak kiemelésével, hogy a munkásmozgalom történetének mint a nemzeti és az európai történelem „elidegeníthetetlen részé”-nek a hiteles megírására, objektív ábrázolására valójában csak legújabbban, mondhatnók: napjainkban nyílt lehetőség, mivel „a szovjet hegemonia árnyékában ugyanis az objektív ábrázolásra nem volt lehetőség”.

Alapos és színvonalas, kellő terjedelmű recenzió jelent meg a könyvről *Harsányi Iván* tollából. Problémafelvetéseivel és méltatásával általában és egészében csak egyetérteni lehet, egyetlen ponton azonban nem egyezik a véleményünk. Ehhez előljáróban, a könyv ismeretében is azt kell megjegyeznem, hogy a munka szerzőjétől igencsak távol áll mind a doktrínárság, mind „hősenek” valamiféle mentegetése, jobb színben való feltüntetése, kozmetikázása – még olyan esetekben is, amikor Blum nézetei az idők, benne az események előre nem látható során igen lényegesen változtak (nem is szólva arról a történeti tényről, hogy Blum tevékenysége különböző történelmi korokat ívelt át). A „verbáradikalizmus” vádja (azért is) igaztalan, mert a szerző szövegelemzései – a mindenkori konkrét és általános helyzeteket, feltételeket, a körülményeket kellően figyelembe véve – meggyőzőek. (Régi, a húszas évekből eredő vádak munkálkodhatnak talán e mögött – persze nem tudatosan.) Az igazság szerintem az – taktikai okokról értelemszerűen nem szólva –, hogy a *mindenkori valóság* (nem valamiféle verbáradikalizmus) volt általában mindig Blum szeméi előtt. (Vitára és kifejtésre *terjedelmi* okokból nincs itt mód, jelezni a dolgot azonban szükségesnek tartottam.)

Visszakanyarodva a „politikai életrajz” megjelöléshez: nemcsak arról van szó, hogy az ifjú Blumnak komoly írói tehetsége, munkái voltak, hanem jogászai képzettsége mellett értett a *gazdasághoz*. És ez persze összefüggött azzal a kérdéssel, hogy miért nem lehetett tartósan sikeres a népfrontkormány. Ez az *alapkérdés* – és ezt Blum jól látta. A feltételek, a megfelelő (gazdasági) *mozgástér* hiánya volt a probléma, ami mögött az akkori konzervatív nagytőke elkeseredett, szociális érzékenységet nem mutató magatartása, elszánt ellenállása volt a meghatározó.

Számos fontos, elméletileg és történetileg jelentős problémát kellene és lehetne egy recenzióban – ha erre itt és most mód lenne – felvetni. Csak röviden és jelzésszerűen érintek néhány kérdést.

Blum *történetíró* is volt (irodalmi munkássága más dolog, az az irodalomtörténetészeknek érdekes, elemzése az ő feladatuk). Már 1900-ban megjelent „Munkás- és szocialista kongresszusok Franciaországban

(1876–1900)” című könyve, s történetírói vénája a későbbiekben is megnyilvánult. Persze az igazi jellemzője a rendkívül színvonalas – minden lényeges kérdésre írásban is reagált –, nagy hatású és iránymutató publicisztikai munkássága volt.

Blum életének történeti szemmel három nagy korszaka volt, ezeket a szerző jól, érdekesen és alaposan mutatja be, figyelemmel a fontossági arányokra.

1918-ig terjedő fiatalkorának bemutatása nagyon érdekes (irodalmi tevékenység, igen neves személyiségekkel tartott kapcsolat). Útkeresése, műveltsége, tanulmányai, tehetsége markáns rajzolatú a könyvben. Az 1920-as években a Francia Szocialista Párthoz fűződő kapcsolata, abban betöltött szerepe – az akkori franciaországi szocializmus pártjai, az egész belpolitika bemutatása mellett – alapossággal és szemléletességgel áll előttünk a munka lapjain. A gazdasági világválság, amely az országot nem 1929-től, hanem csak később, 1931-től sújtotta, de el is húzódott, sokat megmagyaráz Blum hőskoráról, a Népfront előzményeiről és feltételeiről.

A *Népfront* tárgyalásából plasztikusan kiderült a már más összefüggésben említett alapkérdés, a *gazdaság mozgásterének* problémája. Világos a könyvből, hogy Blum népfrontkormányára meddig ment el, illetve mehetett el – utóbbi örök vitás kérdés. Kiderül persze az is, hogy Blum saját maga tevékenységét és felfogását később miként ítélte meg, s mennyiben módosította.

Egész életútjából kiemelkedő, hogy Blum egész Európában tudott gondolkodni, s az is, hogy érzéke volt az emberek megítéléséhez, kiválasztásához. Mint az igazán okos emberek, a tehetségeket választotta – ami távolról sem általános –, és kitűnő érzéke volt a csapatmunkához.

A börtönből és a koncentrációs táborból visszatérve, 1945-ben (gyalázatos riomi perére, majd a hitleri durva beavatkozásra nincs itt mód kitérni) ünnepelték, időskorában igen jól szerepelt (vö. kapcsolatát is de Gaulle-lal), de azután saját pártjában valójában megbukott.

Számos alapvetően fontos kérdésről lehetne, sőt kellene e recenzióban szólni. Csak felsorolásszerűen jelzem a fő kérdésköröket: Blum alapvető szemlélete, feladatmegjelölése, a gazdaság és a nagypolgárság (nagy-ötke) viszonya, Blum külpolitikai koncepciója és ezen belül a korszak változásainak, nemzetközi viszonyainak való megfelelés, a munkásegység kérdése, Blum szocializmuskoncepciója, beleértve sajátos marxista felfogását, véleményét Szovjet-Oroszországról, majd a Szovjetunióról, Sztálinról, a paktumról, a pacifizmusról, illetve a fegyverkezés problémájáról, az internacionalizmusról (ideértve a gazdasági internacionalizmust, amit persze felismert).

Végül: a könyvből világosan kitűnik, hogy Blum egész életútjának, tevékenységének ismerete nélkül a 20. század első fele Franciaországának történetét – tehát nemcsak a Blum által vezetett Népfrontot – nem lehet valójában megismerni és megérteni. A munka a francia és a nemzetközi munkásmozgalom kitűnő ismerőjének és a témakörben igen sokat publikáló történésznek komoly érdeme.

Kiseb hibákról, amelyek különben sem elsődlegesen a szerző hibái – sajtóhibák elsősorban, amelyek szerencsére nem értelemzavaróak –, nem látom különösebb értelmét szót ejteni.

Incze Miklós

PAUL PRESTON

FRANCO. A BIOGRAPHY **London, 1993. 1002 p.**

Egyes ismertetői szerint a könyv „ellenséges” Francóval szemben, habár forrásanyaga a lehetőségek szerint teljes, és adatai, értékelései pontosak. Az nem kétséges, hogy ez az életrajz az eddigiek közül a legjobb, legtárgyilagosabb és messzemenően választ kíván adni számos olyan kérdésre, amely Franco jobboldali uralmából, uralkodási „sikereiből” és egyéniségéből természetesen adódik.

A tények a következők: Francisco Franco tábornok csaknem négy évtizeden keresztül (1939–1975) volt hatalmon Spanyolországban. Egy ennyire hosszú uralom óhatatlanul megteremti teremője és hasznónélvezője mítoszát. A munka legnagyobb érdeme, hogy a mítoszok mögött a szerző választ igyekszik adni a Franco uralta Spanyolország politikájára és magára az emberre.

Az ezer oldal elolvasása után az az olvasó benyomása, hogy Franco igen ellentmondásos karakter lehetett, s élete legnagyobb eredménye az volt, hogy hatalmon maradt. Hatalma azonban honfitársai többségének csak szenvedést okozott, s alig húsz évvel halála után kormányzásának szinte nyoma sem maradt: Spanyolország

ma, számos autonóm területtel, olyan parlamenti demokráciát képvisel, amely teljes ellentéte mindannak, amiért Franco küzdött, s amiben hitt.

Lássuk először Franco emberi portréját, ahogyan Preston tárgyilagos vonalvezetéséből előrajzolódik. Mint sok más angol életrajzíró, bizonyára teljes joggal, jelentőséget tulajdonít a diktátor jellemének kialakulásában a szülői személyiségének és magatartásának. Apja diktátor hajlamú, léha ember volt, aki lenézte vézna, kis növésű fiát, gúnyolta – szemben férfiasabb külsejű fivérével. Így Franco vallásos és türelmes anyja felé fordult, akitől talán tűrőképeségét örökölte. A szerző Francót egyszerre ravasznak és hiszékenynek, kegyetlennek és tehetetlennek, félneknek és gőgösnek jellemzi. Franco – mint fiatalember – igyekezett magából bátor katonát faragni, Marokkóban a spanyol idegenlégió parancsnokaként a mórok ellen harcolt. Később egy interjúban azt mondta, hogy Afrika tette őt azzá, ami lett. Végig megőrizte magában az ellenérzést a politikussal szemben, a parlamenti kormányzatot szinte a szabadkőművességgel azonosította, amelyet a kommunizmussal együtt mélységesen gyűlölt. Elhivatottságot érzett magában: ő az, aki Spanyolországot mindezekről megmentheti. Azt a látványos vezéri fellépést, amely mind Mussolinit, mind Hitlert jellemezte, Franco nélkülözte. Az a tény, hogy oly sokáig megőrizte hatalmát, részben azzal magyarázható: felmérte ellenfelei gyengeségét és árukat; vagy egymás ellen játszotta ki őket, vagy sokukat lefizette.

A szerző a külpolitikával kapcsolatban azt írja, hogy Franco ügyes diplomáciája gyakran csak késlekedő elhatározás volt. Hitler be akarta vonni Spanyolországot a második világháborúba, amit Franco szintén akart, csak arra várt, hogy a győzelemben biztos legyen. Persze várakozásában szerepet játszottak a szövetségesek anyagi juttatásai is. Szinte ugyanez ismétlődött meg a hidegháború éveiben, amikor Franco a kommunizmus elleni védőbástyává emelte rendszerét. Ekkor az amerikaiak szemében emelkedett magasabbra presztízse. A hatvanas években Spanyolország látványos gazdasági növekedése lehetővé tette Franco számára, hogy a maga dicsőségére írja a felemelkedést, holott aligha volt köze hozzá, nem volt közgazdaságilag képzett, legfeljebb az írható a javára, hogy nem hátráltatta a spanyol gazdaság modernizációját.

Megkérdőjelezhető Franco manipulatív készsége. A szerző szerint Franco szükségtelenül eltúlozta a polgárháborút, hogy baloldali ellenségeivel és jobboldali riválisaival egyaránt leszámolhasson, és hatalmának alapjait jobban megvethesse, ám ezt nem elég meggyőzően bizonyítják a források.

A könyv középpontja az a 200 oldal, amely Franco második világháborús diplomáciájával foglalkozik. Az életének utolsó harminc esztendejével foglalkozó rész mintegy 250 oldalt tesz ki. Ez szemmel láthatólag a legnehezebb történetírói vállalkozása volt a szerzőnek, hiszen ekkor már nincsenek drámai fejlemények. Már nem Franco érdekes, hanem az ország társadalomtörténete, habár a hatvanas évek közepéig Franco képes volt felmérni ellenfelei gyengeségeit, s árukat megfizetni. A hatvanas évek gazdasági eredményeit a szerző főleg Franco két miniszterének tulajdonítja.

Mindezek után Franco majdnemhogy csak ceremóniális szerepet töltött be az ország életében. Az 1969–75-ig terjedő utolsó éveket a szerző klinikai pontossággal vezeti végig. Felettébb érdekes lehet: egy olyan országban, mint Spanyolország, miként tudott oly sok tehetséges és intelligens ember megalkudni a Franco-rendszerrel, egy olyan rendszerrel, amelynek alapja katonai jellegű volt, amely kegyetlenül szétrombolta a Spanyol Köztársaságot, és amelyik a polgárháború után rengeteg embert végeztetett ki. Ezekre a kérdésekre a London School of Economics professzora higgadt és sokrétű választ nyújt fontos és alapos művében.

H. Haraszi Éva

IL TRIBUNALE SPECIALE FASCISTA

A CURA DI GIUSEPPE GALZERANO.

PREFAZIONE DI PAOLO VITORELLI

(A fasiszta Különleges Bíróság)

Salerno, Galzerano Editore, 1992. 95 p.

Az alig ötíves könyvecske tulajdonképpen reprint: az eredeti, 1932-es kiadást annak idején az olasz antiszizmus egyik sajátos – egyszerre liberális és radikálisan baloldali – csoportosulása, az *Igazság és Szabadság* (Giustizia e Libertà) jelentette meg Párizsban, azonos címmel, az „I processi di Roma” (A római perek) alcímmel. A Galzerano kiadó most az „Okmányok és népi emlékezet” (Atti e memorie del popolo) sorozatban

tette közzé újra, a Federazione Italiana delle Associazioni Partigiani (az olasz partizánszervezetek szövetsége) támogatásával. A kiadványt Giuseppe Galzerano, a kiadó vezetője maga gondozta. (Galzerano az olasz antifasiszta könyvkiadásban olyasfajta személyiség, amilyen a harmincas és negyvenes évek Angliájában Victor Gollancz, a Left Book-sorozat kiadója volt.) Az előszót Paolo Vitorelli, a korszak veteránja és kutatója írta, ismertetve az 1932. évi kötet születésének történetét. Megvilágítja a kizárólag politikai ügyek tárgyalására létesített fasiszta vészbíróság keletkezését, munkamódszerét, szerepét.

A bíróság tevékenysége 17 évet ölel át. Teljes neve *Különleges Államvédelmi Bíróság* volt (Tribunale Speciale per la difesa dello Stato). Az 1926. november 25-i királyi dekrétum hívta életre, tulajdonképpen az érvényben lévő fasiszta alkotmány megsértésével, amely egy korai fasiszta programponzt szellemében kimondta: „semmiféle különbíróság, vagy az igazságszolgáltatást irányító bizottság nem létesíthető”. A különbíróság megszületése nyilvánvalóan a Matteotti-ügy tapasztalatán alapult. A fasiszták által a szocialista párt egyik vezetője ellen elkövetett gyilkosság háttere ugyanis részben az államrendőrség nyomozói révén tárult föl – Mussolini nagy bosszúságára. Feltehetően akkor határozta el, hogy ha túléli a Matteotti-válságot, a továbbiakban az antifasiszta cselekmények megtorlását nem bízta a szokásos nyomozó és bírósági szervekre.

Mussolini nem bízott semmit a véletlenre. 1926. december 12-én újabb királyi rendelet értelmében ő nyerte el a jogot, hogy kinevezze és visszahívja a bíróság tagjait. Az intézményt eredetileg öt évre hozták létre. 1931. június 4-én azonban a 674. sz. törvénnyel újabb öt évre meghosszabbították a működését, majd ezt többször megismételték. Végül is a Tribunale Speciale III. Viktor Emmanuel csak 1943. július 9-én szüntette meg. Hatáskörét és folyó ügyeit hadbíróságoknak adták át, amelyek még két nappal Mussolini bukása előtt, július 23-án is hoztak ítéleteket politikai ügyekben.

Elvben a vádlottak kijelölhették védőügyvédet. Ám a bíróság mindenkor elnökét a király fölhatalmazta, hogy miniszteri kérésre a polgári ügyvédek kizárja az eljárásból, és hivatalból katonajogászokat jelöljön ki a védelemre. Noha változatlanul akadtak jól képzett liberális szellemű ügyvédek, akik vállalkoztak a korántsem veszélytelen feladatra, ám egyre gyakrabban rekesztették ki őket. Ennek az volt a technikája, hogy a sajtóban közzétett, sugalmazott denunciók levelek nyomán (a könyv ismertet ilyeneket) törölték megbízatásukat. A kirendelt védők viszont többször maguk is halálbüntetést javasoltak.

Mivel a vádlottak rendszerint határozottan szembeszálltak a vád hazug mozzanataival, valódi tetteiket viszont hangosan vállalták, a Katonai Büntetőtörvénykönyv a bírósági tanácsok elnökeit messzemenően felruházta a szövegvonás jogával.

A kötetben a korabeli kiadók tíz, 1927 és 1932 közötti különbírósági pert ismertetnek részletesen. Volt eset (Mario Chiossone-é), amelyben a bostoni szeszcsempész magát antifasisztának vallotta, híven hogy így olcsóbban megússza. Tévedett: az amerikai hatóságok kiadták Mussolininek, és otthon 15 évre ítélték. Volt, akit a lengyel rendőrség ajándékozott oda a fasiszta diktátornak. A perek egy része nyilvánvalóan koncepciók ügy volt. Ilyen pl. a Mussolini elleni, 1926. október 31-i merénylet pere, ahol a helyszínen felkoncolt (a dologban ártatlan) 16 éves Anteo Zaniboni bátyját pusztá feltételezés alapján ítélték 30 évre. Jellemzőbbek a Giustizia e Libertà, illetve az Olasz Kommunista Párt elleni perek, ahol valóságos politikai cselekményekről ítélték.

A különbíróság *retrospektív ítélkezés* gyakorlatát is alkalmazta. A már említett Zaniboni-ügyben ez különösen szembeötlő, hiszen a cselekményre (?) még a bíróság létesítése előtt került sor. Ám az ún. „hús firenzei kommunista perében” (1928. január) összeesküvés címén 10–20 éves börtönbüntetéseket róttak ki olyan pártösszejevetelen való részvételért, amelyet az OKP még mint a fasiszta hatóságok által elismert legális párt tartott.

A fasizmus kialakította a „szándékbüncselekmény” jogi kategóriáját is (delitto d'intenzione). 1931. május 28-án pl. az anarchista Michele Schirru halálos ítéletét azzal támasztották alá, hogy *szándékában állt* a Duce életére törni. „Aki pedig a Duce életére tör, az Itália nagysága és az emberiség ellen követ el merényletet, hiszen a Duce az emberiségé” – hangzik az ítélet, amelyet másnap végrehajtottak. Ugyanez volt a sorsa Sbardello tollunai anarchista közművesnek.

Gyakori volt, hogy az antifasiszta emigráció tagjait is igyekeztek belekeverní az ügyekbe. Igen tanulságosak az eredeti kiadványban is szereplő nyílt levelek, amelyekben az akkor már megszökött Emilio Lussu, Carlo Rosselli (az 1937-ben az olasz titkosszolgálat francia „csuklyás” ügynökei által meggyilkolt Rosselli fivérek egyike) és Alberto Tarchiani feketén-fehéren bizonyítják, hogy a vád szerint elkövetett cselekmények idején külföldön tartózkodtak, s így nem lehettek a színhelyen.

Az 1932-es kötetben közzétett statisztika szerint a bíróság addigi működésének öt és fél éve alatt 3998 vizsgálatot folytatott le. Ezek során 2618 vádlott ellen 453 ítéletet hoztak (sok volt a csoportos eljárás, mert így az összeesküvés vádját is felhozhatták). Az elmarasztaló ítéletek száma 2449 volt; összesen 8116 évnnyi börtönbüntetést mértek ki. A végrehajtott halálos ítéletek száma 10. A viszonylag kevés „legsúlyosabb” ítéletet árnyalja, hogy a politikai elítélteknek a büntetést speciális büntetőintézetekben vagy börtönszigeteken kellett letölteni, ahol nagyszámú fogoly halt meg a rossz bánásmód, a silány ellátás vagy az elmulasztott orvosi segítség következtében. Ezekről a börtönökről (a megnyerő nevű Regina Coeliről, Civitavecchiáról, Fossanóról) és a szige-

tekről (Lipari, Pianosa, Turi di Bari, Favignana, Ustica, Lampedusa) magyarul már olvashattunk Emilio Lussu, Antonio Pesenti és mások írásaiban. Ez az olasz kötet föltárja, milyen jogi mechanizmusok révén kerültek ezekre a helyekre a rabok. Mint a brosúra írja, a Különleges Bíróság valójában „nem igazságügyi intézmény, hanem a fasiszta milícia különleges osztaga, amelynek az a feladata, hogy harcképtelenné tegye a rendszer azon ellenfeleit, akikről a diktátor azt gondolja, hogy már nem célszerű sietősen agyonverni őket, mint ezt Matteotti, Amendola és mások esetében tették”. Ám Vitorelli bevezetője azt is feltárja, hogy a Tribunale Speciale azért a maga módján hivatalos – királyi! – legitimációval működött.

Az eredeti, 88 oldalas brosúra Olaszországban különlegesen vékony papírra nyomtatott, 6,5 x 11 cm-es méretű füzetke formájában terjedt. A hátlapjára nyomtatott kiadványismertetésből ráadásul hasznos tájékoztatást nyerünk a Giustizia e Libertà kiadói tevékenységéről. Eszerint 1932-ig 27 füzetet bocsátottak ki. Ezek részben programjellegűek, részben az otthoni antifasiszta küzdelem elvi és gyakorlati elemzését adták. Néhány esetben az olasz fasizmus általános vagy egy adott területre összpontosított leírását és kritikáját tartalmazták. Ezeket és más kiadványokat – köztük a most ismertetett füzetet is – bonyolult konspiratív utakon juttatták Olaszországba.

Harsányi Iván

HELMUT GRUBER

RED VIENNA. EXPERIMENT IN WORKING-CLASS CULTURE, 1919–1934.

(Vörös Bécs. Kísérlet a munkásosztály kultúrája terén 1919–1934)

New York, Oxford, Oxford University Press, 1991. 270 p.

Történeti fordulókön a történetírás – úgy tűnik – másként és másként látja a Vörös Bécs történetét. E történet sikertörténet volt, aminek igen sok kézzelfogható nyoma maradt fenn, és amely sok más ország gyakorlatával szemben népszerű és életképes maradt, s ismeretes módon csak fegyverek némították el. Vörös Bécs berendezkedése sok tekintetben élesen eltért mind a környező országok ellenforradalmi, fasiszta és fasisztoid vonásokkal terhel rendszereitől, mind a nyugati országokétól és a szovjet kísérlettől.

Az osztrák származású H. Gruber, az amerikai Columbia Egyetem professzora nemcsak jól ismeri ezt a történetet, hanem igazán otthonosan mozog e térségben. Alapos, sok gondolatot felvető írásában mégis korunk jellegzetesen furcsa jelenségei tapasztalhatóak. Némiképp Karinthy Frigyes „übecápája” juthat az olvasó eszébe, amikor a szerző a Vörös Bécs szellemi nagyjain, elsősorban a szociáldemokrata pártvezetőkön „veri el a port”, amiért valami mást akartak megalkotni, mint amire Gruber szerint lehetőségek kínálkoztak.

Gruber kritikája elsősorban arra irányul, hogy szerinte a szociáldemokrata pártvezetés polgári és értelmiségi nagyjai – itt elsősorban nyilván Otto Bauerre, mint a legfőbb stratégára gondol – valamiféle „új munkás” s új nőtípust akartak kialakítani. Erről sokat írtak, kritizálták az alkoholizmust, a szexuális és az olvasási szokásokat. Eddig a szembeállítás a múlttal. A jelen „rámosolygás” azonban több, mint kérdéses érték, mert legalább annyira igaz, hogy az egykor 60–100 000 magyar szervezett munkás más típusú volt. Ugyanúgy ebben a korszakban kelt életre az antialkoholista- és a gyermekbarát-mozgalom (ami Bécsből, az osztrák mozgalomból került át Magyarországra). Minderről kitűnő képet adott az elmúlt évtizedben a sikeres bécsi „remíz munkáskiallítás”, ami most a bécsi városi múzeumban él tovább. A Gruber-féle megközelítés így tehát aligha pontos, és számos kérdésben vitatkozni lehet vele, nem mellőzve a kritikai észrevételeket. Ám Gruber hatalmas témát dolgozott fel, és sok meglátása, ill. a tényanyag feltárása új információkat hordoz. A könyv tartós értéket képvisel.

Jemnitz János

ÚJ ESSZENCIALIZMUS?

Leo Sweeney: Authentic Metaphysics in an Age of Unreality.

New York, Peter Lang Publishing, 1992.

Ismerjük Jean-Paul Sartre alaptételét: az egzisztencia megelőzi az esszenciát, a létezés a lényeg. A század nagy egzisztencialista hulláma után – úgy tűnik – út nyílik ellenkező irányba is. Leo Sweeney amerikai tolista szerint a létezés primátusának hangoztatása a valóság eltűnéséhez, irrealitáshoz vezet. Könyve egyik zárófejezetében igazolja, hogy a nagy kortárs rendszerek – Husserl, Heidegger, Gadamer, Wittgenstein, Whitehead, Russel, Moore, Sellars és mások irányzatai – végső soron ahhoz vezetnek el, hogy lehetetlenné válik a valóság megismerése.

Egyetlen kivezető utat lát: a *lényegi rend újrafelfedezését*. Aquinói Szent Tamás nyomán abban látja a lényegfogalom elsőségének igazolását, hogy a lét-aktust csak *valamiről* állíthatjuk, ami az egzisztenciát is hordozza, amellet valaminek – pl. a főnixnek – a fogalmát ismerhetjük akkor is, ha maga a dolog (a főnix) nem létezik. S hogy az általános lényegtől eljusson az egyedig, a *reális különbség* új formáját állítja fel: mint amilyen a lényeg és az egyed között fennáll, vagy ahogy más dolog azt mondani: ez az ember létezik, és más ki mondani a tényt, hogy épp X. Y. az az ember. Ezzel – más tolistákkal ellentétben, akik a lényeg helyett a létezés, a létezők helyett a lét, egyszerűen a metafizika helyett az ontológia elsőségét hangoztatják – Sweeney újra felfedezi a metafizikát, a létezőt, a lényegét – egyfajta új *esszencializmus* kapujáig jut el.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem tudna meglepően újat mondani az egzisztenciáról is. Számunkra, akik olyan világgrészen nőttünk fel, ahol fél évszázadig lét és anyag azonosságáról esett szó, különösen újnak hathat Sweeney vallomása. Felfogása szerint a *létezés anyagtalan*, nem anyagi. Hiszen valamely anyagi valóság nem azért létezik, mert anyagi, hanem mert van lét-aktusa, maga az egzisztencia tehát nem az anyag síkján helyezhető el, és így nyitott a megismerés felé, sőt metafizikailag is megragadható. S hogy miért anyagi, az inkább a lényeg korlátozottságával magyarázható, így az esszencializmus érdekes módon az anyagiség síkján kap szerepet. A létező transzcendentális kategóriáinak – lét, egység, egyediség, igaz, jó, szép – gyökerét viszont Sweeney épp az egzisztenciában látja, s így abban, hogy a *létezés intelligibilis*, értelmileg megragadható, a szellem öntőformáiba gyúrható.

Csatlakozik ahhoz az irányzathoz is, amely a *relációt*, a viszonyt a létező alaptulajdonságai közé sorolja: ti. nem egyszerűen külsődleges viszony ez, amelyet tudatunk teremt, hanem a dolgoknak arra az alapsajátságára épül, hogy mindig viszonyulni akarnak más dolgokhoz, viszonyrendszerekbe szövédnék, amint ez legmagasabb síkon alany és tárgy, szubjektum és objektum egymásráirányultságában – az alany tárgy felé fordulásában, *intencionalitásában* – is megmutatkozik.

Egzisztencia-fogalmát jól hasznosítja az *okság* értelmezésében is. A modern természettudományok csak hatások végeláthatatlan rendszerét ismerik, ahol az összekapcsolódás külsődleges, a hagyományos metafizika a mozgást lehetőségéből ténylegességbe való átmenetnek látja, ahol a lehetőség bizonyos fokú passzivitás. Sweeney szerint ez nem passzív folyamat. A *létező létében* növekszik, ha ok hat rá, az ok maga is lét vonalán fejt ki erejét, és a befogadó létlehetőségeit aktivizálja. Az embernél már tudatos okságról beszélhetünk, ahol a létező – az ember – tudatosan valósítja meg a lényegébe írt célokat, itt tehát az általános célosság tudatos célkitűzéssé válik. Az esszencializmus újabb sarkköve éppen ez: az ember csak azt tudatosíthatja és valósíthatja meg, ami lényege szerint, mint lehetőség, adva van számára.

Cselényi István Gábor

DIE DEUTSCHE OSTSIEDLUNG IM MITTELALTER

(A német keleti kolonizáció a középkorban)

München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1990. 451 p.

A német keleti kolonizáció és a „Drang nach Osten” jelentése közismert, bizonyos előítéletek is tapadnak hozzá. Vannak, akik tudni vélik, hogy a „Drang nach Osten” németek részéről történő analízise többnyire nosztalgikus ábrándozás. Többen állítják, ha a középkori településtörténetet egy német írja meg, ez egy fasisztoid jelenség a tudomány és a történetírás területén. E kötet esetében ez a lehetőség ki van zárva: egy francia vállalkozott a német keleti kolonizáció történetének megírására olyan formában, hogy nem csak a német nyelvű irodalmat, és így a klasszikusnak tekinthető Lamprechtet használja, hanem a korai történészek közül tanulmányozta a lengyel Oswald Balzer, s munkájában hivatkozott lengyel régészek és történészek munkásságára is, például Witold Henselére és Aleksander Gieysztorára.

A szerző a déli és északi német területeken lezajló településtörténeti folyamatokat vizsgálja a 6–8. századtól kezdődően. A korai időszakokra vonatkozóan jelzi, hogy ekkor a szlávok olyan városban éltek, mint Hamburg, s jelenlétük például a Maina felső folyam völgyében és Thüringiában is kimutatható. A szerző hangoztatja a szláv település kontinuitását a korai neolitikus földműves kultúrák esetében, majd bemutatja az ún. protoszláv településeket, amelyek a korabeli avar településekkel együtt nem csak a Nagy-Morva Birodalom területén, hanem még a német–lengyel síkságon is előfordultak. A német kolonizációnak két forrása volt. Az egyik a 8–9. század óta tartó német hódítás, amit mindenekelőtt Nagy Károly idejétől számítanak. Az expanzióval együtt sajátos települési formák alakultak ki: elsősorban az eredeti irtások telkeiből sarjadó falvak, a *Waldhufendorfok* vagy *Hagenhufendorfok*, továbbá az *Anger* (orsó alakú falvak) és az utcás falvak, a *Strassendorfok*, amelyekből a legtöbbit alapították a középkorban. Az eredeti irtások következményeként olyan településnév-végződések jelentek meg, mint a -reuth, -rent, -riet vagy -schlag, -stock és -schwand.

A 8. és 9. században a déli és északi területeken német katonai terjeszkedés figyelhető meg, ami a későbbiekben általános vándormozgalommá alakult át. Flamand és holland telepesek is megjelenhettek Friesland területén és másutt, még a Keleti-tenger mellékén is. Ez a kolonizáció másik forrása. A falurendtartás, a *Villika-tionsverfassung* szabályozza a korai allodiális munkát, a robotszolgáltatásokkal (Fronverband) egyetemben.

A kötet további része azt mutatja be, hogy a vándormozgalom kiterjedésében milyen etnikai átalakulás ment végbe a korábban szlávok által lakott területeken, miként németesedtek el az itt élők. Hamburg, Lübeck és Berlin német városokká alakultak át. A német kolonizáció virágkorában olyan területek németesedtek el, mint Mecklenburg, Brandenburg, Pomeránia, nem is beszélve Magdeburg városának kolonizációjáról. A mozgalom velejárója a német városjog elterjedése volt. Ezt a problémát tárgyalva a szerző arra is rámutat, hogy a németek korábbi szláv mocsári és palánkvárákra és protóvárosokra telepedtek rá, amelyek a német városi jog alapján rövidesen virágzásnak indultak és igazi városokká lettek, lakóik pedig polgárokká váltak.

A klasszikus, 12–13. századi német telepítési korszakban a város- és falualapítások jelentős gazdasági és társadalmi változásokkal jártak együtt. A falvak alapításakor a *Lokator*, a telepítő kialakítja a telket, a *Hufét*, az adózás alapját. Egy *Hufe* nagysága 16,5 hektár, szélessége 103,7, hosszúsága pedig 2332 méter volt. Ez után kellett dinarius, illetve solidus pénzegység alapján adózni. A kolonizációs telepítésekkel együtt nagyon sajátos telekformák és falvak (*Waldhufendorfok*) alakultak ki. Az elszórt tanyás jellegű telepítéseken és a halmazfalvakon túl elterjedhettek az utcás, és *Anger*-falvak is. A szerző szláv eredetű telepek körébe sorolja az ún. kör alakú falvakat, a *Rundlingeneke*t, melyeket *villa slavonicae* terminus alatt tüntet fel. A falusi telepítésekkel kapcsolatban Higounet figyelemmel kísérté az urbáriumok elterjedését, a robot szerepét. Bemutatja, hogy a túróékén (Hackenpflug) túl a taligás fordítóke (Räderpflug) is elterjedt. A 12–13. századi német telepítések virágzásának korszakában megfigyelhető gazdasági, társadalmi folyamatok a következő terminusokkal jellemezhetők. Az adózást is megkövetelő üzemek és szolgáltató népeinek neve *mansio*. A német városjog alkalmazásának elterjedésével egyetemben megfigyelhető a *lokator* szerepe is. A forrásokban a *locatio civitas* terminus tűnik fel. Ugyanakkor a *suburbániában* kézművesek élnek. A városok földjeiről is megemlíkezik a források; az utóbbiak mezővárosokhoz tartoznak: a *Feldmarken* vagy *civitas agros colentes* terminus jelzi meglétüket.

A 14–15. századi események és a lengyel állam megerősödése – a Német Lovagrend visszaszorításával egyetemben – vetett véget a keleti terjeszkedésnek. A tanulmány befejező része az expanzió és telepítési poli-

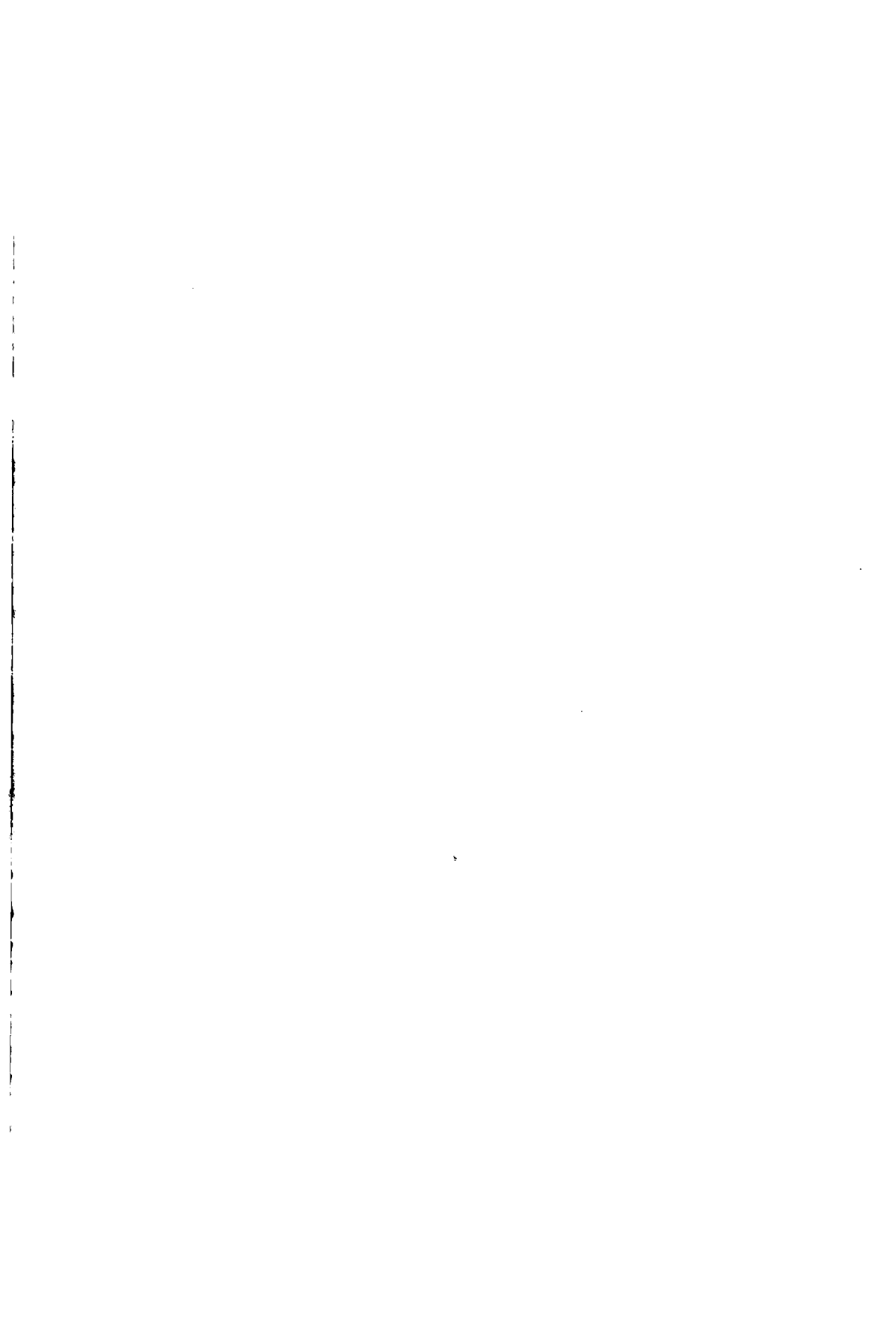
tika folytatásaként értelmezi a cisztercita rend tevékenységét ezen a tájon, amely nyugati kulturális javakat közvetített keletre.

A francia szerző szerint a nagyméretű német telepítés és vándorlási mozgalom aláhanyatlott a Német Lovagrend visszaszorulása következtében. Ezt a német szakirodalomban nem szokás elismerni, nem így a lengyel, orosz stb. publikációkban. A munka nagyon figyelemreméltó mozzanata, hogy a szláv történeti irodalom és lengyel kutatások alapján is vállalkozik a feltett kérdések megválaszolására. Talán éppen ezen kérdésekkel kapcsolatosan merülhet fel néhány polemikus gondolat. Az elemzés kiindulási pontja a 6–8. század, amikor is egyes nyugati német területeken szlávok laktak. Ezzel kapcsolatban aligha hanyagolható el az a tény, hogy az 5. században a szlávok még nyugat felé terjeszkedtek. Erről a lengyel történeti irodalom is megemlékezik. A korai telepítésekkel kapcsolatban a francia történész szól az irtásos *Waldhufendorfok*ról és ezen irtásos települések helynévképzőiről, de nem tér ki arra a közismert tényre, hogy a szlávos falunév szuffixek nagyon sokáig fennmaradtak a mai német területeken. Emiatt Hitler egy történészekből és nyelvészekből álló bizottságot állított fel, amelynek feladata a Berlin környéki szláv hangzású falunévek germanizálása volt. Szintén igen figyelemreméltó a könyvnek az az álláspontja, miszerint *Rundling*okat, a kör alakú falvakat a *villa slavonicae* név alatt mutatja be, sokáig ugyanis vitás volt, hogy a *Rudling*ok szláv vagy német eredetűek. A munka további figyelmet érdemlő mozzanata a német városalapítások folyamatának bemutatása, valamint annak jelzése, miként telepedtek rá, illetve hozzá ezek a falvak a már meglévő szláv földvárakra vagy mocsári várakra. A korai szláv városképződményekre vonatkozóan a szerző említi a *grod*, illetve *gorody* terminust. A lengyel irodalomban például találhatunk azonban egy sajátos terminust ezekre az erődítményekre vonatkozóan (*ostrów*), e név eredetét – nyilván nyelvi nehézségek miatt – nem ismerte az érdekes történeti munka szerzője. A német telepítési mozgalmak ellenére megemlékezik az északi területeken fellelhető szorbok maradványairól is, de nem szól dél-német analógiáikról. Alfons Dopsch kutatásai alapján (is) tudjuk, hogy a 12–13. században a Keleti-Alpokban is élt még szláv népesség.

Tagányi Zoltán

E számunk szerzői:

- Cselényi István Gábor, főiskolai tanár, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza
- H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London
- Harsányi Iván, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
- Incze Miklós, a történettudomány doktora, a Világtörténet főszerkesztője
- Kaló Ferenc, főiskolai tanár, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger
- Láng Imre, a történettudomány doktora
- Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
- N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
- Szász Erzsébet, középiskolai tanár, Kempelen Farkas Gimnázium, Budapest
- Székely Gábor, az irodalomtudomány kandidátusa, főigazgató, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
- Tagányi Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja
- Vadász Sándor, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Varga Beáta, egyetemi adjunktus, József Attila Tudományegyetem, Szeged

100,- Ft